

საქართველოს სსრ მუცნაერებათა აკადემიის

მ ა ს ნ ა

ენისა

და

ლიტერატურის

სერია

3 - 1977

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ

ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

თბილისი

ТБИЛИСИ

3·1977

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე ლ ა ძ ი ო ქ ო ლ ე ბ ი ა : ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкрелидзе Т. В., Гвахарია А. А. (секретарь), Дзидзигури Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глонти

რ ე ლ ა ქ ი ი ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი : თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 ტელეფონი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29.9.1977; შევკ. 2218; ანაწყოების ზომა 7×111/2;
ქალაქის ზომა 7×1081/16; ნაბეჭდი თაბახი 16.80; საარტიცხო-სავაჭრომცემლო
თაბახი 16.02; უე 04177; ტირაჟი 1700;
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

6. ეოლოგია , ჩვენი ცხოვრების ძირითადი კანონი	5
ილია ჭავჭავაძის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავი	
7. ლომთათიძე , ენათმეცნიერების ინსტიტუტი ოქტომბრის რევოლუციის 60 წლისთავზე	7
ილია ჭავჭავაძის დაბადების 140 წლისთავი	
8. მანანაძე , ილია ჭავჭავაძე და თანამედროვეობა	27
9. მიქაძე , ა. პ. ჩხევიძე რევოლუციამდელ ქართულ თეატრალურ კრიტიკაში	43
10. იმანიშვილი , ვინ არის „სტუფანესა და ნიკონის ცხოვრების“ ავტორი	56
11. რავეიშვილი , ქართული ზღაპრის გერმანული ექვივალენტი იანსენ ენიკელი- „მსოფლიო ქრონიკაში“ (XIII ს.).	63
12. სპირნიძე , X ს. პოეტის აბულ-ლ-მეაიდ ბაღის გეოგრაფიული თხზულება	78
13. აფრიდონიძე , რთული ტომონიმიის კომპონენტთა შეხამებითი უნარისათვის	92
14. გობაძე , წამ და წით სიტყვათა ამოსავალი სემანტიკა	89
15. კახლაშვილი , დიალექტური სიტყვაწარმოებიდან	72
16. ნიკოლი , სახელად შედგენილი შემასმენელი ქარხნულში	97
17. თოფჩიანი , მოკმელებითი ბრუნვის ისტორიისათვის სვანურში	111
18. დოჩანაშვილი , ქართული „ბუნსო“//„ბუნსარი“ და მისი პარალელები კავკასიის სხვა ენებში	115
19. მიქაძე , ხმოვანთა რედუქცია ბაქურ ენაში	118
20. ჩანტაძე , ბასკური დიალექტური ლექსიკის იზოპორფული და ალოპორფული ანალიზი	129
21. თაყაიშვილი , გარდაბნულ აზერბაიჯანელთა მეტყველების ზოგიერთი ლექსიკური თავისებურება	133
22. გაბაშვილი , ძველი თურქული ლექსიკის შესახებ იუნეს ემრეს ნაწარმოებებში	139
23. აილაძე , როგორ ეთარგმნოთ მუჰაკიენა	150
ცნობები და შენიშვნები	
რ. მირიანაშვილი , ქართველთა კვალი სირიაში	152
პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია	
3. გარეშაძე , ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა	164
ძროწია და ინფორმაცია	
მ. ბ. რედენკოს სოვენას	176
ეუზიხტაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში	177
ა ბ ა ლ ი წ ი გ ნ ე ბ ი	192

СОДЕРЖАНИЕ

И. Д. ЧОЛОКАВА, Основной закон нашей жизни	5
60-летие Великой Октябрьской социалистической революции	
К. В. ЛОМТАТИДЗЕ, Институт языкознания в канун 60-летия Октябрьской революции	7
140-летие со дня рождения Ильи Чавчавадзе	
Г. Я. КАНКАВА, Илья Чавчавадзе и современность	27
М. В. МИКАДЗЕ, А. П. Чехов в дореволюционной грузинской театрально-литературной критике	43
В. И. ПИНАИШВИЛИ, Вопрос об авторстве «Жития Стефана и Никона»	56
Ш. П. РЕВИШВИЛИ, Немецкий эквивалент грузинской сказки по «Всемирной хронике» Янсена Эпикеля (XIII в.)	63
Л. П. СМИРНОВА, Географическое сочинение поэта X в. Абу-л-Муайяда Балхи	78
Ш. Т. АПРИДОНИДЗЕ, О сочетательной способности компонентов сложных топонимов	82
Г. В. РОГАВА, Семантика грузинских основ წად სამ „секунда“ и წუთი „минута“	89
К. М. КУБЛАШВИЛИ, Из диалектного словообразования	92
Дж. НИКОЛС, Именное сказуемое в грузинском языке	97
Г. В. ТОПУРНА, К истории творительного падежа в сванском языке	111
Е. И. ДОЧАНАШВИЛИ, Грузинское слово бусно//буснари и его параллели в других языках Кавказа	115
М. Г. МИКЕЛАДЗЕ, Редукция гласных в бацбийском языке	118
Г. Н. ЧАНТЛАДЗЕ, Изоморфный и алломорфный анализ баскской диалектной лексики	129
Г. В. ТУШМАЛИШВИЛИ, О некоторых лексических особенностях говора азербайджанцев Гардабанского района ГССР	133
Ш. В. ГАБЕСКИРИЯ, О древнетюркской лексике в произведениях Юнуса Эмре	139
Н. В. КИЛАДЗЕ, Как переводить мухакикуна	150

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Р. Д. МИРИАНАШВИЛИ, Следы грузин в Сирии	152
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. Т. БУРЧУЛАДЗЕ, Баскский язык и баски-кавказская гипотеза	164
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Памяти М. Б. Руденко	176
В комиссии по установлению академического текста поэмы Ш. Руставели «Витязь в барской шкуре»	177
Новые	192

ჩვენნი ცხოვრების ძირითადი კანონი

შემოქმედებითი შრომის მიღწევების გამრავლებას, პოლიტიკური აქტიურობის, დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მე-60 წლიათვის ღირსეული შეხვედრის ვითარებაში განიხილავენ მთელ საბჭოთა ხალხთან ერთად ქართველი მეცნიერები სსრ კავშირის ახალი კონსტიტუციის პროექტს, სკკ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის, საკონსტიტუციო კომისიის თავმჯდომარის ამხანაგ ლეონიდ ილიას ძე ბრეჯნევის მოხსენება-სკკ ცენტრალური კომიტეტის 1977 წლის მაისის პლენუმზე.

მოწონებით შეხვდნენ ქართველი მეცნიერები სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს VI სესიის გადაწყვეტილებას სკკ ცენტრალური კომიტეტი გენერალური მდივნის, საერთაშორისო კომუნისტური და მუშათა მოძრაობის გამოჩენილი მოღვაწის, მსოფლიოში საყოველთაო მშვიდობის დამყარებისთვის დაუცხრომელი მებრძოლის ლ. ი. ბრეჯნევის სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდომარედ არჩევის შესახებ.

1936 წლიდან, ამჟამად მოქმედი კონსტიტუციის მიღებიდან, დღემდე გავიდა ორმოც წელზე მეტი. ამ ხნის მანძილზე ჩვენს ქვეყანაში ადგილი ჰქონდა მსოფლიო-ისტორიული მნიშვნელობის გარდაქმნებს. ისინი მთელი ანახვისითა ანახული ახალი კონსტიტუციის პროექტში. სსრ კავშირის ახალი კონსტიტუციის პროექტი არის განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების ძირითადი კანონი. იგი წარმოადგენს ისეთი მსოფლიო-ისტორიული მოვლენების კონსტიტუციურ აღიარებასა და დამკვიდრებას, როგორცაა: ადამიანთა ახალი ისტორიული ერთობის — საბჭოთა ხალხის წარმოშობა. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის, მუშათა კლასის პარტიის მთელი ხალხის პარტიად გადაქცევა, გამარჯვებული სოციალისტური საზოგადოების განვითარებული სოციალიზმის საზოგადოებად გადაზარდა, ახალი ადამიანის — კომუნისტის მშენებლის აღზარდა.

ლეონიდ ილიას ძე ბრეჯნევა თავის მოხსენებაში ხაზს გაუსვა სსრ კავშირის ახალი კონსტიტუციის პროექტის შემკვიდრებობით კავშირს და მსგავსებას ჩვენს ქვეყანაში ადრე და ამჟამად მოქმედი „სოციალისტური ტიპის კონსტიტუციის ნიშან-თვისებებთან, რომლებიც ჯერ კიდევ ლენინმა დასახა“. გარდა ამისა, ლეონიდ ილიას ძემ მიუთითა იმაზეც, რომ „პროექტში დატოვებულია ამჟამად მოქმედი კონსტიტუციის ბევრი პრინციპული დებულება, ვინაიდან ისინი დღესაც შეესაბამებიან ჩვენი წყობილების არსს. ჩვენი განვითარების ხასიათს“.

ულარესად ძვირფასი, ფასეული, რაც ხაზგასმითაა ნოცემული ახალი კონსტიტუციის პროექტში, მდგომარეობს სოციალისტური დემოკრატიის განვითარება-გაღრმავებაში, იმ დებულების სრულყოფაში, რომლებიც გვხვებიან საბჭოთა ადამიანის გაზრდილ უფლება-მოვალეობებს, გამოხატავენ საზოგადოებისა და პარტიის ზრუნვას საბჭოთა მოქალაქის შემოქმედებითი ძალეულობისა და ნიჭის განვითარებაზე, ქმნიან საფუძველს პიროვნების ყოველმხრივ განვითარებისათვის.

„ახპოთა ნეცნიერების შემდგომი განვითარებისა და აყვავებისათვის პარტიის განუხრელი ზრუნვის ახალ მკაფიო გამოვლინებას წარმოადგენს კონსტიტუციის პროექტის ოდამუშევრე მუხლი: „საზოგადოების მოთხოვნებთან შესაბამისად სახელმწიფო უზრუნველყოფის მეცნიერების გეგმაზომიერ განვითარებას და მეცნიერული კადრების მომზადებას, ორგანიზაციას უწყევს მეცნიერული კვლევის შედეგების დანერგვას სახალხო მეურნეობისა და ცხოვერების სხვა სფეროებში“.

ქართულ მეცნიერებს კარგად აქვთ შეგნებული ის დიდი როლი, რაც ჩვენს მეცნიერებას. მთელ ქართულ კულტურას ეკისრება მასების კომუნისტური სულისკვთებით აღზარდის, ხალხის სულიერი კულტურის ამადლებს საქმეში სსრ კავშირის ახალი კონსტიტუციის პროექტის გამოქვეყნებასთან დაკავშირებით.

ქართველი მეცნიერები გულითად მადლობას უხდებიან სსკპ ცენტრალურ კომიტეტს, მის გენერალურ მდივანს ლ. ი. ბრეჟნევს ჩვენი ცხოვრების ძირითადი კანონის ახალი კონსტიტუციის პროექტისათვის, რომელსაც მხურვალედ აწონებს მთელი ჩვენი ხალხი, მიიჩნევს მას საბჭოთა მეცნიერებაზე ჭეშმარიტად ლენინური ზრუნვის კიდევ ერთ გამოვლინებად. მთელ მიღწეულ წარმატებებს, მათ შორის ჩვენი ცხოვრების ძირითადი კანონის — ახალი კონსტიტუციის პროექტის შექმნას, ქართველი მეცნიერები უმაღლიან ჩვენი ეპოქის გონებას, ღირსებას და სინდისს — მშობლიურ კომუნისტურ პარტიას. ქართულ მეცნიერებს ღრმად აქვთ გააზრებული დღევანდელი დღეების უღრდესი მნიშვნელობა ჩვენი საზოგადოების დიადი მომავლისაკენ წინსვლის საქმეში. მათ შესისხლბორცებული აქვთ ხვალისდელი დღის რწმენის სიმტკიცე, წარსულის შეცდომებისადმი ფხიზელი, კრიტიკული დამოკიდებულება, დღევანდელი ჭერ კიდევ გადაუჭრელი პრობლემების მეცნიერული გადაწყვეტის აუცილებლობა.

ააბაყო, რომ ქართულ მეცნიერებას მთელ საბჭოთა მეცნიერებაში ერთერთი აპატიო და მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. რომ ქართველ მეცნიერთა საუკეთესო წარმომადგენლების მიღწევებს არაერთხელ დაუმსახურებია ხალხისა და პარტიის მაღალი შეფასება. ამასთან ქართველ მეცნიერებს კარგად აქვთ შეგნებული ისიც, რომ ყველაფერი ეს არ იძლევა თვითდამშვიდების. მიღწეულით დაკმაყოფილების უფლებას. მათ კარგად ახსოვთ საქართველოა კპ XXV ყრილობაზე ამხ. ე. შევარდნაძის მიერ ნათქვამი სიტყვები: „ჩვენ გვწამს, რომ მეცნიერებათა აკადემია წარმატებით გადაწყვეტს დასახულ ამოცანებს. ამის საწინდარია ჩვენი აკადემიის დიდი, ნაყოფიერი საქმიანობა წარმოებასთან, ცხოვრებასთან მეცნიერების კავშირის განსამტკიცებლად“.

აღფრთვანებულინ იმით, რომ პარტიისადმი უსაზღვრო ერთგულებას ნათელ დემონსტრაციად იქცა ახალი კონსტიტუციის პროექტის საყოველთაოსახალხო განხილვა, ქართველი მეცნიერები კიდევ უფრო მეტი თავდადებათ იზრომებენ, იბძობლებენ კომუნისმის ნათელ იდეალების ხორცშესხმისათვის.

დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავი

ქათავან ლომთათიძე
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი

ენათმეცნიერების ინსტიტუტი ოქტომბრის რევოლუციის 60 წლისთავზე

ოქტომბრის რევოლუციამ ყველა პირობა შეუქმნა ყოფილი რუსეთის იმპერიის ჩაგრულ ხალხებს სოციალური და ეროვნული განთავისუფლებისა; მომზადდა ნიადაგი ეკონომიკურ-კულტურული აღორძინებისათვის, შემოქმედებითი ნიჭის გაშლისათვის.

ხორცი შეისხა ქართველი ხალხის მოწინავე შეილები დიდი ხნის ოცნებამ — ივ. ჭავჭავიძის მეთაურობით თბილისში დაარსდა ეროვნული უნივერსიტეტი, რომელმაც სათავე დაუდო სამეცნიერო კადრების მომზადებას; საკვლევადიებო მუშაობის გაშლას, ქართული სამეცნიერო სკოლების ჩამოყალიბებას.

იმთავითვე მტკიცე ნიადაგზე აღმოჩნდა ქართული ენათმეცნიერება თბილისის უნივერსიტეტში. პეტერბურგის ძლიერმა ქართველოლოგურმა ცენტრმა არსებითად თბილისში გადმოინაცვლა. აქ მას სათავეში ჩაუდგნენ ივ. ჭავჭავიძე, იოსებ ყიფშიძე და აკაკი შანიძე (შემდგომში მათ შეუერთდა გიორგი ახვლედიანი). მათ სულ მალე, თითქმის ერთდროულად, გვერდში ამოუდგნენ მეცნიერთა ახალი თაობის წარმომადგენლები (ენათმეცნიერები ვ. თოფურია, არნ. ჩიქობავა, ისტორიკოსი ს. ჭანაშია და სხვ.).

ივ. ჭავჭავიძელმა უნივერსიტეტის დაარსებისთანავე ფართოდ მოხაზა ქართველოლოგიის ამოცანები და საკვლევადიებო სფერო. კერძოდ, ქართული ენის ბუნებისა და ისტორიის ძიებისას იგი აუცილებლად თვლიდა არა მარტო ქართველურ ენათა შესწავლას, არამედ მონათესავე კავკასიის ხალხების ენათა შესწავლას ისტორიულ-შედარებითი ძიების მიზნით; წინა აზიის მკვლარ ენათა კვლევას ქართველურ-კავკასიურ ენებთან გენეტური ურთიერთობის თვალსაზრისით და სხვ. აღნიშნული მიმართულებებით თანდათან კიდევ გაიშალა მუშაობა თბილისის უნივერსიტეტში; ჩამოყალიბდა სათანადო საენათმეცნიერო კათედრები, მომზადდა სპეციალისტები და უნივერსიტეტის დაარსების თითქმის მეორე ათეულის დამლევისათვის. ისევე როგორც მეცნიერების მთელ რიგ სხვა სფეროებში, შეიქმნა შესაძლებლობა ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა დარგებშიც დაარსებულყოფი სათანადო კვლევითი ინსტიტუტები.

საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის შემადგენლობაში შეიქმნა ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალურ-კულტურის ინსტიტუტი („ენი მკი“). ამ მრავალბროფილიანი, მაგრამ ერთ მტკიცე კოლექტივად შეკრული სამეცნიერო ინსტიტუტის დირექტორი იყო ს. ჭანაშია. აღნიშნულ ინსტიტუტში საენათმეცნიერო პროფილის განყოფილებები იყო: ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ექსპერიმენტული ფონეტიკისა (გამგე გ. ახვლედიანი), ქართველური ენებისა (გამგე ავ. შანიძე), ლექსიკოლოგიისა (გამგე ვ. თოფურია); სამეცნიერო ტერმინოლოგიისა (გამგე ვ. ბერი-

ძე), მთის კავკასიური ენებისა (გამგე არნ. ჩიქობავა), აღმოსავლური ენებისა (გამგე გ. წერეთელი). შეზღვევ კი, 1941 წ. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 20 წლისთავზე, საქართველოს ეროვნული აკადემიის დარსების პირობებში შესაძლებელი გახდა „ენიმიკი“-ს ბაზაზე ცალკე გამოყოფილი ენათმეცნიერებისა (იბხანად ნ. მარის სახ. ენის ინსტიტუტი) და ისტორიის ინსტიტუტები.

ამრიგად, აკადემიის სისტემაში შექმნილ საენათმეცნიერო კვლევას ცენტრს საფუძველი ეყრება 1936 წლიდან¹.

თბილისის უნივერსიტეტის შესაბამისი კათედრების გვერდით (რომლებიც დიდ პედაგოგიურ სამუშაოებთან ერთად ეწევიან მნიშვნელოვან კვლევადიხედავად ენათმეცნიერებაში) ფართო მუშაობა გაიშალა ენათმეცნიერების ინსტიტუტში. ამ ინსტიტუტის ძირითადი ამოცანა იყო ქართულ-ქართველური ენების სტრუქტურის, ლექსიკის, ისტორიის შესწავლა; მონათესავე ენათა სტრუქტურისა და ქართველურ ენებთან მათი გენეტური და ისტორიული ურთიერთობის შესწავლა; ზოგადი საენათმეცნიერო თეორიის დაწესებვა; ენობრივი მეტრნეობის საკიბობოროტო საკითხების მოგვარება.

ინსტიტუტის წინაშე დასმულ ამოცანათა შესაბამისად მუშაობა გაიშალა შემდეგ განყოფილებებში: ზოგადი ენათმეცნიერების განყოფილება (გამგე თ. შარაძენიძე), ქართველურ ენათა განყოფილება (გამგე ივ. ქავთარაძე), ლექსიკოლოგიის განყოფილება (გამგე მ. კაბაშვილი). სამეცნიერო ტერმინოლოგიის განყოფილება (გამგე რ. ღამბაშიძე). მეტყველების კულტურის განყოფილება (დაარსდა 1963 წ. თავდაპირველად 1959 წლიდან ეწოდებოდა „ქართული სალიტერატურო ენის ნორმების განყოფილება“, გამგე ივ. გიგინეიშვილი), მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა განყოფილება (გამგე არნ. ჩიქობავა), ახლო აღმოსავლეთის ენათა განყოფილება (გამგე გ. წერეთელი. 1960 წლიდან საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ცალკე დაარსების გამო ეს განყოფილება შეუერთდა აღნიშნული ინსტიტუტის საენათმეცნიერო განყოფილებებს)², თარგმნითი ლექსიკონების განყოფილება (დაარსდა 1958 წ., გამგე ალ. კობახიძე), ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორია (გამგე ზ. ჭაფარიძე).

ამჟამად ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ზემოჩამოთვლილ 7 განყოფილებაში და ერთ ლაბორატორიაში მუშაობს 107 მეცნიერ-თანამშრომელი. მათ შორის ერთი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი. ორი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, 18 დოქტორი მეცნიერებათა დოქტორი, 55 მეცნიერებათა კანდიდატი.

ზოგადი ენათმეცნიერების დარგში დიდი მუშაობა ჩატარდა ენათმეცნიერების ინსტიტუტში როგორც სათანადო კვალიფიციური კადრების მომზადების, ისე სხვადასხვა მიმდინარეობათა კრიტიკისა და საბჭოთა მეცნიერების

¹ 1944 წლამდე ამ ინსტიტუტების საერთო ორგანოს წარმოადგენდა „ენიმიკი მომბე“ (ახლ გამოცდა 14 ტომი), ხოლო 1946 წლიდან ენათმეცნიერების ინსტიტუტს აქვს თავისი ორგანიზაციული-კავკასიური ენათმეცნიერება“ (იკი). ოცამდე გამოცემულია 19 ტომი.

² ამ ხაზით წარმოებული კვლევა აქ აღარ შეშინა. იგი არსებდა სათანადო ინსტიტუტის მ-შობის მომზადებაში.

მეორე სპეციალისტის ნაშრომი იქნა გამო. რომ მას სხვა სამეცნიერო ცენტრებშიც (ეროვნული ცენტრი, პედაგოგიური ინსტიტუტები და სხვა) უხდებოდათ მოლოდინობა და სათანადო დაწესებულებათა გეგმით სრულდებოდა მათი გამოკვლევები, ამ მიმოხილვაში ასახავს პოეზის მხოლოდ ნაწილობრივ.

პოზიციების საფუძველზე, ზოგადი ენათმეცნიერების თეორიის დამუშავება მხრივ.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტში ზოგადენათმეცნიერულ კვლევას საფუძველად დაედო შეადგენი პრინციპები:

ენათმეცნიერების თეორია ენის ფილოსოფიისაგან განსხვავებით მიზნად ისახავს განაზოგადოს ენათა კვლევის შედეგები და ემსახუროს საენათმეცნიერო კვლევის პრაქტიკას.

ამ პრინციპის შესაბამისად თეორიული მუშაობა ენათმეცნიერების ინსტიტუტში ორგანიზლად დაუკავშირდა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მეცნიერულ შესწავლას. ერთი მხრივ, გააზრებული თეორიული პრინციპები ხელს უწყობენ კონკრეტულ ენათა ნაყოფიერ კვლევას. ხოლო, მეორე მხრივ, თავისებოლი სტრუქტურის წიგნე იბერიულ-კავკასიური ენები გვაწვდის უაღრესად ფასილ მასალას აჩაერთი ზოგადენათმეცნიერული პრობლემის გადაწყვეტისათვის (როგორცაა, მაგ., გრამატიკული კლასების, სინტაქსურ კონსტრუქციათა წარმოქმნის, ფონეტიკურ კანონზომიერებათა, ენათა ურთიერთგავლენის პრობლემები და სხვ.).

ენის შესახებ მეცნიერების ინტერესები აუცილებლობით მოითხოვს ასტორიზმის პრინციპების დაცვას, რამდენადაც „ისტორიზმის გარეშე არ ასეზობს ენის შესახებ მეცნიერება“, მაგრამ ეს სრულიადაც არ მოასწავებს ენის აღწერის ანალიზზე უარის თქმას, პირიქით, გულსხმობს მას.

ზოგადენათმეცნიერულ თეორიაში სათანადოდ უნდა დასაბუთდეს ენათმეცნიერების, როგორც სპეციფიკური ჰუმანიტარული მეცნიერების, დამოუკიდებლობა. ამით წყდება საკითხი ფსიქოლოგიზმის, ლოგიციზმის, ესთეტიზმის... უაყოფრს შესახებ ენათმეცნიერებაში.

აუცილებელია ენათმეცნიერების სხვადასხვა თეორიის, განსაკუთრებით ახალ მიმდინარეობათა, გულდასმით შესწავლა, რათა ფასეული რაც არის, ვამოღაცენოთ.

აღნიშნული პრინციპები წამოყენებული და დასაბუთებულია არნ. ჩიქობაეას შრომებში, რომელთაგან ძირითადია „ზოგადი ენათმეცნიერება“ ორ ნაწილად პირველი — პრობლემატიკული ნაწილი (რომელიც ჭერ კვლევა 1935 წ. გამოქვეყნდა, მესამე გამოცემა — 1946 წ., ახალი, გადამუშავებული გამოცემა კი — 1952 წ.), ხოლო მეორე — ძირითადი პრობლემები (1945 წ.). მასში წარმოდგენილია ავტორის კონცეფცია ენის რაობის შესახებ. განხილულია ენათმეცნიერების სპეციალური მეთოდები, მოცემულია ენათმეცნიერების სხვადასხვა მიმდინარეობათა კრიტიკული ანალიზი³.

ზემოჩამოთვლილმა პრინციპებმა განააზღვრა, ერთი მხრივ, ზოგადენათმეცნიერული კვლევა პოზიტიური თვალსაზრისით, ხოლო, მეორე მხრივ, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის დამოკიდებულება ენათმეცნიერების სხვადასხვა მიმდინარეობათა მიმართ.

„ენიკი“-მ, ხოლო შემდეგ ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა, სრულიად ვარკვევით უაყოფითი პოზიცია დაიკავა ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ელგარულ-სოციოლოგიურ დებულებათა მიმართ. ინსტიტუტის თვალსაზრისი გამოთქმული იყო არნ. ჩიქობაეას მოხსენებაში „პრობლემა ენ-

³ იგი უკვე აღნიშნულ გამოქვეყნდა ავტორის: «Введение в языковедение», I, M., 1973 (მეორე გამოცემა) და «Проблема языка как предмета языковедения». M., 1959.

სა, როგორც ენათმეცნიერების საგნისა, საბჭოთა ენათმეცნიერების ძირითადი ამოცანების ასპექტში“, რომელიც მოხსენდა 1940 წ. ლენინგრადში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილების სხდომას (გამოქვეყნდა ენიშენის მოამბეში, ტ. X, 1941 წ.) და ამავე ავტორის წერილში „საბჭოთა ენათმეცნიერების ზოგიერთი საკითხის შესახებ“, რომლითაც გაიხსნა 1950 წ. ცნობილი საენათმეცნიერო დისკუსია გაზეთ „პრავდაში“.

რაც შეეხება საზღვარგარეთულ საენათმეცნიერო მიმდინარეობებთან დამოკიდებულებას, ენათმეცნიერების ინსტიტუტში არ ჰქონია ადგილი არც მათ ლიტონისტყვიერ და ხელაღებით უარყოფას და არც ბრმად და უკრიტიკოდ აღიარებას (ამის ნათელყოფა არნ. ჩიქობავას შრომები ფ. დე სოსიურის, ა. მიეის, ს. ფოსლერის, ბლუმფელდის მექანიცისტური თეორიის, სტრუქტურალიზმის... შესახებ; თ. შარაძენიძისა — პრალის სკოლის, დესკრიფციული ლინგვისტიკის, ნეოლინგვისტიკის შესახებ; ბ. ფოჩხუასი—კ. ფოსლერის ესთეტიზმის შესახებ და სხვ.).

ენათმეცნიერების ინსტიტუტში წლების განმავლობაში მუშავდებოდა ენის თეორიის ისეთი აქტუალური საკითხები. როგორცაა: ენის რაობის პრობლემა (მას მიეძღვნა არნ. ჩიქობავას წერილების ციკლი; გამოქვეყნდა როგორც ქართულად, ისე რუსულად საკავშირო საენათმეცნიერო ჟურნალებსა და კრებულებში⁴, ისტორიული და აღწერითი ენათმეცნიერების ძირითადი საკითხები და კვლევის მეთოდები, ენათა ტიპოლოგიის საკითხები, ენათა კლასიფიკაციები, ფონოლოგიის, მორფოლოგიის, სინტაქსის, სემასიოლოგიისა და ლექსიკოლოგიის პრინციული საკითხები. საკმაო ადგილი ეთმობა ენათმეცნიერების თანამედროვე მიმდინარეობათა კრიტიკულ ანალიზს. შეისწავლებოდა ენის თეორიის საკითხები ენის ფილოსოფიაში.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტი დროულად ეხმარებოდა ახალ ტენდენციებს ენათმეცნიერებაში. ასე მაგ. ინსტიტუტმა 50-იანი წლების ბოლოს პირველმა რესპუბლიკაში გადადგა ნაბიჯები ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების სპეციალობით კადრების მოსამზადებლად. ამ სპეციალობით ასპირანტურის კურსი გაიარა და საკანდიდატო დისერტაცია დაიცვა 7 ახალგაზრდამ.

ინსტიტუტის თანამშრომლების მიერ, ზემოდასახელებულ შრომათა გარდა, ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხებზე გამოქვეყნებულია მონოგრაფიები: „ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები“ (თ. შარაძენიძე, 1958); „თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები“ (თ. შარაძენიძე, 1972); „ენისა და მეტყველების ურთიერთობის პრობლემა“ (თ. შარაძენიძე, 1974. იგივე—რუსულ ენაზე, 1971); „კოპენჰაგენის სტრუქტურალისტური სკოლის ამოსავალი პრინციპები“ (ი. რამიშვილი, 1974); „სიტყვა როგორც ენობრივი ერთეული“ (ბ. სტურუა, 1975); „მარკიერების მიმართება ფონოლოგიაში“ (ი. მელიქიშვილი, 1976); „ფონემის ცნება ენათმეცნიერებაში“ (ი. ქობალაძე, 1976).

⁴ К вопросу о путях развития современной лингвистики (ВЯ. 1966. № 4). К вопросу о взаимоотношении мышления и речи в связи с ролью коммуникативной функции («Язык и мышление», 1967). Лингвистика как интегральная наука о языке (Проблемы языкознания. Доклады и сообщения советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов, М. 1967); О философских вопросах языкознания (ИАН СССР. Серия лит. и языка, 1974, № 4). Язык и «теория языка» в философии и лингвистике (ИАН СССР. Серия лит. литературы и языка, 1973, т. XXXII, вып. 6) და სხვ.

ინსტიტუტის ზოგადი ენათმეცნიერების განყოფილებამ გამოაქვეყნა ოთხი ტომი კრებულისა „თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები“ (I ტ.—1966; II ტ.—1967; III ტ.—1972; IV ტ.—1974).

ინსტიტუტის თანამშრომელთა გამოკვლევები ზოგად ენათმეცნიერებაში ინსტიტუტის ორგანოსა („იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“) და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ორგანოს („მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია) გარდა ქვეყნდება საკავშირო ჟურნალებსა და კრებულებში, ზოგი მათგანი კი—უცხოეთშიც (არნ. ჩიქობავას „ენათმეცნიერების შესავალი“ რუსულიდან ითარგმნა ჩხეხორ, პოლონურ, ჩინურ, ბულგარულ ენებზე; თ. შარაძენიძეს, მ. შაჟვარიანის შრომები გამოქვეყნდა ენათმეცნიერთა X და XI საერთაშორისო კონგრესების აქტებში (იმავ ეპიგრაფების შრომები დაიბეჭდა აგრეთვე ზოგ სხვა კრებულში).

ენათმეცნიერების ინსტიტუტის თანამშრომლები ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხებზე მოხსენებებით სისტემატურად გამოდიან არა მხოლოდ ინსტიტუტის ან რესპუბლიკურ სამეცნიერო სესია-კონფერენციებზე, არამედ საკავშირო კონფერენციებსა და სიმპოზიუმებზედაც. ისინი მონაწილეობენ აგრეთვე საერთაშორისო კონგრესების, სიმპოზიუმების, კონფერენციების მუშაობაში.

საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის „საბჭოთა ენათმეცნიერების თეორიის“ სამეცნიერო საბჭოს თაოსნობით ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტთან ერთად მოაწყო ორი საკავშირო სამეცნიერო სესია — პირველი (1971 წ.) მიეძღვნა „ენისა და მეტყველების“ პრობლემას (სესიის მასალები გამოქვეყნდა 1977 წ.), ხოლო მეორე (1977 წ.) — თემას „მნიშვნელობის პრობლემა თანამედროვე ენათმეცნიერებაში“ (გამოქვეყნებულია თეზისები).

1960 წლიდან ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ექსპერიმენტული ფონეტიკის განყოფილებას გამოეყო ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორია (გამვე შ. გაფრინდაშვილი, 1968 წლიდან—ზ. ჭაფარიძე).

ენათმეცნიერების ინსტიტუტში ფონეტიკის ექსპერიმენტული კვლევის საგანია როგორც ზოგადი ფონეტიკის საკითხები (მაგ.: აკუსტიკურ-პერსონალურულ მხარე ბგერისა, ენის ბგერითი წყობის ექსპერიმენტული კვლევა, მეტყველების მანქანური სინთეზისა და სამეტყველო ბგერათა მანქანური გამოცნობა, ექსპერიმენტის საკვლევი მეთოდების დამუშავება), ისე ქართული, ქართველური და სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების ფონეტიკის ექსპერიმენტული შესწავლა.

ამ მიმართულებით წარმოებული მუშაობის შედეგები (ცალკეული სტატიების შესახებ რომ არაფერი ვთქვათ) აისახა მონოგრაფიებში: „სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“ (ექსპერიმენტული გამოკვლევა. ს. ჟღენტი, 1949). „Фонетика даргинского языка“ (Ш. Г. Гаприлдашвили, 1966), „პერსონალური ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“ (ზ. ჭაფარიძე, 1975).

1966 წლიდან გამოდის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიის სერია კრებულის სახით (რედაქტორები შ. გაფრინდაშვილი, ზ. ჭაფარიძე) „მეტყველების ანალიზისა და სინთეზის საკითხები“, რომელშიც გამოქვეყნებულია ამ დარგის სპეციალისტთა ცალკეული ნარკვევები (გამოსულია 5 ტომი).

ამჟამად გაშლილია მუშაობა ქართული ენისა და მისი დიალექტების ფონეტიკის საკითხთა ექსპერიმენტული კვლევა-ძიების მიმართულებით.

ქართულ-ქართველურ ენათა კვლევა-ძიება ინსტიტუტში წარიმართა სხვადასხვა ასპექტით.

გარკვეული ყურადღება ექცეოდა ამ ენათა შესწავლის საკითხებს, უკვე არსებული გამოკვლევების, ადრე ჩატარებული მუშაობის დახასიათება-შეფასებას.

ქართულ-ქართველურ ენათა შესწავლის ისტორიის საკვანძო საკითხებმა ასახვა პოვა არნ. ჩიქობავას მონოგრაფიაში — „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია“ (1965). ცალკეულ პერიოდებსა და ავტორთა შრომებს მიეძღვნა ზონოგრაფიები — „გრამატიკის საკითხები XIX საუკუნის ქართულ პერიოდულ გამოცემებში“ (ნ. აბესაძე, 1960); „გაიოზ რექტორი, ქართული ლრამატიკა“ (ე. ნიკოლაიშვილი, 1970) და სხვ.

ადრე ჩატარებული კვლევა-ძიების შესწავლა-დაფასებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება არა ოდენ მემკვიდრეობის ათვისების თვალსაზრისით, არამედ საკვლევ პრობლემათა გამოყოფის თვალსაზრისითაც. ამიტომაც ამ ბოლო ხანებში ინსტიტუტში დიდი მუშაობა მიმდინარეობს ქართული ენის შესწავლის ისტორიის სრულყოფილად გამოკვლევისათვის. შედგა სრული ბიბლიოგრაფია და ხდება ცალკეულ ავტორთა შრომებისა და მათში წარმოდგენილი საკითხების მონოგრაფიული დამუშავება.

ქართული ენის შესწავლა ძირითადად პრაქტიკული სასკოლო გრამატიკების შედგენით შემოიფარგლებოდა. ამ მხრივ არსებითი გარდატეხა მოჰყვა ნ. მარის შრომას „Сексные таблицы к грамматике древнегрузинского языка“ (1908), რომლის ერთგვარ გაგრძელებას წარმოადგენს მისივე „ძველი ქართული ენის გრამატიკა“ (1925, რუსულ ენაზე). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს აკ. შანიძის ფუნდამენტური შრომა „ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია“ (1930). შემზადდა ნიადაგი ქართული ენის აგებულების ცალკეულ პრობლემათა გაღრმავებული შესწავლისათვის.

შესწავლის საგანი გახდა ქართული ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, ფონეტიკური სისტემა და ბგერათა კლასიფიკაცია, ბგერათა კომპლექსები, მახვილი, უკვე მომხდარი და ამჟამად დიალექტებში მიმდინარე ფონეტიკური პროცესები და სხვ.

ამ საკითხებს არაერთი გამოკვლევა უძღვნეს გ. ახვლედიანმა, ვ. თოფურიაშვილმა, ს. ჟღენტმა, არნ. ჩიქობავამ, შ. ძიძიურმა, ბ. ფოჩხუამ, გ. როგავამ, თ. უთურგაიძემ და სხვ.

გამოქვეყნდა მონოგრაფიები: „ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში“ (მ. ძიძიშვილი, 1960), „ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა“ (თ. უთურგაიძე, 1976).

ქართული ენის სახელის მორფოლოგიასა, ზნის პირის, დროისა და ჟღერის სტრუქტურის საკითხებს მიეძღვნა მრავალრიცხოვანი გამოკვლევები ვ. თოფურიაშვილმა (როგორიცაა, მაგ., „ფუძედრეკად ზნათა სუფიქსაციისათვის“, 1936; „ზნის უძველესი სუფიქსაციისათვის ქართულში“, 1942; „ნამყოს სახეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში“, 1955; „მესამე ტიპის ვნებითის წარმოება ქართულში“ და სხვ.) და არნ. ჩიქობავასი. მის მრავალრიცხოვან გამოკვლევათა ძირითადი დებულებები განზოგადებული პრინციპების სახით ჩამოყალიბებულ-

ლია ისეთი შემაჯამებელი ხასიათის მიმოხილვებში, როგორცაა—ქართული ენის დახასიათება, რომელიც წარმოდგარა რეაქციონარი ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის პირველ ტომს (1950 წ.), „Грyзиаский язык“ საკავშირო კრებულში „Языки народов СССР“, IV, Иберийско-кавказские языки“ (1967) და რუსულ და ევროპულ ენებზე გამოსულ ქართული ენის მიმოხილვებში (რუსულად — 1971, ფრანგულად — 1972, ინგლისურად — 1974).

ზემოთ ჩამოთვლილ ცალკეულ საკითხებზე არაერთი გამოკვლევა დაიწერა ინსტიტუტის თანამშრომლების (ივ. ქავთარაძის, შ. ძიძიგურის, არ. მარტიროსოვის, ივ. გიგინეიშვილის, გ. როგავას, თ. შარაძენიძის, ბ. ფოჩხუას, გ. მაკავარანის, ლ. ნოზაძის, თ. ზურაბიშვილის და სხვათა) მიერ.

გამოქვეყნდა მონოგრაფიები: „ზნნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში“ (ივ. ქავთარაძე, 1954); „ქართული ფრაზეოლოგიის საკითხები“ (ა. თაყაიშვილი, 1961); „ინფინიტივის საკითხისათვის ძველ ქართულში“ (დ. ჩხუბიანიშვილი, 1972); „სტატიკური ზმნები ძველ ქართულში“ (მ. სუხიშვილი, 1976) და სხვ.

ძველი ქართულის მორფოლოგიისა და სინტაქსის საკვანძო საკითხები განხილულია არნ. ჩიქობავას მონოგრაფიაში „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში 1. ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქციის ისტორიული ურთიერთობა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით“ II. (1948).

ქართული ენის სინტაქსის შესწავლას მიეძღვნა „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში“. I. (არნ. ჩიქობავა, 1928, მეორე გამოცემა 1968). „მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში“ (ა. კიზირია, 1963), „რთული წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში“ (ა. კიზირია, 1969) და სხვ.

ქართულ-ქართველურ ენათა სტრუქტურის მრავალი საკითხი იქნა გაშუქებული გამოკვლევებში, რომლებიც გამოქვეყნდა სერიაში „ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები“ (I ტ.—1959, II ტ.—1961, III ტ.—1963, IV ტ.—1974).

ფუძის აღნაგობისა და საწარმოებელ აფიქსთა საკითხი ახლებურად დაისვა და გადაწყდა მონოგრაფიაში „სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში“ (არნ. ჩიქობავა, 1941). ვ. თოფურიამ გამოკვლევითა მთელი სერია მიუძღვნა ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებას. მათში გამოყოფილია ფუძეს შეზღოვებული რიგი აფიქსი, დადგენილია კომპოზიტების წარმოების პრინციპები. ძველსა და ახალ ქართულში სიტყვაწარმოების ცალკეული თავისებურება გარკვეულია სხვა ავტორთა არაერთ ნაშრომში.

სახელისა და ზნნის ფუძეთა მეცნიერულმა ანალიზმა და ლექსიკური მასალა შედგენილობის ისტორიის რკვევას მაღალმეცნიერულ ნიადაგზე დაყენებამ. ქართველურ ენებთან კონტაქტში მყოფი ენების მასალის ფართოდ გათვალისწინებამ შესაძლებელი გახადა ცალკეული სიტყვების ეტიმოლოგიისა და სემანტიკური განვითარების ისტორიის დადგენა.

აღნიშნულ საკითხებისადმი მიძღვნილია გამოკვლევები ი. ჭავჭავაძის, ა. შანიძის, არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურიას, ს. ჭანაშვიას, ვ. ბერიძის, ილ. აბულაძის, პ. ანდრონიკაშვილის, გ. როგავას, ოტ. კახაძის, ივ. ქავთარაძის, ლ. გელენიძის, ო. ქერქაძის, ალ. კინჭარაულის და მთელი რიგი სხვა ავტორებისა.

სათანადო ყურადღება ექცეოდა მრავალსაუკუნოვანი ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის პერიოდების, გამოჩენილი მწერლების ენისა და სტილის, ასევე ცალკეული მნიშვნელოვანი თხზულების ენობრივ თავისებურებათა ანალიზს.

მრავალრიცხოვანი გამოკვლევა გამოქვეყნდა „ვეფხისტყაოსნის“ ენის თაობაზე (ვ. ბერიძე, არნ. ჩიქობავა, ივ. გიგინეიშვილი, ალ. ჭინჭარაული და სხვ.).

„ვეფხისტყაოსნის“ ენისა და ტექსტის ანალიზი მოცემულია ივ. გიგინეიშვილის ვრცელ მონოგრაფიაში „გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“ ენისა და ტექსტის კრიტიკის საკითხების შესახებ“ (1975).

ცალკე ტომში მოცემულია ვ. ბერიძის გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“ ენის შესახებ („რუსთველოლოგიური ეტიუდები“, 1961).

დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსნის“ სინფონია (ფუძეთა და სიტყვაფორმათა ინდექსი)—რედაქტორები მ. ჭაბაშვილი, ალ. ჭინჭარაული (1973).

არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა სულხან-საბა ორბელიანის ენისა და ლექსოგრაფიული ნაშრომის დახასიათებას (ვ. თოფურია, ივ. გიგინეიშვილი...), გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ენას (მ. მირზაშვილი), რაფიელ ერისთავის თხზულებათა ენას (ლ. იორდანიშვილი), ნ. ლომოურის შემოქმედების ენას (თ. ბეროზაშვილი), ილია ჭავჭავაძის ენის საკითხებს (არნ. ჩიქობავა, ნ. საყვარელიძე, ივ. ქავთარაძე...), ეგ. ნინოშვილის, ალ. ყაზბეგის, ალ. ჭავჭავაძის თხზულებათა ენობრივ თავისებურებებს (ივ. ქავთარაძე...) და სხვ.

XII—XVIII საუკუნეების ქართული ენის საკითხებს განიხილავს ივ. ქავთარაძის მონოგრაფია (1964), ანტ. კიზირიასა და არ. მარტიროსოვის სტატეები და სხვ.

შესწავლის ობიექტი იყო ქართული და სხვა კავკასიელ ხალხთა წარწერები. გრემის სამეწოვანი წარწერების შესახებ გამოქვეყნდა აკ. შანიძისა და ვ. ფუფუნიძის წერილი (1940); არნ. ჩიქობავამ დაბეჭდა „ქართულ-ხუნძური წარწერა XIV საუკუნისა დალესტინიდან“ (1940). ტ. გუდავამ გამოაქვეყნა „ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დალესტინიდან“ (1954).

უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტი იყო კავკასიის ალბანელთა ანბანის აღმოჩენა ილ. აბულაძის მიერ (1938), ამასთან დაკავშირებით კავკასიის ალბანელთა დამწერლობისა და ენის ისტორიის საკითხებს საგანგებო გამოკვლევა შეუძღვნა აკ. შანიძემ (1938).

ქართული დიალექტების შესწავლას საფუძველი დაუდო ჯერ კიდევ რევოლუციამდე აკ. შანიძემ („ქართული კილოები მთაში“, 1913). ენათმეცნიერების ინსტიტუტში ქართული დიალექტები შეისწავლება ცალკეული რეგიონების მიხედვით. ქართულზე მუშაობდნენ ვ. თოფურია, ივ. გიგინეიშვილი, სტ. ჩხენკელი, შ. ძიძიგური, პ. ხუბუტია, გრ. იმნაიშვილი, პ. გაჩეჩილაძე, თ. ბეროზაშვილი, ლ. ნოზაძე, მ. მესხიშვილი, ოტ. კახაძე, შ. გაფრინდამშვილი, თ. სალარიძე და სხვ. (შეგროვებულია დიდძალი ტექსტოლოგიური და ლექსიკონი მასალა); გამოკვლევა ტექსტებითურთ გამოაქვეყნა გრ. იმნაიშვილმა (1974 წ.). კახულზე მუშაობდნენ არნ. ჩიქობავა, არ. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, პ. ხუბუტია; მონოგრაფია (ტექსტებითა და ლექსიკონით) გამოაქვეყნეს არ. მარტიროსოვმა და გრ. იმნაიშვილმა (1956). ინგილოურს სწავლობდნენ რ. ლამბაშიძე, გრ. იმნაიშვილი, ნ. როსტიაშვილი. გამოქვეყნდა გ. იმნაიშვილის „ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი“ (1966). მთი-

ულურზე მუშაობდნენ არნ. ჩიქობავა („მთიულურის თავისებურებანი“ 1938), ლ. კაიშაური („მთიულურის დარგობლივი ლექსიკა“, 1967). რაქულზე დაკვირვებებს აწარმოებდნენ ვ. თოფურია, შ. ძიძიგური, ალ. კობახიძე. თუშურზე მუშაობდნენ პ. ხუბურტია, თ. უთურგაიძე. შვისწყალეზოდა იმერული დიალექტი. მას იკვლევდნენ ვლ. ფანჩიძე, ოტ. კახაძე, პ. გაჩეჩილაძე, ლ. ლეჟავა, ივ. ქავთარაძე; გურულ დიალექტს იკვლევდნენ ს. ელენტი (მიუძღვნა მონოგრაფია 1936), მ. ძიძიგული, ლ. ლეჟავა; მესხურ-ჭავჭავთურ შვისწყალეს შ. ძიძიგურმა, არ. მარტიროსოვმა; ფშურზე მუშაობდნენ ივ. გუგუნიანი, ალ. კინჭარაული, გ. ცოცანიძე (გ. ცოცანიძის მონოგრაფია ფშურის შესახებ გადაცემულია გამოსაცემად). გამოქვეყნდა თ. უთურგაიძის მონოგრაფია — „ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება“ (1966). ხევსურული დიალექტის შესახებ გამოქვეყნდა ალ. კინჭარაულის ვრცელი მონოგრაფია (1960).

ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხებს მიეძღვნა წერილები არნ. ჩიქობავას, შ. ძიძიგურისა, თ. გონიაშვილისა, არ. მარტიროსოვისა, პ. მესხიშვილისა.

დიალექტოლოგიის მდგომარეობის მიმოხილვას იძლევიან ვ. თოფურია, არ. მარტიროსოვი.

ტაპონიმიკის საკითხებს ნაშრომები მიუძღვნეს ვ. თოფურიამ, თ. ზურაბაშვილმა, მ. ქალდანმა, გ. თოფურიამ, გ. ბედოშვილმა.

შედგენილია ქართული დიალექტოლოგიის ბიბლიოგრაფია (გ. იმნაიშვილი, 1969).

ინსტიტუტში დიდი ყურადღება ექცეოდა ქართულთან ერთად სხვა ქართველური ენების შესწავლას. ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხების განხილვისას საჭირო იყო სხვა ქართველურ ენათა ჩვენების გათვალისწინება და ზემოთ დასახელებულ არაერთ ნაშრომში პოვა კიდევ ანან ასახვა.

ქართველურ ენათა — მეგრულ-ჭანურის (ზანურის), სვანურის შესაწავლად — მნიშვნელოვანი სამუშაო იყო ჭერ კიდევ ჩატარებული ნ. მარის, იოსებ ყოფშიძის, აკ. შანიძის, ვ. თოფურიას ფუნდამენტური მონოგრაფიული გამოკვლევების შედეგად. საჭირო იყო ამ მხრივ მუშაობის შემდგომი გაღრმავება; მეგრულ-ჭანურისა და დიალექტურად მეტად ჰრელი სვანურის ყოველმხრივ შესწავლა, მათი ადგილის გარკვევა და, საერთოდ, ქართველური ენების ფონეტიკისა და გრამატიკული წყობის ძირითადი საკითხების დამუშავება.

გადაუღებელ ამოცანად დაიჭაბა ამ ენებზე საჭირო ენობრივი დოკუმენტაციის მოპოვება და პუბლიკაცია.

შეკრებილ და გამოქვეყნებულ იქნა ტექსტები ჭანურისა არნ. ჩიქობავას (1936), ს. ელენტის (1938), ირ. ასათიანის (1974) და მეგრულისა მ. ხუბურტის (1937) და სხვ. მიერ.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა აკ. შანიძისა და ვ. თოფურიას ხელმძღვანელობით მოაწყო ექსპედიციები, რის შედეგადაც მოპოვებული და გამოცემულ იქნა სვანური ტექსტების სამი ტომი (აკ. შანიძე, ვ. თოფურია, მ. გუჭეჩიანი, მ. ქალდანა, ალ. დაეთიანი). პირველი მათგანი დაეთმო ბალსზემოურს, მეორე — ბალსკემოურს, მესამეში შევიდა ლენტეხური კილოს მასალა. გამო-

იცა ჯანური პოეზიის ტომი, ალ. დავითიანის მიერ შეკრებილი სვანური ანდა-ზები.

ვ. თოფურიას ხელმძღვანელობითვე შეკრებილი იქნა დიდძალი მასალა დი-ალექტებისა და კილოკავების მონაცემთა გათვალისწინებით სვანურის ლექსი-კონისათვის, რომელსაც ამჟამად ინსტიტუტი ერთტომეული სვანური დოკუმენ-ტარებული ლექსიკონის სახით ამზადებს გამოსაცემად (მ. ქალღანი).

ინსტიტუტმა არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით (შემსრულებელი ირ. ასა-თიანა) შეადგინა ქანურის დოკუმენტირებული ლექსიკონი, რომელიც მზადლე-ბა გამოსაცემად. ქანურის დოკუმენტირებული ლექსიკონის მნიშვნელობა ნა-თელი ვახდება, თუ გავითვალისწინებთ კილოკავების შესასწავლად ამჟამად არ-სებული წყაროების სიმცირეს.

ხსენებულ ენებსა და მათ დიალექტებს მიეძღვნა არაერთი მონოგრაფია.

გამოვიდა ზოგადი მიმოხილვა „ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტე-ბითურთ“ (არნ. ჩიქობავა, 1936). მასში დამტკიცებულა ქანურის, როგორც დიალექტური ერთეულის, რაობა ზანურის მეგრულ დიალექტთან ურთიერთო-ბის თვალსაზრისით, ერთი მხრივ, წარმოჩენილი და შესწავლილია მისი ფონე-ტიკისა და გრამატიკული წყობის ძირითადი საკითხები სხვა ქართველურ ენებ-თან მიმართების თვალსაზრისით, მეორე მხრივ.

ზანურის ფონეტიკის საკითხებს ეხება ს. ელენის მონოგრაფია (1953), ზანურისა და ასევე მისი დიალექტების გრამატიკული წყობის საკითხებს მიეძ-ღვნა სხვა ავტორების არაერთი გამოკვლევა. ზანურის ენობრივი მიმოხილვა (ა. კობირია) გამოქვეყნდა კრებულში „Языки народов СССР“, IV.

სვანური ენის ფონეტიკა და გრამატიკული წყობა განიხილება მრავალ მო-ნოგრაფიასა და გამოკვლევაში (რომელთა ავტორებია ვ. თოფურია, ს. ჯანაშია, ს. ელენი, მ. ქალღანი, თ. შარაძენიძე, გ. როგავა, გ. მაჭუვარიანი, თ. გამყრე-ლიძე, ალ. ონიანი, ი. ჩანტლაძე და სხვ.).

სვანური ენის ფონეტიკის რთული საკითხი, საკითხი უმლაუტის შესახებ, განსაუთრებულ ყურადღებას იქცევს მეცნიერთა შორის. მას ფუძემდებლური გამოკვლევა მიუძღვნა ავ. შანიძემ. უნდა აღინიშნოს მისი მონოგრაფიული შეს-წავლა მ. ქალღანის ნაშრომში „სვანური ენის ფონეტიკა, I. უმლაუტის სისტე-მა სვანურში“ (1969), რომელშიაც დადგენილია სვანურისათვის დამახასიათე-ბელი ახალი სახის — გუტურალური უმლაუტიზაციის კანონზომიერებანი. სვა-ნურის მორფოლოგიის მნიშვნელოვან საკითხს შეისწავლის კ. ვაგუა მონოგრა-ფაში „დრონაკლი ზმნები სვანურში“ (1976). ვ. თოფურიას სვანურის ზოგადი დახასიათება გამოქვეყნდა კრებულში „Языки народов СССР“, IV. ინსტიტუ-ტის მიერ 1967 წ. გამოქვეყნდა ვ. თოფურიას შრომების I ტომი, რომელშიც წესულია მისი გამოკვლევა „სვანური ენა, I, ზმნა (მეორე გამოცემა).“

ჩატარდა მუშაობა ქართველურ ენათა ისტორიულ-მედარებითი გამო-კვლევისა და მათი ამოსავალი საერთო დამახასიათებელი ნიშნების დადგენის მხრივ, ლექსიკის ისტორიულ-მედარებითი შესწავლის მხრივ.

მრავალრიცხოვანი გამოკვლევა დაიწერა ქართველურ ენათა ფონეტიკის, მორფოლოგიისა, სინტაქსისა და ლექსიკის საკითხებზე. გამოქვეყნდა მონოგრა-

⁵ ს. ჯანაშიას წერალები სვანურისა და აგრეთვე სხვა ქართულ-ქართველური აფხაზურ-ადი-ლორი ენების შესახებ თავმოკრალია მისი შრომების III და IV ტომებში, რომლებიც ნატიტატა გამოცემა 1959 და 1968 წლებში.

ფიგები: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ (ივ. ჭავჭავაძე, 1937). „ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი“ (არნ. ჩიქობავა, 1938). „სახელ-ს ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში“ (არნ. ჩიქობავა, 1941). „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში“. II. ერგატიული კონსტრუქციის რაობის თეორიები (არნ. ჩიქობავა, 1961). „სობილანტა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი“ (თ. გამყრელიძე, 1959). „ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები. I. ხმოვანთა ისტორიის ზოგი საკითხი ქართველურ ენებში“ (გ. როგავა, 1952), „ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში“ (არ. მარტოროსოვი, 1964) და სხვ.

ამ საკითხებს მიეძღვნა მნიშვნელოვანი სტატიები, რომლებშიც აჩვენათ საკვანძო პრობლემა გადაწყვეტილი. ამ მხრივ ფრად საყუარდღებოა ე. თოფურიას ნარკვევა სერია — „ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში“, რომელშიაც პირველად არის დადგენილი და გამოყოფილი ე. წ. პარანონიული კომპლექსები ქართველურ ენებში (და საერთოდ კომპლექსთა საკითხი). დამტკიცდა, რომ ფონოლოგიური სისტემის შესატყვისობაში სვანური ვოკალზმის მიხედვით მიჰყვება ქართულს (არნ. ჩიქობავა). ხოლო თანხმოვანთა შესატყვისობაში მხრივ ზანურს უდგება: სვანურის სხვაობა აფრიკატთა შესატყვისობაში ზანურთან შედარებით ახალი მოვლენაა. რომელსაც საფუძვლად უდევს აფრიკატთა სპირანტიზაცია (გ. როგავა). ამითვე გადამყვდა აღნიშნულ ენათა შესატყვისობების შედარებითი ქრონოლოგიის საკითხიც.

დასაბუთდა სობილანტა ერთი თავისებური შესატყვისობის (ქართული შიშინა — ზანურ-სვანური სისინა), მეორეული, პოზიციური წარმოშობა (თ. გამყრელიძე). გაირკვა სვანურის ბრუნების ორფუძიანობის საკითხი.

არნ. ჩიქობავას მთელი რიგი გამოკვლევების საფუძვლზე, რომლებიც მიეძღვნა გრამატიკული კლასების საკითხს ქართველურ ენებში, და ე. თოფურიას უარესად მნიშვნელოვანი გამოკვლევების („დ-თავსართიანი ზმნები ქართულში“) შედეგად გაირკვა, რომ ქართველურ ენებს ამოხაველში პიროვანი უღვლილება არ ახასიათებდა, რომ მას განვლილი აქვს პიროვან-კლასოვანი უღვლილების საფეხური, რომელსაც საფუძვლად ედო კლასოვანი უღვლილება; დადასტურდა ნაშთის სახით გაქვეებული გრამატიკული კლასნიშნები შეზარდილი ზმნის (და სახელის) ფუძესთან სწორედ იმ პრინციპით, რა პრინციპიც კლასოვან უღვლილებას ახასიათებდა. ოდინდელი კლასოვანი უღვლილების ნაშთებმა თავი იჩინა ძველი ქართულის (აგრეთვე სვანურის) უღვლილების სისტემაში თავისებური შეთანხმების სახით.

ეს დასკვნები დიდი მნიშვნელობისაა ქართველურ ენათა ისტორიის ღრმა წარსულის შესწავლის თვალსაზრისით.

ინსტიტუტში დიდი ყურადღება ექცეოდა და ექცევა ქართულისა და საერთოდ ქართველური ენების ლექსიკის შეგროვება-შესწავლას და ლექსიკოგრაფიის პრაქტიკული ამოცანების გადაწყვეტას.

ქართული დარგობრივი და, აგრეთვე, დიალექტური ლექსიკის შეგროვება-შესწავლის მხრივ აღრევე დიდი მუშაობა ჩატარა ივ. ჭავჭავაძემ. მან. ჟერ ერთი. თავისი მრავალრიცხოვანი გამოკვლევებით ნიდაგე შეამზადა ქართული ენის ლექსიკის ისტორიის შესასწავლად, მეორე მხრივ, ფართო მუშაობა

გაშალა შინამრწველობის მასალის შეგროვებასთან დაკავშირებით დიალექტური დარგობრივი ლექსიკის მოსაპოვებლად.

1936 წლიდან ინსტიტუტის ლექსიკოლოგიის განყოფილება (მაშინდელი გამგის ვ. თოფურიას ხელმძღვანელობით) შეუდგა დიალექტური ლექსიკონების შედგენას. 1938 წ. გამოვიდა სამი დიალექტის მასალის შემოკლებული ლექსიკონი (გ. შარაშიძისა — გურული, ბ. წერეთლისა — ზემო იმერული და მ. ალავეიძისა — ლეჩხუმური). ამას მოჰყვა სტ. მენთეშაშვილის ვრცელი „ქიზიყური ლექსიკონი“ (1943).

ეს მუშაობა გრძელდება დღესაც. 1976 წ. გამოვიდა პ. გაჩეჩილაძის „იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა“; მიმდინარეობს მუშაობა სხვა დიალექტურ ლექსიკონთა შესადგენად.

ძვირფასი ლექსიკური მასალა შემოგვინახა საბა ორბელიანმა თავისი ლექსიკონით, რომელიც ავლენს ნისი შემდგენლს დიდ ერუდიციასაც, სიტყვათა განმარტებისას პოეტური გამოხატულობისა და მეცნიერული სიზუსტის გასაოცარ უნარსა და ნიჭს. იგი ქართული ისტორიული ლექსიკოლოგიის განძია. ამავე დროს არსებობდა დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონებიც, მაგრამ თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის განვითარება, უდიდესი ცვლილებები მის ლექსიკურ შემადგენლობაში, კანონზომიერად სვამდა დღის წესრიგში ახალი, ვრცელი განმარტებითი ლექსიკონის საჭიროებას.

დიდი სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ, 1945 წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან დაარსდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის კომისია“, რომლის თავმჯდომარედ დამტკიცებულ იქნა არნ. ჩიქობავა, მოგვიანებით (1949 წ.) მისივე ხელმძღვანელობით შედგა ქეგალის მთავარი რედაქცია, რომელშიც შევიდნენ ცნობილი ქაოთჯელი მეცნიერები და მწერლები. პრაქტიკულად ლექსიკონის შედგენა დაეწყო ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა. ამ მიზნით 1945 წ. ახლად დაკომპლექტდა ინსტიტუტის ლექსიკოლოგიის განყოფილება — 1945 წლიდან 1965 წლამდე არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით (გამგე ს. იორდანიშვილი 1948 წლამდე, სტ. მენთეშაშვილი — 1949—1965; 1965 წლიდან — მ. ჯაბაშვილი).

ლექსიკონის შედგენის სამუშაოებში აღნიშნული განყოფილების გარდა მონაწილეობას იღებდა ინსტიტუტის სხვა განყოფილებათა თანამშრომლებიც.

შედარებით მოკლე ხანში შეიქმნა ლექსიკონისათვის სრულიად ახალი სადოკუმენტაციო ფონდი (მისი შევსება დღესაც გრძელდება. იგი ამჟამად 3 მილიონამდე ბარათს აღწევს).

განმარტებით ლექსიკონს საფუძვლად დაედო მისი მთავარი რედაქტორის შიერ დამუშავებული შედგენის პრინციპები. ამ პრინციპებით ახლებურად იქნა გადაწყვეტილი ლექსიკონში ზმნური ერთეულების შეტანის საკითხი.

როგორც ცნობილია, ევროპული ენების ლექსიკონებში ზმნები შეაქვთ ინფინიტივის ფორმით. რაკი ქართულს ინფინიტივი არ მოეპოვება, ქართულ ლექსიკონებში ზმნის „წარმომადგენლად“ ჩვეულებრივ შეჰქონდათ (და ზოგჯერ ახლაც შეაქვთ) მასდარი. მასდარი კი ინფინიტივის ეკვივალენტი არ არის. ამასთანავე ბევრი ზმნისაგან საერთოდაც არ ხერხდება მასდარის წარმოება. ამიტომ ქეგალში ზმნის სალექსიკონო ერთეულად აღებულია ზმნის პირიანი ფორმა (აწმყოს მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირი).

ლექსიკონის დიდი ღირსებაა, რომ იგი დოკუმენტირებულია მე-19-20 საუკუნის ქართული კლასიკოსებისა და საბჭოთა მწერლების ნაწარმოებებიდან, აგრეთვე პოლიტიკური. სამეცნიერო ლიტერატურიდან, თანამედროვე პრესიდან, ხალხური სიტყვიერებიდან შერჩეული ფრაზებით. რვატომეული ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის I ტომი გამოქვეყნდა 1950 წ., VIII ტ. — 1964 წ. იგი მოიცავს 113000 სიტყვას.

ამ ლექსიკონის მნიშვნელობა განუზომელია ქართული ლექსიკოლოგია-ლექსიკოგრაფიისათვის, ენათმეცნიერებისათვის და, საერთოდ, ჩვენი კულტურისათვის. 1971 წ., საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლებიან დაწყების 50 წლისთავზე მას მიენიჭა საქართველოს სსრ სახელმწიფო პრემია მეცნიერებისა და ტექნიკის დარგში.

რვატომეული ქეგლ-ის გამოცემამ დიდად შეუწყო ხელი ლექსიკოგრაფიის შემდგომ აღმავლობას ჩვენში. იგი საფუძვლად ედება სხვადასხვა ლექსიკონებს (ორთოგრაფიულს, თარგმნის...).

1967 წ. დაიბეჭდა „ინვერსიული (შებრუნებულ) ლექსიკონი“. მის შედგენაში მონაწილეობა მიიღო ინსტიტუტის ბევრმა თანამშრომელმა (ხელმძღვანელი ბ. ფოჩხუა). ხსენებული „ინვერსიული ლექსიკონი“ წარმოადგენს რვატომეულის ინდექსს, რომელშიაც სიტყვები დალაგებულია ანბანზე ფუძის ბოლოიდური ასოების მიხედვით. იგი მდიდარ მასალას იძლევა ქართული სიტყვის ფონოლოგიური სტრუქტურის, სიტყვაწარმოების საშუალებათა და სიტყვის აგებულების მოდელთა შესწავლისათვის.

სასტამბოდ არის გამოზადებული რვატომეულის საფუძველზე შედგენილი, 55 ათას სიტყვის შემცველი ერთტომეული განმარტებითი ლექსიკონი, ამ ლექსიკონსაც იგივე პრინციპები უდევს საფუძვლად, რაც რვატომეულს.

რვატომეულის დამუშავებასთან დაკავშირებით მწვავედ დაისვა საკითხი სათანადო კვალიფიციური სპეციალისტ-ლექსიკოლოგების მოზადებისა. ამ მხრივაც ბევრი რამ გაკეთდა. მომზადდა არაერთი სპეციალისტი ქართულ ლექსიკოლოგიაში. მათი საკვალიფიკაციო თემები იყო: „პურელის ლექსიკა ქართულში“ (ო. კახაძე); „მევენახეობისა და მეღვინეობის ლექსიკა“ (ლ. ასათიანი), „ნათესაობის აღმნიშვნელი ლექსიკა“ (ბ. საბაშვილი), „ოთარაანთ ქვრივის ლექსიკა“ (ნ. საყვარელიძე), „რუსულ-ქართული ხელნაწერი ლექსიკონები XVIII—XIX საუკუნეებისა“ (მ. კელენჯერიძე, გამოქვეყნდა 1961 წ.), „ცხოველების აღმნიშვნელი ლექსიკა ძველ ქართულში“ (ი. ქერქაძე, 1974). „ადაშიანის ანატომია-ფიზიოლოგიასთან დაკავშირებული ლექსიკა ძველ ქართულში“ (ლ. გელენიძე, გამოქვეყნდა 1974 წ.), „სახისა სიტყუთა“-ს ლექსიკა“ (მ. ქაბაშვილი), „ლექსიკა «წარტყუენვაი იერუსალემისაი»-სა“ (ლ. ღვალაძე), ლექსიკა «გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებისა» (მ. მირზაშვილი) და სხვ.

ინსტიტუტში დაწყებულია მუშაობა ქართული ენის ისტორიულ-ეტიმოლოგიურ ლექსიკონზე. ამ მიზნით ყველა გამოცემული ძველი ქართული ძეგლიდან (X—XI სს.) და ზოგი ხელნაწერიდანაც ამოწერილია 1500 000 სიტყვა, რომლებიც დალაგებულია ძირებზე.

ამჟამად დგება ამ მასალიდან გამოვლენილი ფუძეების ლექსიკონი-ინდექსი, რომელიც საფუძველი უნდა გახდეს ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ლექსიკონისათვის.

ინსტიტუტში დიდი ზეწოლა მიმდინარეობს სალიტერატურო ენის სადავო ფორმათა შესწავლისა და ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა შექმნალების მხრივ.

სადავო ფორმათა მოწესრიგებაზე ზეწოლა განაყუთრებოთ გაცხოველდა მის შემდეგ, რაც 1918 წელს თბილისში დააარსდა ქართული ლიტერატურა და დაახლოებოდა ქართული ენაზე მეცნიერული მსჯ. აღორძინებას.

დღეს ამ მუშაობას ხელმძღვანელობს თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისია (თავმჯდომარე — საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარე). მასში შედიან მწერლობის, ლიტერატურისა და პრესის მუშაკთა, სამეცნიერო დაწესებულებათა წარმომადგენლები და ქართული ენის სპეციალისტები.

კომისიის დანიშნულებაა „გაეწიოს ხელმძღვანელობა ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების პროცესს იმ მხრივ, რომ ქართული სალიტერატურო ენა სრულად იყენებდეს მრავალსაუკუნოვანო ენობრივ პროცესში შექმნილ საგანძურს. იყოს მაქსიმალურად მონოლითუ კონსერვატივ ხალხური და ჭეშონად მოვისახურებს ქართულ ხალხს, როგორც სოციალური კულტურისა წინსვლის იარაღი“.

ამათან დაკავშირებით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში შექმნილია ქართული მეტყველების კულტურის განყოფილება (გამგე ივ. გიგინეიშვილი), რომელსაც ევალება შეისწავლოს ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების პროცესში წარმოშობილი სადავო საკითხები და შეინუშაოს ნორმათა პროექტები ამ საკითხთა მონაგვარებლად. განყოფილების მიერ შემუშავებულ პროექტებს წინასწარ განიხილავს ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭო. საბჭოს მიერ მოწონებული პროექტები გადაეცემა თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენ მუდმივ სახელმწიფო კომისიას. სახელმწიფო კომისიის მიერ დამტკიცებული ნორმები სავალდებულოა სახმარებლად.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა შეისწავლა მოსაგვარებელი საკითხები, გამოიყენა წინა წლებში შემუშავებული ნორმებიც. შემუშავდა სათანადო პროექტები და წარუდგინა სახელმწიფო კომისიას. კომისიამ განიხილა და დაამტკიცა ნორმები თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის პირველ რიგში მოსაგვარებელი საკითხებისა, რაც გამოქვეყნდა ცალკე წიგნად სათაურით: „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, პირველი კრებული“, თბილისი, 1970. კრებულში სულ წარმოდგენილია 40 სტატია. თითოეულ მათგანში მოცემულია საკითხის წარმოშობისა და განვითარების ნიმოხილვა, ენობრივი ანალიზი და, ბოლოს, დასაბუთება მიღებული ნორმისა. სტატიებში დამოწმებულია ნიმუშები საცილობელი ფორმებისა, ამოკრებილი ქართული მწერლობის ძეგლებიდან, პრესიდან, სამეცნიერო ლიტერატურიდან და სახელმძღვანელოებიდან.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტში დაარსებულია პერიოდული კრებული „ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები“, რომელშიაც იბეჭდება ამავე რიგის საკითხები, განსაკუთრებით პრაქტიკული სტატიებიც სფეროდან. პირველი კრებული გამოქვეყნდა 1972 წ. მზადაა გამოსაცემად მეორე და მესამე კრებულები.

მიღებული და დამტკიცებული ნორმების საფუძველზე შედგენილ და გამოქვეყნებულ იქნა ვ. თოფურის და ივ. გიგინიშვილის ვრცელი „ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (1968 წ.).

ამჟამად წარმოებს მუშაობა სალიტერატურო ენ-ს ნორმათა მეორე კრებულზე, აგრეთვე უცხოურ გეოგრაფიულ და პირთა სახელების ქართულად გადმოცემის საკითხებზე. დგება სტილისტურ დარღვევათა ლექსიკონი.

ენათმეცნიერებრს ინსტიტუტში ფართო მუშაობაა გაშლილი ქართული სალიტერატურო ენ-ს ტერმინოლოგიური ლექსიკათ გამდიდრებისათვის.

თხზმეტი საუქუნის მდიდარი მხატვრული და მეცნიერული (როგორც ორიგინალური, ისე თარგმნილი) ძეგლების მქონე ქართულ ენაზე სანაოდ იყო განვითარებული სათანადო დარგების ტერმინოლოგია. ამ მხრივ დიდი მუშაობა აქვთ ჩატარებული უკვე XI—XII საუკუნეებს მოღვაწეებს გიორგი მთაწმინდელს, ეფრემ მცირეს, იოანე პეტრიწს. უკვე ამ ხანიდან შემორჩენილია ქართულ ენაში ისეთი ანტიკვლევითი ცნებების გამოხატულებები, როგორცაა შემეცნება, არსი, ყოფადი, ნივთიერი, მგრძნობელიობა, მსგავსებითი და სხვ. ტერმინოლოგიური ლექსიკის დახვეწას დიდად შეუწყო ხელი ლექსიკოლოგიურ შრომათა შექმნამ. XIX საუკუნეში გაცხოველდა ტერმინოლოგიისადმი და დარგობრივი ლექსიკის გამოყოფისადმი ყურადღება. ამ მხრივ აღსანიშნავია რ. ერისთავის, ილია ჭავჭავაძის და სხვა გამოჩენილი მწერლებისა და საზოგადო მოღვაწეების დეაწლი და ზრუნვა. მაგრამ მეოცე საუკუნისათვის დანახასიათებელი მეცნიერების სხვადასხვა დარგის განვითარებისათვის ამ მიმართულებით მიღწეული, რა თქმა უნდა, ვერ აკმაყოფილებდა მოთხოვნილებას.

ქართული ტერმინოლოგიის დახვეწა-უნიფიკაციის, მისი გამდიდრების საკითხი აუცილებლობით წამოიჭრა ქართული უნივერსიტეტ-ს დაარსებასთან, მის ნიადაგზე წარმოქმნილ სხვადასხვა განხრის უმჯულეს სპეციალურ ინსტიტუტთა ორგანიზაციასთან დაკავშირებით. განსაკუთრებული სიწყავით, ბუნებრივია, ეს საკითხი იდგა ტექნიკური დარგის დისციპლინების წინაშე. და ამის შედეგი იყო, რომ უკვე 1920 წ. საქართველოს ტექნიკურმა საზოგადოებამ დაამუშავა და გამოსცა „რუსულ-ქართული ტექნიკური ლექსიკონი (სიტყვანი)“. ამ პირველმა ცდამ ბევრი საჭირო ტერმინი შესძინა ქართულ მეცნიერებას, მაგრამ ისიც ცხადი გახდა, რომ ტერმინოლოგიურ მუშაობას სჭირდება სათანადო დარგისა და ენის სპეციალისტთა მტკიცე მეცნიერულ პრინციპებზე დამყარებული კოლექტიური მუშაობა.

1921 წ. საქართველოს სსრ მთავრობის დადგენილებით საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიატთან ჩამოყალიბდა „სახელმწიფო სამეცნიერო საბჭო“ ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით. ამ საბჭოსეფ დაკისრებული ჰქონდა ტერმინოლოგიური საკითხების მოგვარება. 1925 წ. ეს სამეცნიერო საბჭო გადაკეთდა იმავე სამინისტროს „ცენტრალურ სამეცნიერო ტერმინოლოგიურ კომიტეტად“ (თავმჯდომარე — ფ. მახარაძე, შემდეგ — ევკოლ ბერიძე). საბოლოოდ მიზანშეწონილად იქნა ცნობილი სატერმინოლოგიო მუშაობა მოქცეულიყო აკადემიის სისტემაში. 1936 წ. ინსტიტუტში დაარსდა კიდევ სამეცნიერო ტერმინოლოგიის განყოფილება (გამგე ე. ბერიძე, შემდეგ — რ. ლაშბაშიძე), სადაც წარმოებს სხვადასხვა დარგის ტერმინების უნიფიკაცია. ამ საქმიანობაში ფართოდ არიან ჩაბმული სხვადასხვა დარგის სპეციალისტები, რომლე-

ბიც ადგენენ შესაბამისი დარგის ტერმინოლოგიას რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული შესატყვისებითურთ. ამ მასალას სწავლობს და განიხილავს ენათმეცნიერების ინსტიტუტში თავის სხდომებზე ავტორიტეტული სარედაქციო კომისია, რომელშიც შედიან, ერთი მხრივ, სათანადო დარგის წამყვანი სპეციალისტები და, მეორე მხრივ, ენის სპეციალისტები (ტერმინოლოგიის განყოფილების თანამშრომლები).

იმ შემთხვევაში, როცა რომელიმე ტერმინი დევას იწვევს, საკითხი განიხილება ენათმეცნიერების ინსტიტუტის საბჭოს საგანგებო სხდომაზე, რომელზედაც მონაწილეობას იღებენ სათანადო დარგის სპეციალისტებიც. თუ საკითხი აქაც გადაუწყვეტელი დარჩა, რგი განსახილველად საბოლოო დასკვნისათვის წარედგინება „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დანდგენ მუდმივ სახელმწიფო კომისიას“.

ამ წესით დაწესებული და გამოცემულია სხვადასხვა სამეცნიერო დარგების (როგორცაა, მაგ., მათემატიკა, ფიზიკა, ელექტრონიკა, ნორმალური ანატომია, მედიცინა, გეოლოგია, პალეონტოლოგია, ენტომოლოგია, მემკენარეობა, საავიაციო საქმე, ეკონომიკა, სოფლის მეურნეობა, რადიოელექტრონიკა, პოლიგრაფიული საქმე და მრ. სხვ.) 40-ზე მეტი ტერმინოლოგიური ლექსიკონი. 1977 წელს გამოვიდა ვრცელი ტექნიკური ტერმინოლოგია. წინა გამოცემასთან შედარებით მნიშვნელოვნად შეესებოდა და დაზუსტებული. (მისი ოდენ რუსულ-ქართული ნაწილი შეიცავს 60000-მდე ტერმინსა და ტერმინოლოგიურ გამოთქმას).

ამჟამად ინსტიტუტში დგება კრებისთი ტერმინოლოგია, რაც დიდად შეუწყობს ხელს სხვადასხვა დარგის ტერმინთა უნიფიკაციის საქმეს.

ტერმინოლოგიის დარგში ასეთი დიდი მუშაობის ჩატარება შედეგიც არის და, თავის მხრივ, დიდი სტიმულიც მეცნიერების მრავალფეროვან მიმართულებათა განვითარებისათვის რესპუბლიკაში და ადგილებზელი პირობაც უნივერსალური ხასიათის ეროვნული ენციკლოპედიის შექმნისათვის.

რესპუბლიკაში რუსული ენის ცოდნის მაღალ დონეზე დაყენების მიზნით ინსტიტუტში ფართო ნუშაობა გაიშალა თარგმნითი ლექსიკონების (რუსულ-ქართული, ქართულ-რუსული) შესაქმნელად.

ინსტიტუტის თანამშრომლებმა ჯერ დაამუშავეს და გამოსცეს სასკოლო რუსულ-ქართული (1938, 1940 — ვ. თოფურია) და ქართულ-რუსული (1942, 1950 — გ. ახვლედიანი, ვ. თოფურია) ლექსიკონები.

შემდეგში ინსტიტუტი შეუდგა მრავალტომიან რუსულ-ქართული ლექსიკონის შედგენას და საკმაოდ მცირე დროის განმავლობაში (1956—1959 წწ.) გამოაქვეყნა სამტომეული (64 683 სიტყვის შემცველი), „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“. მასში საჭირო სისრულით არის დახასიათებული გრამატიკული ფორმები; სათარგმნ სიტყვას ახლავს ვრცელი საილუსტრაციო მასალა.

აღნიშნული ლექსიკონის საფუძველზე ინსტიტუტმა შეადგინა ერთტომეული რუსულ-ქართული ლექსიკონი (48000-მდე სიტყვის შემცველი), რომელიც უკვე გადაეცა წარმოებას.

ინსტიტუტში შეიქმნა თარგმნითი ლექსიკონების მდიდარი საილუსტრაციო ფონდი, რომელიც თანდათან ივსება.

ამჟამად გამოსაცემად მზადდება ერთტომეული ქართულ-რუსული ლექსიკონი. დაწყებულია მუშაობა ოთხტომიანი „რუსულ-ქართული ლექსიკონის“ შესადგენად.

ინსტიტუტის პირველი რიგის ამოცანას ამჟამად წარმოადგენს მრავალტომიანი ქართული ენის სისტემატური კურსის შექმნა. მასში უნდა აისახოს ქართული ენის შესწავლის თანამედროვე დონე. აღნიშნულ „კურს“-ში შექმნებელი სახით უნდა იქნეს წარმოდგენილი შესწავლის ისტორია, ქართული ენის ფონოლოგიური სტრუქტურა, სახელისა და ზმნის მორფოლოგია, სინტაქსური წყობა, სიტყვაწარმოება და ლექსიკოლოგია. სტილისტიკა, დიალექტოლოგია, ეს უარესად რთული და შრომატევადი სამუშაო მოითხოვს ინსტიტუტის მთელი ძალების მობილიზაციას.

როგორც თავშივე აღინიშნა, ქართველ ენათმეცნიერთა ერთ-ერთ მთავარ ამოცანას წარმოადგენდა ქართულ-ქართველურ ენათა სხვა ენებთან ნათესაური ურთიერთობის გარკვევა. ამ საკითხით დიდი ხანია დაინტერესებულია მეცნიერება. თანდათან გამოიკვეთა დებულება მათი ნათესაური დამოკიდებულების შესახებ წინა აზრის უძველეს მკვდარ ენებთან. ერთი მხრივ, და პალეოკავკასიურ ენებთან (ამასთანავე ბასკურ ენასთან), მეორე მხრივ. ყურადღებას პირველ ყოვლისა იქცევა აღნიშნულ ენებთან საერთო ტიპოლოგიური ნიშნები.

„ენიკის“ დაარსებისთანავე გაცხოველდა ინტერესი წინა აზრის მკვდარ ენათა სტრუქტურის კვლევისა და ქართველურ და კავკასიის სხვა ძველ მკვიდრთა ენებთან მსგავსების ძიებისა. ამ მიმართულებით წარმოებული მეცნიერული მუშაობა აისახა მთელ რიგ გამოკვლევებში. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ შემდეგში ამ ენათა ურთიერთობათა ძიება შესაბამისი ინტენსივობით ვერ იქნა გაშლილი, რამაც თვით პრობლემის მართებულობის მხრივ ერთგვარ ნიპილიზმსაც კი შეუწყო ხელი.

ჯერ არაფერი გაკეთებულა ჩვენში ქართულ-კავკასიურ ენათა ბასკურთან ურთიერთობის კვლევის მხრივ. მხოლოდ ამ ბოლო წლებში ისახება გეგმები გადაიდგას ნაბიჯი კავკასიოლოგია რიგებიდან მომზადდეს ბასკური ენის სპეციალისტები და უნდა მოკვლოდეთ, რომ უახლოეს მომავალში ეს მუშაობა თავის ნაყოფს გამოიღებს.

სხვა მდგომარეობაა კავკასიის ძველ ბინადართა ენების შესწავლისა და ამ ენათა ქართველურ ენებთან გენეტიური ურთიერთობის კვლევის მხრივ. ამ მიმართულებით დიდი მუშაობა გაიშალა როგორც კადრების (ისიც არა მარტო ჩვენი რესპუბლიკის მასშტაბით) მომზადების სფეროში, ისე თვით ენათა შესწავლის თვალსაზრისით.

1933 წ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში კავკასიური ენების კათედრის დაარსებამ და 1936 წ. შესაბამისი განყოფილების ორგანიზაციამ ენათმეცნიერების (მაშინდელ „ენიკის“) ინსტიტუტში გეგმაშეწონილად წარმართა მთის იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლის საქმე.

ეს ენები (აფხაზური-ადიღური, ნახური, დაღესტნური), რომელთა რიცხვი სამ ათეულამდე აღწევს, მანამდე მხოლოდ პირველი დაზვერვითი შესწავლის საგანი იყო და ისიც არათანმიმდევრულად.

ამ ორმოცი წლის განმავლობაში ინსტიტუტის თანამშრომელთა მიერ შესწავლილია თითქმის ყველა აღნიშნული ენა დიალექტებითურთ. გამოქვეყნდა

ათეულობით ვრცელი მონოგრაფიები ცალკეულ ენათა და მათი სტრუქტურის საკვანძო საკითხთა შესახებ. ესენია: „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში“ (I—1948, II—1961, არნ. ჩიქობავა). „სახელის ფუძის აგებულებისა და გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ადილურ (ჩერქეზულ) ენებში“ (გ. როგავა, 1956). „ლეზგიური ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები“ (გ. თოფურია, 1956). „ბოთლახური ენა“ (ტ. გუდავა, 1962); „დიდოური ენის ჰინუხური დიალექტი“ (ელ. ლომთათიძე, 1969), „დიდოური ენა ჰინუხურ და ხვარშიულ ენებთან მიმართებით“ (დ. იმნაიშვილი, 1963). „კულბაჩური ენა“ (ალ. მაჰომეტოვი, 1963). „ანდიურ ენათა კონსოლინტაჰში“ (ტ. გუდავა, 1964). „თაბასარანული ენა“ (ალ. მაჰომეტოვი, 1965), „ანდიური ენა“ (ილ. ტერეკოვი, 1965). „დარგულური ენის ფონეტიკა“ (შ. გაფრინდაშვილი, 1966), „ახვახური ენა“ (ზ. მაჰომედბეკოვა, 1967). „კლასოვანი და პაროვანი ულულუბურს ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში“ (ნ. ანდლუაძე, 1968), „ალულური ენა“ (ალ. მაჰომეტოვი, 1970). ბავვალური ენა“ (ტ. გუდავა, 1971). „კარატული ენა“ (ზ. მაჰომედბეკოვა, 1971), „უდური ენის გრამატიკული ანალიზი“ (ელ. ფანჩიძე, 1974), და მრავალი სხვა. გადაცემულია დასაბეჭდად „აჩჩიბული ენა და მისი ადგილი დაღესტნის მონათესავე ენათა შორის“ (ო. კახაძე).

დაიწერა რამდენიმე ასეთი გამოკვლევა ცალკეული საკითხების შესახებ. დადგენილია ამ მრავალრიცხოვანი ენების ჯგუფებსა და ქვეჯგუფებში განაწილებისა და დიალექტური შედგენილობის საკითხები. გამოკვლევულია თითოეული ენის ფონოლოგიური სისტემა, გრამატიკული წყობისა და ფუძის აგებულების საკითხები. შეძლებისდაგვარად ყველა ცალკეულ შემთხვევაში გათვალისწინებულია ისტორია ენობრივ მოვლენათა განვითარებისა. ამ მხრივ ფართოდაა გამოყენებული დიალექტური მონაცემები.

ამით უკვე მომწიფდა ნიადაგი ენათა ქვეჯგუფებისა და ჯგუფების განმარტავადებელი მიმოხილვებისათვის. ინსტიტუტში უკვე მიმდინარეობს ეს სამუშაო. უახლოეს წლებში მომზადდება ცალკე ჯგუფების (აფხაზურ-ადილურის, ნახურის) და ქვეჯგუფების (ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურის, ლაყურ-დარგულულის, ლეზგიურის) ფონოლოგიური სისტემებისა და ფონეტიკური პროცესების ამსახველი შემაჯამებელი მონოგრაფიები. ამას მოჰყვება ანალოგიური განმარტავადებელი მონოგრაფიები გრამატიკული წყობისა და ლექსიკის შესახებ.

პარალელურად მიმდინარეობს მოპოვებული ფაქტების ისტორიულ-შედარებითი შესწავლა ქართველურ და წთის კავკასიური ენების გენეტური ურთიერთობის ძიების მიმართულებით.

დასახელებულ ენათა აღწერითი მიმოხილვების საფუძველზე ნაჩვენებია მნიშვნელოვანი სხვაობები როგორც ფონეტიკურ სისტემებში, ისე სახელისა და ზმნის გაფორმებისა და წინადადების აგებულებაში. ზოგ ენაში უაღრესად განვითარებულია სახელის ბრუნვა, ზოგში იგი სრულებით არ არსებობს; ზოგი ენა მხოლოდ პირის კატეგორიის იცნობს, ზოგმა მხოლოდ გრამატიკული კლასების გარჩევა იცის. ზოგ ენაში ზმნა პოლიგერმონალურია, ზოგში მხოლოდ მონოკლასოვანი. ზოგში გრამატიკული კლასი ორია, ზოგში კი იგი ოთხამდე აღწევს. ზოგში ზმნის ფორმები ერთმანეთს უპირისპირდებიან გვარების მიხედვით, ზოგში კი ასეთი გარჩევა არ არსებობს და მრავალი სხვა.

ჭერ კედელ პ. უსლარმა მიუთითა ამ ენათა, გასაოცარი სხვადასხვაობ-ს მიუხედავად, ღრმა საერთო ნიშნების არსებობაზე. ეს მისი მოსაზრება გა-მართლდა. რაც უფრო ღრმად მოხერხდა თითოეული ამ ენობრივი ერთეულის (აქ ქართულური ენებზე შემოდის) ისტორიაში შეჭრა, მით უფრო ახლო აღ-მოჩნდნენ ისინი ერთმანეთთან.

ზემოთ დასახელებული დიდი სხვაობები დადასტურდა არა მხოლოდ ენა-თა ჭკუფებს შორის, არაპედ სრულიად უდავო ახლომონათესავე (ზოგჯერ მხო-ლოდ დიალექტურად დაშორებულ) ენობრივ ერთეულთა შორისაც. რაც აშკა-რად ზღის ანა თუ იმ ენობრივი მოვლენის განვითარებაში მომხდარ დიდ ცვლა-ლებებს (ამ მრავალრიცხოვან ენათა ჭკუფებში).

გაირკვა, რომ მთელი რიგი ბგერები მცირედილი წარმონაქმნიდა და ამოსა-ვალში შედარებითი მარტივი საერთო ფონოლოგიური მოდელი უნდა გვექონო-და. გაირკვა, რომ „ვიწ“ და „რა“ გრამატიკული კლასები იბერიულ-კავკასიურ ენათა ყველა (ოთხ) ჭკუფს (ქართულური, აფხაზურ-ადიღური, ნახური, დაღეს-ტნური) ახასიათებდა. იგი იცვლებოდა. ხან სამად, ოთხად იქცეოდა, ხანაც მცირდებოდა. ისევე ორზე დადიოდა, ან სრულადაც მოიშალა.

ზენის პიროვანი უღვლილება (მაგ., ქართულური, ადიღური, ენებისა) შე-დგება შერეული კლასოვან-პიროვანი უღვლილებისა, რომელსაც თავის ნხრივ ამოსავალში კლასოვანი უღვლილება ახასიათებდა.

გაწვრილებული ბრუნება მეორეულია და ისიც კლასოვან ბრუნებას ეყრდნობოდა. ამის ნაშთები შემორჩენილია დღემდე.

გარდაამავალი ზენა ნეიტრალური ბუნებისა იყო; ამოსავალში გვარებ- არ არსებობდა, გვართა დაპირისპირება წარმოიქმნა მოგვიანებით რიგი სხვა ზმნუ-რი კატეგორიების ნიადაგზე.

გარდაამავალი ზენა ლაბილური კონსტრუქციისა იყო. ერგატული კონსტ-რუქცია ერთნირად ახასიათებდა ყველა ჭკუფს და მრ. სხვა.

გაპოვდნენ იქნა მატერიალურად საერთო ელემენტებიც სხვადასხვა ჭკუფის ენებში.

-ნსტრუქტის მეცნიერთა სპეციალურ გამოკვლევებში გამოვლენილ და დახასიათებულ იქნა ის სიძნელებები, რაც თავს იჩენს რთული ფონეტიკური სისტემებისა და პროცესების მქონე იბერიულ-კავკასიურ ენებში და რაც დაბრ-კოლებად ეღობება მათ შორის რეგულარული ხასიათის ბგერათშესატყვისო-ბის წარმოჩენას. ამავე დროს იმავე სპეციალისტთა ძიებებმა გაფანტეს აღნიშ-ნულ ენათა ჭკუფებს შორის ბგერათშესატყვისობათა არსებობის თაობაზე შე-ქმნილი ეჭვი. სწორედ ჭკუფთა შორის დადგინდა ბგერათშესატყვისობანი და საგულესხნო ის, რომ ბგერათშესატყვისობამ თავი იჩინა მთის იბერიულ-კავ-კასიური ენებისა ქართულურ ენებთან. იმ ენათა ჭკუფთან, რომლის ნათესაო-ბა იბერიულ კავკასიურ ენათა ჭკუფებს შორის ყველაზე საცილობლად ნიჩნ-დათ ხოლმე.

უკვე ჩატარებული ფართო და გარდაამავალი კვლევა-ძიებ-ს შედეგად ჩამოყალიბდა იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, რომელიც წარმოადგენს მეცნიერულ სისტემას კავკასიის ძველ ბინადართა ოთხი ენობრივი ჭკუფის (ქართულური, აფხაზურ-ადიღური, ნახური, დაღესტნური) ენობრივი სტრუქ-ტურის, ისტორიისა და ნათესაობის შესახებ.

ბუნებრივია, რომ ჩატარებული მუშაობის წყალობით თბილისი იქცა იბერო-კავკასიურ ენათა შესწავლის აღიარებულ ცენტრად. ამის შედეგი იყო, რომ საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილებას წინადადებითა და დადგენილებით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიასთან, კერძოდ, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ბაზაზე, დაარსდა საერთო საკავშირო ორგანო „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადული“, რომლის მთავარი რედაქტორობა დაევალა არნ. ჩიქობავას.

აღნიშნული „წელიწადული“ 1974 წლიდან მოყოლებული სისტემატურად ქვეყნდება. სამი წომერი უკვე გამოვიდა, მეოთხე იბეჭდება. მასში ჩვენი რესპუბლიკის სპეციალისტთა გარდა მონაწილეობას იღებენ სპეციალისტები იბერიულ-კავკასიური ენების ყველა საკვლევი ცენტრიდან (მოსკოვი, ლენინგრადი, ბაქო. მახაჩყალა, გროზნო, ორჯონიკიძე, ნალჩიკი, მაიკოპი, ჩერკესკი...).

მასში ასახვას პოვებს ის ნასალაც, რაც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლისადმი მიძღვნილ რეგიონალურ სესიებზე განიხილება ხოლმე. ასეთი რეგიონალური სესიები სისტემატურად ყოველ ორ წელიწადში ტარდება სხვადასხვა რესპუბლიკაში.

„იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადულის“ უკვე გამოსულმა სამმა ტომმა მიმდინარე წელს ენისა და ლიტერატურის განყოფილების წლიურ სხდომაზე მალალი შეფასება დაინახა (ენისა და ლიტერატურის განყოფილების აკადემიკოს მდივნის აკად. მ. ხრაპჩენკოს შემაჯანებელ სიტყვაში).

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების დასკვნები მოპოვებული მრავალრიცხოვანი მეტად თავისებური აგებულების ენათა შესწავლის ნიადაგზე უაღრესად ფასეულია ზოგადი ენათმეცნიერების თეორიისათვის და ამდენადვე გასაგებია ის დიდი ინტერესიც, რასაც მის მიმართ იჩენენ სხვადასხვა ქვეყნის მეცნიერები.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტი აღიარებული კერაა ენათმეცნიერების ზემოგანხილულ დარგებში სპეციალისტების მომზადებისა (როგორც რესპუბლიკის მასშტაბით, ისე საერთოდ). აქ მომზადდა და დაცულ იქნა ათეულობით სადოქტორო და ასეულობით საკანდიდატო დისერტაცია.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მეცნიერული დონისა და პოტენციალის დასტური ისიც არის, რომ საბჭოთა კავშირის მინისტრთა საბჭოსთან არსებულმა უმაღლესმა საატესტაციო კომისიამ მას დაუმტკიცა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მიმნიჭებელი სამეცნიერო საბჭო როგორც ქართულ-ქართველური, ისე სხვა კავკასიური ენებისა და ზოგადი ენათმეცნიერების პროფილით.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტის კოლექტივს უკვე მიღწეული შედეგები ავალებს კიდევ უფრო ეფექტიანად წარმართოს თავისი მუშაობა მომავალში.

ილია ჭავჭავაძის დაბადების 140 წლისთავი

გურამ კანაშვა

ილია ჭავჭავაძე და თანამედროვეობა

შრომის მხსნელი ძალა, გონებრივი გარჯისა და მოქმედების დინამიკა ილია ჭავჭავაძეს საუკუნის ძახილად, ისტორიული არსებობის მოსაპოვებელ იმპერატივად აქვს მიჩნეული. „მოდრობა და მართო მოძრობა არის, ჩემო თერგო, ქვეყნის ღონისა და სიცოცხლის მიმცემი“... მთელი ქართული შემოქმედებითი ნებისურთაა მოცემული ამ ცნობილ ფორმულაში. გონებრივი ძალების ამოდრავება, შრომის ახსნა და მოქმედების სახალხო გაქანება — მის ცნობაერებაში უმაღლეს ეროვნულ სიქველესთანაა დაკავშირებული.

განსაკუთრებულია ილიას შემოქმედებაში შრომის განმასპეცაკებელი უნარი. რომელნაც მაღლი უნდა სცხოს მაშურალის მეტყველ ნაკვთებს და შექნას ქართულ კაცის ზნეობრივი სახეს იკონოგრაფია. არა მართო სულიერი შრომა, არამედ საერთოდ შრომა მასთან რელიგიური რიგის სიწმინდეს, ოფლით ვანბანელ, ზნეობრივად განმწმენდ ნიქს შეეცავს. თავისუფალი შრომა ილიას ზნეობრივ ხედვაში აღამიანის ყოფიერებისთვის აზრის მიწნიქებელია, დედაშიწაზე ქართული კაცის დაღმარცხებლობის ერთადერთი აღბათობაა.

იგი აღტაცებულია ერთი ძელი. მართლაც უჩვეულო. ქართული ფრესკის ზნეობრივი შინააჩით. რომელზეც ღეთისშობელს წინ მატყლის ფთილები უღევს. ხელში თითისტარი უპყრია და ამ მატყლს ართავს: ფრესკის მეორე მხარეს კი ღეთისშობელს სიყვარულის ღმილით შესიქქერის ყრმა იესო, ამ განუქოებელი ფრესკის აღწერილობა, რომელიც ილიას ორ სხვადასხვა წერილში მოაქვს, ეკუთვნის XIX საუკუნის ცნობილ მღვდელმთავარს, გაბრიელ ეპისკოპოსს. მისი დასაფლავებრს დღეს ილიამ წარმოთქვა: „რომ მართო იგი ქება-დიდება შრომისა დაჯრჩენოდა, რომელიც მან გვიღალადა ერთს თავის დაუქყყარ ქალაგებაში და სხვა არა-რა, ისიც საკმაო იქნებოდა, რომ მისი სახელი ქვეყანას მოჰფენოდა და ჩვენც გვეგვრძნო, რა დიდებული და ბრძენი მღვდელმთავარი დაუქარგეთ, „მე თითონ არ მინახავსო, — ამბობს იგი (გაბრიელ ეპისკოპოსი გ. კ.), — ხოლო გამიგონია სარწმუნო კაცთაგან. რომელ ერთს ძელად-ძელს ეკლესიაში კედელზედ არის დახატული ყოვლად-წმინდა ღეთისშობელი და მის წინ სძევს მატყლი, ხელში უჭირავს ტარი და ჰქსოვს მატყლსა. ნეტამე ჩემის თვალთ მენახაო!“ — ჰნატრულობს ამ საუცხოო ხატო აღტაცებული მღვდელმთავარი: — „მამინ მე გავიცნობდიო მეორესა კერძოსა (მხარეს) საღმრთოსა მისის ხასიათისასა და უდიდესსა პატივსა და კრძალვასა მისდამი იგრძნობდა გული ჩემო

რა კარგი რამ იქნებოდა, რომ ყოველსა ქალსა მარადის ჰქონდეს წინაშე თვალთა ისრეთი ხატი ყოვლად-წმიდისა, რომ ერთ-კერძო მისსა იღვეს და შესიქქეროდეს მას სიყვარულის ღმილითა ღეთაებრივი მისი ყრმა, ხოლო თვით ხელთ ეპყრას მატყლი და ტარი და სახესა ზედა ღეთაებრივსა გამოყვანილი იყოს ის ღეთაებრივი სიწმინდე, სიმშვიდე და სიყვარული, თვალთა

შინა მისთა ბრწყინვიდეს ის უფსკრული გონიერებისა და კრძალულებისა, რომელნი წარტაცებენ კაცის გულსაო. ესრეთი ხატი იქნებოდა ქვეშაარტი დროშა. ანუ სიმბოლო. ესე იგი ნიშანი ყოველის ქალის მოვალეობისა. ღირსებისა და მნიშვნელობისაო!”

საკმაოა. — დაძმენ ილია. — ეს მოკლე, მაგრამ ღრმად გაბრძნობილი სიტყვა. მღაღღმთაურის ბაგეოაგან წარმოთქმული. რომ კაცმა წარმოიდგინოს მთელი სულიერი ახოვანება და სიბრძნე მისი... ბევრი რამ არის ნათქვამი შრომისა და ვაჭრის გაპატიოსნებისათვის. მაგრამ ამისთანა ქებათა-ქება შრომისა შესაძლოა ნხოლოდ იმისათვის. რომლის ბავითაც თითონ ღმერთი მეტყველებს:“.

ამას გარდა, ილია თვლიდა, რომ სარწმუნოება ეროვნული კონსოლიდაციის სკოლაა და მის გარეშე ერს ერთი შესაღვენელი ნიშანი დააკლდებოდა. ილია ჭავჭავაძემ იცოდა, რომ სარწმუნოება ადამიანის ინტიმში იკიდებს ფეხს და იქ მკვიდრდება. რომ რელიგიური გრძნობა — ინტიმური გრძნობაა. მას გაგონილი ექნებოდა, რომ ყოველ ვნების კვირას არაერთ ღრმად მოწმუნეს ხელისგულეზე აისხლის წვეთები გამოეფონება.

ილია ჭავჭავაძემ არ დაუჯარჯა ქართველ ხალხს ამ უნიკალური ქართული ფრესკის აღწერილობა, რომელშიც ჩანს, თუ რელიგიური გრძნობა რამდენად მახლობელია უბრალო ქართველი კაცისათვის. რელიგიური განცდა ინტიმურ ჩამწვდომობასთან ერთად, გლეხის კერასთან და წარმოდგენებთან მიახლოებული, აგრეთვე შინაურულ და ყოფით იერისაყ იღებს.

ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებიდან ჩვენ შემოგვყურებს, პირველ ყოვლისა. მისი მძლე ინდივიდუალობა. თვალს გვეჭრის მისი განუყოფელი პიროვნება, ამ პიროვნების კლდოვანება „— შენ ხარ პეტრე!“ — მაცხოვარის ეს სიტყვები თანაბრად ეკუთვნის მის უტეხ ნებას, ურღვევ სულს.

მისი ინდივიდუალობა დემიურგის მრისხანე ნაკეთებისგანაა შენეებულ-ლი. ასეთი ნებით მოზიდული ადამიანები მატერიალების აღნოააჩენად მიიწვედნენ ან ახალი ფორმაციის წინამორბედი ხდებოდნენ. ილია ჭავჭავაძემ შვა ახალი ყალიბის საქართველო.

ეს მრისხანე ტალანტი, ამასთანავე, ავადაა; იგი „ავადაა საქართველოთი“ და მისი ადამიანური სიშმაგე არავითარ დათქმულ ნორმას არ ექვემდებარება. ილია სოციალურ ინსტინქტებზე მალა ეროვნულ გრძნობას აყენებს. მან იცის ინსტინქტის მრბეველი ძალა, მაგრამ მას დიდი გრძნობის შემძერულ ძალას უმარისპირებს.

ილია ჭავჭავაძე მუდამ ალაჩმულ ვითარებაში ცხოვრობდა. საჯანგაშო ეთარება მისი ბუნებრივი ვარემო იყო. იგი ერთპიროვნულად ებრძვის სხვადასხვა თაობას, სხვადასხვა პოლიტიკურ ბანაკს, ეროვნული დროშის გამრტდებლებს, მისსავე წოდების ალლოდაკარგულ შვილებს, რათა საკეთარი ყალიბას საქართველო, რომელიც კულტურის სფეროში მან შვა, სოციალური დემოკრატიზმის სფეროში სრულყოს. ამიტომ მან უნდა იპოოს საკუთარ თავში შინაგანი ძალა და იგი ზევის დამნთქმელ ენერჯიას განოიშუშაეებს, რათა სამშობლო მცდარი გზიდან იხსნას. იგი სტიქონური ვნებით დააცხუბდა თავის ურტცხ მტრებს და მარტვილისა და გმირის ცხოვრებას „კანონიყუ-

რად" დაასრულებს: საკუთარი სისხლით გააღვივებს საკუთარი ცხოვრების საქმეს და მას ანდერძის ღირსებას მიანიჭებს.

საკუთარი პიროვნების შეუვალობა და ნაკედობა ილია ჭავჭავაძემ ზნეობრივად და ისტორიულად ვალთანაზრა საქართველოს მომავლის ბედის გამოქედვას. ამის შესახებ კონსტანტინე გამსახურდია წერდა: „არის რაღაც საშინელი ბედისწერა იმ გარემოებაში, რომ ათასების ტყვილი ერთმა უნდა გადატანოს. ათასების მაგივრად ერთია მლოცველი და ჭვარზე განსვლილი. ათასების იარაში ერთმა უნდა იგრძნოს. ასე იყო მოსე. ასეთი იყო ბუდა, ასეთი იყო ქრისტე და ქრისტიანული საჩწმუნოებაც...“

დღის ღმერთის საკურთხეველს მათვის ღვივს ცეცხლი მუღა,
რომ ერისა მო შე ეიოს ქვეყნასა და სიხარულში...“

თუ ქართული მასშტაბით მივალთ ილიასთან. აქ ყველაზე უწინ მისი პიროვნება გეცემათ თვალში. არც ერთ ქართველ მწერალს გასულ საუკუნეში ისეთი ლოგიკურად გამიჯნული და მტკიცე მსოფლმხედველობა არა ჰქონია, როგორც ილია ჭავჭავაძეს. გაჩნდა ამისა, ილია ჭავჭავაძეს ჰქონდა ის, რაც მის საუკუნეში არამცთუ არც ერთ ქართველ მწერალს, არც ერთ ქართველს არა ჰქონია. ეს იყო პიროვნება.

პიროვნება უდიდესი სამკაულია ადამიანისა. პიროვნება — დიდი და ძლიერი ხასიათის მატარებელი. მე მინდა ილია ჭავჭავაძე გამოვარჩიო მთელ ქართულ მწერლობაში სწორედ ამ ხასიათიანი პიროვნებით. ისეთ ქვეყანაში, სადაც ანდიოდუალისტური კულტურა სუსტია. სწორედ ამგვარ ქვეყანაში იშვიათია ხასიათიანი პიროვნება. ხასიათი პიროვნების კულტურას გრადაციანა. უკულტურაო ერს სწორედ თავის უხასიათობის მიზეზით იმორჩილებს კულტურულად.

ხასიათის უდიდეს კრიტალიზაციად მოსე ითვლება ყოველ დროში, მიქელანჯელოს მოსე გრანიტის ბლოკზე მჭდარი. ერთი მისი შემოხედვა ხორცუნესმული მრისხანებაა. თითქოს უნდა წამოდგეს და უდიდესი მშქარა მის მძლე. ახის ნაკვეთებზე აღბეჭდილი — ეს არის შიში მისი წამოდგომისა და ამოძრავების მიმართ აღძრული.

ილია ჭავჭავაძეშიაც იყო უსათუოდ რაღაც დიდი მუქარა, დიდი მრისხანება, დიდი ეთოსი დიდი წინასწარმეტყველსა. ღმერთიც დიდკაცს იჩივს ყოველთვის თავის ურყევი ნებისყოფის ეგზეკუტორად. როგორ სჭეროდა ამ მართლაც დიდკაცს, რომ ის დიდს ღმერთის საკურთხეველის ცეცხლის მატარებელი იყო!

ამიტომაც ილია ჭავჭავაძის პიროვნება მაღლია საქართველოს გასული საუკუნის გაუხარებელ ისტორიაში².

ილია ჭავჭავაძე საქართველოს ისტორიული ტრაგედიების ერთი მთავარი პერსონაჟია. მაგრამ ჩვენ არა გვაქვს პრეტენზია გავაშუქოთ იგი, როგორც ისტორიული მოვლენა. ჩვენს წერილში განვიხილავთ ილია ჭავჭავაძის რამდენიმე უმთავრეს მხატვრულ ტილოს, რომლებშიც თავმოყრილია ილიას შემოქმედებითი პრობლემატიკის ძირითადი ნაწილი.

1. ა. ხ. ბ. რ. ი. ა. ილია ჭავჭავაძე, რჩეული თხზულებანი. ტ. VII. თბილისი, 1965, გვ. 230.

„აჩრდილი“ პირველი ქართული პოემაა, სადაც მთავარ პერსონაჟად იღვას გამოყვანილი, სადაც პრობლემები ქმნიან უტყუარ დრამატიზმს. სოციალური იღვა პოემაში ქართველი კაცის ბიოგრაფიულ როლს ასრულებს, ხოლო გადმოცემული ისტორიულ-პოლიტიკური სიმწვავე — ბედისწერის ღირსებისაა.

ზოგი თანამედროვე კრიტიკოსის აზრით, „აჩრდილში“ ფოკუსირდება მთელი ეროვნულ-სოციალური შეხედულებების არსენალი ილია ჭავჭავაძის მხატვრული შემოქმედებისა. 22 წლის ილია ჭავჭავაძის ნიერ შექმნილ „აჩრდილში“, რომელიც შემდგომ. ძირითადად, მხატვრულ დამუშავებასა და დახეწას განიცდის, თანმიმდევრულად და მეთოდურადაა დალაგებული მწერლის შემოქმედებითი და საზოგადოებრივი სამოქმედო პროგრამა. ამ არტუთ დიდ მოცულობის პოემაში, ისე როგორც მისივე ავტორის გონებასა და გულში, მეტწილად საუკუნის საქართველოს მთელი ტიპიკლები და გამაფრება, ტანჯვა და სასოება ჩაეტია.

„აჩრდილში“ ყურადღებას იქცევს ილია ჭავჭავაძის ერთგვარი სიახლოვე ევროპული რაციონალიზმის პრინციპებთან: გონების ყოვლადმპყრობლობასთან, პროგრესის რწმენასთან, ბუნების შეცნობის რაციონალურ გზებთან. გონიერული იდეალები უნდა განხორციელებულიყვნენ (მათი გონიერულობის გამო). პოემაში საქართველოს მისი სულიერი მეურვე, აჩრდილი, შემდეგი შეგონებებით მიმართავს: შენი საუკეთესო შვილები ცხოვრების ზოგად (ანუ ობიექტურ) კანონებს უნდა ჩასწვდნენ, უნდა ყოველდღიურობაზე ამაღლდნენ. კერძო-პირადული ცხოვრება ქვეყნის საერთო ვითარების ფონზე განიხილონო.

საზოგადოებრივი ცხოვრების ძარღვი უნდა გამოცოცხლდეს. განაგრძობს დიადი სული. და ქართველმა, „ამაღლებული კვიით“ თუ „მცნების ნათლით“ გონებაგასხივოსნებულმა, უნდა გამოიმუშაოს სოციალური იდეალები. უამისოდ კი იგი იმდენად დაკნინდება, რომ საყუთარი კარ-მიდამოს იქით ვერიტნობს მშობლიურ ცხოვრებას, ვერ ირწმუნებს სანშობლოს აღდგენის ძალას:

ვიდრე ძე შენი არ გაიკლევს ზოგად ცხოვრებას
და მცნების ნათლით ზე-აღზიდულ, ამაღლებული
კვიით არ განსჭვრიტავს საზოგადო ცხოვრების დენას,
იმ დრომდე იგი უიშოდო, მუწუხებულთ,
უქმისა დრტივანეთ, გულის-წვითა მწარე ცრემლს დაღვრის,
მაგამ არ ირწმუნს, უამებულთ, შენს აღდგენასა,
და იგი ცრემლი ურწმუნობის, ეჭვის და ტანჯვის,
ჰლაღდებს მხოლოდ მისა შენის უძლურებასა.

პოემის ავტორის აზრით, ისტორიულად — კარჩაკეტილი შრომა და მონობა თითქმის ტოლფასი ცნებებია; ისტორიულად შრომა იყო ადამიანის ჩაგვრის ერთ-ერთი განსაკუთრებული ფორმა: ფეოდალიზმის საღისტური მიდრეკილება მასში მქლავნდებოდა. შრომა აღარ აკეთილშობილებდა ადამიანს და საუკუნეთა მანძილზე მისი დამთრგუნველი მარწუხები მხოლოდ აკნინებდა. შრომას, ისტორიულად, ილია „ქვეყნის ცოდვას“ უტოლებს:

შრომისა შვილო, მძიმე უღელი
ქვეყნის ცოდვისა შენ გაწევს კისრად...

პოემის მიხედვით, შრომამ უნდა მოიპოვოს იმგვარი ფორმა, რომ ჩაგვრას აღარ ჰგავდეს: შრომის ცნებაში ზნეობრივი განზომილება უნდა აღსდგეს, და ბოლოს, შრომას ფართო სოციალური ღირებულება უნდა მიენიჭოს.

ფეოდალიზმის არსებითი სულისკვეთება მხვეპვლობა იყო. ილიას მომავალი საზოგადოებრივი სტრუქტურა და ზნეობრივ-ფსიქოლოგიური გადახაღისება იმგვარად წარმოედგინა, რომ ადამიანს ძარცვის იმედით კი არ უნდა ეარსება, არამედ ყოველ ადამიანს უნდა შეეცა თავისი მტაცებლური ინსტინქტებისთვის, თავი შრომისთვის უნდა დაეთმო, მრბეველი ენერგია საზოგადოებრივად სასარგებლოდ გარდაექმნა, ძარცვა — სოციალურ აქტივობად გადაექცა და შრომა, „...ქვეყნად ტყვედა პყრობილი, მძარცველობის ქვეშ ჩაგრულ-ვნებული“. საკუთარი გონებრივი ძალ-ღონისა და ზნეობრივი არსების მოსაწესრიგებლად წარემართა:

„შრომა, აჲ ქვეყნად ტყვედა პყრობილი,
მძარცველობის ქვეშ ჩაგრულ-ვნებულა,
ხოლო რღვეულა მისი ბორჯილი
და დასამსხვრევად გამზადებულა.
შრომისა ახსნა — ეგ არის ტურით
ძღვეამოსილის ამ საუყუნის...“

ილია ჭავჭავაძეს დემოკრატიულობა ესმოდა არა კლასობრივი, არამედ ზოგადდროვნული გაგებით. ადამიანთა სოციალური გათანასწორება მისთვის, პირველ ყოვლისა, იმას ნიშნავდა. რომ ქვეყნის ყოველ წერტილსა და ნაწილში უნდა ეცხოვრა ფიზიკურად და ზნეობრივად ჯანსაღი, კანონის წინაშე თანასწორი, „ახსნილი შრომით“ გაბედნიერებულ ქართველ კაცს. თავისუფალი საზოგადოება, კანონიერების დაცვა და შრომის გონიერული მოწესრიგება არა მარტო საქართველოს ისტორიას შეუბრუნებდა სიყვითისკენ პირს, არამედ მთელს მეცხრამეტე საუკუნის კულტურულ მსოფლიოს. „მაშინ, მაშვრალო, შენც განკაცდები, — წარმოთქვამდა აჩრდილი ავტორის სათქმელს, — წართმეულთ ნიჭთა კვლავ ემოიპოვებ, სხვას ძირს არ დასწევ, თვით ამალღები, არც ეის ემონეო და არც იმონებ...“

დემოკრატიულობა, რასაკვირველია, ილია ჭავჭავაძეს უმაღლესი სულიერი გაგებითაც ესმოდა, შეიძლება ითქვას, რელიგიური და ქრისტიანული აზრითაც. სულიერი, ზნეობრივი და თვით რელიგიური პოსტულატები მხარს უბამენ მის მძაფრ სოციალურ თვალთახედვას. გერონტი ქიქოძე ამის თაობაზე წერდა: „თუ ილია ჭავჭავაძე მოწინავე ევროპულ აზროვნებას დაუკავშირდა თავისი ძირითადი იდეებით, სახელდობრ პროგრესის, ანტიასკეტური მორალის, ჰუმანიზმის, საღად გაგებული პატრიოტიზმის იდეებით, მით უმეტეს ის მას დაუკავშირდა იმ იდეით, რომელსაც ცენტრალური ადგილი უჭირავს მის მსოფლმხედველობასა და პრაქტიკულ მოღვაწეობაში: ესაა იდეა დემოკრატიისა არა ვიწრო კლასობრივი, არამედ ფართო ჰუმანისტური და კულტურულ-ეთიკური გაგებით. მას სწამდა, რომ ჩაგრული ერების განთავისუფლება მოხდებოდა შრომის განთავისუფლებასთან ერთად, ეს რწმენა მან თავის „აჩრდილში“ გამოხატა.“

უმთავრესი საკითხი „აჩრდილისა“ ილიამ პოემის დასასრულისთვის მოიტოვა. ეს, ცხადია, თავისუფალი საქართველოს იდეაა. თუკი სოციალური ბო-

3 გ. ქიქოძე, ქართული კულტურის ტრადიციები და ილია ჭავჭავაძე, ეტიუდები და პორტრეტები, თბ-ლისი, 1958, გვ. 127.

როტებანი დაძლეული და მოწესრიგებულა, მაშინ მათგან ლოგიკური წესით გამომდინარეობს ხალხთა პოლიტიკური სრულყოფილებიანობა. ილიას აზრით, ქვეყანაში, სადაც პოლიტიკური უფლებობაა, საცა ადამიანი კახემატში გრძნობს თავს და პოლიტიკური ამინდი გამოკეთებას არ აპირებს, იქ სოციალური ბოროტებანიც პოზიტიური ნიადაგზე მომხდარან და ზნეობრივ სიმახინჯეში გადაზრდილან. ამ მხრივ, ილიას პოეტურ მკერმეტყველებას საზღვარი არა აქვს, რადგან გრძნობს, რომ რუსეთის იმპერიის ხალხმომრება სულეერ, ზნეობრივ და სოციალურ მანკიერებათა თაიგულად შეიკრა და გაერთიანდა. მაგრამ ილია თავისი გაუტუნელი ნებით აქაც პოულობს გამოსავალს: მისი აზრით. ხალხისა და კანონიერების მიმართ მტრული ანუ არაგონიერულ კურსი საბოლოოდ განწირულია. მას, როგორც ჭეშმარიტ დემოკრატს, სწამდა ისტორიული პროგრესი, რომლის განმახორციელებლად და განმასახიერებლად ქვეყნის პატერიალური ბაზა კი არა, არამედ თავისუფალი და ბედნიერი ხალხი უნდა გამხდარიყო.

„ვერა ვერ ჰმართონ ვერს: ღერი იმ მმართველთ
ვისც არ აქვთ ვრის სიყვარული და შეწყნარება...“

პირველად, ვგონებ, სიმონ ჩიქოვანმა შენიშნა, რომ საქართველოს თავისუფლება ილიას ვერ წარმოედგინა კავკასიის სხვა ხალხთა თავისუფლების გარეშე, ქართველი ხალხის ბედის გადაწყვეტა სხვა მეზობელ ხალხთა მიმართ სოლიდარობის გარეშე. თავის მეტად საყურადღებო წერილში „ილია ჭავჭავაძის პოეტური მემკვიდრეობა“ სიმონ ჩიქოვანი წერს: „როგორც ეციით, მოყოლებული „აჩრდილის“ ვარიანტებიდან, ილიამ ამიერკავკასიის ერების ბედნიერებას დაუკავშირა თავისი ხალხის ბედნიერება. როგორც უკრანელი ხალხის მომღერალმა ტარას შევჩენკომ პოემა „კავკასიში“ გამოუცხადა ღიდი თანაგრძნობა კავკასიაში მებრძოლ მთიელებს, ისე ილია ჭავჭავაძემ „აჩრდილში“ და „ქართველის დედაში“ გამოხატა კავკასიის მოძმე ხალხებისადმი სიყვარულისა და სოლიდარობის გრძნობა. პოეტმა მთელი კავკასია წამოაყენა და ამიერკავკასიის ხალხთა ძმობას ბრწყინვალე სტრიქონები მიუძღვნა“.

კავკასიის ხალხთა ძმობისა და ეთნო-ისტორიული ერთიანობის იდეა არ ახალია. ძველია. იგი ლენტი მროველის ბრძნულ პოლიტიკურ იდეას ემყარება და ახალი დროის ვითარების ამსახველიცაა: ამდენად. იგი „მაოდი“ იდეაა. „მბარდმწვანე“ ოცნებაა:

„როს იგი ტომნი ცად მიღწეულ მძღერ კავკასია“
ერთიან აზრით. ერთის ფიქრით განდოღდებინა?
თავისუფლების მშვენიერის სხივთ მხურვალეპა.
როდი დადნობა დაქანგებულს დღე ხნის ბორკელსა.
და ქართველობა სიკადულად როდის ექნება
ქვეყნის წინაშე ყოველ ქართველს ერთგულსა შილასა?

„აჩრდილში“ საბოლოო სახე მიიღო 1872 წელს. ხოლო საუკუნის მწვერულს ილია ჭავჭავაძემ თავის სოციალურ იდეებსა და მიზანსწრაფვებს ბევრად უფრო იმედგაცრუებული შეჰყურებდა. მეცხრამეტე საუკუნე იწურებოდა, მთავრდებოდა ერთი ღიდი ციკლი კაცობრიობის ცხოვრებისა. მაგრამ ადამიანის ბედნიერებამდე ჯერ შორს იყო. პოლიტიკური იმედები. სოციალურ-ზნეობრივი პრინციპები პროექტებად მოჩანდნენ. ამაზე წერს ილია თავის

მშვენიერ სევდიან სახალწლო წერილში — მეცხრამეტე საუკუნის უკანასკნელ დღეს, უკანასკნელ საათებში (31 დეკემბერი, 1899 წელი): „წარსულმა საუკუნემ თავისის მხრით ბევრი კეთილი შესძინა ადამიანს. ხოლო საკითხავი ეს არის: დღეს უფრო ბედნიერია კაცი, თუ — არა, ამოდენა სიკეთით გარემოცული და ესე წარმატებულის მეცნიერებით გაღონიერებული და გაძლიერებული? არა გვეონია.

მართალია, დღეს ადამიანი ერთობ. ღარიბია თუ მდიდარი, — უფრო უკეთ არის მოწყობილი, უფრო მეტად მოსახერხებელია მისთვის წასვლა-წამოსვლა, ქვეყნიერობასთან გამოხმაურება, ქვეყნიერობასთან ურთიერთობის გაწევა; დღეს ადამიანი უფრო უკეთ იცვანს, იხუარავს, უკეთ სჭამს და სვანს, მაგრამ ბედნიერება კი შორის არის. დღეს ღარიბსა და მდიდარს შორის, ძლიერსა და უძლურს შორის უფრო დიდი ზღვარი არის, ვიდრე ოდესმე ყოფილა. და აქ არის იგი სიმწუვავე იმ ტყვილისა, რომლის მორჩენაც მეცხრამეტე საუკუნემ უანდერძა აწ მომნაველს საუკუნესა“.

კაცთმოყვარეობის საკითხს ილია ჭავჭავაძე ემოციურ დონეზე არ სწყვეტდა. კაცთმოყვარეობა მას სამართლიან თვალსაზრისად მიაჩნდა. კაცთმოყვარეობის სამართლიან გამოვლენად თვლიდა იგი მტკიცებას, რომ ადამიანის სუკედით დასჯის კანონი უნდა გაუქმებულიყო. ეს თვალსაზრისი ყველაზე მეტად გატარებულია ილიას ერთ-ერთ მოგონებებში დაწერილ, ნეტად საყუარდებო ფსიქოლოგიურ მოთხრობაში „სარჩობელაზე“.

ღრთის საზოგადოების უმწიფარობა და არასრულფასოვნება, საზოგადოებრივი სტრუქტურის ეგოისტური არსი ილია ჭავჭავაძეს აძლედა საფუძველს ეფექტს. რომ ადამიანის სოციალური პასუხისმგებლობა მიძინებულა და ყველა ბოროტება აქედან გამომდინარეობდა. რლიას აზრით, ადამიანს „სულთანს მღობარობა“, სოციალური აზრის სიფხიზლე და მოქალაქეობრივი გამბედაობა ერთენულ-პოლიტიკური და ეკონომიური ხასიათის კრჩხის გამოვლენა.

თავის მშვენიერ მოთხრობაში „სარჩობელაზე“ ავტორმა ის თვალსაზრისი გაატარა, რომ მთელი საზოგადოება პასუხისმგებელი ყოველგვარი ანომალიისათვის. რომელიც შეიძლება წარმოიშვას მის ყოველ წერტილში. ავტორის თვალსაზრისით, პასუხისმგებლობის გრძნობა აერთიანებს საზოგადოებას და აყალიბებს მას სოციალურ და კულტურულ ერთეულად. მაგრამ „საქმე“ ამ დეკლარაციებით არ მთავრდება. მოთხრობის სიუჟეტური ლოკაცია უფრო ღრმად იჭრება ნოველში. ილიას შეხედულებას იმის შესახებ, რომ საზოგადოება პასუხისმგებელია ყოველი ცალკეული ადამიანის წინაშე. ამბის განვითარებაში მივყავართ იმ აზრამდე, რომ ადამიანი დამნაშავე ადამიანის წინაშე.

ჩამოხსრობილის ძნა სწერს მოთხრობის მთავარ გმირს, პეტრეს: „განა შენ კი ამხანაგი არა ხარ ჩემის მამინაცულისა! განა შენ კი არ დამიხსრე ერთადერთი ძმამ! განა შენ კი არ მიიყვანე ის სარჩობელამდე!“

შეილი გაოცდა, მამას ცემა ოფლმა დაასხა.

— მე რა შუაში ვარო! — დაიძახა კენესით და თრთოლით შეშინებულმა პეტრემ. პეტრე მთლად ცახცახებდა“.

პეტრე ძველი ყაიდის სოფლელი გლეხია, მას თავი ჭერ არ უფარძენია საზოგადოების წევრად, იგი ჭერ ბუნებასთან უფრო მჭიდრო კავშირშია, ვიდრე სოციალურ ღირებულებებთან; პეტრე „საზოგადოების“ ყველაზე პასიურ წევრთა რიცხვშია. ამდენად, მისი „დანაშაული“ თანაცხოვრების კანონებისადმი, ყოველი ცალკეული ადამიანის წინაშე — ასევე მონიშნულური და „პასიურია“. მაგრამ მოხუცმა პეტრემ ესეც არ იცის. იგი უდანაშაულოდ გრძნობს თავს. როგორც ბუნება, ბუნების ერთი ნატეხი.

ილია ჭავჭავაძეც სწორედ ამიტომ ამთავრებს თავის დრამატულ მოთხრობას ილიანობის ფრაზით, რომელიც ირონიის ზომიერი ულუფითაა გაზავებული: „მართლა, — და ჩვენი ბებერი პეტრე რა შუაში უნდა იყოს“...

მოთხრობას აქვს სხვა (შედარებით სუსტად განვითარებული) ფსიქოლოგიური პლანიც. პეტრე აქ მთლად გაუთლელი გლეხის სულიერ ნიშნადობას არ ააშკარავებს. პეტრე, ამ შემთხვევაში, ერთი ჩვეულებრივი ადამიანია. ჩვეულებრივი ობიექტელია — საკმაოდ განვითარებული ამბიციით.

საქმე ისაა, რომ მოთხრობის ბოლო ორი მესამედი დათმობილი აქვს პეტრეს განსაკუთრებულ სულიერ განცდებს. ტრადიციულად დაკანონებულია, რომ ბეჟანის, უფროსი ძმის, ჩამოხრჩობის ფაქტს პეტრე ვერ იჭერებს თავისი ნაივური გულუკეთილობის გამო, თითქოს მას ვერ წარმოედგინა ამგვარი უადამიანობის მოზღდენა. ტრადიციული თვალსაზრისით, პეტრეს უცნაური განცდები სწორედ ფაქტის ამ დაუჭრებელი ხასიათითაა გამოწვეული. ჩვენი ფიქრით, ეს შეხედულება ბოლომდე სწორი არაა.

დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ ავტორმა ეს მოთხრობა სწორედ ისე განზრახა და მოიფიქრა, როგორც ზემოხსენებული თვალსაზრისი გვეკანახობს. ასეთ შემთხვევაში, განხორციელების პროცესში ნაწარმოებმა სრულიად ახალი და განსხვავებული ფსიქოლოგიური ნაკეთები შეიძინა და, ამდენად, ახლებური განაღება მისცა პეტრეს ნხატვრულ სახეს.

მოთხრობის შესაბამისი ადგილები მოწმობენ, რომ პეტრესთვის დაუჭრებელი არაა კაცის ჩამოხრჩობა და „გულიც ძალიან უწევს“ მის სანახავად: „პეტრეც ერთს ამ ჭგუფში გაერია, ერთი შევერტყო რას ყაყანებენო. აქ გაიგო, რომ ზარბაზანი გავარდნა თუ არა, მახათაზედ ერთს კაცს ჩამოარჩობენო. პეტრეს თავის დღეში არ ენახა ეს ამბავი. გულმა ძალიან გაუწივა იქით.

— ბერი ვაი-ვაგლახი მინახავს ჩემს სიტოცხლეშო, — სთქვა გულში, — მჟღი, ერთი ესეცა ვნახო. სთქვა და გაჰყვა ხალხს, მახათაზედ მიშავალს“, მოთხრობის სხვა ადგილას პეტრე თავისებურ ზნეობრივ რესიგნაციას შეუპყრია და თავის თავს ტუქსავეს კიდევ იმის გამო, რომ კაცის ჩამოხრჩობის ნახვის ასეთი წადილი აღეძრა: „ჰაი, ჰაი, კაცის გული მალაი, მალი ცოდვის საქმეზედ. კაცის დარჩობის სანახავად გამოუქნელ მოზვერსავით კი გამოიწია და!... ამ პატარა გულში რამოდენა ცოდვა და მადლი ტრიალებს“.

ჩამოხრჩობის ადგილას მოსული პეტრე, გარეული ამ ზღვა ხალხში, მეტად მარტოდ და დაბნეულად გრძნობს თავს, სასტიკად გაუტყობებულ და განაპირებულ გრძნობას უნდა შეეპყრო იგი, თუკი მისი განცდების სფერო, არსებითად, იმითაა შევსებული და დაკავებული, ტუქუდგება იგი, თუ — არა, მას აქილიკებენ და თვალთმაქობაა ყოველივე ეს, თუ — არა. ჩამოხრჩობის შემდეგ ამ ფსიქიკურ მდგომარეობას იგი კიდევ უფრო მჭრეხელურ დასკვნებამდე მიჰყავს: თუკი, რაც ნაზა, მხოლოდ ოინზაზობა იყო, პეტრე, ძალიან ითაკი-

ლებდა, რომ ეს მართლად მოსჩვენებოდა; მაგრამ თუკი კაცი მართლა ჩამო-
ახრჩვეს და პეტრეს ეს თვალთმაქცობა ჰგონია, ეგ არაფერიო... „გულში დიდი
ეჭვი ჩაუვარდა. ეხლა მართო იმის დარდი ჰქონდა, შეეცყო — რაში ტყუუდე-
ბა: იმაში, რომ ეს მართალი თვალთმაქცობაა და ტყუილი ჩამორჩობა თუ
მართალი ჩამორჩობაა. სწორედ ვითხრათ, პირველში ნოტყუებას უფრო ჰთა-
კილობდა მისი გული: აბა, თვალთმაქცობამ ტყუილი მართლად როგორ უნდა
მაჩვენოს ამ დროულ კაცსაო. და მართალი კი რომ ტყუილი გამომდგარიყო,
ეგ არაფერი; მაგას როგორღაც უფრო ადვილად ჰყაბულობდა ჩვენი პეტრე.
მაინც კი ძაან უნდოდა შეეცყო მართალი“.

ცერემონიალის უჩვეულო ვითარება ქალაქად ჩამოსულ მოხუც პეტრეში
უქმარობის კომპლექსს ავითარებს. პეტრეს აკვირებულ აზრად გადაეცემა
ეჭვი — ეს ხალხი იმისთვის ხომ არაა მოცლილი, სოფლელია და გავაბრიყვო-
თო. ბეჟანის ჩამოხრჩობის მთელს ეპიზოდს პეტრეს ეს აკვირებულ ექმარი-
სობის განცდა მეთოდურად გასდევს. ადამიანს ახრჩობენ, პეტრე კი თავის ამ-
ბიციას უფროთხილდება — სიმაართლე რომ ვიციოთხო, ხომ შეიძლება დამეო-
ნონო. „ამათ ჩემი გაბრიყვება უნდათ, სოფლელია. პა, პეტრეე!.. თავს გაუფ-
რთბილდი, არ გაბრიყვდე!.. არ შერცხვე ეს დროული კაცი: ამოდენა ჭარ-ჭა-
მათის სასაცილოდ არ გაიხადო თავი. დასწყევლოს ღმერთმა ეს ქალაქელები,
კაცი თუ ქალი, რა მალე შეგატყობენ ხოლმე სოფლელ კაცს, თითქო შუბლ-
ზედ გვეწეროს“.

ეს ზნეობრივი ანომალია, ეს ფსიქოლოგიური შეუსაბამობა აღწერილია
როგორც გასული საუკუნის დიდ ლიტერატურაში, ისე თანამედროვე მწერ-
ლობაშიც. მისი სტრუქტურა დაახლოებით ამგვარია: ადამიანი თავის ქცევაში
ადვილად უგულებელყოფს ზოგადად მნიშვნელოვანს, თუ მას მტკივნეული
პირად-კონკრეტული რამ გადაელობება. შეიძლება საუკეთესო ილუსტრაციად
ამ კომპლექსიანთვის გამოდგეს ტარას ბულბას მიერ ჩიბუჩის ძებნა. მაგრამ
ჩვენ ნიშნულად გვინდა მოვიტანოთ ლევ ტოლსტოის ცნობილი მოთხრობა
„კრეიციერის სონატა“. ეს ნაწარმოები, რომელიც ნარკევის დარად იწყება და
ბოლოს ადამიანის ტრაგიზმის ტოლსტოურ ძალას აღწევს, ზემოხსენებული
ფსიქოლოგიური მექანიზმით ერთგვარ ნათესაობაშია ილია ჭავჭავაძის „სარ-
ჩობელასთან“ (ეს უკანასკნელი თერთმეტი წლით ადრე გამოქვეყნდა „კრეი-
ციერის სონატაზე“). ისევე როგორც ილია ჭავჭავაძე, ლევ ტოლსტოიც წარუ-
ხოცელ ზადსა და სისუსტეს ხედავს ადამიანის სულის ამგვარ სტრუქტურაში.

ჩვენ გვინდა რამდენიმე შესაბამისი ადგილი მოვიტანოთ „კრეიციერის სო-
ნატიდან“. პირველი შემთხვევა ეხება მემამულე პოზდნიშევის მიერ ცოლის
მოკვლისათვის მზადების სცენას. მომავალი მკვლეელი მოგვითხრობს: „—პირ-
ველი, რაც მოვიმოქმედე, ჩემები გავიძრე და დარჩენილი მალაყელიან
წინდებში, მივედი კედელთან — დიენის თავზე, სადაც თოფები და ხანჭლები
მეკიდა, და ავიღე მრუდე დამასკური ხანჭალი, სულ მთლად უხმარი და საშინ-
ლად ბასრი. ამოვიღე ის ქარქაშიდან. ქარქაში, მახსოვს, დივანს უკან გადავარ-
და და მახსოვს, რომ ჩემ თავს ვუთხარი: „მერე უნდა მოვანხო, თორემ ვადა-
იკარგება“. მერე გავიხადე პალტო, რომელიც აქამდე სულ მეცაა და წინდებ-
ში დარჩენილია რბილი ნაბიჯებით გავსწიე იქოყენ...“

მეორე ეპიზოდშიც ტოლსტოის იგივე ფსიქოლოგიური შეუსაბამობა აქვს
ხაზგასმული. პოზდნიშევი ღამით თავს წაადგება საკუთარ ცოლს მუსიკოსის

საზოგადოებაში. „მინდოდა გამოვეცდებოდი მას, მაგრამ მომავონდა, რომ სასაცილო იქნებოდა წინდებში გამოვეცდებოდი ჩემი ცოლის საყვარელს, მე კი არ მსურდა სასაცილო ვყოფილიყავი, არამედ მსურდა შემზარავი ვყოფილიყავი. მიუხედავად სამიწელი გატოვებისა, რომელმაც მე შენეპყრო, სულ სახსოვდა. თუ რა შთაბეჭდილებას ვახდენ სხვებზე და ნაწილობრივ ამ შთაბეჭდილებით ვხელმძღვანელობდი კადეტ“.

კლეე ერთი მაგავსის სურათი. მოკლულს და სთბოვს პოზდნიშევს. რომ იგი თავის მონაკვდავ ცოლთან შევიდეს. პოზდნიშევისთვის ცხოვრება რიტუალია. მთავარია ამ რიტუალის სწორი აღსრულება. იგი ამაზე ფიქრობს.

« — Вася, поди к ней. Ах, как это ужасно, — сказала она.

Пойти к ней? — задал я себе вопрос. И тотчас же ответил, что надо пойти к ней, что, вероятно, всегда так делается, что когда муж, как я убил жену, то непременно надо идти к ней. «Если так делается, то надо идти, — сказал я себе. — Да если нужно будет, всегда успею».

— подумал я о своем намерении застрелиться и пошел за нею. «Теперь будут фразы, гримасы, но я не поддамся им», — сказал я себе.

— Пстой! — сказал я сестре, — глупо без сапог, дай я надену туфли»...

დაუტბრუნდეთ ისევე პეტრეს თემას.

ფროინდელი გლეხის სპეციფიკური კომპლექსების გაჭრა პეტრეს გაუბედაობას, ეჭვებით აღვსებასა და სირცხვილით განსუკაღვას (ე. წ. დანაშაულის კომპლექსს) განაპირობებს მისი ფსიქოლოგიური გაუცხოებაც. ამ იშვიათი „ანახაობის“ შემსწრე პეტრე — აღმართული სახარებელისა და მის ირველივე შემორტყმული ჯარის ცერემონიალის შემყურე. ხალხის გნასით და დედაცების აღგზნებული შემახილებით გაბრუნებული — საოცრად გაუცხოებული ჩანს. იგი აწხევეებს თავის თავს სხვადასხვა შეგონებით, მაგრამ რეალობა ვრძნობა აქვს დაკარგული და მართლაც ვერ გაურჩევია — ახარებენ ადამიანს. თუ—არა! ამას ზედ ერთვის საყვირველი დარცხენა ადამიანისადმი მიმართვისა, შეკითხვის მიცემისა და პეტრე მხოლოდ ბეჟანის უცნობის ძმის წერილით შეიტყობს, რომ დღეს, შუადღისას (ზარბაზნის გასროლის ეამს) იგი შეესწრო სოციალური ბოროტების ერთი რიგით მსხვერპლის საჯაროდ დასჯას.

მხოლოდ ზემოხსენებული ზნობრივ-ფსიქოლოგიური პლანი, თავისებური ფსიქოლოგიური „მოშლილობა“. ეს უმოწყალო წინააღმდეგობა ადამიანის სულისა, რაც პეტრეს ცნობიერებაში გათამაშდა. — გამოტანილი ავტორის მიერ ნაწარმოების წინა მხატვრულ პლანზე. — სამწუხაროდ, ათაა ჯერონად მოტივირებული და განსხვავებულ სიტუაციებში წაჩვენები.

ენის პირველმოხილ-ხატოვანი ზღნების წვდომის თვალსაზრისით „ოთარაანთ ქვრივის“ მაგავსი წიგნი ქართულ ენაზე არ დაწერილა. თუკი საბა ორბელიანის შემკვიდრებით მიღებულ დიდ პროზაულ წარსულს არ გავითვალისწინებთ, მეცხრამეტე საუკუნის საქართველოში პრაქტიკულად არ არსებობდა ენა კემშარტი რეალისტური პროზის შესაქმნელად. არ არსებობდა ენობრივი ბაზა მხატვრული რეალისტური ასახვის ბაზის შექმნისთვის (ერთი მეორის გარეშე წარმოუდგენელია). ქართული რეალისტური პროზის ენობრივი ძარღვი ილიას ხელით იქნა მონახული. „ენა ჩვენს ქოხში ჩვენ შევაფარეთ“... — აღნიშნავს იგი.

„ოთარანთ ქერივის“ ხალხური ხატოვანება, რომელიც წინ უსწრებს და თვისობრივად განსხვავებულია არტისტული ხატოვანებისაგან — არასტლიზებულია, ორგანულია და სტიქიური ბუნებისაა. ილია ქაქავაძემ, ძირითადად, დიდი სარესტავრაციო სამუშაოები ჩაატარა, რათა „გაუტეხელი“, ლაპიდარული ეროვნული დერიტა ქართული ენისა საკუთარ უფლებებში აღედგინა. მისი პროზის მხატვრულ-ენობრივი სახოვანება, ამიტომ, ნატურალურია, ხალხის „ისტორიული“ მეხსიერებიდან ამომავალი, მაგრამ ამას ჩვენ თუ მკვეთრად არა ვგაჩნობთ, იმიტომ, რომ ეს ენა ხალხურ მეხსიერებასა და ხალხურ პეტყეულებში. როგორც შესაძლებლობა, ნუღამ ცხოვრობდა და არსებობდა.

ილიას პროზაში არაერთი მეტაფორა შეინიშნება, რომელიც უწინ ძველი ქართულის წარმოდგენაში ქვეყნიერების მოვლეს წარმოადგენდა. განა არ უახლოვდება ძველი ქართულის მოთოსურ და ასტრალურ მოდელს ისეთი ხატოვანი წარმოდგენები, რომლებიც ილიას პროზაში „პერზაჟურ“ მეტაფორებად ქცეულან? ილია „ოთარანთ ქერივის“ განთიადის სურათს გვიხატავს: „ამოვიდა ალიონიც, ღამემ დღეს კარი დაურაჯუნა..

ღამე გამოფხოვა ქვეყანას. ერთი კალთა ცისა აიხადა. გარეჩაყდა. მტრედისფერმა გადაჰკრა ცის გუმბათსა. დიღამ კარს გაუღო დღეს და გამოახუნდა“.

ანით იმის თქმა ვკლტრს, რომ ილია ქაქავაძეს არა მხოლოდ ჰქონდა ცხოვრების ეროვნული მოდელების საოცარი წვდომის უნარი, არამედ მათი გამომუშავება მისი შეგნებული ცხოვრების უზალღეს მიზანსაც შეადგენდა. მის მიერ დამუშავებულ ენას, ფუნქციონალური თვალსაზრისით, გააჩნდა, როგორც მზის მანათობელ სხივებს, ყოველმხრივ მიმართული დაუსრულებელი და მრავალფეროვანი განვითარების უნარი. მის მიერ ჩატარებული ენობრივი რეფორმების აუცილებლობას იგი ხედავდა რეფორმანდული ენის ერთგვარ სიბერწუნო: განვითარებადი საწყისები მასში აღარ ჩანდა. მეცნიერებს, კლტურისა და მწერლობის გასავითარებლად იგი უკმარი აღმოჩნდა. რადგან თავად წარმოადგენდა სამწერლო ენის ცალკეობი განვითარების თავისებურ მწვერვალს, დასასრულს, ჰერს, საბოლოო მიჩნას.

ქართული არქაული ნეტყეულების უსავერობაზე გერონტი ქიქოძე წერდა: ილია ქაქავაძემ „შედრიგებელი ტერორი გამოუტახა და ამკვლელულ ორთოგრაფიას და გილიტინაზე გაგზავნა ყველა ეს დრომოკმული უბრჭკვილები. ჰიები და ჰიები, ვინაიდან მას კარგად ესმოდა, რომ არქაული ნეტყეულება არქაული აზროვნების საფარი იყო. ძნელია მეორე ქართულ-მწერლის დასახელება, რომელსაც ჩვენი სალიტერატურო ენა ანუ გაემიდრებინოს ხალხური გამოთქმებით, ანდაზებით და სიტყვის მასალით. როგორც ეს მან ჰქმნა „ოთარანთ ქერივის“, „ქაათა ღალადნი“ და სხვ“.

ილიასათვის ხელშეშახება ნათელი იყო, რომ მხატვრულობის თვალსაზრისით არსებობს და შეიძლება უფრო გარტენსილურენა „სიძველისა“ და „ისტორიული“ თვისებებს შემკული სალიტერატურო ენა ანდა ფსევდოენა, ვიდრე ეს თვისება განიცდება ხალხურ ნეტყეულებასა და მის ენობრივ ნორმებში. მაგრამ ილია ქაქავაძე არწალი ნიღბისა და ენის მისტიფიკაციის შესაქმნელად არ იბრძოდა: არ არსებობდა ეპოქალური ენა, რომელიც ზოგადქართულ და ზოგადეროვნულ მოვლენად ჩაითვლებოდა. არ არსებობდა ენა, რომელიც

დემოსს ეროვნული ცნობიერების ზედაპირზე ამოზიდავდა და ერის უმაღლეს სულიერ პროდუქციას აზიარებდა. არ არსებობდა ენა, რომელიც ქართული კულტურის გაშლილ ფრონტზე უფართოეს სამომხმარებლო საგნად იქცეოდა. როგორც ვიცით, ამ საკითხების გადაჭრა ილიამ ითავა.

ზოგადსახალხური ენის უწყალოდღიერესი ბუნების შესახებ ნსჭელობა, ცხადია, დღეს ქრესტომათიულ დონეზე ხდება. მაგრამ პავლე ინგოროყვა უფრო შორს მიდის და ენის დიალექტური შიდა სახეობებისა და დიალექტური ნიორსახეობების კეთილსაყოფლობაზე მიგვიითითებს: „ილია პირველია ქართულს მწერლობაში. რომელმაც გახედა მიემართა თავისი იღვეების გადმოსაცემად პროვინციული დიალექტისათვის. და აქ დაძლეულია უბრალო ეთნოგრაფიულობა; ილია, პოეტური სტილის ხაზით, უახლოვდება ქართული ენის პირველსათავეს. „მგზავრის წერილებში“ მოცემულია სრული ადექვატობა პოეტური იღვეებისა იმ თავისებურ ძარღვიან ხალხურ ენასთან, რომელშიაც ჭერ კიდევ არ არის მოტეხილი პირველყოფილი სიძლიერე და მხატვრულ-სახეობა“⁷.

რა უბადლოდ სასიამოვნოა, როდესაც დახვეწილი ინტელიგენტი მწერალი ხალხურ სადა მეტყველებას მიმართავს! ილია ჭავჭავაძემ სადა ხალხური მეტყველების ფორმები და ხალხური ჩანწედომი ინტონაცია მხატვრულ ხარისხში მოაქცია. ილია ჭავჭავაძის მოთხრობები — კულტურული პროზაა, ისევე როგორც ეს, არა ნაკლები უფლებით, უნდა ითქვას საბა ორბელიანის პროზაზე.

თუკი ლიტერატურული სტილი და ლიტერატურული ენა, როგორც მხატვრული ნილაბი და ექსპრესიული საშუალება, ვერ ითმენს უძრავობას. ერთგვაროვნებას და დროთა მდინარებაში უწყვეტ სახეცვლილებებს განიცდის, ხალხური საძირკვლები ენისა მუდმივ და მყარ კონტინუუმს შეადგენს. ეს უკანასკნელი წარუშლელია, ყოვლისმომცველი და მხოლოდ სამწერლო ცხოვრების განვითარებას კი არ მისდევს, არამედ მთლიანად ხალხის ცხოვრების მდინარებას. ერთი ფრანგის თქმისა არ იყოს, საფლავები უძრავია, აკვნები კი ირწვიან.

ნიშნულია, რომ ოთარაანთ ქვრივის სახელი მკითხველმა არ იცის. შეიძლება არა ნაკლებ ნიშნული იყოს ისიც, რომ იგი ქვრივია და „ცალღელა“.

ოთარაანთ ქვრივი პატრიარქალური საქართველოს ცოცხალი ხატია, სოფლური (ქართული) ისტორიული ცხოვრების მარადი სახეა, „მარადი გლეხია“. ოთარაანთ ქვრივი საქართველოს ისტორიის უსახელო გმირია. იგი ერის ცხოვრების ზნეობრივი ქვაკუთხედი და ერის ბიოლოგიური ძალაკაა.

ეს უსახელო პერსონაჟი, ოთარაანთ ქვრივი, თვით ილიას უძირო სიყვარულია ჩვენი პატრიარქალური და მამაპაპური გლეხური საქართველოსადმი. ასეთ საქართველოსთან გრძნობდა და ხედავდა ილია თავის განუყოფლობას. ამიტომ მართებულნი იყვენენ ყველა ისინი, ვინც უჩვენეს, რომ ზნეობრივად ოთარაანთ ქვრივი — ილია ჭავჭავაძეა, ილიას სულიერი პორტრეტიკაა. რა თქმა უნდა, თავისი რკინისებური ნებისყოფით, მძაფრი ვენებიანობით, თავგადადებული მოქმედებით და დაუზარელი შემტევობით ოთარაანთ ქვრივი ილიას სულიერ ავტოპორტრეტს წააგავს.

⁷ პავლე ინგოროყვა, მგზავრის წერილება (ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა II ტომში), ტფილისი, 1926, გვ. 313.

განა ილიას პიროვნებისა და ბიოგრაფიის ზოგადი დახასიათებისათვის არ გამოდგება ამგვარი შტრიხები მოთხრობიდან: „ისე არავეს გაუელიდა გვერდით, რომ არ გაეკენწლა, თუ რამ თვალში არ მოუვიდოდა. ძნელად იქნებოდა, რომ ტყვილი სიტყვა ეთქვა ვისთვისმე“... „ოთარაანთ ქვრივს ტყვილუბრალო ბაჭიობა და მუქარა არ უყვარდა.

იმისი თქმა და ქმნა ერთი იყო“. „კაცი ვერ იტყვის, სძლდათ თუ უყვარდათ თოთარაანთ ქვრივი სოფელში. შიშით კი ყველას ეშინოდა...“. „აქი ვამბობ, ეგ კაცი ან გიჟია, ან ერთი რამ ღვთის ნიშანია მაგის თავზედ-მეთქი... დედაც რომ მაგისტანა გადარეული და დამთხვეული ჰყავს...“ ეს უკანასკნელი ფრაზა, მართალია, გიორგი თთარააშვილზეა ნათქვანი, მაგრამ იგი ხომ თავისი დიდებული დედის ერთი ჯანსაღი ნატეხია და ზნეობრივად. მასთან ერთად, ერთ მთლიანს წარმოადგენს. სიტყვამ მოიტანა და უნდა ითქვას, რომ თუკი მართალია ის, რომ თოთარაანთ ქვრივი ილია ჭავჭავაძის სულიერ პორტრეტს განასახიერებს. ისიც მართალი უნდა იყოს, რომ არჩილი ავტორის სოციალური იდეების რუპორს წარმოადგენს. მეორე მხრივ, როგორც გიორგი წარმოადგენს თავისი დედის მხატვრული სახის ლიტერატურულ განვრცობასა და გაგრძელებას, ისე კესოც ავსებს და სხვა სიბრტყეში იმეორებს თავის ძმას. როგორც სოციალურად გააზრებულ პერსონაჟს.

ილია ჭავჭავაძე მუდამ („ოთარაანთ ქვრივის“ დაწერის პერიოდში კი განსაკუთრებით) ფიქრობდა, რომ სოციალური და ზნეობრივი ბარიერები ქართველ თავადაზნაურობასა და გლეხობას შორის ნინიშნულია. ერთ თავის სტატიასში ილია ამტკიცებდა, რომ წოდებრივი სხვაობა გეაროვნულ არისტოკრატიაში და გლეხკაცობას შორის საგრძნობი არაა, სიტყვა „წოდება“ უწინ არც არსებობდა, სულ ახლახან შემოტანილი სიტყვაა, რათა არსული ცნება „СОСЛОВИЕ“ გამოხატოს. როგორც ვხედავთ, შენაირი ყოველგვარ გზას მიმართავდა, ძალასა და ღონეს არ იშურებდა, რათა საქართველოში წოდებრივი ინტერესთა შერიგებისთვის მიეღწია, სოციალური კონფლიქტი შეემსუბუქებინა.

ყოფიერების მთელი დრამა, მთელი ეროვნული ტკივილი, ისტორიულა პროცესის აზსურდამდე მისვლა ილია ჭავჭავაძემ ადამიანთა სულიერ-წოდებრივ გამოიჯნაში — ამ „ჩატეხილ ხილში“ — დაინახა. ერი „ნახევარკაცთა“, „ნახევარარსებათა“ ორ ბანაკად გაიყო, ჩივის ილია ამ მოთხრობაში. ამას მიუღწია ისტორიამ ამ ორი ათასი წლის განვითარების შედეგად. ასეთი სოციალური პოლარიზაცია იყო ერთადერთი სტიქიური გზა, რათა წარმოშობილიყო უმაღლესი საზოგადოებრივი ფენა, გეაროვნული არისტოკრატია, რომლის რიგებიდან. ძირითადად, ივსებოდა ახალგაზრდა ქართველი ინტელიგენცია.

ილიას აზრით, ისტორიის სტიქიური განვითარება ამ მხრივ საზოგადოებრივი ისტორიის გონივრულმა წარმართვამ უნდა შეცვალოს და გამოასწოროს: საკიროა საზოგადოებრივი წოდებებისა და ფენების ურთიერთმორიგება, შეერთება, შერწყმა... ილია გაფაციცებით ზვერადა გზებს, რათა გამწვავებული სოციალური ინსტინქტები დაეთრგუნა ეროვნული გრძნობით, რათა ეპოვნა ურთიერთმისაღები, ურთიერთგამგები და ურთიერთშესაღწევი სოციალური არხები. მოთხრობაში, როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ საკითხებზე მსჯელობს, ძირითადად არჩილი. არჩილი ისეთსავე „მარტოხელად“, „მოკვეთილ ნახევარად“ და სულიერ „ქვრივად“ გრძნობს თავს, როგორადაც მარტოა

ოთარაანთ ქვრივი, გიორგი, სოსია. კესო „მძიმე შედეგშია“ გიორგის დასაფლავებაზე. მართლაც, ყველანი ამ მოთხოვნაში მარტონი არიან, თითქოსდა „დაქვრივებულნი“. მოთხოვნის ყველა გმირი სოციალურად დამარტოვებულ-ლია, რადგან, ილიას აზრით, მთელი ერი ორ გაუბედურებულ ნაწილადაა ვაყოფილი და ამიტომ სოციალური და ზნეობრივი დამბლა აქვს დაეცემული.

„დატვირთი ჩემს დაკარგულ ნახევარსა. ის ჩემგან მოკვეთილი ნახევარია“... „უსხვათოდ ერთის გული მარტო პარკია, სისხლს აძლებ-მიმცემი ავებულე-ბისათვის. სად არის ის სხვა? წყალგაღმა, შორს... შორს“. „ნახევარ-კაცნი ვართ და ვაი, რომ უკეთესი ნახევარი მოკვდილია...“ ეს ილიას ხმაა. რომელიც თავის სოციალურ შეხედულებებს გვისჩრათებს. როდესაც ავტორმა პერსონაჟთა სულიერ-ფსიქოლოგიური განცდების სვერო სურს გუაჩვენოს. იგი ობტატურად აკეთებს ამას (ოთარაანთ ქვრივი, გიორგი); მაგრამ როდესაც სოციალური პროგრამა და სოციალური იდეალები სურს გადმოგვიმართოს ანა თუ იმ პერსონაჟის მეშვეობით, ასეთ შემთხვევაში, როგორც პირის ფსიქოლოგიურ სტრუქტურას, მის ფსიქოლოგიურ განხილვასა და სულიერი მოძრაობის ნახატს ცულის სოციალური იდეების პერსონიფიკაციით (კესო და აჩილი).

კესოს (ისევე, როგორც არჩილს) ყოვლისშემწყნარებელი გულით. პუნა-ნტრობის ნიშნობით (ე. ი. სულიერი და გონიერი ძალებით) სურს დასძლიოს სოციალური მანკიერება. პარადოქსი კი იმაში მდგომარეობს, რომ განუცნებელი სოციალური შეხედულება კესოს ერთს კარნახობს. ხოლო კონკრეტული სულიერი მოთხოვნილება — სულ სხვას. კესოს ყოვლისშემწყნარებელი პუნა-ნტრობის იდეა ისტორიამ სამელოვიარო ჩარჩოში მოათავსა. ილიას რომ კესო ისეთსავე ცოცხალ სახედ დაეხატა, როგორადაც გამოძიერა ოთარაანთ ქვრივი, მაშინ მეტი დამაჯერებლობით უნდა ეჩვენებინა, რომ XIX საუკუნის ერთ-ერთი პირველი ქართული ინტელიგენტი ქალი მკვეთარ სულიერ შეუთავსებლობას განიცდის ახალგაზრდა ქართველ გლეხთან ურთიერთობისას.

როგორ წარმოგვიდგება ჩვენ ილია ჭავჭავაძის ისტორიულ-კულტურული სახე. როგორ გვესახება იგი როგორც ისტორიული მოვლენა, რომელიც, ანაუ-დროს, უშუალოდაა დაკავშირებული და უზრუნველ ნათესაობაშია დღევანდელ ქართულ ცხოვრებასთან?

პირველ ყოვლისა, „ილიას ფენომენი“ დღევანდელ ქართველს წარმოუდგება, როგორც ეროვნული ხასიათისა და უტეხი პიროვნების დიდი ნიმუში. ქართველმა მამულაშვილმა თავისი საქმე უნდა დაუახლოს თავის სიტყვას, საკუთარი ცხოვრების ნირი — საკუთარ ზნეობრივ პროგრამას და თანმიმდევრული მოქმედების ნებისყოფა დაუცხრონლობის ქუჩაზე აწიროს: ესეც უპირველესი დასკვნაა დიდი ქართველი მწერლის ცხოვრებისა და შემოქმედებისა.

ჩვენ გვაახლოებს დიდ ილიასთან, აგრეთვე, მისი ღრმა დემოკრატიზმი. რომელიც მისი მოღვაწე პიროვნების ღირსებასა და მისი შემოქმედების სულს შეადგენს. დემოკრატიზმი მას ესმოდა არა მარტო პოლიტიკური კუთხით, არამედ სულიერი და თვით ქრისტიანული თვალსაზრისითაც. დემოკრატიზმის პირველი სულისკვეთება საქართველოში, ცხადია, ქრისტიანობის გზით შემოიჭრა. ილია ჭავჭავაძე, რომელიც ქრისტიანულ კულტურაზეა აღზარდილი. სი-ცოცხლის ბოლომდე ინარჩუნებს მის უზრუნველ მცნებებს.

სულეერი გაგება დემოკრატიზმისა ილია ჭავჭავაძისთვის ჰუმანიზმის ერთ-ერთი ძირითადი ფორმაა: ადამიანები თანასწორნი არიან. ადამიანი თანასწორია შემოქმედის წინაშე. სიკვდილისა და ცხოვრების კანონების სიდიადის წინაშე; ყველაზე დიდი მადლი ამ ქვეყანაზე ადამიანის თანასწორობის არა მარტო პოლიტიკური იდეაა, არამედ ამ იდეის სულეერი განცდის სიწმინდე. ამ იდეის შთაგონებული სიყვარული.

ილიასგან ჩვენ ანდერძად მივიღეთ ეროვნულ-სამოგადობრივ მოვლენათა ისტორიულ პლანში განხილვა, ყოველი ეროვნული საკითხის მოფიქრება და გადაჭრა ისტორიულ გარემოცვაში. მისი აზრით, რომელიც დღევანდელობის თეალსაზრისს არსებითად ემთხვევა, ეროვნული სრნამდილე უნდა ამზნდეს საკულთარ ისტორიულ წანაძღვრებზე. იგი დამთავრებულ მატერიალისტალ გვევლანება. როდესაც კატეგორიულად აცხადებს, რომ ეროვნული პლაცდარმის გასამაგრებლად ისეიი დიდი მნიშვნელობა აა აქვს ეთნიკურ წარმომადელობას, ენასა და აღმსარებლობას, როგორც ისტორიულ თანაცხოვრებას და ადამიანთა ისტორიულ დაკავშირებასო. თავის ცნობილ წერილს „ოსმალის საქართველო“ იგი შემდეგი სიტყვებით იწყებს: „ყოველი ერი თავისი ისტორიით სულდგნულბს. იგა საგანბ. საცა ერა პოულბს თავისი სულის ღონება. თავისი სულის ბეგრას, თვის ზნეობის და გონებითს აღმატებულებას. თვის კინაობას, თვის თვისებას, ჩუნიის ფიქრთ, არც ერთობა ენისა, არც ერთობა სარწმუნოებისა და გვარტომობისა ისე არ შეამსკვალბს ხოლმე ადამიანს ერთმანეთთან. როგორც ერთობა ისტორიისა...“

ქართულ პოეზიაში, თანამედროვე სახით, ილიამ ყველაზე ფართოდ ჩაეყარა საფუძველი მუეავე პუბლიცისტურ აზროვნებას. სამოქალაქო სულსიკვეთებას, საზოგადოებრივ კრიტიკისს, მხილების პათოსს. მოუღებლობის ირონიისა თუ პოეტურ გროტესკს. დღევანდელი პუბლიცისტური აზროვნების ნორმები და ფორმები, რომლებიც ქართულ ლექსს შესისხლებორცებული აქვს, რამდენადმე ილიას მაღალი პუბლიცისტური დონითაცაა შეპირობებული და საძირკველგამაგრებული.

ნამრბომი ჩვენ შეეხებო ილია ჭავჭავაძის ენისეულ კონცეფციას. დღესაც ეს კონცეფცია, ძირითადად, მყარია და უცვლელი. თუკი ამ უკანასკნელ დროს ქართულ პროზასა და პოეზიაში თავი იჩინა ზოგიერთმა კადანვევამ ილიას სახელმძღვანელო თეალსაზრისიდან, ქართულ სალიტერატურო აზროვნებაში ამგვარი გადახვევები განხილბდა როგორც გამონაკლისი წესიდან, რისი უფლებაც ყოველ ლიტერატურას აქვს და მომავალშიც ექნება. ილია ჭავჭავაძის ენობრივი პოლიტიკა თავის ფარვატერს ნახლბდა ხალსურობაში, რომელსაც თანამედროვე გაგება ჰქონდა მინიქებული. დღევანდელი ქართული მწერლობა ამ მხრივ ილიას ტრადიციას მხოლოდ ავრძელებს და საჭირო მრმართლებით აკითარებს.

Г. Я. ЧАВЧАВАДЗЕ

ИЛЬЯ ЧАВЧАВАДЗЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ

11

Феномен Ильи Чавчавадзе и поныне поражает нас своей народной значимостью, своей величественной цельностью деятельности и творческой личности, своим этическим героизмом. Монументализм его основных художественных образов свое волевое начало берет как

ბი в индивидуальных чертах самого автора (образ Старца из поэмы «Видение», пустынный из поэмы «Отшельник», Отарова вдова из одноименной повести, образ мохевца из «Записок путешественника»...).

Великого поэта сближает с нашей современностью, в первую очередь, демократизм, осмысленный и преподанный в его творчестве не только в общественно-политическом аспекте, но и в духовном измерении. Для Ильи Чавчавадзе основной формой гуманизма XIX века является духовное понятие демократизма, который не лишен также окраски христианской традиции человеколюбия и идеи равенства. Грузинский классик духовным знаменем своего века считал демократизм и будущее Грузии представлял воплощенным в его развитых формах.

Утилитаризм он рассматривал как необходимый этап в развитии эстетической мысли Грузии прошлого столетия; утилитарный взгляд на предмет искусства не противоречит самым высоким интеллектуальным запросам, изысканным эстетическим нормам и моральным идеалам: литература должна самым активным образом формировать народное самосознание, двигать его вперед и давать научно обоснованное направление. Своим теоретическим помыслам он придавал скульптурную выразительность и скреплял их «всею литературной практикой».

В грузинскую литературу (во всех ее жанрах) Илья Чавчавадзе на самом современном уровне вводит острое публицистическое мышление и гражданское устремление, обличительный пафос и иронизм неприятия, социальный эпатаж и гротеск, этический критицизм. «Человек подвержен обличению» — под этим критическим знаком Илья Чавчавадзе продолжает великие традиции реалистической прозы Сулхана-Сабана Орбелиани.

Чавчавадзевская концепция грузинского литературного языка действительна по сей день. Если за это время в грузинской прозе и поэзии выявились некоторые отклонения от основополагающих языковых воззрений И. Чавчавадзе, то грузинская литературная наука такие отклонения относит к числу исключений из основного правила.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის საბჭოთა მწერლობის განყოფილება

წარმოადგენს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

М. В. МИКАДЗЕ

А. П. ЧЕХОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ГРУЗИНСКОЙ ТЕАТРАЛЬНО-ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ

С Чеховым-драматургом грузинский зритель познакомился почти одновременно с русским. Это и понятно: с XIX века грузинская общественность с пристальным вниманием следила за всем тем новым, прогрессивным, что появлялось в России. Газета «Ивериа» в одной из своих статей писала: «Талантливые русские писатели и для нас имеют большое значение. С детства воспринимает замечательные произведения наше подрастающее поколение, наши сыновья и дочери. Они воспринимают человеческие мысли и чувства, общечеловеческие идеалы, прогрессивные стремления. В этом отношении великие русские писатели — Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев, Толстой и др. так же дороги для нас и любимы, как и наши собственные даровитые поэты и писатели»¹.

Стремительному расцвету грузинской литературы и театрального искусства в конце XIX века во многом способствовали их взаимосвязи с передовой русской культурой. Этот факт неоднократно подчеркивался в статьях и выступлениях Ильи Чавчавадзе, Ак. Церетели, Важа Пшавела, Ал. Сумбаташвили-Южина, Нико Николадзе, Г. Церетели и многих других грузинских передовых писателей и общественных деятелей. Каждый из них имел право повторять вслед за Ильей Чавчавадзе, что их «взрастила русская литература»².

Не только отдельные передовые деятели, но и самая широкая грузинская общественность обогащалась опытом русской литературы. На широкие народные массы большое воздействие оказывал театр. На протяжении всего XIX века грузинский театр был очагом грузинской культуры. Вместе с литературой он активно принимал участие в движении, которое ставило целью национальное и социальное освобождение народа. Грузинский театр в своем развитии во многом обязан русской драматургии. Русскому и грузинскому театрам Грузии не раз приходилось вместе преодолевать препятствия и делить горькую участь судьбы. Возникшие почти одновременно, они часто, не удовлетворяя требований правящих кругов, бывали брошены на произвол судьбы без средств, вместе прекращали существование и часто одновременно же возрождались.

Творческое содружество русского и грузинского театров особенно крепнет на рубеже двух столетий, как раз в период господства чеховской драматургии на русской сцене.

Известно, что Чехов свою деятельность писателя-драматурга начал с создания одноактных юмористических пьес-водевилей. Привязанность к этому драматическому жанру он сохранял на всю жизнь, и даже свою последнюю пьесу «Вишневый сад» великий писатель задумал как четырехактный водевиль.

¹ «Н. В. Гоголь», «Ивериа», 1902, 12 февр.

² И. Чавчавадзе, Полное собрание сочинений в 10 томах, т. IV, Тб., 1955, стр. 368.

Водевилли Чехова как тематически, так и стилистически тесно связаны с его повеллами и рассказами. Основная тема этих водевилей, как и всего творчества писателя в целом, — тема поруганного человеческого достоинства, тема судьбы человека в мире пошлости и насилия. В чеховских водевиллях звучит протест против насилия и самовластия, в них сквозит ненависть и презрение ко всякому проявлению рабства.

Водевилли Чехова вошли в русскую драматургию в тот период, когда на сцене господствовали бездарные, дешёвые, лишённые не только реальной действительности, но и проблесков истинного юмора лютки, водевилли, фарсы. Чехов выступил против понимания водевиля как развлекательного жанра. Как справедливо замечает Г. Бердников в своем исследовании «Чехов-драматург», «глубокое новаторство Чехова-водевильюста как раз и состояло в том, что он стремился решительно порвать с традиционным представлением о водевильном жанре в духе легкой комедии-шутки. Наставив на широкий возможностях водевиля, Чехов не только разрушал традиционное представление о водевиле, как о специфическом жанре легкой комедии. Он шел дальше, стремясь вывести водевиль вообще за обязательные рамки комедии»². Для Чехова водевиль — неотъемлемая часть драматического жанра. «Между большой пьесой и одноактной разница только количественная»³ — писал Чехов.

Водевиль «Медведь» — первое произведение Чехова, с которым познакомился грузинские зрители. 4-го января 1889 г. он был поставлен на сцене «Тбилисского кружка» русским драматическим театром под руководством Л. Форкати. Через несколько месяцев этот водевиль в переводе и переделке Гр. Вольского был напечатан в газете «Иверия» и вскоре после опубликования был поставлен на грузинской сцене. С этого времени он прочно вошел в репертуар театральных групп дореволюционной Грузии. Водевиль ставился не только в Тбилиси и Кутаиси, но и во многих городах Грузии: Поты, Вазуми, Телави, Чиатура, поселке Кварцла, Сурами и др. — ставился как силами профессиональных актеров, так и любителями.

Грузинскому зрителю повезло: он увидел в этой пьесе Чехова замечательных актеров — В. Абашидзе, М. Сапарову. Они сумели донести до зрителя характер чеховского юмора. Грузинский зритель, воспитанный на замечательных комедиях Г. Эрнстани и З. Агюнова, умел ценить истинно талантливую шутку. В. Абашидзе прекрасно играл Смирнова (в грузинском тексте Паату Левановича Гвритцшавили), отставного поручика артиллерии, бесенно презирающего слабый пол. Прекрасна была в роли молодой вдовушки Поповой (в тексте Ирина Зааловна Перадзе) М. Сапарова. Газета «Иверия», отмечая игру актеров, писала: «Спектакль прошел весело, вызвал искренний смех и нам кажется, этот водевиль долго не надоеет зрителю»⁴. Газета правильно предсказала судьбу «Медведя» на театральных подмостках Грузии. Начиная с 1889 года, этот водевиль-шутка не раз ставился силами как грузинской, так и русской драматических трупп в Грузии. На грузинской сцене он обрел прекрасных исполнителей в лице В. Абашидзе, Ел. Черкезишвили, Н. Габуния, К. Месхи, К. Кипиани и других. Васо Абашидзе на протяжении всей своей долгой актерской деятельности не раз обращался к этой веселой, остроумной комедии. «Ира

² Г. Бердников. Чехов-драматург. Л.-М., 1957, стр. 28.

³ А. П. Чехов, Полное собр. соч., т. XIV, стр. 194.

⁴ «Иверия», 1891, 17 сент.

В. Абашидзе привела зрителей в восторг⁶; «Водевиль, благодаря игре Абашидзе, прошел блестяще»⁷, — такие восторженные отзывы не раз публиковались на страницах грузинской прессы.

В 1895 году русская драматическая труппа пригласила на роль Смирнова выдающегося грузинского актера К. Кипшани, который в течение долгого времени исполнял роль Смирнова на языке оригинала пьесы⁸. На сцене русского театра в Тбилиси в этом водевиле несколько раз выступили Н. Н. Соловцов и Н. Д. Рыбчинская. Этот факт вызвал огромный интерес грузинской общественности, так как водевиль «Медведь» Чехов посвятил именно Н. Соловцову, считая его «замысловатым» актером. Тем более приятно, что игра признанных авторитетов не умила творческой победы грузинских актеров в этом водевиле А. П. Чехова.

На сцене тбилисского русского драматического театра были поставлены все водевилы Чехова. «Предложение», «Трагик поневоле», «Свадьба» в течение долгого времени включались в репертуар тбилисских театров. При этом грузинский зритель имел возможность посмотреть спектакли как местных театральных коллективов, так и спектакли гастролировавших в Грузии «театральных товариществ» — Московского театра Корша, театральной труппы Крапивницкого, Императорского театра, в составе которого в разное время играли М. Савина, В. Давыдов, П. Ленский, В. Самойлова-Мичурина. Ни один театральный сезон в Тбилиси не проходил без постановки какого-нибудь водевиля Чехова. Интересно отметить, что в 1895 году водевиль «Предложение» был поставлен в столовой аничальских рабочих. А в 1909 году в Народном доме Зубалашвили он прозвучал на языке эсперанто.

Пресса с одобрением отзывалась о них. Например, по поводу постановки чеховского водевиля «Юбилей» газета «Кавказ» писала: «В Артистическом обществе» была поставлена комедия Чехова «Юбилей», прошедшая на редкость хорошо, что называется, без сучка, без задоринки»⁹.

Можно сказать, что водевилы Чехова, начиная с постановки «Медведя», пользовались в Грузии постоянной всенародной популярностью. Чеховская «малая драматургия» полюбилась грузинскому зрителю. На сценах тбилисского «Артистического общества», «Артистического кружка», Реального училища и народных театров часто ставились инсценированные рассказы Чехова «Злоумышленник», «Хирургия», «Лодыжная фамилия».

Чем можно объяснить столь большую популярность, необычный и продолжительный успех чеховских водевилей в широких кругах зрителей?

Некоторые исследователи считают, что их успех был обусловлен стремлением зажиточных слоев буржуазии к развлекательной литературе, что в годы политической безнадежности зритель видел в них лишь развлекающие его комические ситуации и характеры. С. Блаухатый в своем исследовании о Чехове-драматурге писал: «Весьма ранний успех этих водевилей, долго не сходявших со сцены театра, можно объяснить широким стремлением буржуазных кругов в эпоху политического безвременья, в годы, лишенные политически-идейного движения, к «развлекательной» литературе. Современный зритель видел

⁶ «Иверия», 1892, 17 апр.

⁷ «Иверия», 1893, 6 ноября.

⁸ «Новое обозрение», 1875, 25 дек.; «Тифлисский

1896, 13 окт. (объявления).

⁹ «Кавказ», 1914, 10 янв.

в водевилях Чехова не объективный показ в рамках комического действия разнообразной галереи пошлых обывателей, психологии и поведения мещанина, не мастерскую зарисовку современных типов различных социальных групп, порожденных помещичье-капиталистическим строем России, а самое это комическое действие с его изворотливым рисунком, неожиданными ситуациями и острой словесной игрой»¹⁰.

Возможно, эта мысль С. Балухатого и не вызвала бы возражений, будь зрителями чеховских водевилей лишь «буржуазные круги». Те зрители, которых имеет в виду С. Балухатый, и правда не замечали, против чего и кого была направлена чеховская ирония, а театр считали лишь развлекательным местом. Но у Чехова-драматурга был и другой зритель, который в водевилях выдающегося писателя видел именно объективный показ современной действительности и осмеяние мещанской, обывательской жизни. Разве широкий, демократический зритель мог не увидеть сатиру на мещанско-обывательское общество в водевилях Чехова «Свадьба» и «Юбилей»?

Необычный и продолжительный успех водевилей Чехова в Грузии объясняется их здоровым юмором, лишенным всяких дешевых эффектов, мастерски написанными диалогами, а также объективным описанием действительности, глубокой психологической характеристикой действующих лиц. Осуждение смехом — самое действенное. Смех помогал и грузинскому зрителю бороться с атмосферой мещанства, ханжества, хамства и пошлости.

В 1887 году А. П. Чехов написал пьесу «Иванов». Новое произведение Чехова сразу привлекло внимание широкой читающей публики. В «Иванове» Чеховым ставятся вопросы, волновавшие тогдашнюю передовую общественность. Почувствовав, что в первоначальном варианте пьесы воспринимается как еще одна история о «лишнем человеке», Чехов несколько раз переработал свое произведение. Сложный и противоречивый характер Иванова — типичного представителя либеральной интеллигенции, которая в условиях безвременья 80-х годов быстро вырождалась, впадая в жалкое тупячество и обывательщину — наряду с читателями и литературной критикой привлек внимание и театральных режиссеров. Уже в 1890 году «Иванов» был поставлен и актерами тбилисского театра. Один из лучших исполнителей героев чеховских водевилей на грузинской сцене, замечательный актер Ваго Абашидзе выбрал роль Иванова для своего бенефиса.

Грузинская общественность к этому времени уже была знакома с той острой полемикой, которая возникла в России по поводу новой пьесы Чехова. В апреле 1889 года газета «Новое обозрение» поместила на своих страницах обширную критическую статью Н. Николадзе под псевдонимом Аравин¹¹.

Считая пьесу А. Чехова «Иванов» «выдающимся явлением современной литературы», Н. Николадзе подробно анализирует ее, руководствуясь при этом «единственно лишь чутьем, инстинктами и потребностями толпы».

Н. Николадзе довольно строго судит о драме «молодого беллетриста», упрекая его в том, что «второстепенные лица драмы Чехова плоски и даже «карикатурно плоски». Этот факт критик объясняет не

¹⁰ С. Балухатый. Чехов-драматург. Т., 1936. стр. 76.

¹¹ М. Аравин. Иванов. Драма в 4 х д. А. Чехова («Северный Вестник». 1889. № 7). «Новое обозрение», 1889. 14 апр. Первую публикацию выдержек из этой статьи в советской печати см. «Летпись дружбы», т. I, 1957, стр. 523—526.

недостатком у Чехова художественного мастерства, а тем, что, «устремив все свое внимание... на главных деятелей драмы, Чехов для фона взял обычные декорации малярной работы, не дав себе труда даже и подновить потускневшие штрихи или краски».

Такое отношение к художественным достоинствам пьесы Чехова со стороны Н. Николадзе не лишено некоторого основания.

Действительно, окружающие Иванова водевильные герои Бабакина, Беркин, акцизный чиновник Косых и др. в художественном отношении гораздо слабее, чем драматические персонажи. Ни один из них не является художественно обобщенным образом. Водевильные герои Чехова станут обобщенными художественными образами лишь в последующих пьесах, например, в «Вишневом саде», где полуводевильные Гаев, Раневская, Епиходов являются вместе с тем художественными типами. Но в этой пьесе, как отмечает проф. Г. Бердников, «характеры провинциальных обывателей выписаны Чеховым несколько в ином духе, чем основные персонажи пьесы. Здесь Чехов меньше заботился об оттенках, не боялся карикатуры и шаржа»¹².

Как видим, Н. Николадзе не одинок в своем мнении. Он прав, упрекая Чехова в том, что, увлекшись характером Иванова и стараясь как можно рельефнее вылепить этот образ, он недостаточно четко обрисовал другие действующие лица. Это не раз было отмечено дореволюционной и современной критикой. Но все-таки суждения грузинского критика, сводящиеся в конечном итоге к утверждению, что «Чехов не сумел или не потрудился поставить своих героев в натуральную среду», что «действующие лица драмы «Иванов» изображают из себя не живых людей, а только тезисы семинарской диссертации», дают нам право думать, что Н. Николадзе не совсем объективен в этой оценке.

Разве откажешь в «жизненности» и «натуральности» помещице Бабакиной, мечтающей о графском титуле, Боркину, помешавшемуся на своих мошеннических проектах, пьянице Шабельскому, находящемуся в зависимости от своей жены, скряги и ростовщицы. Все эти сатирические отрицательные персонажи, несмотря на то, что не смогли подняться до художественно обобщенного образа, все же вполне правдивы и жизненны для тогдашней России.

Как же раскрыт образ главного героя Иванова в анализируемой статье Н. Николадзе? В отличие от многих других критиков того времени, он сразу же уловил в пьесе «новое жизненное явление... нижем еще не подмеченное». В образе Иванова он узнал типичного представителя интеллигенции 80-х годов, которых «теперь в России видимо-невидимо». По словам Н. Николадзе герой драмы «типичен и реален»... в том смысле, что «масса людей на Руси, внимая словам героев драмы Чехова, имела полное основание сказать: «И моего тужкаля между есть». А ведь это ощущение и составляет главный элемент успеха и плодотворности литературных произведений», — заключает грузинский критик.

Как известно, литературно-критическое воззрение Н. Николадзе близко к эстетике русских революционных демократов. Он требовал от литературы прежде всего правдивого отражения действительности, обличения социальной несправедливости. Он понимал, что социальное зло можно искоренить лишь радикальными мерами. Он считал, что главной задачей литературы остается проблема активной защиты человека, его личности, достоинств. Литература должна толкать человека на решительные действия. Это мировоззрение и является решающим для Н. Николадзе в раскрытии образа Иванова. Основные черты

¹² Г. Бердников, Чехов-драматург, Л.-М., 1957, стр. 64.

главного героя — пассивность, «неумение решать вопросы», эгоцентризм и неуравновешенность прстят демократическому деятелю Н. Николадзе. Критик подчеркивает, что такие люди, как Иванов, вызывают недоверие, если не презрение среди тех, кто делом занят, ясно сознает свою цель и старается внести посильную лепту в развитие жизни. «Работай себе, черг возьми, и преуспевай в своих задачах: какого тебе еще рожна! Откуда тут может взяться тоска, или ушние, или усталость?».

Человек, вооруженный мировоззрением революционных демократов, не мог иначе отнестись к таким людям, как Иванов, которых отсутствие «общей идеи», именно той идеи, к которой призывал Н. Николадзе, привело к состоянию жалкого обывателя.

Но все же сложный и полый противоречий характер Иванова не был им раскрыт полностью. Эту сложность и противоречие не смогли понять и многие критики и театральные режиссеры того времени. Не понимали Иванова и те окружающие его люди, которые судачили о нем. Если бы Иванов и вправду был «негодяем», то все было бы просто и ясно, порок был бы наказан, а добродетель восторжествовала. Но Чехову не свойствен подобный примитивизм.

Как отмечает проф. Бердников, «рисует неприглядный облик типичного представителя обанкротившейся дворянской интеллигенции. Чехов, однако, решительно возражал против примитивного истолкования Иванова, как «негодяя», сознательно, из корыстных соображений совершающего одну похоть за другой»¹³.

Трагедия Иванова в том, что он в объективной действительности не может найти применения своим качествам. Тому виной — его пассивность, безволие. Отсюда сложность и противоречия в его характере. «Чехов старается показать подлинную цену Иванова, его объективную несостоятельность и неприглядную сущность, независимо от субъективных стремлений и побуждений Иванова. В этом и состояла суть его психологического замысла, резко противостоящего современной его драматургии, от начала до конца построенной на узкой морали «добропорядочной» буржуазной публики»¹⁴.

Вот этот психологический замысел пьесы Чехова и остался вне поля зрения Н. Николадзе. Он слишком упрощенно подошел к этому герою и взглянул на него глазами доктора Львова (хотя и считает его «прямолнейшим» и «бездарным» человеком). «Приходится сознаться, что «прямолнейший» тушица врач, обличитель Иванова, как он ни глуп и бездарен, все же додумался до безошибочной его разгадки». Н. Николадзе увидел драму Иванова лишь в том, что тот не умеет любить: «Все дело тут в отсутствии в герое Чехова искренней и глубокой любви. Кому же неизвестно, что люди, «надорвавшиеся» под непосильной ношей любви, приходят под конец к сожалению не о том, что «ласки притворны», что «любовь вздор», а разве о том, что не сохранилось сил физических и дальше служить ей одной».

Н. Николадзе, чье служение своему народу не знало компромиссов и сделало его верным соратником Н. Чернышевского, были непонятны и чужды психологические искания и самоанализ чеховского героя. Он не мог оправдать людей, подобных Иванову¹⁵.

¹³ Г. П. Бердников, Русские драматурги. А. П. Чехов. М.-Л., 1950, стр. 40-41.

¹⁴ Там же, стр. 41.

¹⁵ Разбору этой статьи Н. Николадзе посвящена работа О. А. Лордкипанидзе «Ранняя грузинская критика о пьесе А. П. Чехова «Иванов» в кн. «Литературные взаимосвязи», сб. IV, 1974, стр. 217—230.

Первый переводчик этой драмы М. Насидзе, переделав пьесу Чехова на грузинский лад, подчеркнул именно эту бесхарактерность, пассивность Иванова даже заглавием пьесы: «Жертва бесхарактерности или Нико Джамбарашвили». Газета «Ивериа»¹⁶ на своих страницах подробно знакомила грузинского читателя с содержанием драмы Чехова и с теми изменениями, которые были внесены в текст переводчиком М. Насидзе. Рецензент газеты «Ивериа» Маноелидзе (Артем Ахназаров) писал: «Жертва бесхарактерности» за исключением незначительных изменений, почти слово в слово переведена на грузинский язык»¹⁷.

От критика газеты «Ивериа» не ускользнуло, что характер Иванова в пьесе раскрывается не в действии, а путем «самовыражения» в длинных монологах. Поэтому Маноелидзе считает, что данная пьеса больше похожа на роман, характеры в ней не очерчены до конца, что «пьеса растянута и не имеет сценических устоев»¹⁸. Все это, по мнению рецензента, создает большие трудности для актеров.

В первой постановке пьесы «Жертва бесхарактерности» в Тбилиси приняли участие лучшие силы грузинской труппы — Цагарели, Бабо Авалишвили, Васо Абашидзе и др. Из газетных рецензий видно, что грузинские актеры усмотрели в пьесе лишь бытовую драму. Уродливый быт обывателей — вот главное, что старались воплотить на сцене грузинские актеры. Они прошли мимо трагедии Иванова-интеллигента 80-х годов, трагедии, обусловленной тогдашней русской действительностью. Самоанализ, поиск смысла жизни в том виде, в каком это было присуще русской литературе конца XIX века, не характерны ни для грузинской литературы, ни для грузинского театра той поры. Грузинская общественность имела тогда перед собой две реальные цели — борьбу против социального уклада жизни и борьбу против колониальной политики русского царизма. Эти две задачи и определяли основное направление грузинской литературы и театра. Поэтому психологические нюансы переживаний Иванова были непонятны зрителям. Сатирическое, если хотите, даже водеvilное обличение мира Боркиных, Шабельских — вот что явилось главным для грузинской труппы при постановке чеховской драмы. Поэтому рецензенты отмечали, что «жизнь, описанная в пьесе, выведенные в ней герои являются плодом русской действительности и на грузинскую почву переносят их из очень целесообразно»¹⁹. Наверное, этим был вызван и тот факт, что данная пьеса Чехова на грузинской сцене шла не в переводе, а в переделанном виде. Эта переделка старалась приспособить чеховского «Иванова» к грузинской действительности.

Другую интерпретацию чеховской драмы увидел грузинский зритель на сцене Тбилисского русского театра. Еще в 1889 году Товариществом московских драматических артистов для представления в Тбилиси была выбрана драма «Иванов». Газета «Кавказ» восторженно писала: «В высшей степени оригинальное произведение Чехова произвело превосходное впечатление на публику. Пьеса эта заинтересовывает зрителя не столько интригой ее и сюжетом, сколько талантливым воспроизведением в реальном виде движений человеческой души»²⁰.

¹⁶ «Ивериа», 1820, 4 ноября.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Ивериа», 1891, 11 окт.

²⁰ «Кавказ», 1889, 30 июня.

Пьеса «Иванов» в разных режиссерских трактовках не сходила с дореволюционной тбилисской русской сцены вплоть до 1917 года. Один из театральных рецензентов газеты «Кавказ» даже предлагал «справить 25-летие со дня первой постановки у нас «Иванова»²¹.

В 1891 году «Иванов» ставился на грузинской сцене в новой редакции. Переводчик пьесы М. Насидзе стилизовал грузинский текст, и хотя имена действующих лиц остались грузинскими, пьеса в целом приняла более отточенный вид. Газета «Ивериа» писала в 1903 году по поводу этой постановки: «Жертва бесхарактерности»... отлично переделана на грузинский лад. Пьеса прекрасно рисует различных героев нашей страны. Все типы тщательно охарактеризованы и душевное состояние каждого из них выявлено хорошо»²². Газета «Кавказ» за подписью Ш. Д.²³ опубликовала следующую рецензию: «Хотя пессимизм главного героя этой пьесы Иванова — не вяжется с жизнерадостной и беззаботной натурой грузина, и характер его, как и других действующих лиц, многим казался странным и непонятым, но в общем драма современного писателя произвела глубокое впечатление»²⁴.

Сценическая история «Иванова» в Грузии интересна не только с точки зрения оценки пьесы, но и с точки зрения возмужания грузинской театральной критики, изменения ее критерия, расширения ее кругозора.

Если в 1890 году рецензенты сотовали, что чеховская драма далека от грузинской действительности и поэтому не доходит до местного зрителя, то в 1903 году уже обращают внимание на глубину психологической характеристики в обрисовке персонажей и на умение грузинских актеров раскрыть характер чеховских героев. Видимо, в этой переоценке свою роль сыграли и спектакли русской драматической труппы в Тбилиси. Грузинские актеры перестали воспринимать «Иванова» лишь как обличение мещанских нравов и обыветельского болота и, не лишая пьесу сатирического звучания, заострили внимание и на драме человеческой личности в этой затхлой и душливой атмосфере пошлости. Чеховская драматургия помогала грузинским актерам овладеть мастерством психологического проникновения в суть человека. Она оказала огромное влияние на грузинское театральное искусство именно в том, чего ему так не хватало. Замечательный грузинский драматург и театральный актер Шалва Даднани писал в 1903 году в газете «Дрозба»: «Наш театр до сих пор жил лишь национальными чувствами. Он обличал лишь политическое бесправие грузин. Как бы ни была почетна миссия пробуждения в зрителях благороднейшего национального чувства, но лишь этим нельзя удовлетворить современных читателей или театральную публику. Социальные проблемы, психологический клубок взаимоотношений между людьми — вот что встало сейчас перед деятелями искусства. Поэтому наш театр уже не может ограничиться лишь одной тенденцией. Односторонность всегда приводит к упадку»²⁵. Далее Ш. Даднани указывает, что грузинский театр раскрытию взаимоотношений между людьми и сложнейших психологических перипетий должен учиться у драматургии Чехова.

²¹ «Кавказ», 1916, 13 сент.

²² «Ивериа», 1903, 28 янв.

²³ Ш. Д. — инициалы известного груз. драматурга и театр. деятеля Шалвы Даднани, См. Г и в и М и к а д з е. Словарь псевдонимов, Тб., 1969, стр. 36.

²⁴ «Кавказ», 1903, 28 янв.

²⁵ «Дрозба», 1909, 19 авг.

Ш. Дадияни выражал мнение передовой грузинской общественности.

«Нашим комедиям и историческим драмам не хватает именно психологии, глубокой характеристики внутреннего мира героев»²⁵, писал обозреватель газеты «Цнобис пурцели» в 1903 г. под псевдонимом «Тависупали мона» и прямо призывал грузинских драматургов учиться у Чехова. Под этим псевдонимом печатался известный грузинский писатель Мих. Джавахишвили, и эта статья является его первым публицистическим выступлением²⁷.

Как видим, сценическая история чеховского «Иванова» в Грузии очень интересна с точки зрения развития взглядов грузинской критики и грузинского театрального искусства на драматургию Чехова вообще. Начав с постановки чеховских водевилей, грузинский театр еще долго воспринимает лишь сатирическую струю чеховской драматургии. Постепенно грузинские актеры не только стараются передать психологическую глубину чеховской драматургии, но начинают ратовать за то, чтобы оригинальные грузинские пьесы тоже отзывались на требования современной драматургии и раскрывали перед зрителем внутреннюю жизнь героя, давали психологический анализ характера личности. В этом отношении их поддерживает передовая грузинская литературная критика, но она строго пресекает стремление одной части грузинских писателей писать «под Чехова». В газете «Цнобис пурцели» была помещена обширная рецензия по поводу постановки на грузинской сцене пьесы И. Гулисашвили «Жизнь-борьба». Автор рецензии Таспашвили справедливо замечает, что некоторые сцены из пьесы Гулисашвили являются подражанием чеховскому «Иванову» и копируют их. «Но если в пьесе Чехова мы видим действительную жизнь, настоящих людей, то герой пьесы Гулисашвили Рамаз Оргуладзе не только не типичен, но и лишен всякого характера»²⁸.

В 1903 году режиссером В. Гуния с целью выявления молодых актеров было поставлено второе действие пьесы Чехова «Дядя Ваня». Тбилисский театральный зритель познакомился с ней сначала на языке оригинала. Сценическая история пьесы начинается с любительской сцены «Артистического общества» в 1889 году. В том же году, но чуть позже, «Дядя Ваня» идет на профессиональной сцене. К этому времени театральные труппы Грузии имели довольно прочную традицию постановки чеховских пьес, и достоинства Чехова-драматурга ни у кого не вызывали сомнений. Тем более странное впечатление производит рецензия театрального критика газеты «Новое обозрение», скрывшегося под инициалами А. Т., по поводу постановки «Дяди Вани». Он сетует, что в пьесе нет «драматической завязки», что она производит «впечатление удручающего безволия и томительной лямки жизни». Драма рисует безотрадную картину из жизни русского захолустья, где лучшие люди только и делают, что «пьют и закусывают» и утешаются надеждой «на отдохновение в будущей загробной жизни»... «в драматических местах автор вводит чисто комические эффекты. Может быть, автор, как глубокий реалист, сам желал сплести жалкое со смешным, как оно часто бывает в действительной жизни»... «но результат оказался нежелательным: утрированный реализм переходит в карикатуру»²⁹.

²⁵ «Цнобис пурцели», 1903, 5 ноября.

²⁷ Т. К в а н ч и л а ш в и л и, Творчество Михаила Джавахишвили, Тб., 1966, стр. 9 (на груз. яз.).

²⁸ «Цнобис пурцели», 1897, 29 окт.

²⁹ «Новое обозрение», 1899, 2 мая.

Такое прочтение «Дяди Вани» тбилиским театральным обозревателем, безусловно, было навязно плохой постановкой. Впечатление «удручающего безволия и томительной лямки жизни», видимо, было вызвано тем, что ни постановщику, ни актерам не удалось проникнуть в психологическую глубину пьесы, не удалось раскрыть и донести до зрителя образы главных героев.

Примечательно, что образ главного героя не совсем верно истолковывался и в первых постановках Московского Художественного театра.

Как отмечает М. Строева в своей монографии «Чехов и Художественный театр», Войничский у Станиславского трактовался как задавленный жизнью, сломленный ею человек «Станиславский придавал бунту дяди Вани характер предсмертной агонии. Такая трактовка образа неизбежно должна была лишить Войничского настоящего сочувствия зрителей и веры в него, как в человека»³⁰.

Как видим, суровая рецензия критика «Нового обозрения» не лишена объективности. Непонимание сущности пьесы и недостаточное раскрытие образов в первое время и вправду лишали пьесу «сочувствия зрителей» и вызвали резкое осуждение. Но «Дядя Ваня» продолжал жить на тбилисской сцене. Постепенно происходило прощикновение в суть чеховской «повеишей драмы». Проидет еще немного времени и театральный рецензент газеты «Кавказ» одну из постановок «Дяди Вани» назовет «художественным праздником», а саму пьесу — «драматической симфонией»³¹.

Пьеса «Дядя Ваня» вошла и в репертуар грузинского театра. В это время в прессе шли оживленные споры о дальнейшей судьбе грузинского театра. Поиски Художественного театра нашли отклик и в Грузии. Театральные деятели призывали грузинский театр к обновлению.

• Как отмечала пресса, в театральном сезоне 1910—1911 годов значительно улучшился ансамбль спектаклей, техническая часть, в режиссуру пришли ученики Художественного театра Вал. Шаликашвили, А. Цуцупана, Ак. Пагава. Русскую режиссерскую школу прошел и молодой Михаил Корели.

Михаил Корели был приверженцем теории и принципов Станиславского и Немировича-Данченко. Он мечтал поставить «Дядю Ваню» в духе Московского художественного театра. И постановка этой пьесы на сцене кутаисского театра в 1911 году относится к его первой попытке осуществить эту творческую мечту. Постановка Корели вызвала оживленную полемику на страницах грузинской прессы. Сотрудник газеты «Мнатоби» писал: «Драмы Чехова в исполнении знаменитых актеров, в лучших театрах России, часто терпели неудачу. Только Художественный театр смог понять Чехова и передать его без изъянов. И не забывайте, что нет на свете лучшего театра, кроме этого, в его постановке вместе со Станиславским и Немировичем-Данченко принимал участие сам Чехов»³². Предваряя свою обширную рецензию этим вступлением, критик как бы стремится оправдать неудачную постановку «Дяди Вани» на грузинской сцене: «Как будто все старались, и паузы были на месте, мизансцены были хорошие... но все же не получалось того, что надо, не было «той силы», без которой пьесы Чехова не годятся»³³.

³⁰ М. Строева, Чехов и художественный театр, М., 1955, стр. 75.

³¹ «Кавказ», 1907, 3 окт.

³² «Мнатоби», 1911, 20 сент.

³³ «Мнатоби», 1911, 21 сент.

Иначе вспоминает эту постановку Шалва Даднани. «Наконец-то грузинская сцена поставила спектакль по принципам Художественного театра. Исполнение даже самой незначительной роли на должном уровне... Декорации, обстановка и всякие другие мелочи обдуманы заранее...»³⁴. Противоположность мнений говорит о том, что всегда спешащая пресса не смогла на должном уровне оценить то новшество, которое было введено грузинским режиссером. Постановка Мих. Корели заслуживает внимания по одному тому, что она была первой попыткой воплотить Чехова на грузинской сцене в духе Московского художественного театра.

24 января 1904 года тбилисская публика познакомилась с предсмертной пьесой Чехова «Вишневый сад» в исполнении труппы Н. Д. Красова. Постановка тепло была встречена зрителями и прессой. «Это сама жизнь, перенесенная на сцену целиком со всеми мелкими деталями и штрихами, которые может усмотреть и подметить только такой глубокий наблюдатель и крупный художник, как Чехов»³⁵, писал рецензент газеты «Кавказ».

Интересную интерпретацию «Вишневого сада» дала грузинская сцена. В грузинской редакции чеховская пьеса называлась «Салхино», что значит «место развлечений». Видимо, перекроивший на грузинский лад пьесу переводчик Иван Барвели хотел подчеркнуть, что герои чеховской пьесы предаются пиру во время чумы. Стремление Барвели придать пьесе национальный колорит иногда принимало комический характер. Так, например, вместо вишневого сада в его пьесе речь идет о винограднике, вдобавок пораженном филлоксерой, вместо европейской музыки звучит грузинская и т. д. Но кутанской публике, увидевшей ее 21 сентября 1908 года, пьеса понравилась. Судя по рецензии, пьеса традиционно игралась кутанскими актерами как бытовая драма. Никакое «подводное течение», никакой «внутренний драматизм» драматургии Чехова не привлекли их внимание.

Представляя традиционно сложившийся образ разорившегося грузинского князя на материале чеховской пьесы, грузинские актеры играли весело, непринужденно, что и обусловило успех постановки.

В 1909 году «Салхино» — «Вишневый сад» был поставлен тбилиским грузинским театром. Здесь, как и в Кутанси, пьеса шла в сатирическом плане. «В пьесе драматические моменты почти совершенно ступсывались, комическое же занимало главное место»³⁶, — писала газета «Дрозба».

Тбилисская постановка «Вишневого сада» в грузинском театре послужила поводом для возобновления дискуссии о недопустимости вольной переделки чеховской драматургии. Об этом еще в 1903 году писала газета «Новое обозрение» в связи с переделкой «Иванова» в статье «Да позвольте, какое имете право?» (28 янв. № 6294).

Театральная критика понимала, что переделки чеховских пьес на грузинский лад вызваны отсутствием оригинальных драматических произведений. Как сообщает газета «Циобис пурцели» (1902, 4 марта) грузинский театр за один театральный сезон 1901/1902 г. показал тбилисскому зрителю 84 пьесы. Из них 14 оригинальных, 9 исторических, остальные представляют собой переводы, (а чаще переделки) с других языков. Поэтому газета «Циобис пурцели» выступала в защиту переделок драматических произведений. «Что делать, если у

³⁴ М и х. К о р е л и, Воспоминания и письма, Тб., 1969, стр. 4–5 (на груз. яз.).

³⁵ «Кавказ», 1904, 27 янв.

³⁶ «Дрозба», 1909, 23 янв.

нас нет талантливых писателей, которые создали бы пьесы из нашей жизни? В таком случае хорошо и то, если кто-нибудь сумеет придать смысл чужой пьесы грузинское содержание и вдохнет в инородное произведение грузинский дух»³⁷. Но тут же статья предупреждала, что переделка пьесы требует большой осторожности и творческого подхода, что не каждая пьеса пригодна для этой цели. Переделка разрушает гармоничную целостность чеховской драматургии, делает ее безликой, лишает присущего великому русскому писателю-новатору психологического настроения и тем самым препятствует восприятию грузинским зрителем творческого наследия гениального творца, несмотря на то, что многие выдающиеся грузинские актеры в этих переделках нашли свои лучшие роли (как, например, Котэ Мески, Г. Арадели-Ишхелли в пьесе «Салхино»). Чехов был слишком большим и оригинальным писателем, чтобы можно было с такой легкостью перелицовывать его произведения. Все чеховские пьесы игрались в дореволюционном грузинском театре в одном художественном ключе — водевильно-сатирическом, бытовом. Правда, отдельными актерами и режиссерами-постановщиками делались попытки раскрыть всю глубину чеховской драматургии, постичь психологическую глубину чеховских героев. Но эти отдельные попытки, являясь важными на пути развития грузинского театрального искусства в целом все же не меняли общей картины восприятия творческого наследия Чехова-драматурга в дореволюционной Грузии. Но грузинская общественность, знакомая с творчеством Чехова и полюбовавшаяся великому русскому писателю, все более резко выступала против его «грузинивания». Может быть, этим и было вызвано то, что такие пьесы Чехова, как «Три сестры» и «Чайка» не были поставлены на сцене дореволюционного грузинского театра. Грузинский зрительзнакомился с этими пьесами Чехова в постановке русских театров.

Пьесу «Чайка», которую газета «Кавказ» назвала «тонкой, изящной и поэтичной», грузинские зрители увидели в постановках «Новой драмы» Мейерхольда, драматической труппы Н. Д. Красова и в постановке труппы «ТАРТО». Товарищество артистов русского театрального общества (ТАРТО) было сформировано в Москве режиссером А. А. Тугановым. О блестящем актерском ансамбле этой труппы пишет народная артистка Грузинской ССР Е. Сатина в своих воспоминаниях. Сама Е. Сатина играла в этой пьесе роль Аркадиной.

Пьеса «Три сестры» ставилась на тбилисской русской сцене с 1901 по 1917 год разными актерскими коллективами, но в постановке «Новой драмы» Мейерхольда она стала событием.

Интересно, что выдающийся грузинский режиссер К. Марджанишвили в театральной сезоне 1907/1908 года в Киеве поставил «Три сестры» Чехова в театре Соловцова. Эта постановка Марджанишвили вызвала, по свидетельству рецензента газеты «Киевская мысль», настоящую «театральную бурю». Марджанишвили удалось передать атмосферу чеховской пьесы. Почти все рецензенты единодушно отмечали оригинальность почерка Марджанишвили-режиссера и считали, что «в постановке полно «правды и поэзии, от главного вплоть до мелочей»³⁸.

Как видно из всего вышесказанного, грузинская общественность с живейшим интересом относилась к творчеству Чехова-драматурга. Интерес к творчеству Чехова, с одной стороны, обусловил небывалую

³⁷ «Цнобис пурцели», 1903, 15 февр.

³⁸ Г. Крыжикий, К. А. Марджанов и русский театр. М., 1958, стр. 43.

პ ა ს ხ ა ნ ა მ ი ნ ა ნ ი მ ი ლ ი

მ ი ნ ა რ ი ს „ ს ტ ი ფ ა ნ ე ს ა და ნ ი კ ო ნ ი ს ც ხ ო ვ რ ა ბ ი ს “ ა ვ ტ ო რ ი

ათანასი ალექსანდრიელის სახელი კარგადაა ცნობილი არა მხოლოდ ბიზანტინოლოგებისათვის, არამედ ქრისტიანული მწერლობით დაინტერესებულ ყველა პირისათვის. ამ სახელოვანი მწერლისა და ქრისტიანული ეკლესიის გამოჩენილი მოღვაწის საქმიანობა სამეცნიერო ლიტერატურაში დაწვრილებითაა გამოკვლეული და, ამდენად, ძნელიცაა მასზე რაიმე ახლის თქმა. მაგრამ ჩვენ იმდენად დიდი დრო ვვაშორებდნენ ამ სახელგანთქმული პიროვნებისაგან, რომ ბევრი რამ, მათ შორის მისი ბიოგრაფიის ცალკეული მომენტი, ჭერ კიდევ ბურუსითაა მოცული, ზოგჯერ ჩვენ ან სულ არაფერი ეიცოთ მისი ცხოვრების ამა თუ იმ მხარის შესახებ, ან, თუ ეიცოთ, — არასაკმარისად.

მეცნიერებისათვის ათანასის ცხოვრების გზა და მისი მრავალრიცხოვანი შრომები საქმარისი სისრულით არის ცნობილი. ეს შრომები, ისევე როგორც მათი თარგმანები მსოფლიოს მრავალ ენაზე (ზოგიერთი მათგანი უძველესი ევრისითაც), თითქმის მთლიანად გამოქვეყნებულია. ამიტომ მათზე ყურადღებას აღარ გვაქმავილებთ. ვეცდებით მხოლოდ ათანასისთან დაკავშირებულ აქამდე ცნობილ ფაქტებს ზოგიერთი ახალი მომენტი დაეუმატოთ, რომელთა შესახებაც, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ნაკლებად თქმულა და რომლებიც, ვფიქრობთ, ათანასის პიროვნებით დაინტერესებულ მკვლევართ გარკვეულ სამსახურს გაუწევს.

ქართულ ენაზე მოიპოვება ერთი თხზულება, რომელიც ათანასი ალექსანდრიელს მიეწერება. ეს ნაშრომი — „ცხოვრება და განგება წმიდათა მამათა სტეფანოსი და ნიკონისი“ ორ ქართულ ხელნაწერს შემოუნახავს. ერთ-ერთი მათგანი (A—249), XI საუკუნით დათარიღებული, ინახება თბილისის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში, მეორე კი, რომელიც აგრეთვე XI საუკუნეშია გადაწერილი, დაცულია ლონდონში, ბრიტანეთის მღვდელთაში (Add. 11 281). ესაა მრავალთავი, რომელიც ჭერის მონასტერშია დამზადებული, იერუსალიმთან.

ორივე ტექსტი ერთმანეთთან ახლოს დგას რედაქციულად. მართალია, აქამდე მცირეოდენი ფონეტიკულ-ორთოგრაფიული ხასიათის განსხვავება შეინიშნება, აგრეთვე ხან ერთს, ხან მეორეს ესა თუ ის სიტყვა აკლია, ან ოდნავ განსხვავებული ფორმით დაუტავს, მაგრამ ეს საერთო მდგომარეობას არ ცვლის — ორივე ვერსია ერთი და იმავე რედაქციიდან უნდა მომდინარეობდეს, თუმცა უშუალოდ ერთი ხელნაწერიდან არ უნდა იყოს გადაწერილი. თუ ენის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ბრიტანულ ხელნაწერში დაცული ვარიანტი უფრო ადრინდელად მოგვეჩვენება; ის უფრო თანამიმდევარი ჩანს სალიტერატურო ენის ნორმების დაცვამდე.

ამ ტექსტს ყურადღება ადრევე მიექცა. 1905 წელს ა. ხახანაშვილმა ეჭრნალ „მოამბის“ მე-8 ნომერში გამოაქვეყნა ბრიტანეთის მღვდელთაში ქართული ხელნაწერების აღწერილობა, რომელსაც დაურთო ეს მცირე მოცულობის

თხზულებაც. მანვე გეორედ 1913 წელს მოამზადა გამოსაცემად იგივე ტექსტი, რომელსაც საკუთარი რუსული თარგმანიც დაურთო' (მაგრამ თავად ა. ხახანაშვილი მის დაბეჭდვას არ მოსწრებია. იგი იმ ხანებში გარდაიცვალა და, სხვათა შორის, იმავე ჟურნალშია მოთავსებული მისი ნეკროლოგიც). მესამედ „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრება“ 1975 წელს ჩვენ გამოვაქვეყნეთ².

ეს თხზულება რომ ათანასი ალექსანდრიელს ეკუთვნის, ამის შესახებ ცნობა სხვაგანაც იყო მოცემული. ჭერ კიდევ 1913 წელს ოლივერ ზორდროპმა მოიხსენია ეს ფაქტი თავის გამოკვლევაში³. მოგვიანებით კი კ. კეკელიძემ „ეტიუდების“ V ტომში რამდენჯერნე აღნიშნა, რომ „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრების“ ავტორი ათანასი ალექსანდრიელია⁴.

ხახანაშვილი, ო. ზორდროპი და კ. კეკელიძე, ალბათ, ეყრდნობიან „ცხოვრების“ ბოლოში მოთავსებულ ცნობას: „და დაწერა ცხოვრებამ ესე და დადვა ამა ათანასი ალექსანდრელ წმიდამან პატრიარქმან“ (305v). ასევეა A-249 ხელნაწერშიც.

თხზულების მთავარი მოქმედი პირები — სტეფანე და ნიკონი — ათანასი ალექსანდრიელის (295—373 წწ.) თანამედროვენი არიან, ასე რომ, IV საუკუნეში ცხოვრობდნენ. ამ ნაწარმოებიდანაც კარგად ჩანს, თუ რა დიდი სახელი და გავლენა ჰქონდა ათანასის თავის თანამედროვეებზე, რაკი ალექსანდრიელმა მამებმა სწორედ ის შეაჩრჩეს სტეფანესა და ნიკონის კონფლიქტის მოსაგვარებლად.

„ცხოვრებაში“ რამდენიმე საყურადღებო ფაქტია დასახელებული, რომლებიც ნაწარმოებში აღწერილი ამბების დროისა და ადგილის განსაზღვრაში დაგვეხმარება. მავალითად, ნიკონი რომაელია, სტეფანეს შესახებ კი ნათქვამია, რომ იგი იყო „სხუსა ქუეყანისაჲ“. ერთმანეთს ისინი იერუსალიმში შეხვდნენ. 47 წელიწადს ცხოვრობდნენ მონაზვნები ერთმანეთის გვერდით. საღ? დარწმუნებით ამის თქმა ძნელია, დაახლოებით კი შესაძლებელია მათი ადგილსამყოფელის განსაზღვრა. კერძოდ, სავარაუდოა, რომ ისინი ეგვიპტის ტერიტორიაზე დაემკვიდრნენ, შესაძლოა სინის მთის მახლობლადაც, ამასთან. რაც განსაკუთრებით უნდა გაიხაზოს, ერთი კვირის სავალზე ალექსანდრიიდან: რადგან, ერთი ზხრივ, ნიკონმა 21 დღეს იშომილა განხეთქილების ჩამოვარდნიდან სტეფანესა და მსაჯულების უკან დაბრუნებამდე. მეორე მხრივ კი, ათანასიმ 6 დღეს გააჩერა თავისთან ალექსანდრიელი მამები. ასე რომ, სტეფანესა და ნიკონის ადგილსამყოფელიდან ალექსანდრიამდე და უკან დაახლოებით ორი კვირის სავალია, ერთი მიმართულებით კი ერთი კვირის გზა გამოდის. რა თქმა უნდა. ეს ანგარიში მიახლოებითია, მაგრამ მაინც უსათუოდ მხედველობაში მისაღები.

¹ А. Х а х а н а ш в и л и, Грузинские рукописи Британского музея: Древности Восточные. IV, Москва, 1913, гл. 5—14.

² „ამათა ცხოვრებანი“ (ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერი XI საუკუნისა), თბ., 1975, გვ. 256-261.

³ J. O. Wardrop. A Catalogue of Georgian Manuscripts in the British Museum, ჟღერში: A Catalogue of Armenian Manuscripts in the British Museum, by F. C. Conybeare, London, 1917, გვ. 400.

⁴ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, V, თბ., 1957, გვ. 10, 137.

რატომ მიანცდამაინც ეგვიპტეში? ბრიტანულ ვერსიაში ნათქვამია: „და იყო მაშინ სიხარული დიდი მამათად, და აღიდგდეს ლმერთსა და იტყოდეს: არაოდეს ყოფილ არს ქუეყანასა მას ეგვიპტისასა ესევეითარი საკურველი“ (304v). ეს სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, თითქოს მოქმედება ეგვიპტის ტერიტორიაზე ხდებოდა. ეს სიტყვები ეგვიპტელ მამებს სხვაგანაც შეეძლოთ ეთქვათ, მაგალითად, სირიაში ან პალესტინაში. მაგრამ აქ უნდა მოვიშველიოთ თბილისური ვერსია, რომელშიც შესაბამის ადგილას „ქუეყანასა ამას ეგვიპტისასა“ წერია. ეს კი მდგომარეობას ცვლის და მოქმედების ადგილად სწორედ ეგვიპტეს ასახელებს, სხვა მხარეს გამორიცხავს. მაშასადამე, სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრება 47 წლის განმავლობაში ეგვიპტის ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა.

თხზულებაში მოხსენიებულია ანტონი თებაიდელი და აგრეთვე „ანტონის ცხოვრებაც“, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, 357 წელს დაიწერა. რაკი თვით ათანასი 373 წელს აღესრულა, ამიტომ „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრებაში“ მოთხრობილი ამბები 357—373 წლებს შუა უნდა მომხდარიყო. 373 წელს ათანასი 78-ე წელში იყო გადამღვარი და ძნელი დასაჯერებელია. ასეთ ასაკში უცნობი მონაზვნების კონფლიქტის მოსაგვარებლად ესოდენ შორეულ მოგზაურობაზე დათანხმებულიყო. უფრო სარწმუნო იქნება, თუ ვივარაუდებთ, რომ მოქმედება IV საუკუნის 60-იან წლებში მიმდინარეობს. პერიოდი 360 წლამდე, ალბათ, უნდა გამოირიცხოს, რადგან „ანტონის ცხოვრება“, ვფიქრობთ, 2—3 წელიწადში ისეთ პოპულარობას ვერ მოიხვეჭდა, მისგან იმდენი პირი გადაეღოთ, რომ ალექსანდრიიდან მოშორებით, საღლაც უკაცრიელ უდაბნოში აშენებულ სენაკებში, საკითხავ წიგნად გამხდარიყო. ასეთ აღიარებას ხომ წლები სჭირდებოდა!

ნაწარმოების დათარიღებაში შეიძლებოდა გადამწყვეტი სიტყვა ეთქვა „ბარსენარაქ ბრძენის“ ვინაობის დადგენას. ამგვარი პიროვნება არსად აღრიხედელ წყაროებში მოხსენიებული არაა. ბელგიელი მკვლევარის მ. ესბროკის დახმარებით საბოლოოდ გაირკვა, რომ „ბარსენარაქ“ (ან, თბილისურად ვერსიის მიხედვით, ბარსენაქ) მომდინარეობს „ბარ ზირაქ“-ისაგან, რაც სირიული შუალედური საფეხურია ძველი აღთქმის წიგნების ცნობილი გმირის სახელისა. სხვათა შორის, აღნიშნული ქართული ფორმები მეტად მნიშვნელოვანი დასკვნის გაკეთების საშუალებას იძლევა, სახელდობრ: ჩანს. ქართული თარგმანი რომელიღაც სემიტური ორიგინალიდან მომდინარეობს. თუ, ეკრძოდ, რომლიდან, ამ საკითხს ჭერჭერობით ღიად ვტოვებთ, მაგრამ ალბათ სირიული ან არაბული უნდა ყოფილიყო პირველწყარო.

ერთი შეხედვით, თითქოს ყველაფერი ნათელია და საკამათო არაფერი უნდა იყოს, მაგრამ არის რამდენიმე მომენტი, რომლებიც გარკვეულ დაბრკოლებას ქმნის.

საქმე ისაა, რომ ათანასი ალექსანდრიელის მდიდარი ლიტერატურული მემკვიდრეობა გამოწველილია შესწავლილი და არსად, არც ერთ გამოკვლე-

* ნავლისხმევი *Σοφία Σιραξ* (ვიგნი ისო ზირაქისა). შტრ. ხელნაწერში არსებული „ორნივე სამართალსა ზედა პატროლეს ერთიერთსა, ერთიერთსა თქუა ბარსენარაქ ბრძენისა: პატროლე კუმმარტებისათჳს ვიდრე სიკუდილმდე, რამეთუ უფალი პატროლის შენ წილ“ (302v) და „სიკუდილამდე ილუაჳე კუმმარტებისათჳს, და უფალმან ლმერთმან ბრძოს შენ წილ“ (ისო ზირაქ 4, 32). ბერძნული ბიბლიის მიხედვით კი 4, 28).

ვაში ეს თხზულება მის ნაშრომებს შორის მოხსენიებული არაა⁶. უფრო მეტიც, „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრებას“ არ იცნობს არც ბერძნული, ლათინური, სირიული, არაბული, სომხური, რუსული... წყაროები. ეს თხზულება, თუ ქართულ ტექსტს არ მივიღებთ მხედველობაში, სრულიად უცნობია მეცნიერებისათვის, ყოველ შემთხვევაში, იგი არსად არაა მოხსენიებული.

ძნელი ასახსნელია, თუ როგორ მოხდა, რომ ათანასის, ასეთი სახელგანთქმული მწერლისა და მოღვაწის, თხზულება, რომელსაც ამასთან ერთად თავისი შინაარსის წყალობით იმ დროისათვის უსათუოდ გარკვეული მნიშვნელობაც ექნებოდა ქრისტიანული სამყაროსათვის, ასე უკვალოდ დაიკარგა და მეტად თუ ნაკლებად ცნობილ რომელიმე ენაზე მკარგოდ იცნობაც კი არ შემოგვენახა.

მარტოოდნ ეს არაა ისეთი არკუნენტი. რომელიც ათანასის ავტორობაში ეჭვს შეგვატანინებდა. გასათვალისწინებელია სხვა გარემოებებიც, განვიხილოთ ზოგიერთი.

თხზულება მესამე პირშია დაწერილი. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს ათანასი კი არ ლაპარაკობს თავის თავზე, არამედ ვიღაც სხვა გვამბობს მის შესახებ. მესამე პირში თხრობა რამდენადმე მოულოდნელიცაა. რადგან სტეფანე და ნიკონი ათანასის თანამედროვეები არიან. ათანასი არის უშუალო მხლველი და მონაწილე მათი განსჯისა და მას არაფერი შეუძლია ხელს, პირველ პირში დაწერა თავისი ნაშრომი. ზედმეტი არ იქნება გავისხენოთ, რომ მისი სხვა ცნობილი თანამედროვის, ანტონი თუბაიდელის, „ცხოვრებაში“ ათანასი თავის თავზე პირველ პირში ლაპარაკობს. მოვიგონოთ VI საუკუნის გამოჩენილი პაგიოგრაფი კირილე სკვიტოპოლიცი, რომელიც აგრეთვე პირველ პირში მოგვითხრობს საკუთარი თავის შესახებ (მაგალითად. ევთიმის, კვირიაკოზისა და საბას ბიოგრაფიებში).

ფიქრობთ. ათანასის ავტორობას საეჭვოდ უნდა ხდიდეს შემდეგი ფრაზები: „ჰაქუა ამბა ათანასი ეპისკოპოსმან სტეფანეს“ (302v); „და მესამესა ღანესა გამოცხადა უფალი წმიდასა ამბა ათანასის და ჰაქუა მას“ (305r); „ხოლო ამბა ათანასი ეპისკოპოსი უთხრობდა მამათა, რომელი-იგი უბრძანა მას ქრისტემან“ (305v); „ხოლო პატრიარქმან დააყენა მის თანა მმანი იგი და მამანი ვიდრე ექუს ღღედმდე“ (302r) და სხვ. ათანასი რომ იყოს ავტორი, იტყოდა: „გამომეცხადა მე უფალი“.

თვალშისაცემია ის ფაქტიც, რომ ამბები, რომლებიც ათანასი აღექვანდრიელს უკავშირდება, არაა ჭეოვანი სისრულით, დაწვრილებით აღწერილი. თხზულებაში არაა ისეთი დეტალები. რომლებიც ათანასის ავტორობას უცილობლად ვახდოდა, არაა გამოწვლილივით მოთხრობილი, თუ როგორ მიიღო ათანასიმ აღექვანდრიელი მამები, როგორ შეკრიბა ეგვიპტელი მამები და ეპისკოპოსები, როგორ იმოგზაურეს სტეფანესა და ნიკონის ადგილსამყოფელისაკენ და ა. შ. ეს ცნობები ძალზე ძუნწად და ზედაპირულად არის მოცემული. ჩანს, ავტორს ამ ამბებთან დაკავშირებული მასალები არ გააჩნდა, თორემ უსათუოდ გამოიყენებდა მათ.

⁶ იხ. მაგალითად, უკანასკნელი დროის კაპიტალური გამოცემა: M. G e e r a r d. *Clavis patrum Graecorum (Corpus Christianorum)*, II, Brepols-Turnhout, 1974, გვ. 12—60 (№№ 2090—2309).

ნაწარმოების სტილი არ შეეფერება აღრიხდელი „ბიოგრაფიებისათვის“ დამახასიათებელ მკაცრ ტონს. სხვათა შორის, ამ ნაწარმოებს მხოლოდ პირობით შეიძლება ეწოდოს „ბიოგრაფია“; მას უფრო დამრიგებლობითი ამბავი ან გაშლილი ამოფთეგმა მოუხდებოდა სახელად, როგორც ერთ პირად წერილში აღნიშნა ფ. პალკინმა.

ათანასის მოღვაწეობის დროს ძნელად უთავსდება ის გარემოება, რომ სტეფანე და ნიკონი 47 წელიწადს უღაბნოში განწარტოებით ცხოვრობდნენ. ათანასი 373 წელს გარდაიცვალა, აქედან კი გამომდინარეობს, რომ ორივე მონაზონი ჯერ კიდევ ქრისტიანობის მღვწეულის, ლიციურუსის, მეფობის პერიოდში (308—324 წწ) უნდა მისულიყო იერუსალიმში და იქ ერთი თვის განმავლობაში უშფოთვლელად უნდა ეცხოვრათ სენაკებში, რაც ნაკლებად სარწმუნოა.

ზნედელობაში უნდა მივიღოთ ისიც, რომ „ანტონის ცხოვრებაში“. რომელიც ნამდვილად ათანასის დაწერილია. ათანასი ორჯერაა მოხსენიებული ასეთნაირად: „ათანასის ეპისკოპოსსა მიეცით“, „აღიწერა ათანასისგან ეპისკოპოსისა ალექსანდრელისა“. „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრებაში“ კი ათანასის სახელის გვერდით სისტემატურად იხმარება „ამბა“, რამდენჯერმე ათანასი ეპისკოპოსად არის მოხსენიებული, ხოლო ორჯერ პატრიარქად იწოდება. ეს მეტად საყურადღებო მომენტი, რადგან, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურადან არის ცნობილი, „პატრიარქის“ ტიტული ალექსანდრიელმა ეპისკოპოსებმა პირველად მხოლოდ V საუკუნეში მიიღეს⁷. აქი „ანტონის ცხოვრებაშიც“ ათანასი თავის თავს ეპისკოპოსად ასახელებს! ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ათანასის დროინდელ წყაროებში იგი თანამედროვეების მიერ მოიხსენიება როგორც *ἐπίσκοπος*, *πατριάρχης*, *αρχιεπίσκοπος*, *πapaς*, *ἀρχιεπίσκοπος*, მაგრამ არასოდეს როგორც *πατριάρχης*. ეს ბუნებრივიცაა, რაკი მაშინ ეს ტიტული ჯერ კიდევ არ იყო შემოღებული მთავარეპისკოპოსთა მიმართ. ათანასის პატრიარქად მოხსენიება აგრეთვე ექვს ქვეშ აყენებს მის ავტორობას და გვაიძულებს, ანონიმი ავტორი უფრო მოგვიანო ხანაში ვეძებოთ.

ფიქრობთ, „ცხოვრების“ ავტორი ეგვიპტის ან პალესტინის უღაბნოთა მონაზვნებში უნდა იქნეს მოძებნილი. რაკი ათანასის მოღვაწეობის პერიოდი ამ თხზულების შექმნის თარიღად გამოიციხულია, შესაძლებლად მიგვაჩნია „ცხოვრების“ შეთხზვის დროდ V—VI საუკუნე წამოვაცენოთ. უცნობმა ავტორმა თავისი თხზულების შექმნელად ათანასი ალექსანდრიელი იმიტომ დაასახელა, რომ ამ უკანასკნელს მეტად დიდი ავტორიტეტი ჰქონდა და ამით ავტორმა თავის თხზულებას აპრიორი დიდი სახელი და ღირსება მოუპოვა. „ცხოვრების“ სტილიც ახლოს დგას VI საუკუნის მახლობლად შექმნილ ჰაგიოგრაფულ ნაწარმოებთა თხრობის მანერასთან. უფრო გვიანი თარიღი სადავო იქნებოდა თუნდაც იმიტომ, რომ მაშინ ავტორი მოიშველიებდა ისეთი განთქმული ჰაგიოგრაფების სახელს, როგორც იყვენენ, მაგალითად, კირილე სკვითოპოლელი, იოანე მოსხი ან ლეონტიოს ნეაპოლელი (resp. ნიკოპოლე-

⁷ შტრ *Γ Κοινὸν τῆς Γενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*. Ἀθήνα, 1957, გვ. 375; V. L. Mont. *Le corpus des œuvres de l'empire Byzantin*. V, 2. Paris, 1965, გვ. 347; *Μετροπολίτου Ἐδρούσου Μαξίμου, Τὸ Οἰκουμηνικὸν Πατριάρχιστον ἐν τῇ δριπέδοντι Ἐκκλησίᾳ, Θεσσαλονίκη*, 1972, გვ. 50 (№ 3 შენიშვნებით).

ლ). როგორც პაგიოგრაფი, ათანასი გაცილებით ნაკლები ავტორიტეტი იყო კირილე სკითხოვლელთან შედარებით და, ვფიქრობთ, სწორედ ეს უკანასკნელი უნდა მოეშველებინა ანონიმ ავტორს თავისი თხზულებისათვის უფრო მეტი სახელის მოსაპოვებლად. კირილე კი, როგორც ცნობილია, 558 წლის მახლობლად უკვე აღარ ჩანს სამწერლო ასპარეზზე, ყოველ შემთხვევაში, VI საუკუნის 60-იანი წლებისათვის მას არ მიუღწევია. ამდენად, „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრების“ ავტორი კირილეს თანამედროვე მაინც უნდა იყოს, თუ უფროსი არა.

შესაძლებლად მიგვაჩნია მეორე ვარაუდის დაშვება: თავდაპირველად ავტორმა თავისი სახელთან ერთად ათანასის სახელიც მიაწერა თხზულებას. მაგრამ დროთა განმავლობაში სახელგანთქმული ნთავარეპისკოპოსის სახელმა დაჩრდილა ნამდვილი ავტორის შედარებით უცნობი სახელი, ჭერ მეორე პლანზე გადაწია, შემდეგ კი საერთოდ ჩამოიცილა გვერდიდან. კოლექტიური ავტორობა კი სრულებითაც არაა უჩვეულო მოვლენა ძველ მწერლობაში. გავიხსენოთ თუნდაც სოფრონიუსი და მისი მეგობარი იოვანე მოსხი, რომლებმაც საერთო ძალით შეთხზეს „იოვანე მოწყალის ცხოვრება“⁸.

საქიროდ ვთვლით ერთი გარემოების აღნიშვნასაც. პარიზის მუზეუმში დაკულ № 1596 ბერძნულ ხელნაწერში, რომელიც XI საუკუნითაა დათარიღებული და შეიცავს მოკლე ამბებს IV—VII საუკუნეების მეთუდაბნოეთა შესახებ, 437-ე ფურცელზე მოთხრობილია ვინმე ნიკონის შესახებ, რომელიც სინის მთაზე ცხოვრობდა. ნიკონს დაბეზღების საფუძველზე ბრალად დასდეს, თითქოს ჰან ერთი ერთი ფარანელი ქალიშვილი შეაყვინძინა. ნიკონს თავი არ უშარტლებია, მორჩილად ითხოვა ცოდვის მონანიება. იგი სამი წლის ვადით განდევნეს კრებულისაგან. ამასობაში ქალიშვილის ნამდვილმა შემცდენელმა აღიარა თავისი დანაშაული და ზალხმა გადაწყვიტა ნიკონისთვის მოეხსნა სასჯელი. თუმცა ნიკონს აპატიეს, იგი მაინც გადასახლდა ამ მხარეიდან სხვაგან⁹. აღსანიშნავია, რომ ამ სახის გაუმართლებელი ბრალდების მოტივი ძველ მწერლობაში სხვაგანაც გვხვდებოდა¹⁰.

საფიქრებელია, რომ „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრების“ ავტორმა ერთი ამგვარი ამბავი გამოიყენა თავისი თხზულების წყაროდ. აქ ისიცაა ნიწანდობლივი, რომ ჩვენს „ცხოვრებაში“, ისევე როგორც სინელი ნიკონის ამბავში, ერთობ მცირე კონკრეტული ფაქტია დასახელებული. მართოდენ ალექსანდრიისა და იერუსალიმის გაკვრით ხსენება ვერაფერს გვაძლევს მონაზონთა ადგილსამყოფელის ზუსტად განსაზღვრისათვის. შესაძლოა, აქაც სინის მთის მიდამოებთან გუქონდეს საქმე. აშკარაა მხოლოდ ის, რომ მათი საცხოვრებელი ადგილი ალექსანდრიის საპატრიარქოს გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. იმ დროისათვის კი სინის მთის მახლობელი მხარე სწორედ ხსენებულ საპატრიარქოს ექვემდებარებოდა. მხოლოდ 451 წლიდან გადავიდა ის ახლად შექმნილი იერუსალიმის საპატრიარქოს განმგებლობაში¹¹.

⁸ B. Altaner, Patrologie, Freiburg, 1958, გვ. 202.

⁹ L. Clugnet, Vies et récits d'anachorètes (IVe—VIIe siècles), Revue de l'Orient Chrétien, 10, 1905, გვ. 45 (BHG, III, 1448 [App. VI, 8g]) შტრ. F. N a u, Revue de l'Orient Chrétien, 7, 1902, გვ. 609.

¹⁰ შავალითაძე, „სიძვენე საღვთის-ს ცხოვრებაში“.

¹¹ H. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, გვ. 199; V. Laurent, დასახ. ნაშრ., გვ. 392.

В. И. ИМНАИШВИЛИ

ВОПРОС ОБ АВТОРСТВЕ «ЖИТИЯ СТЕФАНА И НИКОНА»

Р е з ю м е

Творчество Афанасия Александрийского фундаментально исследовано, и все его сочинения подробно описаны. Но в двух древнегрузинских рукописях помещено неизвестное в научной литературе «Житие Стефана и Никона», которое приписывается ему. Это произведение не упоминается ни на одном из известных языков.

Анализ языка и содержания сочинения позволяет заключить, что Афанасий не может являться автором этого творения. Сведение, содержащееся в заключительной части памятника — «Житие это написал Афанасий, патриарх александрийский», не может принадлежать Афанасию, поскольку он скончался в 373 году, а титул патриарха александрийские епископы впервые получили лишь в V веке. Трудно точно указать автора сочинения, однако, учитывая различные моменты, содержащиеся в памятнике, можно полагать, что это творение было создано уже в середине VI века.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი ქართული ენის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ა. ბარამიძემ

შოთა რაჭიშვილი

ქართული ზღაპრის გერმანული ეპიკვალენტის იანსენ
ენიკელის „მსოფლიო ქრონიკაში“ (XIII ს.)

იანსენ ენიკელმა (Jansen Enikel) მივიწყებულ მწერალთა ბედი გაიზიარა. ისტორიას არ ახსოვს ზუსტად სად და როდის დაიბადა ან როდის გარდაიცვალა იგი. არც მისი საუკუნო განსვენების ადგილია ცნობილი. მასთან დაკავშირებით საბჭოთა ენციკლოპედიებში საერთოდ არაფერია ნათქვამი, ხოლო „დუდენის დიდი ლექსიკონი“¹ და „ახალი ბროკჰაუზი“² გვაწვდიან შემდეგ უაღრესად მკლე ცნობებს:

ფრიად განათლებული და პოეტურ ნიჭით დაჯილდოებული ადამიანი იანსენ ენიკელი თავის დროზე ცნობილი და დაფასებული პიროვნება ყოფილა. ეს ავსტრიელი გერმანელი დაიბადა 1230 ან 1240 წელს, ხოლო გარდაიცვალა ვენაში 1280. ზოგიერთის ცნობით 1290³, წელს. იგი პოპულარული „მსოფლიო ქრონიკის“ და „ავსტრიელ თავადა წიგნის“ (Fürstenbuch für Österreich) ავტორია. მასვე მიაწერენ მეცამეტე საუკუნის ავსტრიის პერცოგთა გადაშენებული გვარის „ბაბენბერგების გენეალოგიას“.

იანსენ ენიკელის ქმნილებათაგან ყველაზე მეტად პოპულარულია „მსოფლიოს ქრონიკა“ (Weltchronik), რომელიც განსაკუთრებით ცნობილი გახდა 1891 წლის პუბლიკაციით⁴. ზოგიერთის მოსაზრებით, იგი შექმნილია უმალ 1276 წლის შემდეგ, ზოგის ვარაუდით კი — სწორედ 1280 წელს. ერთი შეხედვით, ეს ნაწარმოები ისტორიული ქმნილებაა, ხოლო მისი ავტორი — მენატიანე. ნამდვილად კი „მსოფლიო ქრონიკა“ არ განეკუთვნება ისტორიული ხასიათის თხზულებათა რიცხვს და არც იანსენ ენიკელია ქართულმწერელი. გერმანული ლიტერატურის მკვლევრები პელმუტ დე ბორი და რინარდ ნევალდი თავიანთი „გერმანული ლიტერატურის ისტორიის“ მესამე ტომში⁵ პირდაპირ მიუთითებენ, რომ ენიკელის წიგნი არაა „ქრონიკა“ ჩვეულებრივი გაგებით და არც მისი ავტორია ჩვეულებრივი ისტორიკოსი. თავისთავად ისტორიული ფაქტები ავტორის სრულიად არ აინტერესებს, მათ უმეტეს, მაშინ როცა გარდასულ დროთა მოვლენები არ ხასიათდება რაიმე დაძაბულობით. იგი ერთმანეთისაგან ვერ ასხვავებს სხვადასხვა დროსა და ქვეყანაში მცხოვრებ მეფეებს, ლეგენდების შარავანდღით გარემოცულ კარლოს დიდსა და ყოვლად პროზაულ თანამედროვე მეფეს. ავტორისათვის უცნობია ისტორიის მთელი რიგი ეპოქები; წაშლილია შტაუფერთა მეფეების დროის ისტორიული მოვლენების ნიშანწყალი; ერთმანეთშია არეული ფრიდრიხ ბარბაროსა და ფრიდრიხ მეორე შტაუფერი.

¹ Das Große Duden-Lexikon, Mannheim, Bd. 4, 1966, გვ. 474.

² Der Neue-Brockhaus, Wiesbaden, Bd. 3, 1964, გვ. 7.

³ Eduard Engel, Geschichte der deutschen Literatur, Leipzig, Bd. I, 1908, გვ. 70.

⁴ Monumenta Germaniae historica, Deutsche Chroniken, Abt. I, Hannover, Bd. III, 1891, გვ. 520—532 (Verse: 26677—27356).

⁵ Helmut de Boor und Richard Newald, Gechichte der deutschen Literatur, München, Bd. III, 1967, გვ. 69.

ისტორიის მისთვის უცნობი პერიოდების შევსებას თავის წიგნში იანსენ ენიკელი ცდილობს პატარა პროზაული ქრონიკებით ან გალექსილი ამბებით. მოგონილ ფაქტებსა და შეთხზულ საგებს ვეცნობით თვით თანამედროვე მეფე ფრიდრიხ მეორეზე. ამდენად, „მსოფლიო ქრონიკა“ თავისებური კრებულია მომხიბლავი შოთხრობებისა, რომელთაც არ გააჩნიათ ერთიანი სილუეტები და შინაგანი იდეური კავშირი. ყოველგვარ ისტორიულ აღლოს მოკლებული ენიკელი უხვადაა დაჭიდებული პოეტური ნიქით და ფანტაზიით. იგი მხატვრულად ამუშავებს ისტორიულ მასალას და ნაირგვარ სიუჟეტებს ძველი და ახალი აღთქმიდან. ენიკელის შემოქმედება თავისი დროის გერმანელთა შორის იყო უაღრესად პოპულარული და საკმაოდ ცნობილი თვით ევროპის სხვა ხალხებში.

იანსენ ენიკელის „მსოფლიო ქრონიკაში“ გაერთიანებულ რომანტიკულ მოთხრობათაგან ამჯერად ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ერთი — „რუსთა მეფის ქალიშვილი“ („Des Reussenskönigstochter“). ცალკე ნაწარმოებად იგი დაიბეჭდა ჯერ კიდევ 1850 წელს ფრიდრიხ ჰაინრიხ ფონ დერ ჰაგენის მიერ გამოცემულ „თავგადასავალთა კრებულში“⁶. მკვლევართა ერთი ჯგუფი ამ სიუჟეტს მიაკუთვნებს „მაისა და ბეაფლორის“ ციკლში გაერთიანებულ მოთხრობათა ჯგუფს⁷.

მართლაც, სიუჟეტის ანალოგიური ამბები დამუშავებულია როგორც ენიკელამდე. ასევე მის შემდეგაც. მიუთითებენ, რომ ჯერ კიდევ მეთორმეტე საუკუნის დასასრულს ინგლისში ლათინურ ენაზე შეუქმნიათ „ცხოვრება მეფე ოფი პირეელისა“⁸.

დაახლოებით 1270 წელს საფრანგეთში ფილიპე დე ბომანუარს დაუწერია „მანეკინი“. სიუჟეტის ენიკელისეული დამუშავება, როგორც ვარაუდობენ, არის რიგით მესამე, რომელსაც მოსდევს 1370 წელს ინგლისელი ჰუმანისტის ჟედოი ჩოსერის იურისტის ნაამბობი „ენტერტენილელი მოთხრობებიდან“.

⁶ Friedrich Heinrich von der Hagen, Gesamtabenteuer: Hundert alteutsche Erzählungen, Stuttgart und Tübingen, Bd. I—II, 1850, გვ. 591—613.

⁷ „მაისა და ბეაფლორის“ მოთხრობილია შემდეგი: ევრაგი მარშალი ამაოდ ცდილობს ინტეგრირდეს საფრანგეთის დედოფალს. მან, სურვილებში ვაჭრულბუღმა, პატარისებამ. ში დასწამა ცილი სათნო ქალს. მეფის ერთგულ მეუღლეს. განრისხებულმა მეფემ კ. სასახლიდან გააძევა ფეხშიშე ცოლი. ტყეში მოშობიარებულმა დედოფალმა თავის-საუბარი მენახშირის ქონის პოვა. ბერი თავგადასავალი შემდეგ უკვე ქალის პატრონობაში დარწმუნებულ მეო პონახავს ცოლ-შვილს. ბოლოს მოხუცდა ცოლდამწამებ ქალს, ხოლო მენახშირის აცოლდავებს მამულეობითა და ციხე-კოშკით. რეგული განსაკუთრებთ საინტერესოა მარშალის ორთაბრძოლა მის მეორე მოკლე-ლი ერთი რაინდის ძაღლთან (მარშალი იბრქვის კეტი, ძაღლი—პილბოი). შერკენავანა დაშარ. მონანიე მეფემ საკუთარი ცოლ-შვილი მხოლოდ ამის შემდეგ მონახა და დაბრუნდა.

⁸ „Vita Offae primia“ მოქმედება წარმოებს ინგლისში და იგი დაკავშირებულია ქსილეთ ან-გლებთან მეფე ოფი პირეელთან. მის შემდეგ, რაც იორკის მეფემ ამაოდ სცადა საკუთარი ქალიშვილის ცოლად შეერთება, მან ასული გახიზნა და გადაკარგა ტყეში. ქალიშვილი იპოვა ოფი. მიიქრფო და ცოლად შეირთო. როცა სამა წლის შემდეგ მეფე ხალაშქროდ იყო, ოფი საკუთარ თანამეცხედრს ბრათობით აღუწა თავისი გამარჯვების ამაგი. სასახლეში მოკალათებულმა ბოროტმა აღიპრამმა მეფის წყარო შეცვალა, მისი შინაარსი გააცალბა და ვითარება ისე შეუბრუნდა, რომ ოფი ოფი განიღბა მარცხა და, რაკი იგი თავისი წარმეტყველების მზღვს ხედვას საკუთარი თანამეცხედრის უბრძანებია — მისი ცოლი და შვილები წაიყენან უკაცრულ ადვალს, დაქრიალი და ფეხები. ქალთებმა შეიბრალეს ცოლი, მხოლოდ ბავშვები დააშინეს, მკვამ კი კი უკან დაიბრუნდა ერთი მეუღლდბნო ბერის ლოცვის მეოხებით. შინ დაბრუნებულმა მეფემსი აძლიერდა-ადგინა, დამწამევი დასაჯა, ხოლო ცოლ-შვილი იპოვა და დაბრუნდა.

აღნიშნულ მოსაზრებას არ იზიარებენ ენიკელის „მსოფლიო ქრონიკის“ გამოცემლები: ფ. შტრაუხი, ფ. ჰაგენი და ე. ფრენცელი⁹, აგრეთვე სხვებიც. ამ უკანასკნელთა პოზიციის მართებულება ჩვენს სინამდვილეში დადასტურა ნ. ბერკოვის გამოკვლევამაც. ჩვენთვის საინტერესო სიუჟეტს, ბერკოვის აზრით, არაფერი აქვს საერთო „მისა და ბეაფლორის“ ისტორიასთან. იგი რამდენადმე ახლოს დგას მთელი 90 წლით გვიან დაწერილ ჯ. ჩოსერის იურისტის ნაამბობთან. და რაკი იანსენ ენიკელის „რუსთა მეფის ქალიშვილი“ დგას სრულიად განცალკევებით ევროპაში გავრცელებულ თქმულებათა შორის, იბადება კითხვა: ხომ არა აქვს მას ანალოგიები ევროპის გარეშე მცხოვრები ხალხების ზეპირსიტყვიერებაში; ან რომელი მთარული სიუჟეტის დამუშავებას წარმოადგენს იგი? ამ კითხვებზე უშუალოდ პასუხის გაცემამდე, გავცნობთ თვით „რუსთა მეფის ქალიშვილს“. ზღაპრის პირველმა გამოცემელმა ფრიდრიხ ჰაინრიხ ფონ დერ ჰაგენმა ძველი გერმანულიდან შინაარსი ახალ გერმანულ ენაზე შემდეგნაირად გადმოსცა:

რუსეთში მეფობდა ძლიერი ხელმწიფე. მას ჰყავდა ლამაზი ცოლი და კიდევ უფრო ლამაზი ქალიშვილი, რომელიც მხოლოდ იმას მიზნობდებოდა, ვინც მოეწონებოდა. ყველაზე მეტად მამას უხარებდა გულს მისი გამოხედვა. როცა მეფეს ცოლი გარდაეცვალა, მთავრები ჩააცივდნენ, ხელახლა დაქორწინებულყო მემკვიდრის გასაჩენად. მეფე დათანხმდა, მაგრამ ამასთანავე მოისურვა თავისი ქალიშვილივით ლამაზი ქალი შეერთო. აფრინეს მაცნეები რაინის მხარესა და ყველა ქვეყანაში, მაგრამ რაკი ასეთი მშვენიერი ბანოვანი ვერსად მონახეს. მეფემ გადაწყვიტა ისევ ქვრივად დარჩენილიყო. მაშინ მთავრებმა მოათხობირეს და რომის პაპსაგან ოქროსა და ვერცხლის საფასურით შეისყიდეს უფლება — მეფეს ცოლად შეერთო თავისი ქალიშვილი. დიდად კმაყოფილმა ჩემემ თავისთან მოიწვია თავადები და ძმადნაფიცილები; აუწყა მათ პაპის თანხმობა და ის, რომ ასეთი საქციელით მისი სული არ წაყვდებოდა.

გახარებულმა ხელმწიფემ ხალხი გაგზავნა შორეულ ქვეყნებში ხავერდისა და აბრეშუმის უძვირფასესი ტანისამოსისათვის. ქალიშვილმა ყოველივე ეს მიიღო სიხარულით, გულუბრყვილოდ დაწუმუნებულმა იმაში, თითქოს მისი ცოლად თხოვნა უნდოდა მებან წესიერ ადამიანს. და როცა ქალიშვილმა შეიტყო, რომ მთხოვნელი სწორედ მისი მამა იყო, ღრმად დამწუხრებული განმარტოვდა თავის ოთახში. მან მაკრატლით შეაკრიჭა დალალები, გადაყარა საპატარძლო ტანისამოსი. ჩაიცვა გახუნებული ქვედატანი და სახე იმზომად დაეკაწრა, რომ სიხსლი ჩამოსდიოდა. როცა ამ სახით იგი ხელახლა წარსდგა სტუმართა წინაშე, ყველას ისე შეეშინდა. თითქოს ეშმაკი გამოეცხადათო. მამას დარდისაგან გული წაუვიდა და. როცა ისე გონს მოეგო, სტუმრები დაითხოვა და თანაც გადაწყვიტა ქალიშვილზე ეძია შერი. დაღამებისას მოატანიდა კასრი და მარშალს (Marschall) უბრძანა ქალიშვილი მშვენიერი ტანისამოსიანად ჩაესვათ მასში. მეფის ასულს ერჩია ყოველგვ ეს მოეთმინა, ვიდრე დათანხმებულყო გაუგონარ ქორწინებაზე. ქალიშვილიანი კასრი ზღვაში გადააგდეს.

ზღვის დინებამ კასრი საბერძნეთში მიიტანა. იქ ნაპირზე იდგა მეფე, რომლის ბრძანებით მეთევზემ მოტივტივე კასრი ნაპირზე გამოიტანა, ხოლო მხლე-

⁹ Elisabeth Trenz e l, Stoffe der Weltliteratur, Stuttgart, 1962, გვ. 399—400.

ბელმა ხლფი ახადა. როცა კასრში ნახეს მშვენიერ სამოსში გამოწყობილი ქალიშვილი, იგი ხელმწიფეს მიუყვანეს. მეფის კითხვაზე, თუ ვინ ისურვა მისი ამგვარად დასჭა, ქალიშვილმა არაფერი უპასუხა და მხოლოდ მოჰყვა ჩივილს საკუთარი უბედურების გამო. მეფის შემდეგ კითხვაზე, არის თუ არა იგი ჭერ კიდევ ქალწული, უბედურმა გოგონამ დაარწმუნა, რომ დღემდე უმწიკვლოა და არც ოდნავ აპირებს გათხოვებას. მეფემ თანაუგრძნო მას გაჭირვებისათვის და აღიარა, რომ ბევრფასი ტანსამოსის მიხედვით მას დიდებულის ანუ ლად მიიჩნევს. მეფემ ჭერ თავისთან სასახლეში დაიტოვა ქალიშვილი, ხოლო ნახევარი წლის შემდეგ სულაც ცოლად შეირთო და დააფეხმძიმა.

ბერძენთა მეფის დედა მეტრე ბოროტი ქალი იყო. და რაკი იგი დღენი-აღაღ ლამობდა თავისი რძლისათვის ყოველგვარი წყენის მიუყენებას, მეფემ უბრძანა მარშალს დედა შორეულ ციხეში წაეყვანა და ამგვარად უვნებელეყო იგი. მარშალმა აღასრულა მეფის ნება-სურვილი.

მაღე საბერძნეთს თავს დაესხა ერთი ნომარი მეფე; იავარქმმა იგი და გაელტა დიდძალი ხალხი. ბერძენთა მეფემ უმაღ შეკრიბა ჭარი და შეეკება მტერს. ამასობაში დედოფალმა მშვენიერი ვაჟი (Degenkind) გააჩინა, რაც მარშლის რჩევით, საგანგებო ბარათით მეფეს შეატყობინა. მალემსრბოლმა გზად მოხუცი დედოფლის ციხეში შეიარა. იქ კარგი ამბის მიტანით გასამრჯელოს მიღება ეწადა. მოხუცმა დედოფალმა მალემსრბოლს ჭიღლო აღუთქვა, ლაზათიანად გამოათრო და, ვიდრე მას ღრმად ეძინა, ამოაცალა ბარათი, რომლის ნაცვლად ჩანთაში ახალი წერილი ჩაუღო.

დილით მალემსრბოლმა განაგრძო გზა თავისი ხელმწიფისაკენ და გადა-ცა ბარათი. ამ შეცვლილი ბარათიდან მეფემ შეიტყო. თითქოს მისმა თანამეცხედრემ გააჩინა ეშმაკი (Teufel), რომელმაც ყველა შეამარწუნა. მეფემ ბრძანება გაუგზავნა მარშალს, რომ მახინჯ ბავშვიანად მისი ცოლი ჩაესვათ კასრში და გადაეგდოთ ისევ ზღვაში. ახალგაზრდა დედოფალი იფიცებოდა თავის უღანაშუალობას. სხვები კი ტრილით თანაუგრძნობდნენ მას და პატარა მშვენიერ ბავშვს. ყველას საწყენად მარშალმა ცრემლების დენით აღასრულა მეფის ბრძანება. ტალღებმა კასრი მდინარე ტიბრით რომში ჩაიტანეს. იქ ხიდზე იდგა ერთი კეთილშობილი რომელი, ციებით დასნეულებული. რომელმაც კასრი ნაპირზე გაატანინა. როცა მან იხილა ლაშაზი ქალი თავისი ბავშვით, ბედად გადარჩენილები სახლში წაიყვანა და თავის დიასახლისს ჩააბარა.

ბერძენთა მეფემ დაამარცხა წარმართები და დაბრუნდა სახლში, სადაც შეიტყო ბარათების შეცვლის საშინელი სინამდელიე. კაენითა და ტანჯვით აღსავსე მეფე დაემხო მიწაზე. უმაღ მოუხმეს მალემსრბოლს და დაადგინეს ბარათის გაყალბების ამბავი. მეფემ უბრძანა მარშალს მუხანათი დედა ციხეში გამოეწყვიდა მარადი პატიმრობისათვის; თავად კი, დასველიანებული, შეუღდა სამშადისს ცოლეთა მოსანანიებლად რომში გამგზავრებისათვის.

ამასობაში რომის პაპს აუწყეს, როგორ მიიყვანა კეთილშობილმა მოქალაქემ სახლში წყლიდან ბავშვიანად ამოყვანილი ქალი. პაპმა გადაწყვიტა მიუტევოს ყოველგვარი ცოდვა ამ ადამიანს უბედური დედა-შვილის შევრომებისათვის. ეს მოხდა შეხუთე წელს რომში ბერძენთა მეფის ჩასვლიდან, ამავე დროს რომში ჩავიდა რუსთა მეფე საკუთარი ქალიშვილის მიმართ ჩადენილი ცოდვების მოსანანიებლად. როცა პაპმა მოისმინა ორივე მეფის აღსარება, უმაღ მიხვდა, რომ რომელი მოქალაქის მიერ გადარჩენილი და შევრომილი ქალი

იყო ამ ორ მეფეთაგან ერთის ასული და მეორის თანამეცხედრე. მან ორივე მეფე თავისთან მიიწვია სტუმრად და ლხინის დროს მიაყვანიხა ბავშვიანი ქალი თავისი ძვირფასი სამოსელით. ბერძენთა მეფეს დაუბრუნა მისი ცოლი და ვაჟიშვილი, ხოლო რუსთა მეფეს — თავისი ასული. განუზომელი იყო მათი სიხარული.

ბალე ყველანი კმაყოფილები დაბრუნდნენ თავიანთ სახლებში. მას შემდეგ დედოფალი ცხოვრობდა საკუთარ კმართან ერთად და დიდად მადლიერი იყო მისდამი მოწყალე ღმერთისა. რომელმაც იგი საოცრად დაიფარა და გადაარჩინა. პოემის დასასრულს ენიკელი გვთავაზობს სენტენციას იმის თაობაზე, რომ ღმერთი გვიმკვიდრებს მარად სასუფეველს (das ewig reiche) და გვანიჭებს განუზომელ ნეტარებას („mach' uns vrüden reiche, სტრიქ. 679—680).

ამრიგად, იანსენ ენიკელის ზღაპარში „რუსთა მეფის ქალიშვილი“ ურთერთანაა დაკავშირებული ორი სხვადასხვა სიუჟეტი: ამათგან პირველია სიხსნის აღრევის. ანუ Inzest-ის (გერმანულად — Inzucht), მოტივი, რომლის ცენტრში დგას შევიწროებული და დევნილი მზეთუნახავის სახე. საკუთარი მამა სდევნის მას. რაკი ქალიშვილი თავის შექმნელთან შეუღლებს წინააღმდეგია¹⁰. აარნე-ტომპსონის კლასიფიკაციის მიხედვით ამ სიუჟეტის ნაწარმოებები გაერთიანებულია 510 B ჯგუფში. ამ თემის ლიტერატურული დამუშავებას უძველესი ცდა მოკემულია აპოლონიის ტიანელზე დაუერილ ბერძნულ სათავადასაულო რომანში, რომლის სიუჟეტი უ. შექსპირმა მასალად გამოიყენა „პერიკლეში“. გერმანულ ზღაპართაგან ამ ჯგუფს განეკუთვნება ძმთა გრიტების „ველური ქალწული“ (№ 54, „Allerleirau“), რუსულ ზღაპართაგან „მამა და ქალიშვილი“ („Отец и дочь“)¹¹; ინცესტის მოტივის თავისებური რეცილივი აღწერლია მ. შოლოხოვის „წყნარ დონში“¹². ქართულ ხალხურ სიტყვიერებაში ინცესტის მოტივის ვარიაციებს ვხვდებით ბევრგან, განსაკუთრებთ „ცოლ-წყარში“, რომელია ჩაწერილია სვანეთის სოფ. ბეჩოში¹³, „ხელმწიფეში“. რომელიც ფიქსირებულია რაჭის სოფ. ზემო ბარში¹⁴; და სხვ... ანალოგიური ზღაპრები გავრცელებულია აგრეთვე სამეგრელოსა და ქართლში¹⁵. ინცესტის მოტივის შემცველი ქართული სიუჟეტი ჩვენში დღესაც ზეპირ ბრუნევაშია და იგი წარმოადგენს წმინდა ზღაპრულ ხალხურ მოთხრობას. მისი უშუალო ლიტერატურული წყარო უცნობია. აღრიხდელი თარგმანები, ვთქვათ, გერმანული წყაროებისა კი არ არსებობდა.

იანსენ ენიკელის ზღაპრის მეორე სიუჟეტია ცილდანაწამები და გამართლებული ცოლის ამბავი, რომელიც ისევ აარნე-ტომპსონის კლასიფიკაციის

¹⁰ В е с е л о в с к и й А., Историческая поэтика, Л., 1910, გვ. 458. ამ ტიპის ზღაპართა შინაარსი, ეპსელოგის სიტყვით. დაყვანება შემდეგზე: დაქვრივების შემდეგ მამაკაცი სედილიანობს გარდაცვლილ ცოლზე და არ სურს დაქორწინება სხვაზე, რაკი არ შეუძლია მოძებნოს სილამპობო პრავილი ცოლის მსგავსი ქალი. მაგრამ აი, მისი ღვიძლი ქალიშვილი — პირველადნლი დედა და მამას უჩნდება სურვილი — ცოლად შეირთოს საკუთარი პირში. შემინებული ქალიშვილი, ცხადია, გაურბის მამის ავბორცეულ სურვილებს.

¹¹ С м и р н о в А. М., Сборник велико-русских сказок архива русского географического общества, Петроград, вып. II, 1917, გვ. 675—677.

¹² Ш о л о х о в М., Тихий Дон, М., т. I, 1961, გვ. 36.

¹³ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორული არქივი, № 753.

¹⁴ ი ქ ე ე, № 1488.

¹⁵ ეს ცნობა მოგვაქვდა თბილისის უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრის თანამშრომელმა სოფიო ჩოხელმა.

მიხედვით წარმოდგენილია ნომერ 707 ჭგუფში. ეს სიუჟეტი გვამცნობს, თუ უმწიკვლო, ერთგული და უღანაშაულო ცოლი როგორ იყო ჭერ შეურაცხყოფილი და გაძევებული, ხოლო, სიმატლის გარკვევის შემდეგ — სრულიად რეაბილიტირებული. რუსულ ზღაპართაგან ამ ჭგუფს განეუთვნება პუშკინის „მეფე სალტანის ზღაპარი“, ხოლო ქართულ ზღაპართაგან ცილდანაწაენები და გამართლებული ცოლის სიუჟეტის ვარიაციები გვხვდება ხშირად, ნავალითად, ივანე ნიჟარაძის მიერ ჩაწერილი სვანური ზღაპარი „კეისარი“¹⁶; ივანე ცხაკაიას მიერ მონათხრობი შეგროვილი ზღაპარი „მეფე კოჩიშ ოქროს ბავშვები“¹⁷, ივანე შახპარუნოვის მიერ ნაამბობი ქართული ზღაპარი „სამი და“¹⁸, ზღაპარი „მოხუცი ცოლ-ქმარი“¹⁹, „დევის სიყვარული და ამისი შვილი“²⁰, „და-ძმა“²¹, „სამნი ქალიშვილი“²², კახეთში ჩაწერილი „ოქროს-ქოჩრისანი ქალ-ვაჟის ზღაპარი“²³, „ოქროსთიანი ვაჟი“²⁴ და სხვ.

იან-ენ ენიკელის ზღაპრით ჩვენს სინამდვილეში დაინტერესდა რუსი მკვლევარი პ. ბერკოვი²⁵. მან სრულიად მართებულად შეიწყინა მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ „რუსთა მეფის ქალიშვილის“ სიუჟეტს არაფერი აქვს საერთო „მანა და ბეაფლორის“ ისტორიასთან, რომ ენიკელის პოემა დგას სრულიად განცალკევებით ევროპაში გაერთოლებულ თქმულებათა შორის. პ. ბერკოვმა აღიარა აგრეთვე ენიკელის ზღაპრის ზემოაღნიშნული ორსიუჟეტურიანობა. ამასთანავე აღნიშნა, რომ რუსულ ზღაპართა სამყაროში არ მოიძებნება ისეთი არც ერთი ხალხური ნაწარმოები, რომ მასში ორივე სიუჟეტი მოცემული იყოს ერთდროულად („nirgends die beiden motive gleichzeitig vorkommen“, გვ. 308). პირველი სიუჟეტის შესახებ პ. ბერკოვი საერთოდ ვერაფერს გვეუბნება, ხოლო მეორესთან დაკავშირებით უაღრესად ორიგინალურ მოსაზრებას გვთავაზობს.

პ. ბერკოვის აზრით, იანსენ ენიკელის მოთხრობის მეორე სიუჟეტთან („до паразитических подробностей“) ახლო დგას ა. პუშკინის პოემა „მეფე სალტანის ზღაპარი“ სიუჟეტი. ამასთანავე ბერკოვი გამოიციხავს ამ პოემათა ავტორების ურთიერთზე ლიტერატურული ზეგავლენის მოხდენას. იგი უარყოფს იმის შესაძლებლობასაც, თითქოს ორივე. პუშკინისა და ენიკელის, ზღა-

¹⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. X, Отдел восточной, 1890, გვ. 162—175.

¹⁷ იქვე, отдел третий, გვ. 24—32.

¹⁸ იქვე, გვ. 61—66.

¹⁹ სვანური ზღაპრები, შეკრებილი თავისუფალი სვანის მიერ, 1893, ქუთაისი, გვ. 11—18.

²⁰ პ. რევიშვილი, ხალხური სიტყვიერება, ტ. III, № 4, 1964, გვ. 38—43.

²¹ იქვე, № 27, გვ. 159—165.

²² იქვე, № 35, გვ. 198—201.

²³ ქართული ხალხური ზღაპრები, შეკრებილი თეოდორე რაზიკაშვილის მიერ, წ. I, 1951, გვ. 87—90.

²⁴ რჩეული ქართული ხალხური ზღაპრები, ელენე ვირსალაძის რედაქციით, თბილისი, 1949, გვ. 195—200.

²⁵ ამ საკითხს ბერკოვმა უძღვნა ორი სტატია: პირველი ვერმანულად, მეორე — რუსულად:

I. P. W. Berkow, Puschkins «Сказка о царь Салтане» und die Erzählung von der Tochter des russischen Königs» in der «Weltchronik» Jans Enikels» (1277). კრებულში: Slawisch-deutsche Wechsel-beziehungen in Sprache, Literatur und Kultur, Hrsg. von W. Kraus u. a. Berlin, 1969, გვ. 303—339. П. Н. Берков, Россия в «Weltchronik» Я. Эн-желы. в сб.: «Россия и Запад», Л., 1973, гв. 7—15.

პარს ჰქონდეთ „საერთო და ჩვენთვის უცნობი წყარო“. ყოველივე ამის შემდეგ პ. ბერკოვი იწყებს ვარაუდს, თითქოს XII—XIII საუკუნეებში არსებობდა რუსული ზღაპარი მეტად მახლობელი სიუჟეტით — შეიძლება ფსკოვის ან ნოვგოროდის რაიონში. ამ ზღაპარმა სხეადასხვა არხებით ვიადწია, ერთი მხრივ, იანსენ ენიკელამდე, მეორე მხრივ, მთელ რიგ თაობებზე გამოვლით, — პუშკინის ძიძამდე, რომლის მონათხრობით დიდმა პოეტმა ბავშვობაში გაიცნო მეფე სალტანის ზღაპარი. ამგვარად, პ. ბერკოვი ყოველნაირად ცდილობს, ენიკელის ზღაპრის მეორე სიუჟეტს მოუნახოს სწორედ რუსული ნიადაგი.

პ. ბერკოვის ასეთ ვარაუდებში ძირეული და არსებითი კორექტივი შეაქვს ქართულ ზღაპარს „ოქროს თიანე ვაჟის“²⁶ შესახებ, რომელშიც მოთხრობილია შემდეგი:

მომაკვდავი ქალი ქმარს ეუბნება: „ისეთი ცოლი შეირთე, ვისაც ეს ჩემი ქოშები გამოადგესო“. მას შემდეგ, რაც ქმარმა ანდერძისამებრ გამოიგლოვა მიცვალებული, აიღო ქოშები და შეუღდა საცოლის ძებნას. ვისაც ჩააცვა, ქოშები, არავის მოურგო. ბოლოს თავის ქალიშვილს ჩააცვა და, რაკი კარგად მოუეღა, განუცხადა, რომ უნდა შეასრულოს მისი დედის ანდერძი და შეერთოს იგი ცოლად. შეძრწუნებული ქალიშვილი ყველაფერს აკეთებს მოსალოდნელი შერატხვენის თავიდან ასაცილებლად. რაკი მამა არ მოეშვა, ქალი ყასიდად დაეთანხმა, ოღონდ ახალი სახლის აშენება ითხოვა. დაიწყეს მუშაობა ხუროდურგლებმა. როცა შუაზე დედაბოძს აკეთებდნენ, ქალმა ისინი ფულით მოიხსიდა; დედაბოძის შიგნიდან ამოაღებინა გული და გააკეთებინა გარედან შემჩნეველი ჩასაკეტი კარი. ამის შემდეგ ქალი დაიკარგა და, რაკი მამამ მისი ადგილსამყოფელი ვერ აღმოაჩინა, ხუროდურგლებს სახლი დაამლეცინა და მისი ნაწილები, მათ შორის დედაბოძი, წყალში გადააყრევინა.

წყალმა დედაბოძი სხვა სახელმწიფოში გაიტანა და ნაპირზე გარიყა. წყლისპირას გასართობად დადიოდა შვილი იმ ხელმწიფისა, რომელს ქვეყანაშიც ჩაიტანა დედა-ბოძი დინებამ. მეფის შვილმა თავის მოსამსახურეებს უბრძანა მოტივტივე ხე გამოეტანათ და მისი სახლისათვის დედაბოძად შინ წადლოთ. ასეც მოიქცნენ. ეს ყმაწვილი იმ ახალ სახლში იძინებდა. ღამით დასუსტებული ქალი დედაბოძიდან გამოდიოდა და ვაჟისათვის განკუთვნილი ტაბლიდან ცოტას იღებდა. მესამე ღამეს მიდარაჭებულმა ვაჟმა დაიჭირა ქალი და დაწერილებით გამოჰკითხა, საიდან გაჩნდა იგი აქ. ქალმა მოკლედ უამბო თავგადასავალი. ხელმწიფის შვილს დიდად მოეწონა იგი და მშობლების თანხმობით ცოლად შეერთო. წლის თავზე ოქროსთიანე ვაჟი ეყოლათ.

ერთ საღამოს ხელმწიფის ვაჟს ვინმე გლანა ეწვია და ღამის გასათევე ბინა თხოვა. ქალმა იცნო თავისი მამა, მაგრამ არაფერი თქვა. ღამით გლანამ ქალის ჩიბიდან დანა ამოიღო, მძინარე ბავშვს ყელი გამოჰკრა და სისხლიანი დანა ისევ ქალს ჩაუღო ჩიბეში. დღით გამოდრიძებულმა ბავშვს მკვლელად მიიჩნიეს სწორედ ქალი, რაკი სისხლიანი დანა მას აღმოუჩინეს ჩიბეში. ქალს

²⁶ იგი ჩაიწერა ანუსია კარგარეთელმა და ეპირელი ქალის ფსევდონიმით გამოაქვეყნა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებულში „ძველი საქართველო“, ტ. IV, ვ. თაყაშვილის რედაქტორობით, ტფილისი, 1914—1915, გვ. 76—82. ზღაპრის შემოკლებული და დამახინებული ვარიანტი გამოაქვეყნა გ. ლომთათიძემ წიგნში „სამღვდლოება ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში“, ტფილისი, 1928 და ს. ყუბანეიშვილმა ბროშურაში — „სამღვდლოება ხალხურ სიტყვიერებაში“, ტფილისი, 1932.

დასახარეს თვალები, დააქრეს ძუძუები. გულზე მიაქრეს ყელგამოქრილი ბავშვი, გაიყვანეს უდაბურ მინდორზე და ისე მიატოვეს. ქალი უმოწყალოდ ტიროდა; ყელგამოღარული ბავშვი მინც იზრდებოდა. როცა მამაუფალმა ეს გაივო, მტრედინ მეშვეობით დედას დაუბრუნა თვალისჩინი და შეუხორცა ძუძუები, ხოლო ბავშვი გააცოცხლა, თანაც დაასარუქრა ნაფოტით. რომლის დასმარებითაც ყოველგვარი ნატვრა შეუსრულდებოდა.

გადარჩენილათვის ღმერთს ქალმა მადლობა შესწირა. ხოლო ნაფოტის დასმარებით მივიდა იმ ქალაქის ახლოს, სადაც მისი ქმარი ცხოვრობდა; დაბინავდა ძვირფასად აგებულ სახლში. მოახერხა ქმარს შეხვედროდა. მისთვის თავიანთი ბავშვი ეჩვენებინა. საკლთარი თავიე შეეხსენებინა. თან დასძინა: „ავიტანე მამიდანაც და თქვენგანაც ამდენი ტანჯვა და უსამართლობა და ღმერთმა სინართლისათვის მიშველა. მეც გამანთავისუფლა და აი. ეს ბავშვიც გააციოცხლოა“. ხელმწიფის შვილს დიდად გაუხარდა. მაშინვე მოეხვია ცოლსა და შვილს. ამასთანავე მიტყეება და წარსულის დაიწყება სთხოვა. ორივე და მოხუცი ქალიც თავისთან წაიყვანა, დიდი ღვინი გადაიხადა; იცხოვრა ტყველად და ბედნიერად.

ჯერ კიდევ მე-17 საუკუნეში კათოლიკე ბერმა ბერნარდე ნეაპოლეზმა შენიშნა, რომ ქართული ზღაპრები „დიდად არ განსხვავდებიან ნეაპოლიტანურ მოთხრობათაგან“. იგივე შეიძლებოდა გვეთქვა სხვა ევროპელი ხალხების ზღაპრების მიმართაც. ქართული ზღაპრების ერთი ჭგუფი ამჟამად ატარებს გერმანული ზღაპრების ნიშანდობლივ თვისებებს, თუმცა ლაპარაკი აბსოლუტურ ინტელურობაზე შეუძლებელია. მათ შორის, რა თქმა უნდა, ბერის რამეა განსხვავებული. ამას აღასტურებს „ოქროსთმიანი ვაჟის“ და „რუსთა მეფის“ ქალიშვილის“ ურთიერთთან შედარება ანალოგიური და განსხვავებული ნიშანტების დადგენისა და გაანალიზების მიზნით.

განსხვავება თვალშია საცემი და ადვილად საგრძნობი. ქართული ზღაპარი გამოირჩევა ნაკლები გეოგრაფიული კონკრეტულობით და ტერიტორიული ლოკალიზაციით, იგი იწყება ცოლ-ქმრის ცხოვრების აღწერით ისე, რომ არაფერი ვიცით მათი სადასახარისა და ვინაობის შესახებ. მოქმედებაში ჩაერთვება მავანი „ხელმწიფის შვილი“, მაგრამ გაუგებარია, თუ მისი მამა რომელი ქვეყნის გამგებელია: არაა რაიმე მინიშნება გეოგრაფიულ გარემოზე, ან ეროვნულობაზე.

გერმანულ ზღაპარში. ქართლისაგან განსხვავებით. ყოველთვის ვიცით მოქმედების ადგილი. ანბავი იწყება რუსეთში. გრძელდება საბერძნეთში და მთავრდება რომში. მდინარე ტიბრის ნაპირზე. მოქმედება წარმოებს ჯერ რუსთა მეფის, შემდეგ ბერძენთა მეფის სასახლეში. დაბოლოს რომის პაპის რეზიდენციაში. მოხსენიებულია რომელიდაცა, წარმართებით დასახლებული ნხარე თავისი მეფით. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ შეფუძებს არა ჰყავთ ისტორიული პროტოტიპები.

განსხვავებამ ორ ზღაპარს შორის თავი იჩინა რელიგიისა და კულტის მსახურებისადმი დამოკიდებულების სურათშიც. კულტის მსახურები ქართულ ზღაპარში არა გვხვდებიან და არც ქრისტიანული რელიგიის უპირატესობაზეა გაკეთებული რაიმე მინიშნება. აქ მოხსენიებულია ნხოლოდ „მამა უფალი“, რომელმაც შეისმინა ქალის აჯა და ტანჯვისაგან დაიხსნა იგი. ღმერთის ხსენება არც გერმანულ ვარიანტშია და თითქოს არცაა ამისი საჭიროება, რადგან

ნაც ამ ქვეყნად არსებობს რომის პაპი, ღმერთის ნაცვალ მთელს ღუნიაზე. რომის პაპი აღამიანებს არა მხოლოდ მიუტევენ ჩადენილ ცოდვებს, არამედ ოქროსა და ვერცხლის საფასურად წინასწარ აძლევენ მომავალში დანაშაულის ჩადენის უფლებას, მათ შორის ისეთი ნომაკვიდინებელი ცოდვისა, როგორცაა სისხლის აღრევა, ინცესტი. თხრობის დასასრულს პაპი მოიშოქმედებს კიდევ ერთ სიყვითეს, ურთიერთს შეახვედრებს ცოლსა და ქმარს, მამასა და ქალიშვილს, აღადგენს დაღვეულ პარმონიას და წარმოთქვამს დამრიგებლურ მოძღვრებას ღმერთის ყოვლისშემძლეობასა და ყოვლადშემწყენარებლობაზე.

განსხვავებულია აგრეთვე დამოკიდებულება ბიბლიური მოტივებისადმი. გერმანულ ზღაპარში რომის პაპის როლი იმდენად გაზვიადებულია, რომ საჭირო აღარაა ბიბლიური მოტივების გახსენება, რასაც ქართულ ზღაპარში სათანადო ადგილი ეთმობა ერთი დეტალის რემინისცენციის სახით. ისევე როგორც ბიბლიურმა ნოემ კილოზნის საკმლიდან გაგზავნა ხმელეთზე ჯერ ყორანი, შემდეგ — მტრედი²⁷, სწორედ ასევე ქართულ ზღაპარშიც მამალფალმა ქვეყანაზე მომხდარი ამბის გასაგებად გამოგზავნა ჯერ ყვავი, შემდეგ მტრედი. ყვავმა აუწყა მეუფეს „არაფერი არ არისო“. თუნცა დედამიწაზე ყოფნისა გაძღა ქლის „ქძუქების სისხლით“; ხოლო მტრედმა ფეხები დაისისხლიანა (აქ ჩართულია ცნობა: მას შემდეგ აქეთო მტრედებს წითელი ფეხები. — შ. რ.) და ზეცაში დაბრუნებულმა მეუფეს აცნობა ქალის საზარელი მდგომარეობის შესახებ. შემდეგ იმავე მტრედს დაეკისრა სათნოებითა და კეთილშობილებით აღაქსე მისია: გაეჩანსალებინა ღედა, გაეცოცხლებინა შვილი და მიეცა მათთვის თვისებური ნატერის თვალი — ყოვლისშემძლე ნაფოტი.

სისხლის აღრევის მცდელობის უძველესი მოტივის გვერდით შედარებით ახალი, ბიბლიური მოტივის შემოტანა აღსატურებს უძველესი დანაშრეების გვერდით ახალი პლასტივის გაჩენას. გერმანულ ზღაპარში საქმე გვაქვს სულაც ახალ, მონოთეისტურ რელიგიასთან, რომელიც დაკონკრეტებულია ქრისტიანულ, და ისიც კათოლიკურ, სარწმუნოებად.

იანსენ ენიკელის ზღაპარი ჩაწერილია ქართულ ვარიანტთან შედარებით ექვსზე მეტი საუკუნით ადრე. დროითმა და სივრცითმა დაცილებამ წარმოშვა მათ შორის არსებული განსხვავება, მაგრამ არა ისეთი. რომ დაეჩრდილა ამკარა მსგავსება. დიხს, განსხვავებაზე მეტად თვალშესადგამია მსგავსება და ანალოგიურობა „რუსთა მეფის ქალიშვილისა“ და „ოქროსთმიან ვაჟს“ შორის.

ქართულსა და გერმანულ ზღაპარში, მაგალითად, ანალოგიურია მამების თაონობით სისხლის აღრევის მცდელობა. ი. ენიკელის ვარიანტში დაქვრივებულ მამაკაცს სურს იქორწინოს გარდაცვლილი ცოლის მსგავს ქალზე და ასეთად მას ეგულება მხოლოდ საკუთარი ქალიშვილი. იგივეა ა. კარგარეთელის ვარიანტში: მამაკაცს სურს ცოლად შეირთოს ისეთი ქალი, რომელსაც მოერება გარდაცვლილი თანამეცხედრის ქოშები და ასეთ პიროვნებად აღმოჩნდება მხოლოდ მისივე საკუთარი ქალიშვილი. აქ რუსთა მეფე შეცვლილია „ერთი“ მამაკაცით, ხოლო „გარეგანი მსგავსების“ მოტივი — „ფეხების ერთნაირობის, ქოშების გამოსადგეობის მოტივით.

ამგვარად, ორივე ზღაპარში ინცესტის მოტივით, საერთოდ ჯგუფური ქორწინების გადმონაშთების ჩვენებით, შემორჩენილია ანარეკლი საზოგადოების

²⁷ „დაბადება“, წიგნი 2 მოსესი, თავი 5, სტრიქონი 6—12; ტფილსი, 1884, გვ. 14.

განვითარების იმ ეპოქისა, როცა კაცობრიობა ბარბაროსული ხანიდან ცივილიზაციის საფეხურზე გადადიოდა, როცა ჭერ კიდევ ფეხმოკიდებული იყო ქორწინების ისეთი დაბალი ფორმა, როგორიცაა ჭგუფური ქორწინება. შუასაუკუნეობრივი ევროპის ლიტერატურისათვის უცხო არაა მოუწესრიგებელი ქორწინების ნიშნები; „საგაში ვოლსუნგებზე“, მაგალითად, მოთხრობილია ამბავი იმის თაობაზე, თუ ერთ-ერთმა ქალმა — სიგნამ — როგორ გაუწია ცოლობა თავის ძმას, რათა მისგან გაეჩინა მოდგმა თავისი ქმრის მიერ ამოწყვეტილი გვარის გასაგრძელებლად. ასევე „უფროს ედაში“ მოთხრობილია ამბავი, თუ სიყვარულის ქალღმერთი ფრეია როგორ ნებდებოდა საკუთარ ძმას, რითაც ჩადიოდა სინხლის აღრევის დანაშაულებრივ საქმეს. გერმანული ბაროკოს მწერლის დანიელ კასპარ ფონ ლოენშტაინის ტრაგედია „აგრიპანაში“ დედოფალი აგრიპინა ეკველუცება საკუთარ ვაჟიშვილს მ-ის მოხიბვლისა და შეცდენის სურვილით. ანალოგიურ ამბავს ვხვდებით აღმოსავლურ კაზმულ-სიტყვაობაში — „ვისრამინაში“. ვიდრე ვისი გახდებოდეს შაჰ მოაზადის თანამეცხედრე და შემდეგ თავისი მაზლის, რამინის საყვარელი. იგი კანონიერ ცოლად მითხოვდება ღვიძლ ძმას, ვიროსს თითქმის დაძლეველი სიყვარულით.

მართალია იშვიათად, მაგრამ ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში მაინც არაა შემორჩენილი სისხლის აღრევის მცდელობა, მამა-შვილის ან დედა-შვილის ურთიერთთან გაარშიყების მოტივით. ასეთ შემთხვევებში, მაგალითად, დედა ველარა ცნობს ადრე გაძევებულ და შინ დაბრუნებულ შვილს, უარშიყდება მას, მაგრამ ყველაფერი მიდის მხოლოდ „ხონჯრის გახსნამდე“ და მთავრდება მცდელობის ფარგლებში. ასევე მცდელობის ფარგლებში თავსდება „ოქროს-თმიანი ბიჭის“ და „რუსთა მეფის ქალიშვილის“ ზღაპრებს შიგნით მამის მოქმედება საკუთარი ქალიშვილის მიმართ.

ორივე, გერმანულსა და ქართულ, ზღაპარში ღვიძლი ქალიშვილები წინააღმდეგობიან საკუთარი მამების უღირს საქციელს და უზნეო განზრახვას, ჩაშლიან ქორწინებას, რის გამოც ისწებიან სწორედ მამების მხრივ. გერმანულ ზღაპარში მამის ბრძანებით ურჩი ქალიშვილი მშვენიერ ტანისამოსთან ერთად მოათავსეს კასრში და გადაავდეს ზღვაში. ქრისტიანთა შორის გაუგონარ ქორწინებას, ინცესტს, მან ამჯობინა ასეთი სასჯელის მიღება, ხოლო უფრო ადრე შეიკრიბა თემები და ფრჩხილებით დაიკაწრა ლოყები. ქართულ ზღაპარში, ქალიშვილმა ბევრი იტირა მამის სურვილის გაგებაზე, მაგრამ რაკი მამა არ მოეშვა, ყასიდად დათანხმდა, ოღონდ ქორწინებამდე მოითხოვა ახალი სახლის აშენება დროის მოგების მიზნით, შენების დროს იგი მოელაპარაკა ხურო-დღერგლებს, რომელთაც ხელი შეუწყვეს დედაბოში მის დამალვას, რაკი საბატარძლო გადაიკარგა, მეფის ბრძანებით შენება შეწყვიტეს, ხოლო სახლის ნაწილები, მათ შორის დედაბოძი, წყალში ჩაყარეს.

ორივე შემთხვევაში მამათაგან უიმედოდ განწირული ქალიშვილები უცხოეთში თხოვდებიან ბედნიერად. გერმანულ ვარიანტში ზღვაში გადაგდებული ქალი წყლის დინებაში საბატარძეთში მიიყვანა, იქ შეახვედრა მეფესთან, რომელმაც შეირთო ცოლად და დააფუძნძიმა. ქართული ვარიანტით მორევში გადაჯდებული დედაბოძი დინებაში ქალიშვილიანად სხვა სახელმწიფოში გაიტანა და ნაპირზე გარიყა. ხელმწიფის შვილმა მოტივტივე ხე შინ წააღებინა და სახლისათვის დედაბოძად შეადგმეინა. რაკი ქალიშვილი დედაბოძად

ღამდამობით გამოდიოდა, მიდარაჭებულმა ვაჟმა იგი დაიჭირა, გაიცნო, დაუბნ-
ლოვდა, ცოლად შეირთო და ოქროსთმიანი ვაჟი გააჩენინა.

ორივე შემთხვევაში ბედნიერ ცოლ-ქმარს შორის აღიმართება შურის-მა-
ძიებელი, ბოროტი და უბედურების მომტანი პიროვნება, რომელიც მოახერ-
ხებებს სრულიად უდანაშაულო და ყოვლად ალაღმართალი ქალის დამნაშავედ
გამოცხადებას. ასეთი პიროვნება ენიკელის ზღაპარში ბერძენთა მეფის ბორო-
ტი დედაა, რომელსაც უსაფუძველოდ სძულს ახალგაზრდა რძალი და რომელიც
ბრძოლის ველზე მამათან კარგი ამბის მაცნედ გაგზავნილ მალემსრბოლს ბა-
რათს შეუტყვის და გაატანს ცუდი ამბის მალწყებელ წერილს. ასეთივე პი-
როვნება კარგარეთელის ზღაპარში თვით ქალიშვილის დედაა. შურისძიების ნიშ-
ნით იგი, გლახის ტანისამოსში გამოწყობილი, გამოეცხადა შეილსა და სიძე
მეფეს, სთხოვა მათ თავშესაფარი და ღამის გათევინება. საკუთარი ქალიშვილის
ჩიბიდან ამორთმეული დანით მძინარე ბავშვს გამოქრა ღამით ყელი და შემდეგ
სისხლიანი დანა ისევ ჩიბეში ჩაუღო უდანაშაულო დედას. მეორე დღით,
მკვლელის ძებნისას, იმავე ბოროტმოქმედმა მამამ დანაშაული თავის ქალი-
შვილს გადააბრალა რაკი სისხლიანი დანა სწორედ მას აღმოაჩნდა ჩიბეში.

ორივე შემთხვევაში ცილდანაწამებ დედას, მეფის ცოლს, იმეტებენ სასი-
კედილოდ და გამოუტანენ სასჯელს, რომლის სისრულეში მოყვანა ჩვეულებ-
რივ ადამიანის განწირვას ნიშნავს. გერმანულ ვერსიაში ბერძენთა მეფემ ბრძა-
ნა, ვითომც ეშმაკის გამჩენი, და ამდენად. დამნაშავე. დედა ჩაესვათ კასრში
და თავის პირშმოსთან ერთად გადაეგდოთ ზღვაში. წინდაუხედავმა და ბრძა-
მორჩილმა მარშალმა ეს საბედისწერო ბრძანება დაუყოვნებლივ შეასრულა.
ქართულ ვერსიაშიც იგივეა: დანაშაულში ექვემდებარე დედას დაუყოვნებლოდ
და ანგარიშმიუტემლად სჯიან, ვითომც პირშმოსათვის ყელის გამოჭრის გამო.
ცილდანაწამებ დედას დასთარეს თვალები. დააჭრეს ძუძუები, ყელგამოღად-
რული ბავშვი ნიაკრეს გულზე და მიატოვეს ტრიალსა და უდაბურ მინდორზე.

ორივე შემთხვევაში ღმერთს ნება-სურველით განმეორდა სასჯაული,
რომლის შედეგადაც სიკვდილს გადაურჩება მოყვანასაგან განწირული ადამი-
ანი. ენიკელის ზღაპარში დედა-შვილიანი კასრი ზღვის ტალღებმა ტიბრით რომ-
ში ჩაიტანეს. ვილაცა, კეთილშობილმა რომაელმა კასრი მეთევზეს ხმელეთზე
გამოატანინა და დედა-შვილი თავისთან შეივრდომა. კარგარეთელის ზღაპარ-
ში სასიკვდილოდ განწირულ დედას მხსნელად ნოეკლინა თვით მამაუფალი.
როცა ღმერთს ზეცაში შეესმა მინდორზე მითოვებული ქალის გოდება, მტრე-
დის მეოხებით დედას აღიილა დაბრმავებული თვალები, გაუმრთელა დაჭრილი
ძუძუები, ხოლო ბავშვი — სულაც გააცოცხლა; მტრე: დედას უბოძა პატარა
ნაფოტი, რომლითაც იგი შეისრულებდა საკუთარი გულის ყოველგვარ საწა-
დელს.

ორივე შემთხვევაში უბედურებისაგან თავის დაღწევასა და ბედნიერებას-
თან ზიარებაში ცილდანაწამებ ქალს ეხმარება მესამე, სრულიად შემთხვევითი,
მაგრამ კეთილი პიროვნება. ასეთი პიროვნება გერმანულ ვარიანტში არის მა-
ვანი რომაელი, რომელმაც კასრიდან ამოყვანილი დედა-შვილი თავისთან შე-
ივრდომა. ხოლო ქართულ ვარიანტში — „ერთი ბებერი“ ქალი. ღვთის წყალო-
ბით გადარჩენილი ბავშვიანი ქალი ქალღმერთი ნაფოტის დახმარებით იმ ქა-
ლაქის ახლოს მივიდა, სადაც მისი მეუღლე ბინადრობდა, დედაბრის ბინაში
დაესახლა და შემდეგ ამავე მოხუცი ბანოვანის შეწეობით თავისი ქმრის ან-

ბავი შეიტყო; მისივე დახმარებით მოახერხა მეფელულსთან შეხვედრა და შემდეგ მასთან დაბრუნება.

ორივე შემთხვევაში ბედად გადაჩენილი დედა-შვილი უბრუნდება თავის კანონიერ კერას: ქალი — ქმარს, ვაჟი — მამას. ენიკელის ზღაპარში რუსთა ხელწიფის ქალიშვილი თავისი პირშობი უბრუნდება ცოდვეზისაგან გაწმენდილ ორ მამაკაცს. რომელთაგან ერთია მამა — რუსთა მეფე, მეორე — ქმარი, ბერძენთა მეფე. ქართულ ვარიანტში მოთბობილია იგივე: მონახულ ცოლ-შვილთან ერთად ხელწიფის გახარებულმა შვილმა მიაშურა მამისეულ სახლს, გააოხრდა დიდი ლხინი და იცხოვრა ტყბილად და ბედნიერად.

ორივე შემთხვევაში ბოროტება დაუსჯელი რჩება სიკეთის ზეიმის მიუხედავად. იანსენ ენიკელის ზღაპარში სიმართლის გაგების შემდეგ ბერძენთა მეფემ ბრძანა მისი ბოროტი დედა დღენიდაგი პატიმრობისთვის გამოეწვევინა ციხეში. რათა ტანჯვით ჰოელი სიცოცხლის განმავლობაში გამოესყიდა თავი და ნანაშაული. მაგრამ შეძლო თუ არა ვერაგმა დედაპილმა ცოდვათა მონანობა. ეს უკვე ზღაპარში აღარა ჩანს. ა. კარგარეთელის პუბლიკაციაში ასევე არაფერია ნათქვამი. რა მოუვიდა გაბოროტებულ მამას. მას შერჩა სისხლის აღრევის მცდელობა. შვილიშვილისათვის ყელის გამოჭრა, დაბოლოს შერჩა ცილისწამება — დედისათვის დანაშაულის გადაბრალება. შურისმაძიებელი მამა სცენიდან დაუსჯელ ვადის ისე, თითქოს რაიმე დანაშაული მას არ ჩაედინოს.

ქართული ზღაპრის საბოლოოდ ფორმირების თარიღების დადგენა შეუძლებელია. თუმცა იგი ჩაწერილია პირველი მსოფლიო ომის წინა პერიოდში. მდგომარეობა უკეთესია ენიკელის ზღაპართან დაკავშირებით: იგი ჩაიწერა XIII საუკუნეში, ხოლო თუ როდის დამთავრდა მისი ფორმირება, ამის დადგენაში გვეხმარება ტექსტის ერთი ადგილი. ზღაპარში ნათქვამია, რომ მთავრებმა „crkauben mit Papste mit Gold und Silber zu Erlaubnis, das der König seine Tochter heiraten könne“²⁸. ტექსტში არსადა ნახმარი სიტყვა ინდულიგენცია, მაგრამ უკვე ლაპარაკია „ცოდვათა მიტევების“ პრაქტიკაზე. თანაც საუბარია ჩასადენად განზრახულ ცოდვათა წინასწარ მიტევებაზე. ასეთი, რამე ცხოვრებაში პრაქტიკულად დაინერგა XI საუკუნის დასასრულს, კერძოდ 1095 წელს, როცა რომის პაპმა ურბანუს მეორემ პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის მონაწილეებს აღუთქვა ინდულიგენციათა შეოხებით ცოდვათა მიტევების პირობა. ასეთივე პირობით დაიშედეგ აგრეთვე XIII საუკუნის დასაწყისში ალბიგოელთა წინააღმდეგ მოწყობილი ჯვაროსანთა ლაშქრობის მონაწილენი. ამ ფაქტების გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ ი. ენიკელის ზღაპრის საბოლოო გაფორმება დამთავრდა მხოლოდ 1095 წლის შემდეგ და ამდენად „რუსთა მეფის ქალიშვილი“ ბევრად ახალგაზრდაა ქართულ ვერსიასთან შედარებით.

ამგვარად, იანსენ ენიკელის „რუსთა მეფის ქალიშვილი“ საინტერესოა თავისთავად, როგორც გერმანული ხალხური სიტყვიერების ღირსშესანიშნავი დოკუმენტი. როგორც უცხოეთში რუსული თემის დამუშავების მნიშვნელოვანი ფაქტი. საინტერესოა იგი აგრეთვე ქართულ ზღაპართან დიდი სიახლოვის თვალსაზრისით. იმისდა მიუხედავად, რომ შემორჩენილი უძველესი პლასტ-

²⁸ F. H. von der Hagen, *დასახ. შრომა*, Bd. III, გვ. 591.

ბის მეოხებით ქართული ვარიანტი გერმანულზე ადრინდელია და ზოგადი, მაინც ენიკელის ზღაპარში, ისევე, როგორც „ოქროსთმიანი ვაჟის“ სიუჟეტში, ერთნაირადაა წარმოდგენილი როგორც სისხლის აღრევის მცდელობის, ინცესტის, ასევე შურაცხყოფილი და გამართლებული ცოლის მოტივი. ანალოგიები თავს იჩენენ შოვლენათა მსვლელობის მიზეზ-შედეგობრივ კავშირში; სიუჟეტის განვითარების და თვით დეტალების თავისებურებაში. ანალოგიურობის ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ ადასტურებს მიგრაციის თეორიის გარკვეულ საფუძვლიანობას; კიდევ ერთხელ ნათელსა ხდის საქართველოს ადგალს და ქართველი ხალხის როლს მოარული სიუჟეტების მიმოქცევის პროცესში.

„რუსთა მეფის ქალიშვილის“ ზღაპრის მეორე სიუჟეტი, — ცილდანაწამები და ვამპირულეზული მეუღლის მოტივი — შეუძლებელია იყოს წარმოშობილი პსკოვის ან ნოვგოროდის რაიონში და მისული სხვადასხვა არხით ავსტრიაში იანაენ ენიკელანდე. ან თაობებზე გავლით ა. პუშკინის ძიძამდე, როგორც დიდი პეტრის ინფორმატორამდე. შურაცხყოფილი და რეპარლიტირებული ცოლის სიუჟეტი თავისი წარმოშობით მსოფლიო მოარული სიუჟეტია, რომელზე განეკუთვნება „მისისა და ბეაფლორის“ ციკლში თავმოყრილ რომანტიკულ მოთხრობათა ჯგუფს. ეს მოარული სიუჟეტი რუსმა ხალხმა ისე ორგანულად აკეთისა და შემოქმედებითად გადაამუშავა, რომ თავისი სასიკადაფლო შვილის ა. პუშკინის ხელით შექმნა სრულიად ორიგინალური და ქემპარტიად ეროვნული ნაწარმოები — „მეფე სალტანის ზღაპარი“.

„ოქროსთმიან ვაჟს“ მოეპოვება ანალოგიები რუსულ ზღაპარში „მამა და ქალიშვილი“. ამ უკანასკნელში ყოველგვარი მოტივის გარეშე მამამ მოიწადინა აკეთარა ქალიშვილის ცოლად შერთვა მას შემდეგ, რაც გარდაეცვალა კანონური თანამეცხედრე. ქალიშვილმა რამდენჯერმე უთხრა უარს მამას და როცა თვითაფერს გახდა, თანხმობა განაცხადა ერთი პირობით — საქორწინო ბეჭედთან ერთად მამამ დურგლებს გააკეთებინოს „საიდუმლო ბოძი ფარული კარია“. და როცა გააკეთეს ასეთი ბოძი, ქალიშვილმა იგი სახლში მიატანინა, ბეჭდიანად უჩუპჩად შიგ შევიდა და „ჩაიკეტა“. როცა ქალიშვილი ვეღარ იხილა, გაწბილულმა მამამ საიდუმლო ბოძი „წყალში გადაავდებინა“ წყლის დინებამ ბოძი სხვა სამფლობელოში ჩაიტანა. ივან კარალევიჩმა, ნადირობიდან რომ ბრუნდებოდა, მდინარიდან ბოძი გამოატანინა და შინ წააღებინა. დაძინების წინ ნავახშმები ივან კარალევიჩი თეფშებზე ტოვებდა საჭმელს, რომელსაც ბოძიდან გამოსული ქალიშვილი დამლაშობით მიირთმევდა და შემდეგ კონცნდა ივან კარალევიჩს. როცა ასეთი რამ რამდენჯერმე განმეორდა, სახლის პატრონმა ეჭვი აიღო, რომ ბოძში ვიღაც უნდა ყოფილიყო. ერთხელ როცა დაპტრებულ ქალიშვილს უნდა ეკოცნა ვაჟისათვის, ივან კარალევიჩმა იგი დაიჭრა, მისი ამბავი გამოიკითხა, თანდათან დაიახლოვა და შემდეგ ცოლადაც შეირთო.

მსგავსება რუსულსა და ქართულ თქმულებათა შორის ამით არ მთავრდება. „მამისა და ქალიშვილის“ ამბავს ანალოგიური დეტალები მოეძებნა სხვა ქართულ ზღაპრებში, მაგალითად ზღაპარში „სამნი ქალიშვილი“. ცილდანაწამები ცოლის მტრებად აქ გამოდიან დები, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ რუსულ ზღაპარში ეს ბოროტი ქალები ივან კარალევიჩის დები არიან, ხოლო ქართულ ზღაპარში — თვით ცილდანაწამები ქალის ღვიძლი, მაგრამ ბოროტი დები.

როცა ქალმა შობა შეილი, ნათქვამია ქართულ ვარიანტში, ის აიყვანეს შშობიარე ქალს დებმა და წყალში ჩაადგეს. ძალის ლეკვი მიიყვანეს დ და უწვინეს დედას ლოგინში. ხოლო ხელწიფის შეილს აცნობეს, შენმა ცოლმა ლეკვი დაბადა²⁹. ანალოგიურია ვითარება ზღაპრებში: „მონუსი ცოლ-ქმარი“³⁰, „ოქროსქორიანი ვაჟი“³¹ და „ოქროსთმინი ქალ-ვაჟის ზღაპარი“³².

ჩვენ ერთხელ გვქონდა საშუალება გველაპარაკა ქართულსა და გერმანულ ზღაპართა შორის, კერძოდ სანართიასა და ზიგურის თქმულებათა შორის, არსებულ ანალოგიებზე³³. იასენენი ენიკელის ზღაპრის სახით ამჟღავნად მივედღეულია კიდევ ერთი, ახალი ანალოგია, მაგრამ იასენენი ენიკელის „ნსოფლიო ქონიკაში“ წარმოდგენილია სხვა ზღაპრებიც და მათი შესწავლა-კვანალიზება ნოვაქალი ძიების საგანი უნდა გახდეს.

III. II. РЕВИШВИЛИ

НЕМЕЦКИЙ ЭКВИВАЛЕНТ ГРУЗИНСКОЙ СКАЗКИ ВО «ВСЕМИРНОЙ ХРОНИКЕ» ЯНСЕНА ЭНИКЕЛЯ (XIII В.)

Резюме

Среди рассказов, входящих во «Всемирную хронику» («Weltchronik») немецкого писателя Янсена Эникеля, «История дочери русского короля» («Des Reussenkönigstochter»), особенно привлекает внимание как выдающийся образец немецкой народной словесности и как интересный факт обработки за рубежом русской темы. Кроме того, этот рассказ интересен с точки зрения своей эквивалентной близости к одной грузинской сказке.

В сказке из сборника Эникеля сочетаются два различных сюжета: в первом из них разработан мотив кровосмешения, инцеста (Inzest): рисуется образ молодой красавицы, которая подвергается преследованию за то, что отказалась стать женой собственного отца (по классификации Ларне-Томпсона № 510, группа В); во второй сюжетной линии дана история оклеветанной, но, после установления истины, реабилитированной жены (по той же классификации группа № 707).

По мнению П. Н. Беркова, среди русских сказок нет ни одной, где одновременно были бы представлены оба вышеназванных сюжета „nirgends die beiden motive gleichzeitig vorkommen“, стр. 308). Стиссительно первого сюжета Берков не пишет ничего, но в отношении второго он высказывает чрезвычайно оригинальные соображения и считает, что этот сюжет «до поразительных подробностей» близко подходит к «Сказке о царе Салтане» А. С. Пушкина. Исключая возможность непосредственных литературных взаимовлияний, П. Н. Берков в то же время старается связать возникновение второго сюжета

²⁹ მ. რ ე ვ ი შ ვ ი ლ ი. ხალხური სიტყვიერება, ტ. III, გვ. 199.

³⁰ სენური ზღაპრები. შეკრებილი თავისუფალი სენის მიერ, ქუთაისი, 1893, გვ. 11—18.

³¹ რჩეული ქართული ხალხური ზღაპრები, ე. ვირსალაძის რედაქციით, თბილისი, 1949, გვ. 195—200.

³² ქართული ხალხური ზღაპრები. შეკრებილი თეოდორე ჯიჯიაშვილის მიერ, წ. 1, 1951, გვ. 87—90.

³³ მ. რ ე ვ ი შ ვ ი ლ ი. გერმანული გამოსხმარებანი ერთი ქართული ზღაპრის გამო, წიგნი: „ქართულ-გერმანული ლიტერატურული ურთიერთობები“, თბილისი, 1969, გვ. 50—59.

немецкой сказки с русской почвой, в частности, с районами Пскова или Новгорода.

В это предположение П. Н. Беркова существенный корректив вносит грузинская сказка о «Золотокудром мальчике» (впервые опубликована в 1914 г.). По сравнению с грузинской сказкой, немецкий вариант записан более чем на шесть веков раньше. Различия мест возникновения и времени записи сказок объясняет определенные отклонения в развитии сюжетов, которые, однако, явно аналогичны друг другу в последовательности и причинноследственной связи явлений, в главной линии действия и даже в особенностях некоторых деталей.

В «Истории дочери русского короля» и в «Золотокудром мальчике» идентичны темы виновности отцов, пытавшихся совершить кровосмешение; в обоих случаях их порочные стремления сталкиваются с резким протестом дочерей, которых за это отцы жестоко наказывают. Изгнанные девушки попадают в чужие страны, где счастливо выходят замуж. Однако на этом превратности их судеб не кончаются. Появление мстительного, жестокого человека вносит разлад в семейное счастье и приводит к тому, что оклеветанную мать приговаривают к смерти. Но по воле бога она остается жива; при этом в обоих случаях спасти и восстановить свое доброе имя ей помогает неизвестный благородный человек. В конце сказки мать и сын возвращаются в свой дом к мужу и отцу. При этом в обеих сказках зло остается ненаказанным, несмотря на то, что добро торжествует.

Мотивы, аналогичные теме «Золотокудрого мальчика», встречаются и в русской сказке «Отец и дочь». В ней проходит обе сюжетные линии, но большее внимание уделено теме нищета и сравнительно меньше разработана история оклеветанной жены.

Аналогии, обнаруженные в грузинской, немецкой и русской сказках, еще раз подтверждают обоснованность теории миграции. Проведенные сопоставления подтверждают роль грузинского фольклора в процессе многовекового передвижения сюжетов.

Из всего сказанного ясно, что происхождение второй сюжетной линии в «Сказке о дочери русского короля» нельзя связывать с районом Пскова или Новгорода. Мотив оклеветанной и реабилитированной жены является мировым бродячим сюжетом: он представлен в группе романтических рассказов в цикле «Май и Беафлог» («Mai und Beaflog»). и он же был своеобразно отражен и разработан в русском народном творчестве.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გერმანული ფილოლოგიის კათედრა

წარმოდგენა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტში

Л. П. СМЕРНОВА

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ СОЧИНЕНИЕ ПОЭТА Х В. АБУ-Л-МУ'АЙЙАДА БАЛХИ

(К вопросу идентификации)

Имя Абу-л-Му'аййада Балхи, известного ученого, поэта и прозаика саманидского времени хорошо знакомо многим иранистам. Почти ни одно его произведение не дошло до нас, однако их значение подтверждается многочисленными письменными свидетельствами. Абу-л-Му'аййада упоминает в числе поэтов саманидского круга 'Авфл в Лубаб ал-Баб, толковые персидские словари цитируют под его именем около 20 двустрочий. Источники приписывают Абу-л-Му'аййаду несколько больших работ, в том числе прозаическое «Шахнаме», цитируемое в персидском переводе анналов Табары, в Та'рих-и Систан, в Кабуснаме, Муджмал ат-таварих и в Та'рих-и Табаристан. Та'рих-и Систан упоминает и цитирует также географическое сочинение Абу-л-Му'аййада¹. Названо оно здесь 'Аджа'иб-и барр-у бахр — «Диковинки морей и суши». Это сочинение считается единственным дошедшим до нас трудом Абу-л-Му'аййада.

В предисловии к тексту Та'рих-и Систан на стр. 3 в сноске 1 Бахар пишет:

«У меня есть книга Абу-л-Му'аййада, названная 'Аджа'иб ал-Булдаи «Диковинки стран». По-видимому, существуют только два списка (нусхе) этого сочинения. Один находится у меня».

В примечании 1 к странице 21 Та'рих-и Систан из упомянутой выше рукописи приведен небольшой отрывок о песках в Систане и ветряных мельницах, позволяющий провести некоторые параллели с текстом Та'рих-и Систан. Более подробно Бахар говорит об именуемой у него рукописи географического сочинения, приписываемого Абу-л-Му'аййаду Балхи, во втором томе Сабкшинаси²:

«... к сожалению, все его (Абу-л-Му'аййада. — Л. С.) сочинения исчезли. Сохранились лишь их названия. Исключение составляет сочинение, дефектная рукопись которого находится у пишущего сии строки. Называется оно 'Аджа'иб ал-Булдаи и несомненно принадлежит Абу-л-Му'аййаду Балхи. Однако в дальнейшем другие авторы приложили к нему руку, в тексте упоминаются события 562/1166-67 и ша'бана 606/1210 гг. Совершенно ясно, что уроженец Азербайджана, скорее всего, Мераги, сделал в это сочинение вставки и сократил число имевшихся в нем старых оборотов и лексики».

Далее Бахар приводит начало рукописи:

«Бисмиллахи рахману рахим. Чунин гуйад Абу-л-Му'аййад-и Балхи рахмат-уллахи алайхи...».

Точно такое начало мы находим в кембриджской рукописи географического сочинения 'Аджа'иб ал-Ашйа (или 'Аджа'иб ад-Дунйа)³. Только после куны Абу-л-Му'аййад там добавлена еще одна — Абу Мути' (этим последним именем начинается первый рассказ книги).

Так же, как и в рукописи из коллекции Бахара, первым следует рассказ об удивительном дереве в Индии: агаз-и китаб. Чунин гуи'ад Абу Мути'-йи Балхи ки дар Хиндустан дирахти-ст... Сходство текстов этих двух рукописей было в свое время замечено С. Нафиси. В комментариях к тексту Кабуснаме⁴ на стр. 195 он пишет:

«Из прозаических сочинений [Абу-л-Му'аййада] до нас дошла книга под названием 'Аджа'иб ал-Ашйа или 'Аджа'иб ад-Дуния, содержащая [описание] чудес [разных] стран, оригинал которой (асл-и ан) принадлежит перу Абу-л-Му'аййада. В 613/1215 г. другой автор сделал в нее вставки, дополнив текст более поздними событиями. Однако повсюду в тексте сохранились слова (суханаи) Абу-л-Му'аййада, характерные для стиля 4 в. х. Один список этого сочинения находится в Восточной библиотеке Кембриджского университета в Англии, другой — у Малик аш-Шу'ара Бахара в Тегеране».

Со времени выхода в свет работ Нафиси в Бахара утверждение о том, что географическое сочинение Абу-л-Му'аййада Балхи дошло до нас и что его рукопись находится (или находилась) в частной коллекции Бахара (о рукописи из Кембриджа при этом порой забывают) можно встретить во многих специальных и неспециальных работах⁵. Между тем, единственным аргументом (предисловие мы пока не рассматриваем) для суждения о том, что перед нами сочинение Абу-л-Му'аййада Балхи, служит то, что в тексте имеются «слова и выражения, характерные для стиля 4 в. х.». Принимая, однако, во внимание компилятивный характер данного сочинения, о чем будет сказано ниже, вряд ли можно считать этот аргумент достаточно надежным.

Еще один список рассматриваемого сочинения, причем наиболее полный сравнительно с кембриджским (фототекст этой рукописи мы имели возможность тщательно исследовать) и, очевидно, с тегеранским (о чем мы можем судить, правда, только по опубликованным Бахаром отрывкам)⁶ имеется в рукописной коллекции ЛО ИВ АН СССР⁷. Первая страница в ленинградской рукописи утеряна и, следовательно, предисловие и указание на автора сочинения отсутствуют. Рукопись 'Аджа'иб ад-Дуния из собрания ЛО ИВ была предметом исследования Н. Д. Миклухо-Маклая⁸, который (на основе упомянутых в тексте дат и косвенных данных) характеризовал ее как сочинение, относящееся к 20-м гг. XIII в. Из работы Миклухо-Маклая мы знаем также, что первая часть сочинения (а в кембриджской рукописи представлена только она) является сводом рассказов о разного рода диковинках в мусульманских и немусульманских странах, дополненных личными наблюдениями автора, а также сведениями, полученными путем расспросов. Приведенные Миклухо-Маклаем доводы в пользу предложенной им датировки представляются убедительными. Датировка эта принята Ч. А. Стори⁹. Более того, если даже согласиться с Бахаром и Нафиси и исключить из рассмотрения все события конца XII — начала XIII вв., считая их позднейшими вставками, то и в этом случае из текста не будет следовать авторство Абу-л-Му'аййада. И вот почему. Еще Миклухо-Маклай установил (на основе имеющихся в тексте ссылок), что 'Аджа'иб ад-Дуния в значительной мере носит компилятивный характер. Основным источником для него было сочинение Наджиба Хамадани 'Аджа'иб ал-Махлукат. Имеется в виду космографическое и географическое сочинение XII в., авторство которого в науке обычно приписывается Мухаммаду Туси Салмани¹⁰. Текст этого сочинения в настоящее время опубликован в Иране¹¹, издание снабжено подробным оглавлением и разнообразными указателями, что значительно облегчило сопоставление этих двух текстов. Оказалось, что автор 'Аджа'иб

ад-Дунйа заимствовал из текста Наджиба Хамадани более половины рассказов (ссылки даны при этом только в пяти случаях). Источники 'Аджа' иб ал-Махлукат установлены, труда Абу-л-Му'аййада среди них нет.

Есть в 'Аджа' иб ад-Дунйа ссылки и на другие источники, также более поздние по времени, нежели сочинение Абу-л-Му'аййада. Примером может служить Та'рих-и султан Махмуд (л. 140 б).

Имя самого Абу-л-Му'аййада Балхи кроме краткого, в 3,5 строки, приведенного выше предисловия, встречается в тексте еще трижды: на л. 91а (ленинградская рукопись, в кембриджской этот рассказ пропущен) ссылкой на Абу-л-Му'аййада заключен рассказ о роднике на дороге [Н]ахриван:

دیگر. در راه هروان عقبه ایست که آنرا...خوانند و زیر عقبه چشمه‌ایست روشن هر که رکوتی بپید در وی افکنند تا چیزی بیند در حال جوش گیرد و از آن جوش بخاری پیدا شود و اگر چه تابستان بود باران صمب آید. ابو الموید گوید که من چند بار این مقام را دیده ام بدین صفت.

Вторая ссылка на Абу-л-Му'аййада на л. 116а (К, л. 52а) заключает рассказ о диковинках в церквах и храмах Рума:

در کلیسا و دیرهای روم عجایب بسیار است که حکیمان ساخته اند و از آن وقت که رومیان بیت المقدس را خراب کردند تا آن تاریخ که کتاب اصل ساخته اند ابو الموید گوید هر سال از روم اسیران بفارت میبرند و ایشان بدان مستحق اند تا ابد چنین باد.

При этом сам рассказ восходит к тексту Наджиба Хамадани, однако приведенная выше цитата и ссылка на Абу-л-Му'аййада у Наджиба Хамадани отсутствуют. Третья ссылка на л. 98а. Совершенно очевидно, что во всех случаях мы имеем дело с цитатами из географического труда Абу-л-Му'аййада, но не с текстом его сочинения.

Аналогично, то есть от первого лица, цитируются в сочинении и другие авторы. В качестве примера приведем ссылку автора на уже упоминавшегося Наджиба Хамадани, л. 143 а:

و نجیب همدانی رحمه الله علیه گوید که من آهو دیدم که زبان نداشت. سبب آن از صیادی یرسیدم گفت آهو را چون بچه او صید کنند نوحه بسیار کند و زبانرا بخاید پس خشک شود و بریزد

Все сказанное позволяет сделать следующие выводы:

1. географическое сочинение, известное в науке под названием 'Аджа'иб ал-Ашйа или же 'Аджа'иб ад-Дунйа и представленное в настоящее время тремя списками, не принадлежит перу Абу-л-Му'аййада Балхи;

2. Абу-л-Му'аййад Балхи был лишь одним из источников рассматриваемого сочинения, из него автор 'Аджа'иб ад-Дунйа заимствовал некоторые свои рассказы;

3. краткое предисловие, которое предваряет основной текст 'Аджа'иб ад-Дунйа в кембриджской и тегеранской рукописях и в котором автором сочинения назван Абу-л-Му'аййад Балхи и имеется посвящение Саманиду Нуху б. Мансуру (976—997), не может относиться к данному сочинению, так как эти данные не согласуются с фактами, изложенными в самом сочинении. На подложность предисловия указал Ч. А. Стори в своем обзоре¹².

4. географическое сочинение Абу-л-Му'айяда Балхи постигла та же участь, что и все его другие произведения: оно до нас не дошло или же пока не найдено. Мы знаем о нем только по упоминаниям и цитатам в «Тарих-и Систан» и в «'Аджа' иб ад-Дунйа».

Примечания

¹ تاریخ سیستان بتصحیح ملك الشعرا بهار چاب دوم تهران [۱۳۳۹] ص ۱۳
سبکشناسی یا تاریخ تطویر نثر فارسی تالیف محمد تقی ملك الشعرا
بهار — تهران جلد دوم ۱۳۳۱ ص ۱۸ — ۱۹

² G. H (12). л. 44b; о рукописи см.: A Descriptive Catalogue of the Oriental MSS. belonging to the late E. G. Browne. Completed edited with a memoir of the author and a bibliography of his writings by R. A. Nicholson. Cambridge, at the University Press. 1932, стр. 93—94; C. A. Storey, Persian Literature of bio-bibliographical Survey, vol. II, pt. I. London, 1958. стр. 123—124.

³ کتاب نصیحت نامه معروف به قابوس نامه تالیف امیر عنصر المعالی کیکاوس بن اسکندر بن قابوس بن وشکیر بن زیار با مقدمه و حواشی سعید نفیسی تهران ۱۳۱۲، ص ۱۹۵
ذبیح الله صفا — تاریخ ادبیات در ایران جلد اول تهران ۱۳۳۵ ص ۴۲۱
G. Lazard, «دهخدا، علی اکبر لغت نامه [ابوسعید اثبات] تهران ۱۳۳۵ ص ۸۷۷»;
Abu l-Mu'ayyad-e Balkhi, — „Yad.ame-ye Yaa Rypka, Prague, 1967, стр. 95;

После смерти Малек ош-шо'ара Бахара рукопись 'Аджа' иб ал-Булдан, па-скол. мне известно, была куплена у родственников покойного библиотекой Маджлиса и ныне находится там:

⁴ О. Ф. Акимущкин и другие, Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог), М., 1964, стр. 390. Сравнение текстов этих двух рукописей подробно рассмотрено в статье: Л. П. Смирнова, Кембриджская рукопись 'Аджа' иб ал-Ашфа, в сб.: Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XI годичная научная сессия ИО ИВ АН СССР (краткие сообщения и автоаннотации), I, М., 1975, стр. 127—132;

⁵ Н. Д. Миклухо-Маклай, Географическое сочинение XIII в. на персидском языке (исный источник по исторической географии Азербайджана и Армении) — Ученые записки Института востоковедения АН СССР, т. IX, 1954, стр. 175—210;

⁶ C. A. Storey, II, pt I, стр. 123;

⁷ Н. Д. Миклухо-Маклай, Географическое сочинение, стр. 186—187;

عجائب المخلوقات تالیف محمد بن محمود بن احمد طوسی — باهتمام منوچهر
ستوده، تهران — ۱۳۴۵

⁸ C. A. Storey, II, pt I. стр. 123.

Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР

Представил член-корреспондент АН Грузинской ССР В. П. Габашвили

შუქია აფრიდონიძე

რთული ტოპონიმების კომპონენტთა შეხამებითი უნარისათვის

ტერმინში „რთული ტოპონიმი“ ნაგულისხმევია ლექსემებად დაშლადი ტოპონიმიური ერთეული. დაშლის საფუძველია ტოპონიმთა სტრუქტურა-ე-მანტიკა ანუ ელემენტური ლექსიკის დონეზე.

განხილვის საგანია მსაზღვრელ-საზღვრულის სტრუქტურის მქონე მოდელი. მასალად აღებულია ზემო იმერეთის ტოპონიმია, უპირატესად — მიკროტოპონიმია. გასარკვევია საანალიზო მოდელის შემადგენელ ნაწილთა კომბინატორული შესაძლებლობები. ლექსემებისა თუ ფორმანტების არჩევითობა სურთოდ და განსაკუთრებით დამახასიათებელია არა მარტო ტოპონიმისაჟი-ს, არამედ მთელი ონომასტიკონისათვის.

განსახილველ მოდელში მსაზღვრელი შეიძლება იყოს ატრიბუტულუც და მართულიც; ატრიბუტული მსაზღვრელი, თავის მხრივ, გამოხატულია გეოგრაფიული ტერმინით (ვაკეშთა), ზედსართავი სახელით (ახალსოფელი, ზედა ბერეთისა), რიცხვითი სახელით (სამგორი, პირველი სვირი), მართული მსაზღვრელი კი — არსებითი სახელით — როგორც საზოგადო (ვალისუბანი). ისე საკუთარი სახელით (ციცხის ივორეთი, ალექსანდრეს წყარო, მეზურიათყარი) და რიცხვითი სახელით (სამთაწყარო). რაც შეეხება საზღვრულს, იგი შეიძლება გამოხატული იყოს როგორც ანუ ელემენტით (ახალსოფელი), ისე ტოპონიმით (ზედა საქარა, ციციხის ივორეთი).

წარმოდგენილ მოდელთან ზოგიერთი შედარებით ტრივიალურია ეს საგანგებო შესწავლას არ საჭიროებს. მხედველობაში გვაქვს რაოდენობითი რიცხვითი სახელისა და გეოგრაფიული ტერმინის — ინდიკატორის — შემცველი შეხამება (ორდელეს ტიპისა). სინტაქსური თვალსაზრისით ეს მოდელი მყარია და ვარიანტების საშუალებას არ იძლევა: ინვერსიული წყობა არა გვაქვს. რაც შეეხება ლექსემების არჩევას, შეიძლება დაკმაყოფილებულიყავით იმის აღნიშვნით, რომ მსაზღვრელებად გამოიყენება რიცხვითი სახელები ორიდან ხუთამდე, რომლებიც კონკრეტულ რეალებს ასახავს, სიმრავლის ტრადიციულ სიმბოლოებად კი — ხრა. იშვიათად — თორმეტი, რომლებშიც ტრადიციულადვე საკრალური მნიშვნელობაც ივარაუდება.

უფრო საინტერესოა ზედსართავ სახელთა ვითარება. საზღვრელებთან შეხამების თვალსაზრისით გამოიყოფა მსაზღვრელთა ორი ჯგუფი, რომელთაც პირობითად ეუწოდებთ „წყვილეულებს“ და „ცალეულებს“. პირველი ჯგუფი შეიცავს ანტონიმურ წყვილებს, რომლებიც ტოპონიმებთან შეხამებისას ძირითადად გაძლევს ოპონიმებს (დასახლებულ პუნქტთა სახელებს): დიდი სახლარი — პატარა სახლარი, ზედა ითხვისი — ქვედა ითხვისი. აქვე უნდა ვთქვათ, რომ წყვილის ცალად ნულოვანი მსაზღვრელიც შეიძლება ივარაუდებოდეს. მაგ.: ზედა ბერეთისა — ბერეთისა... მეორე ჯგუფის ერთეულებს ანტონიმები ტოპონიმიაში არ მოეპოვებათ. მაგ., მრგვალი — ტოპ. რგვალი ყანა, გრძელი — ტოპ. გრძელეული და ა. შ. ამას როცა ვამბობთ, ვგულისხმობთ, რომ ერთსა და იმავე საზღვრულს ერთსა და იმავე რეგიონში არ შეიძლება ახლდეს ანტონიმური მსაზღვრელები (განსხვავებით პირველი შემთხვევისაგან): გრძელეული-ს გვერდით არ შეიძლება არსებობდეს *მოკლე ვილი.

განსხვავება გამოყოფილი ჯგუფების ერთეულთა შორის თავს იჩენს მათი შეხამებითი უნარის სხვადასხვაობაშიც. განაწილება ასეთია: წყვილული მსაზღვრელები შეეწყობიან ტოპონიმით გამოხატულ საზღვრულს, ცალეულები კი — აპელატივით გამოხატულ საზღვრულს, რომელსაც ტოპონიმიკაში გეოგრაფიულ ტერმინს, ან, უფრო სპეციფიკურად, საზღვრულ ინდიკატორს უწოდებენ (სვერდლოვსკის ტოპონიმიკური სკოლა ამჟობინებს ტერმინ „დეტერმინატის“). ცალეულ მსაზღვრელთა შეუხამებლთა საზღვრულ ტოპონიმებთან იმის მაჩვენებელია, რომ ასეთ მსაზღვრელებში უფრო ძლიერია ატრიბუტული, მახასიათებელი ნიშანი, განსხვავებით წყვილულთაგან, რომლებშიც დომინირებს მპორიენტირებელი თვისება. მათში პოზიტიური ინფორმაცია არ არის მოკეპული. ასეთებია: დიდი — პატარა, ზედა (ზემო) — ქვედა (ქვემო). მარჯვენა—მარცხენა. გაღმა—გამოღმა და ა. შ. ისინი შუალედური ხასიათისანი არიან და შეიძლება შეესაბამებოდნენ კიდევ სათანადო რეალიებს.

ინდიკატორს შეიძლება შეეწყოს წყვილულის წარმომადგენელიც (დიდი. ძველი...), თუკი მას მოკეპულ რეგიონში იმავე საზღვრულთან საპირაპირო ცალი არ მოეპოვება (მაგ., დიდახო, დიდელე, დიდუანა). მაშასადამე. ამ შემთხვევაში წყვილული ცალეულის თვისებით აღიკურვება. იგი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „სიტუაციური“ ან „პოტენციური ცალეულია“ (განსხვავებათ რეალური ცალეულისაგან“);

ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღნიშნული ორი ჯგუფის მსაზღვრელთაგან უფრო ფართო, პრაქტიკულად უსაზღვრო კომბინატორული შესაძლებლობები აქვთ წყვილულებს, რამდენადაც მათ საზღვრული ტოპონიმების მადიფერენცირებელი, მპორიენტირებელი როლი აკისრიათ, ტოპონიმთა რაოდენობა კი პრაქტიკულად უსაზღვროა. ცალეულების ჯგუფის კომბინატორული შესაძლებლობები შედარებით ვიწრო არეში რეალიზდება, რამდენადაც ამ ჯგუფის ზედსართავებთან შეხამებულია მხოლოდ ინდიკატორები—გეოგრაფიული ტერმინები, რომელთა რიცხვი ზღვრულია. აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის საზღვრულად გამოყენება შეაპირობებს მასთან შეხამებული მსაზღვრელის სახეს: ეს იქნება წყვილულთა ჯგუფის წარმომადგენელი. აპელატივის საზღვრულად გამოყენებისას შეხამებულ მსაზღვრელთა ტიპები უფრო მრავალფეროვანია: დასტურდება როგორც ცალეულები, ასევე ცალეულად ნახმარი წყვილულები.

მაშასადამე: რაც უფრო განუსაზღვრელია საზღვრულთა რიცხვი (ე. ი. რაც უფრო ტოპონიმიკურია საზღვრული), მით უფრო შემოფარგლულია მსაზღვრელთა რაოდენობა, და პირუკუ: რაც უფრო შეზღუდულია საზღვრულთა რიცხვი (ე. ი. რაც უფრო აპელატიურია საზღვრული), მით უფრო მრავალფეროვანია მსაზღვრელი.

დასკვნა პირველი: რთული ტოპონიმის შინაგანი წონასწორობა ლექსემათა დონეზე აიგება მსაზღვრელ-საზღვრულის შეხამებითი უნარის უკუპროპორციულობაზე.

კომპონენტთა შეხამებითს უნარზე მსჯელობისას გასათვალისწინებელია მსაზღვრელთა მონაწილეობა ტოპონიმიზაციაში. მათი ფუნქციის დადგენა აუცილებელია ტოპონიმიკური წარმოების მთელი რიგი საკითხების და, კერძოდ, ტოპონიმიზაციის რთული პროცესის შესწავლისათვის.

რაცა საზღვრულად ტოპონიმი გამოყენებული, მსაზღვრელის მონაწილეობა ტოპონიმიზაციის პროცესში მინიმალურია, ვინაიდან ტოპონიმიკური

ფუნქციის შესრულება მთლიანად და მხოლოდ საზღვრულს აკისრია. მსაზღვრელის დართვა არაფერს კმატებს საზღვრულს ტაონიმიკური თვალსაზრისით. ამგვარი ურთიერთდამოუკიდებლობა გარეგნულად იმაში ვლინდება, რომ საზღვრულის მსგავსად, მსაზღვრელიც ინარჩუნებს ფორმანობას (ჩვენს შემთხვევაში—ბრუნებადობას, განსაკუთრებით, თუ საუბარი თანხმობანფუძიან სახელებზე ეხება. მაგ., დიდი კაცხი, მაგრამ: დიდ კაცში წაველი).

სრულიად განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებს საზღვრულად გეოგრაფიული ტერმინის გამოყენება (დიდი ტბა, დიდი ყანა და ა. შ.). ასეთი შეხამება თავისუფალ შესიტყვებად აღიქმება. საზოგადო სახელის სემანტიკური გამჭვირვალება აფერხებს ტაონიმიზაციის პროცესს. სპეციალურ ლიტერატურაში ამის თაობაზე ვკითხვლობთ, რომ საკუთარ სახელთა „სემანტიკობა“ საფუძველია საზოგადო სახელთაგან მათს გასამიჯნაველ¹. ცხადია, ამგვარი განსაზღვრა სინქრონიულ სიბრტყეს ვარაუდობს, თორემ ამ სიბრტყიდან და მოცემული ენის ფარგლებიდან გასვლა ყოველ ტაონიმს დაიყვანდა აპელატივზე. მაშასადამე. საზოგადო სახელის საზღვრულად გამოყენებისას, როგორც ზემოთ ითქვა. მიიღება ფორმალურად თავისუფალი შესიტყვება, რომლის ორივე წევრი ფორმიანია — რეალურად ან პოტენციურად (უკანასკნელ შემთხვევაში ხმოვანფუძიანი მსაზღვრელები გვაქვს მხედველობაში: ზედა/ქვედა/შუა, ზემო/ქვემო. პატარა...), იმისათვის, რომ ამგვარი შესიტყვება ერთ ობიექტს მიეჩაქვოს და. ამრიგად. გამიჯნოს იგი სხვა, მსგავსი ობიექტებისაგან (ეს კი საკუთარი სახელის უპირველესი დანიშნულებაა), საჭიროა მან დაკარგოს ჩვეულებრივ ხმარებული ფორმა და რამდენადმე მიანიჭე უჩვეულო იერი მიიღოს. როცა თქველი ცალკე ხმარებულ ინდიატორებს ეხება, მათი გაუჩვეულება სხვადასხვა გზით ხდება: სიტყვაწარმოებითი აფიქსების დართვით, სახელის მრავლობით რიცხვში დასმით და სხვ. (ველი—ველა—ველები); ერთენებიან შეხამებაში კი ამგვარ საშუალებად კომპოზიცია გვევლინება, რაც გამოიხატება მსაზღვრელის მიერ ფორმის დაკარგვაში (შდრ, ერთი მხრივ. ზედა წმანი, ზედა პალოვანი, და ზედუბანი, წინსოფელი, მეორე მხრივ).

დასკვნა მეორე: რთული ტაონიმის გარეგანი წონასწორობა აფიქსოთა დონეზე აიგება მსაზღვრელ-საზღვრულის ფორმოზრევ დაპირისპირებაზე.

ცხადია, კომპოზიციის დროსაც არ გამოირიცხება არც მრავლობითი რიცხვის ნიშნის, არც სხვა აფიქსების დართვა და, რაც უფრო მეტია მატაონიმიკური საშუალებები, მით უფრო მაღალია ტაონიმიკურობის ხარისხი. მაგ., განვიხილოთ ტაონიმები: ველი, ველა, ველები, გრძელველი, გრძელველა, გრძელველები. ცხადი უნდა იყოს, რომ ყველაზე დაბალი, ფაქტიურად, ნულოვანი ტაონიმიკური ხარისხისაა ველი, უმაღლესისა კი — გრძელველა და გრძელველები; დანარჩენებს შუალედური მდგომარეობა უჭირავთ. ფორმა „ველის“ დაბალ ტაონიმიკურ ხარისხს განაპირობებს მისი ორპლანიანობა—ორმნიშვნელობა: საკუთარი და საზოგადო. სხვა საქმეა, თუ ეს ერთეული ისეთ რეგონში აღმოჩნდება, სადაც სიტყვა ველი არ იხმარება საზოგადო მნიშვნელობით, ან იშვიათად იხმარება, როგორც ნასესხობა ან არქაიზმი. მაშასადამე, სემანტიკური ბუნდოვანება ერთგვარი კატალიზატორია ტაონიმიზაციის პროცესისა. მეორე პირობა ტაონიმიკურობისათვის არის სახელის აპელატიური მნიშვნელობის შეუსაბამობა აღსანიშნ ობიექტთან (ეს პირობა არ გამოირიცხავს პირველს, თუმცა ყოველთვის არ გულისხმობს მას), ე. ი. ჩვენს მაგალითში სი-

ტყვა ველი არ უნდა მიემართებოდეს ამ სიტყვით აღნიშნულ ობიექტს. იგულისხმება, რომ შესაბამისობა ტოპონიმამდელ ეპოქაშია საგულვებელი. ამ შემთხვევაში „ტოპონიმიზაციის“ დიქტონიულ ასპექტთან გვაქვს საქმე?

ჩვენ განვიხილეთ რთულ ტოპონიმებში მსაზღვრელ-საზღვრულის შინაგანი და გარეგანი (სემანტიკური და გრამატიკული) შეხამების ზოგადი პრინციპები. ახლა შევეხებით ზოგიერთ კერძო კანონზომიერებას.

საინტერესოა, რომ ანტონიმურ წყვილთაგან დიდი — პატარა პირველს მეორესთან შედარებით უფრო ძლიერი შეხამებითი უნარი აქვს (დიდი(ი) აღმართი, ახო, ეწრო, ვაკე, ველი, ვენახი, მინდორი, მიწა, მუხა, ტბა, ღლე, ცაცხვი, წვერი, წიფელი, წყალი...), გოგორც ჩანს, მიკროტოპონიმაში სახელდებისას გამორჩევა უფრო სილიდის მიხედვით ხდება, ვიდრე სომეცისა. ჩასაც ადასტურებს ის გარემოება, რომ პატარა ძალზე იშვიათია, ისიც. თუ დიდის საპირისპიროდაა გამოყენებული (პატარა ვენახი, პაწია დღემუაური). უთუოდ ამიტომევა, რომ მიკროტოპონიმაში (და, საერთოდ, ტოპონიმაში) მსაზღვრელად თითქმის არ გვხვდება მოკლე, მაშინ როცა მისი ანტონიმი გრძელი ძალზე ხშირია (გრძელი ტყე, გრძელი ყანა, გრძელი ველი...) ასევე: გვაქვს მაღალი. ხოლო დაბალი ჩვენს მასალაში საერთოდ არ შეგვხვდებოდა (შდრ. ხემაღალი. გორმაღალი). სამაგიეროდ, მაღლა-ს საპირისპიროდ ხშირია დაბლა, მაგრამ ისინი ზედა/ ქვედა-ს სინონიმებად გაიანზრება.

ზოგიერთი მსაზღვრელის სხვადასხვა ფუნქცია განასხევაებს მათს ფორმასა და პოზიციას. ასეთია ზემოსხენებული მაღალი. თუ იგი მორიენტირებულადიფერენცირებელი ფუნქციისაა, წინ უძღვის საზღვრულს. და ზმნიხელს ფორმისაა (მაღლაჯაკე), თუკი თვისობრივი მახასიათებელია საზღვრულსა, მოსდევს ამ უქანასკნელს (ხემაღალი, სვეტმაღალი, გორმაღალი). სხვა შემთხვევაში მსაზღვრელი შიდატოპონიმიურ ფუნქციას ასრულებს. საუბარო ეხება ზედსართავ სახელს „წმინდა“. ცნობილია, რომ, ჩვეულებრივ, იგი წინ უძღვის საზღვრულ ანთროპონიმს: წმინდა გიორგი, წმინდა ნინო და ა. შ. ქართული ეკლესიები ხშირად ატარებენ ამ სახელებს, განსაკუთრებით, პირველს. უნდა ვივარაუდოთ. რომ დროთა განმავლობაში, როცა მსგავსი სახელწოდებები გასცდა აღსანიშნ ობიექტებს — ეკლესიებს და დასახლებულ პუნქტზე ან მის ერთ რომელიმე უბანზე იქნა გადატანილი, განჩნა მოთხოვნილება ეკლესიისა და სოფლის სახელთა დიფერენცირებისა. საამინოდ მოინახა სინტაქსური საშუალება — ინვერსია. ეს პროცესი რომ ასე უნდა წარმართულყო, ამაჲ ადასტურებს ეკლესია-საყდართა დღევანდელი სახელწოდებები, რომელთაგან განსაკუთრებით ხშირია წმინდა გიორგის სახელობისა. მსაზღვრელი აქ პრეპოზიციულა. მაშასადამე, შეხამების — „წმინდა+ ანთროპონიმი“ — აღსანიშნ ობიექტია: 1. წმინდანი, 2. საკულტო ობიექტი — ეკლესია-საყდარი. რაც შეეხება შეხამებას — „ანთროპონიმი+წმინდა“, მისი აღსანიშნ ობიექტია სოციალური ერთეული — სოფელი ან მისი უბანი, რომელსაც აქვს პერსპექტივა იქცეს უფრო დიდ ერთეულად.

იმის ნიმუშად, რომ ტოპონიმებთან მხოლოდ ზოგიერთი ზედსართავი შეიძლება შეგვხვდეს, ფ. მაკალათიას მოყვანილი აქვს მსაზღვრელი ძველი (ძველი აბაშა, ძველი ანაგა), რომელიც საზოგადო სახელით გამოხატულ საზღვრულთან არ დასტურდება. არ არის, ვთქვათ, *ძველი მთა, *ძველი ხევი, ზედსართავები თეთრი, წითელი კი მხოლოდ საზოგადოსთან იხმარება (წითელგორი, წითელმთა, წითელწყარო, თეთრი წყარო), ტოპონიმთან მისი ხმარება

(***წითელი ანაკა**) ძნელი დასაშვებია. თავისთავად სწორი დაკვირვება მოითხოვს დაზუსტებას და ახსნას. მსაზღვრელი ძველი ყველა აპელატივის კი არ გაუზრბის. არამედ ბუნებრივი ობიექტების სახელებს; ***ძველი მთა**, ***ძველი ქელი**, ***ძველი ხევი** ისევე ძნელი სავარაუდებელია, როგორც წინა ვითარების ნაპრეფიქსით ნაწარმოები სახელები — ***ნამთარი** (ან ***ნამთევი**), ***ნაგორალი**, ***ნაქედარი**, ***ნახევაი** (←ხევი). სამაგიეროდ, გვაქვს ძველი ვენახი, ძველსაყდარი, დაბაძველი, რომელთაც მარტივი ნაწარმოები სინონიმები მოეპოვებათ: **ნავენახარი**, **ნასახტრი**, **ნადაბსარი**; ამ ტიპის ტოპონიმები ქმნის ე. წ. სამეურნეო ტოპონიმის ძირითად მასას. ესენი უპირატესად ადამიანის ჩარევის შედეგად მიღებული ობიექტების სახელებია ან ისეთი სახელები, რომლებშიც ასახულია ადამიანის ნამოქმედარი (**ნატყეური**, **ნაწყაროვალი**).

რაც შეეხება ფერების აღმნიშვნელ სახელებს, მათგან ქართულ ტოპონიმოში დომინირებს სამი ფერის აღმნიშვნელი სახელები: თეთრი, შავი, წითელი. განსაკუთრებით აზიის ზოგიერთი ქვეყნის ტოპონიმიაგან (მაგ, ყაზახეთში დასტურდება ყვითელი, ყავისფერი, ნაცრისფერი, მწვანე, ლურჯი...). ამ ზედსაზრავებს სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვთ: ბუნებრივი ობიექტების სახელებთან ისინი ან ნოღადგის სახეს აღნიშნავენ (**წითელმიწა**, **წითელტალახი**), ან მხარეთა სიმბოლოებად გვევლინებიან: გაეხსენოთ აზიის ქვეყნების, კერძოდ, თურქულენოვანი ხალხების ტოპონიმია, სადაც წითელი და თეთრი შესაბამისად სამხრეთისა და ჩრდილოეთის სიმბოლური აღმნიშვნელებია. მსგავსი დაპირისპირებისათვის იხ. იმერეთის ტოპონიმიაში დადასტურებული **ზო** (შზიანი მხარე) და **ბრილი** (ჩრდილი). შდრ. **ბრილმთა** და **წითელგორი**.

თუკი წითელი დასტურდება დასახლებული პუნქტის აღმნიშვნელ ტერმინებთან (ქალაქი, დაბა, სოფელი), იგი სოციალურ-პოლიტიკური ორიენტაციის გამოხატულებად უნდა ვიკუთვოთ. ნიშანდობლივია, რომ ბუნებრივი ობიექტების სახელებთან **თეთრი** დასტურდება, ზემოხსენებულ ტერმინებთან კი — აზა (**თეთრახევა**, **თეთრდღეე**, მაგრამ არა: ***თეთრსოფელი**, ***თეთრუბანი**, ***თეთრქალაქი**), თუმცა, შესაძლოა, სხვა მასალამ სხვა სურათი მოგვეცეს.

საინტერესოა არსებითი სახელების შემცველი ტოპონიმები. პირველ ყოვლისა, გასაანალიზებელია ის ერთეულები, რომლებიც საერთოა მსაზღვრელისა და საზღვრულისათვის. გასარკვევია, რა შემთხვევაში შეიძლება იყოს ერთი და იგივე აპელატივი მსაზღვრელად, და რა შემთხვევაში — საზღვრულად. კვლევისას, ცხადია, კრიტერიუმი სემანტიკური უნდა იყოს. ხოლო მისი მოპარკვება და საკითხის დასმა-გადაჭრა ფუნქციურ პლანში უნდა ხდებოდეს. სანიმუშოდ აქ მხოლოდ ზოგიერთი ტიპის შეხამებებს მოვიყვანთ. განვიხილავთ ერთჯერადი წარმოების ტოპონიმებს, ე. ი. მხოლოდ ორი ფუძისაგან წარმოქმნილ ტოპონიმურ ერთეულებს.

ცნობილია, რომ ქართულ რთულ ტოპონიმებში, ისევე როგორც სხვა, ანალოგური აგებულების ერთეულებში, მსაზღვრელ-საზღვრულის პირდაპირი წყობის მაგალითები დიდად აღემატება ინერსიულს. ამიტომ თითოეული კომპონენტის სემანტიკაში უნდა ვეძიოთ აუცილებელი და საკმაო საფუძველი იმისა, რომ იგი კვალიფიციკრებულ იქნეს ატრიბუტულ ან სუბსტანტიურ ლექსემად. ამის მიხედვით გამოიყოფა ორი ძირითადი ჯგუფი: 1. ბუნებრივი ობიექტების აღმნიშვნელი სახელები და 2. ხელოვნური ობიექტების აღმნიშვნელი სახელები. ამ ჯგუფში ძირითადად სამეურნეო ტოპონიმია ივარაუდება.

კომპოზიტებში პირველი ჯგუფის, სახელები უსწრებს მეორისას. მაგ.: გვერდოვენახი, გორაყანა, ეწერიყანა, ტყენაურმალა, ჭალანაყანები, ჭალაყანა და ა. შ. როგორც ჩანს, ბუნებრივი ობიექტების აღმნიშვნელ სახელებს შეუძლია ატრიბუტის თვისების შექმნა და ხელოვნური ობიექტის დახასიათება, მაგრამ არა პირადად: სამეურნეო ტომობიექტების გამოყენებით-დანიშნულებრივი ხასიათი მათ გამონათქვამის მიზნად აქცევს, რაც გამორიცხავს მათს ატრიბუტულ ხასიათს.

თვით ბუნებრივი ობიექტების აღმნიშვნელი სახელების შიგნით რელიეფის აღმნიშვნელი სახელები უსწრებს დანარჩენებს: ვაკეწერი, ვაკეშთა, ვაკე-რცხინალი, ვაკეტყე, ჭალატყე, მთაწყარო... შდრ. იგივე ვაკე საზღვრულის როლში: სხლისვაკე, წიფლავაკე და ა. შ.

ბუნებრივი ობიექტების აღმნიშვნელ სახელთაგან ყურადღებას იქცევს ერთი რიგი სახელებისა, რომელთა პირველადი დანიშნულებაა სხეულის ნაწილთა აღნიშვნა. გეოგრაფიულ ტერმინებად ისინი მოგვიანებით, მეტონიმის გზით იქცნენ. ეს სახელებია: თავი, ყელი, ყური, ზურგი. გული, ფეხი, გვერდი, პირი. თვალი, მხარი და მისთ. მათ ორგვარი მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეთ: რელიეფისა და მთელის ნაწილისა. პირველ შემთხვევაში ისინი ატრიბუტულ მსაზღვრელებად გვევლინებიან და უსწრებენ საზღვრულს (გვერდამთა), მეორეში კი მოსდევენ მართულ მსაზღვრელს. რომელიც მთელს აღნიშნავს. მაშასადამე, გვაქვს ასეთი თანამიმდევრობა: მთელიდან ნაწილისკენ (მაგ., ჭალთავი. ვენახისთავი, კლდისთავი, რუსთავი, ხართვალა, კდისპირი, ციხისგვერდი, ციხისწერი, ტბისპირი, წყლისპირი და მისთ.). სხვა შემთხვევებში წონასწორობა მართულ მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის აიგება სახელთა შემდეგ თანამიმდევრობაზე: კონკრეტულიდან ზოგადისკენ. კონკრეტულ სახელთა ჯგუფში. უწინარეს ყოვლისა, საგულეებელია საკუთარი სახელები — ტომონიმი და ანთროპონიმი. სემანტიკური მახვილი კონკრეტულ სახელზეა, რადგან მას მღაფრდენციერებელი როლი ეკისრება: მან საჯანთა კლასიდან უნდა გამოყოს ერთი და დაუპირისპიროს იგი სხვებს, ე. ი. უნდა დააკონკრეტოს ზოგადი. ამის მაგალითები ტომონიმიანი უამრავია, შეიძლება ითქვას, რომ ეს ყველაზე ხშირი ტიპია მსაზღვრელ-საზღვრულისა (გულათუბანი, ბეუათუბანი, მეკენჩხლის წყარო, ტბისწინაურის წყარო, სახტრის გარემო, საჭვაროს ვენახი, ჭალთავი. სამცხის გზა, ჭვარის ყანა, ჭვრის ტყე და ა. შ.). როცა პირველი კომპონენტი სემანტიკურად ნათელია, ე. ი. ცხადია მისი აპელატიური მნიშვნელობა, ძნელი სათქმელია. ტომონიმთან გვაქვს საქმე, თუ საზოგადო სახელთან; ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნისეული თანხმონის ჩაეარდნა, აქ, რა თქმა უნდა, არაფრისმთქმელია, რადგან სათანადო დიალექტებში იგი თავისუფალ შესიტყვებაშიც იკარგება. ეს კია, რომ კომპოზიციისადმი სწრაფვა აჩქარებს ტომონიმ-ნატიკის პროცესს და დროთა განმავლობაში თეორიულად მოსალოდნელია მსგავსი შეხამებების კომპონენტთა კიდევ უფრო აღმქვიდროება.

პოსტოპონიკურია დასახლებული ადგილის აღმნიშვნელი ტერმინები: ქალაქი, უბანი, დაბა და მისთ.; პიდროტერმინები: წყალი, წყარო, დედე და მისთ., თუ მათ მთელის ნაწილის აღმნიშვნელი სიტყვა არ შეეწყობა (წყლიპირი, ლაშისპირი, ყვირილისპირი, ტბისპირი და ა. შ.).

ფაუნის, ფლორის, ნიადაგის აღმნიშვნელი სახელები გეოგრაფიული ტერმინების მიმართ პრეპონიკურია, რამდენადაც მადიფერენციერებელი ფუნქცი-

ით არიან აღქურვილნი (ვაშლიაღლე, ნაძვიღლე, ცარციღლე, ცხენისწყარო, ყვავის წყარო და ა. შ.)

ანალოგიური და სხვა წესების გამოყვანა შეიძლებოდა სხვა ტიპის შეხამებებისთვისაც, მაგრამ ამჟამად მათზე აღარ შევჩერდებით. ნათელია, რომ თითოეული მოდელის შიგნით კომპონენტთა შეხამებითი უნარის დეტალური შესწავლა საშუალებას მოგვცემს ჩაეწვდეთ ნომინაციისა და ტოპონიმიკური წარმოების პრინციპებს და ამის საფუძველზე დაეადგინოთ მყარი ტოპონიმიკური მოდელები. ეს კი, თავის მხრივ, ხელს შეუწყობს უცნობი კომპონენტის სტრუქტურა-სემანტიკის გარკვევას ნაცნობის მეშვეობით, რაც აუცილებელი საფეხურია ტოპონიმთა სანდო ეტიმოლოგიზებისათვის.

1. В. М. Мокшеница, Закон «относительной негативности» и региональная топонимика, Уч. зап. УрГУ, № 114, Серия филологическая, вып. 18, Вопросы топониматики, № 5, Свердловск, 1971, стр. 79.
2. Т. В. Марадулдина, Некоторые особенности употребления географических терминов в топонимике, Вопросы топониматики, вып. 3, Уч. зап. УрГУ, 49, Серия филологическая, 1967, стр. 13—16.
3. ფ. შაკალაძე, კომენტარები ოკონიმა ინერსიული ლექსიკონისათვის, 1973. ნაწერი, გვ. 46.

Ш. Т. АПРИДОНИДЗЕ

О СОЧЕТАТЕЛЬНОЙ СПОСОБНОСТИ КОМПОНЕНТОВ СЛОЖНЫХ ТОПОНИМОВ

Резюме

В статье проанализированы комбинаторные возможности компонентов сложных топонимов модели «определяющее + определяемое» на топонимическом материале Имерети.

Выделяются две группы определяющих: а) парные и б) одиночные. В первую группу входят антонимы с ориентировочной направленностью (верхний — нижний, большой — малый...), которые преимущественно сочетаются с топонимами и образуют ойконимы (*didi saxvlari — patara saxvlari*); вторую же группу составляют одинарные адъективы, сочетающиеся с апеллятивами (*çinsoreli*). Такая комбинация затрудняет проведение линии разграничения между составными топонимами и свободными словосочетаниями. Необходимость топонимизации заставляет компоненты подвергнуться видоизменению путем композиции (ср. *zeda çalovani* и *zedubani*), либо присоединения словообразовательных или других аффиксов (напр., *grzelvel-a*, *grzelvel-eb-i*).

Выделение групп индикаторов (определяемых), обозначающих (на уровне апеллятивной лексик) естественные и искусственные объекты, объясняет синтаксическую структуру сложных топонимов: названия первой группы предшествуют названиям второй группы. В таких случаях препозиционные географические термины приобретают функцию атрибута (*gvordovenaxi*, *goraqana*).

В связи с этим в статье приведен ряд других ограничений.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი ქართული ენის კათედრასთან არსებული ტოპონიმიკის ლაბორატორია

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა.

ბიოგრაფიკობა

წ ა მ და წ უ თ სიტყვათა ამოსავალი სემანტიკა

ქართულში დ რ ო ის მცირე მონაკვეთის აღმნიშვნელი სიტყვები წ ა მ-ი და წ უ თ -ი, ცხადია, თავიდანვე უფრო კონკრეტული მნიშვნელობის მატარებელი უნდა ყოფილიყვნენ.

ქართ. წამ სახელური ფუძის მეგრულ ვარიანტად აღ. ცაგარელს ნაჩვენები აქვს წუნ-ი, ხოლო ი. ყიფშიძეს წუმ-ი. არც წუნ-ი და არც წუმ-ი მეგრულში ცალკე სიტყვად არ იხმარება. ორსავე მკვლევარს წარმოდგენილი აქვთ, ცხადია, მათ მიერ აღდგენილი სახეობა. მართლაც, უ-უშიძემ ქართ. წამ ფუძესთან შედარების საფუძველზე მეგრ. აკ ა წ უ ნ-ა („ცოტა ხანს“, „ერთ წუთს“) ზმნისართში შემავალი წუნ-ს კომპონენტის ამოსავალ სახეობად აღადგინა წუმ-ი², აღ. ცაგარელმა კი გამოჰყო პირდაპირ წუნ-ი.

ქართ. წამ ფუძის ზანურ შესატყვისად კ. შმიდტმა მიიჩნია მეგრ. წუმ-ი, უნდა ვიფიქროთ, ი. ყიფშიძის მიერ აღდგენილი სახეობის მიხედვით³.

ისევე, როგორც აღ. ცაგარელსა და ი. ყიფშიძეს, გ. კლიმოვსაც ნაჩვენები აქვს ზანურში წუმ-ი//წუნ-ი ქართ. წამ-ის კანონზომიერ შესატყვისად⁴.

არაა სარწმუნო ქართ. წამ ფუძის შესატყვისად ჩავთვალოთ ი. ყიფშიძის მიერ მეგრ. აკ ა-წ უ ნ-ს ზმნისართში აღდგენილი წ უ მ -ი თუ წ უ ნ-ი. აკ ა-წ უ ნ-ს კომპოზიტ-ზმნისართის მეორე კომპონენტი წ უ ნ -ი არის ქართულიდან შეთვისებული სახელი წ უ თ ი ნ სონანტის ჩართვით—წ უ ნ თ-ი⁵. მეგრ. აკ ა-წ უ ნ ს მიღებულია *აკ ა-წ უ ნ თ-ს („ერთ წუთს“) ამოსავალი სახეობისაგან, სადაც ფუძის ბოლოკიდურ თ-სა და ბრუნვისეული -ს სპირანტის შერწყმით მივიღეთ აკ ა-წ უ ნ-ც. ბოლოსართი -ც (-თ-ს) ბგერობრივ გატროლდა ჩეგრულის ზუგდიდურ-სამურზაყანელის კილოკავის მიცემითის ც (-ს) ნიშანს, ხოლო სენაკურ კილოკავში მას ცვლის მიცემითის -ს სუფიქსი—აკ ა-წ უ ნ-ს, შდრ. ანალოგიური შემთხვევა — მეგრ. ღორონთ-ს—ღორონ-ც, (ზუგდიდ-სამურ. კილოკ.), ღორონთ-ს—ღორონ-ც—ღორონ-ს (სენაკ. კილოკ.) „ღმერთს“...

ამგვარად, ქართ. წამ ფუძე და მეგრულის აკ ა-წ უ ნ-ს კომპოზიტ-ზმნისართში აღ. ცაგარლისა და ი. ყიფშიძის მიერ გამოყოფილი წუნ/წუმ ლექსიკურად სხვადასხვა მონაცემებია.

რა უნდა იყოს სინამდვილეში ქართ. წამ ფუძის შესატყვისი სხვა ქართველურ ენებში?

¹ А. И. Агапарели. Мингрельские этюды. вып. II. Опыт фонетики мингрельского языка, СПб, 1880, гл. 60.

² И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (шверского) языка, СПб., 1914, 382.

³ К. Н. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962, гл. 154.

⁴ Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.

⁵ წუნთი წ უ თ ის მნიშვნელობით წარმოდგენილი აქვთ როგორც აღ. ცაგარელს (დასახ. ნაშრ., გვ. 60), ისევე ი. ყიფშიძეს (დასახ. ნაშრ., გვ. 282).

ზანურის დიალექტებში ზმნისართი ზ ვ ა ლ და დ ი ლ ა სახელი ერთი და იმავე ჭუმ ფუძით არის წარმოდგენილი: ჭან. ჭ უ მ - ა ნ - ი „დილა“, ო - ჭ უ მ - ე - // „ხვალ“, მეგრ. ჭ უ მ - ა ნ // ჭ უ მ - ე „ხვალ“ ო ჭ უ მ - ა რ - ე „დილა“⁶.

ზანურის ამ ჭუმ ფუძის კანონზომიერი სვანური კორელატია ჰამ „დილა“, როგორც ეს კ. შმიდტს აქვს გარკვეული⁷. ქართულ-ზანურ ყრუ აფრიკატთა და სვანურის ჰ სპირანტის კანონზომიერი მიმართება დადგენილი აქვს ვ. თოფურიას⁸.

ზან. ჭუმ და სვან. ჰამ ფუძის კანონზომიერი შესატყვისია დროის მცირე მონაკვეთის აღმნიშვნელი ქართ. წამ ფუძე. ასე რომ ქართველურ ენებში ერთი და იმავე ფუძით არის წარმოდგენილი დროის სხვადასხვა მონაკვეთის აღმნიშვნელი სიტყვები: წ ა მ ი — ქართულში, დ ი ლ ა და ხ ვ ა ლ — ზანურში და დ ი ლ ა — სვანურში.

რომელი მნიშვნელობა შეიძლებოდა ყოფილიყო ამოსავალი ამ საერთო-ქართველური წარმომავლობის ფუძისათვის?

თანამედროვე ქართულ ენაში წ ა მ ი აღნიშნავს დროის უმცირეს მონაკვეთს — სეკუნდს, ხოლო წ უ თ ი — მინუტს. საბას მიხედვით კი, პირიქით, წ ა მ ი — მინუტია, ხოლო წ უ თ ი — ჰეკუნდი: „აქუს ეჟასა ერთსა წ ა მ ი სა-მოცი, წ ა მ ს ა ერთსა წ უ თ ი სამოცი“ (საბა).

წ ა მ ი მცირე დროის მონაკვეთის აღმნიშვნელად ძველ ძეგლებშიც არის დადასტურებული: „ნუშტა განწორების, ნუცა დღისი და ნუცა ღამე. ნუცა ეამ ერთ და ნუცა წ ა მ“ (მამათა სწავლანი, 210, 29)...

როგორც ჩანს, წ ა მ ფუძეს ძველს ქართულშივე მიუღია საათის (ყამის) მცირე ნაწილის მნიშვნელობა. ამავე დროს ძველს ქართულშივე ეგვევ წ ა მ ი პარალელურად წ ა მ წ ა მ ი ს მნიშვნელობითაც გვხვდება: წამი „წამწამი“, „დახანამება“⁹; წ ა მ ი ს - ყ ო ფ ა „თვალის ქან“ (საბა), „თვალთ ნიშნება“, შღრ. ოთხთავიდან: „წ ა მ ს - უ ყ ო ფ დ ე ს, რომელნი იყვნეს ერთსა მას ნავსა“ (ლ. 5, 7).

წამ ფუძისაგანაა ნაწარმოები, როგორც ცნობილია, ძე. ქართული წ ა მ ე - ბ ა — ჩვენება, თვალთ ნიშნება¹⁰. წამ ფუძის რედუპლიცირებული სახეობაა წ ა მ წ ა მ ი „ქუთუთოს ბეწვი“ (საბა)...

წამ ფუძის ამ ორი მნიშვნელობიდან — ა) დროის მცირე მონაკვეთი (სეკუნდი თუ მინუტი) და ბ) წ ა მ წ ა მ ი, დახანამება, ბუნებრივია მივიჩნიოთ ამოსავალ მნიშვნელობად მ ე ო რ ე — წ ა მ წ ა მ ი, უფრო კონკრეტული საგნის თუ შოკლენის აღმნიშვნელი და გადატანით მნიშვნელობად ჩავთვალოთ პ ი რ ე ე ლ ი — დროის მცირე მონაკვეთის აღნიშვნა (თუმცა არაა გამორიცხული, უფრო ზოგადი ცნების გამოხატველი სიტყვა გახდეს შედარებით უფრო კონკრეტული საგნისა თუ მოვლენის აღმნიშვნელი).

⁶ არს. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა. ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. გვ. 197.

K. H. S c h m i d t. Sibilanten und Affrikatenkorrespondenzen in den Kartwelsprachen — Bedi Karthlisa. Revue de Karthvéologie (études géorgiennes et caucasiennes). vol. XI—XII, № 36—7, Paris. 1961. გვ. 151.

⁸ ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგადი საკითხი, ივეტ. ტ. XII, 1960, გვ. 150—159.

⁹ ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1977.

¹⁰ ივეტ.

თუ მართლაც ქართ. წამ (მინუტი, სექუნდი) სიტყვის ამოსავალი მნიშვნელობა იყო წ ა მ ი — წ ა მ წ ა მ ი, თ ვ ა ლ ი ს და ხ ა მ ხ ა მ ე ბ ა, ჩანს, განხილულ საერთო-ქართველური—ქართ. წამ, ზან. ჭუმ-ს, სვან. ჰამ ვარიანტებიდან უფრო ძველი მნიშვნელობა შემორჩენია ქართ. წამ ვარიანტს.

როგორია დროის უმცირესი მონაკვეთის აღმნიშვნელი მეორე სიტყვის — ქართ. წ უ თ ი ს წარმომავლობა და სხვა ქართველურ ენებთან მისი მიმართება?

ქართ. წუთი უნდა იყოს წვეთ ფუძის ფონეტიკურად შეცვლილი სახეობა წ ვ ე თ → წ ო თ → წ უ თ. ამოსავალ წვეთ ფუძის წუთ ფონეტიკურ ვარიანტს მიუღია დროის უმცირესი მონაკვეთის — სექუნდის თუ მინუტის მნიშვნელობა. სემანტიკური გადასვლა — წ ვ ე თ ი → წ უ თ ი — სავსებით შესაძლებელია: წ ვ ე თ ა ვ ს, ე. ი. წვეთ-წვეთად, წუთ-წუთობით გადის (დრო).

ამ შემთხვევაშიც, როგორც ჩანს, წ უ თ ი ს, უფრო ზოგადი ცნების, დროის სცირე მონაკვეთის გამომხატველი სიტყვისათვის ამოსავალი ჩანს კონკრეტული საგნის აღმნიშვნელი სახელი წ ვ ე თ ი.

ქართ. წვეთ ფუძეს ზანურში აქვს კანონზომიერი შესატყვისი მეგრ. ჰ ვ ა თ-ი (→ჰვეთი) „წვეთი“. ოღონდ მას არ მიუღია წ უ თ ი ს მნიშვნელობა. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მეგრული წ უ თ ი ქართულიდან შეთვისებულნი წ უ თ ი ა.

Г. В. РОГАВА

СЕМАНТИКА ГРУЗИНСКИХ ОСНОВ წამ დათ „СЕКУНДА“ и წუთ დათ „МИНУТА“

Резюме

В специальной литературе заским коррелятом грузинской именной основы წამ დათ „секунда“ считается წუთ დათ.//წუთ დათ в результате анализа композита-наращения мегр. აკა-წუთს აკაჟიფს „в одну минуту“ (А. Цагарели, И. Кипшидзе и др.). В действительности же в наречии აკა-წუთს აკაჟიფს в качестве второй основы выступает усвоенное из грузинского языка წუთ დათ с наращением сонанта ნ პ—მეგრ. წუთ-ი ჟიუთ-ი „минута“, а коррелятом груз. წამ დათ „секунда“ в занском языке является ჰუმ ჟიუთ—ჩანს. ჰუმანი ჟიუთ-ი „утро“, ო-ჰუმე ოჟიუთ „завтра“, მეგრ. ჰუმანი-ი ჟიუთ-ი „завтра“, ოჰუმარე ოჟიუთა „утро“.

Грузинская основа წუთ დათ „минута“ является фонетическим и семантическим видоизменением основы წვეთ ჟვეთ „капля“, которой соответствует в занском ჰვათ ჟვათ „капля“.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კავკასიური ენების კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა

ა. კვალაშვილი

დიალექტური სიტყვაწარმოებიდან

-ი ა ნ, -ო ვ ა ნ, -ი ე რ სუფიქსები ქვემოიმერულში

სტატია მიზნად ისახავს წარმოადგინოს სიტყვაწარმოებითს მექანიზმთან დაკავშირებული ზოგი თავისებურება ქვემოიმერულში. საანალიზოდ აღებულია წულუკიძის, წყალტუბოს, სამტრედიისა და ვანის რაიონებში შეკრებილი საკუთარი დიალექტური მასალა.

დასახელებული რეგიონის მცხოვრებთა მეტყველების მიკროანალიზმა სიტყვაწარმოების თვალსაზრისით გამოაელინა ბევრი საყურადღებო ფაქტი, რომელთა განხილვა ქართულ სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტურ მონაცემებთან მიმართებაში საფუძველს ქმნის მოვლენათა სწორი ინტერპრეტაციისათვის ენის ისტორიული განვითარების ფონზე.

დიალექტური სიტყვაწარმოების საკითხთა განხილვა პირველ რიგში დიალექტებში არსებული ვარიანტების დადგენას მოითხოვს, შემდეგ — დადგენილი ვარიანტების გენეზისის გაშუქებას, მაწარმოებელ ელემენტთა ფუნქციურ ანალიზს, აფიქსთა მონაცვლეობის განხილვას სემანტიკური ჩჯვდის ფარგლებში, მათს დახასიათებას პროდუქტიულობა-არაპროდუქტიულობის თვალსაზრისით და, საერთოდ, დიალექტური სიტყვაწარმოებისათვის დამახასიათებელ მთელ რიგ სხვა თავისებურებათა გამოვლენას.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ქართული ენის დიალექტებში, საზოგადოდ, იგივე აფიქსებია გამოყენებული სიტყვათა წარმოსაქმნელად, რაც სალიტერატურო ენაში, ამასთან, იმავე მნიშვნელობით აწარმოებენ სახელებს. რა მნიშვნელობითაც ისინი გავრცელებული არიან საერთო ქართულ ენაში. ასეთ პირობებში, ცხადაა, კიდევ უფრო მეტ ინტერესს იწვევს დიალექტებში გამოვლენილ აფიქსთა სახეცვლილებები და მათი ფუნქციური ცვალებადობის ფაქტი.

პირველ შემთხვევაში დასადგენია ძირითად აფიქსთა ფონეტიკური ვარიანტების წარმოქმნის გზები, მეორე შემთხვევაში სარკვევია აფიქსთა ფუნქციების საკითხი.

1. -ი ა ნ, -ო ვ ა ნ, -ი ე რ—ოლა/ქონების გამოშნატველი სუფიქსებია. თანამედროვე ქართულში ქონების მაწარმოებელ სხვა ფორმანტთა შორის ყველაზე უფრო პროდუქტიულ სუფიქსად -ი ა ნ არის მიჩნეული [1, (122)].

ქვემოიმერულში იგი კიდევ უფრო იფართოებს ხმარების არეს და ზოგჯერ ახალი ფუძეებისაგანაც აწარმოებს სახელებს: ვიფიქრე, საშვალე ბი ა ნ-ი ცხოვრება მომეცემა თქვა ...დიდი ს ა ნ ღო-ი ა ნ-ი კაცი იყო ი საცოდავი ...და ვ ი დ ა რ ა ბ ი ა ნ-ი ხარ, შვილო!.. უკუ ღ მ ა რ თ ი ა ნ-ი იყავი თავიდანვე.

-ი ან სუფიქსის გენეზისის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა შეხედულება არსებობს. ჩვენ ვემყარებით იმ მოსაზრებას, რომელიც მას -ე ვ-ან-ისაგან მომდინარედ თვლის: ეე-ან—იე-ან—იან [2 (89)].

რაც შეეხება -ი ან სუფიქსის ფუნქციებს, ამის შესახებ აღნიშნულია, რომ მისი თავდაპირველი ფუნქცია უნდა ყოფილიყო წარმომავლობის აღნიშვნა, აქედან უნდა განვითარებულიყო შემდეგ გაგება კუთვნილებისა და ვისიმე მიმდევრობისა [1 (122)].

სიმ. ჭანაშია -ა ნ-ს გამოყოფს საერთო ელემენტად ქონების აღმნიშვნელ რთულ სუფიქსებში: ი-ან, -ო-ან, -ო ე-ან, -ე ვ-ან და მიუთითებს მის რამდენიმე მნიშვნელობაზე. მათ შორის ყველაზე უფრო პირვანდელ და უძველეს ფუნქციად თვლის კრებობის, მრავლობის გამოხატვას [3 (34--47)].

აზის მოსაზრება გამოთქმული, რომ -ი ან სუფიქსის ძველი ფუნქციები მიმდევრობის, წარმომავლობისა და კუთვნილების აღნიშვნისა დღევანდელ ქართულში გამქარალია, მისი ერთადერთი ფუნქციაა ქონების სახელთა წარმოება [4 (25)].

ეს მოსაზრება სწორია სალიტერატურო ქართულის მიმართ. დილაქტური მონაცემები კი საკითხის სხვაგვარად გადაწყვეტას მოითხოვს.

ქვემოიმერულში -ი ან II -ან სუფიქსით წარმოქმნილი პირის სახელები აკაკის -ანი (II აკაკის -ი ან-ი), გიორგის ან-ი, პოლიკარტეს ან-ი. პეტრეს -ანი, პავლიას ან-ი, თინას ან-ი, აგრაფინას ან-ი, ისიდორეს ან-ი, ლევანტიას ან-ი, კირილეს ან-ი და მისთ წარმომავლობასაც გამოხატავენ და სიმრავლის გაგებასაც შეიცავენ გრამატიკულ ფორმატის გარეშე. ქვემოიმერულის ეს ვითარება საუკეთესოდ გახაზავს -ი ან-ის სუფიქსისათვის მრავლობითობის გამოხატვის პირვანდელსა და უძველეს ფუნქციას, რასაც, ალბათ, ხელს უწყობდა მისი მკიდრო კავშირი -ნ ფორმატთანაც [2 (35)].

უნდა აღინიშნოს, რომ პარალელურად ებ-იანი მრავლობითის ფორმებაც იკავებს აქ გზას: აკაკის -ან ები, პეტრეს -ან ები, ივლითის -ან ები, გიორგის -ან ები, ლევანტიას -ან ები და მისთ.

ჩანს, ამ კილოკავის განვითარების დღევანდელ ეტაპზე -ი ან II — ან სუფიქსი თანდათანობით ვარგავს სიმრავლის გამოხატვის ძველ ფუნქციას, რაც ახალი გრამატიკული ფორმის დაძვინის საჭიროებას მოითხოვს.

წარმავლობის აღნიშვნის ძველი ფუნქციით -ი ან II -ან სუფიქსი დაცულია აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ შტო-გვარის სახელებში [1 (123)]. თუმცა სტრუქტურული მოდელის მიხედვით აქ სრულიად განსხვავებული ვითარება აღინიშნება: სახელები -ი ან II -ან სუფიქსთან ერთად, როგორც წესი, მრავლობითი რიცხვის გენეტივის -თ ფორმატსაც დაირთავენ (-ი ან II-ან+თ); ციცი-ან-თ-ი, ომარა -ან-თ-ი ოთარა-ან-თ-ი და ა. შ.

ქვემო იმერულში-ი ან სუფიქსი კუთვნილების გაგებას შეიცავს ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელ ზოგ სახელთან: ცოლის-ი ან-ი II ცოლის-ი ან-ე ბი, ქმრის-ი ან-ი II ქმრის-ი ან-ე ბი, ქალის-ი ან-ი II ქალის-ი ან-ე ბი.

ასეთ შემთხვევაში იგი სიტყვაში ყოველთვის თავისი ძირითადი სახითაა რეალურებული.

-ი ან სუფიქსის ანალიზმა ხელშესახებად გამოავლინა მასთან დაკავშირებული თავისებურება ქვემოიმერულში. გაირკვა, რომ თანამედროვე ქართული ენის შესაბამისად მან ქონების აღნიშვნის ახალი ფუნქცია შეიძინა, მაგრამ არც ძველი დაუკარგავს: რიგ სახელებთან შეინარჩუნა მრავლობის, წარმომავლობისა და კუთვნილების გამოხატვის ოდინდელი ფუნქციები, რითაც მის კომპეტენციაში შემავალი ფუნქციათა წრე უფრო გაიზარდა და მრავლისშემკველი გახდა.

2. -ი ან სუფიქსის მსგავსი დანიშნულებსაა ქართულში -ო ვ ან მწარმოებელი. იგი რთული სუფიქსია, შეიცავს -ო ვ და -ან ელემენტებს (ა. შანიძე) -ან ელემენტის თავდაპირველი და უძველესი ფუნქციის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება ზემოთ გვაქვს განხილული.

-ო ვ ან სუფიქსის გამოყენების არე ძველ ქართულში უფრო ფართო იყო ახალთან შედარებით, აწარმოებდა არსებით სახელთაგან ზედსართავეებს. ახალსალიტერატურო ქართულში -ო ვ ან-ი არაპროდუქტიული სუფიქსია, ახალი ფუძეებისაგან სახელებს ვერ აწარმოებს. ასეა დიალექტებშიც. ქვემო იმერულში დადასტურებული ორიოდ შემთხვევა — მამაჩემი დიდი ღირსი ვ ან-ი კაცი ყოფილა, შვილო... ჯერეთ აარა წლო ვ ან-ი —საერთო სურათს ვერ ცვლის.

მიუხედავად -ო ვ ან სუფიქსის ხმარების ასეთი შეზღუდულობისა, ქვემო-იმერული კილოკავის მონაცემთა ანალიზისას ის მაინც გამოვლინდა მაწარმოებელ ელემენტად რიგ სახელებში, მაგრამ არა ქონების გამოხატვის ფუნქციით, არამედ კრებითობისა და მრავლობის გამოხატვის ოდინდელი ფუნქციით. ამ მიზნით იგი დაერთვის ზომა-ოდენობის სემანტიკის შემცველ ელემენტებზედსართავ სახელებს და აგრეთვე თანაბრობითი ხარისხის შემინველობით გამოყენებულ სი-ე-თი ნაწარმოებ აბსტრაქტულ სახელებს: სისქე, სიძალდე, სიფართე, სიგრძე, ასეთ შემთხვევაში მისი ფონემურა შედგენილობა იმდენად სახეცვლილია, რომ თავის ძირითად ვარიანტთან თითქმის აღარაფერი აქვს საერთო: პატრუანი II პატვრანი (-პატარო-ო ვ ან-ი), დიდრუანი II დიდვრანი, სისხუანი II სისხეანი, ხელუანი II ხელვანი, სიგრძუანი II სიგრძეანი, სიფართუანი II სიფართვანი, სიმაღლუანი II სიმაღლვანი.

მსგავსი შემთხვევები ქვემოიმერულთან ერთად პ. ჯაჭანიძეს დაჯასტურებული აქვს ზემოგურულშიც [5 (358)].

-უ ან სუფიქსი -ო ვ ან-ისაგანაა მიღებული (ოვ—ე) ([7 (134)] რაც შეეხება -უ ან-ს იგი თვით -უ ან-ის ფონეტიკური ვარიანტია: -უ-ს გაუმარცვლობის ჩვეულებრივ მოვლენასთან გვაქვს აქ საქმე.

-ო ვ ან სუფიქსის შემცველი სახელები ქვემოიმერულში დამოუკიდებლად იხმარება და მსაზღვრელადაც. საზღვრულად შეწყობილი სახელები მათთან ყოველთვის მრავლობით რიცხვში დგას.

საჭიროდ ვთვლით მოვიყვანოთ მაგალითები ცოცხალი მეტყველების ნიმუშებიდან: პატვრანი ბოჭვენი დამრჩა, შვილო, გასაზღვლათ (წყალტ.)... ეგი შარცვლები თითის სისხეანი იზრდება (ვაში)... აუ, რა სიმაღლუანი ია ე ხეები (სამტრ.)... რამ სიგრძუანი კაბები აცვიენ ამ გოგუებს (წყალტუ.)... რამ ხელუანი დაზრდილან ბეჩა, ე ბაღნები (წყალტ.)... უფრო-

სევანებმა ასეთ მელიაბარაყენ (სამტრ.)... ამი სი ფ ა რ თ ე ა ნ ს თოვდა თელი ზამთარი (წყალტ.)... ჩემი შვილები დიდვრანებია უკვე (ვანი)...

როგორც აქ მოყვანილი ნიმუშებიდან ჩანს, -ოვან სუფიქსით წარმოქმნილი სახელები ყველა შემთხვევაში სემანტიკურად მრავლობითს გამოხატავს. ცხადია, ამ გაგებას მათ -ოვანის -ან ელემენტი აძლევს, რომლის უძველეს ფუნქციად, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, კრებათობის, მრავლობის გამოხატვა ივარაუდება.

სათანადო შინაარსის გამოსახატავად ამ სახელებს ზოგჯერ მრავლობითის -ებ ფორმანტიც დაერთვის: პ ა ტ ვ რ ა ნ - ე ბ - ი, უ ფ რ ო ს ე ვ ა ნ - ე ბ - ი, დიდვრ ა ნ - ე ბ - ი, ს ი ს ხ ვ ა ნ ე ბ - ი და მისთ., მაგრამ ასეთი შემთხვევები შედარებით იშვიათია.

მრავლობითის გამოხატვის ფუნქციით -ოვან სუფიქსი, საზოგადოდ, არც ძველ ქართულშია დადასტურებული და არც ქართული ენის სხვა დიალექტებში, მაგრამ აქედან შეუძლებელია გამოვიტანოთ დასკვნა, რომ სრმრავლის გამოხატვის ფუნქცია -ოვან სუფიქსისათვის ქვემოიმერულში თითქოს ახალი შენაძენი იყოს [5 (359)]. პირიქით, მოვლენის ისტორიულ ასპექტში დაფასება გვიკარნახებს, უფრო შორეულ წარსულში გაეიხედოთ და ქვემოიმერულში შემორჩენილი ეს თავისებური ფორმები მის საფუძველზე ავსხნათ.

3. ქონების აღმნიშვნელი ბოლოსართი -იერ არსებით სახელთაგან აწარმოებს ზედსართავეებს. მისი დანიშნულებაა აღინიშნოს რისამე მქონეობა-შემცველობა ან წარმოებლობა, ოღონდ დღეს მას აღარ შესწევს ძალა ახალ-ახალი ფუძეებისაგან აწარმოოს სახელები, მისი ადგილი ამ მხრივ იან-შა დაიკირა [1 (129)].

ასეთი ვითარება აღინიშნება დღევანდელ სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტთა უმეტესობაში.

ქვემოიმერულში საწინააღმდეგო პროცესი გვაქვს -იერ სუფიქსი აქ მიისწრფვის, პროდუქტიულ წარმოებაში ჩაებას და -იანის ადგილი დაიკავოს, თუ ყველა შემთხვევაში არა, უმეტეს წილად მაინც. ამის გამო აქ ხშირად გვაქვს ვარიანტული ფორმები: **ქკვიანი II** **ქკვიერი**, **ტვინიანი II** **ტვინიერი**, **ჭიშიანი II** **ჭიშიერი**, **სანდომიანი II** **სანდომიერი**, **თავიანი II** **თავიერი**, **ადამიანი II** **ადამიერი**, **ფხიანი II** **ფხიერი**. **თავიანი II** **თავიერი**, **ხვაკიანი II** **ხვაკიერი** (—ხვაკიერი) და მისთ [6, (129)].

-იან და -იერი სუფიქსთა მონაცვლეობის ეს შემთხვევა სემანტიკური ჩგუფის ფარგლებში ერთხელ კიდევ ხაზგასმით ასაბუთებს მათ ფუნქციონალურ იდენტურობას.

საერთოდ კი -იერ სუფიქსის ეს გავრცელებულობა ავლენს ამ სუფიქსის ხმარების არის გაფართოების ტენდენციას ქვემოიმერულში.

ლიტერატურა

1. აკ. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, მორფოლოგია, თბილისი, 1973.
2. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942.
3. ს. ყანაშია, თებალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, შრომები, III, თბილისი, 1959.

4. შ. ტუ ს კ ი ა, სახელთა წარმოქმნელი ზოგიერთი აფიქსის ფუნქციები და გავრცელება ტანამედროვე ქართულში, ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, I, 1969.
5. ა. ჭ ა ჯ ა ნ ი ძ ე, -ოე-ან სუფიქსი ქართულში, საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, II, თბილისი, 1975.
6. შ. შ ი ძ ი გ უ რ ი, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბილისი, 1970.
7. ა. გ ა ჩ ე ჩ ი ლ ა ძ ე, იმერული დიალექტის ხან-ზევნური შეტყველება, იყ, VIII, თბილისი, 1956.

К. М. КУБЛАШВИЛИ

ИЗ ДИАЛЕКТНОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

**Суффиксы -ი ა ნ (ian), -ო ვ ა ნ (ovan), -ი ე რ (ier)
в нижнеимеретинском говоре грузинского языка**

Резюме

В статье рассмотрены особенности употребления суффиксов -ი ა ნ (ian), -ო ვ ა ნ (ovan), -ი ე რ (ier) в нижнеимеретинском говоре грузинского языка и область их распространения. Выясняется, что суффиксы -ი ა ნ (ian), -ო ვ ა ნ (ovan) в говоре сохраняют функцию обозначения происхождения и выражения множественности, что современному литературному языку не свойственно.

Суффикс -ი ე რ (ier) в говоре обнаруживает тенденцию к расширению области употребления.

აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ენის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. შიძიგურმა

ДЖОАННА НИКОЛС

ИМЕННОЕ СКАЗУЕМОЕ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ¹

В данной статье описывается ряд конструкций, соответствующих возможно более широкому определению отношения именного сказуемого в традиционной грамматике, и, кроме того, некоторые периферийные отношения, обычно не рассматриваемые как именное сказуемое. Другими словами, нас будет интересовать не только дополнение к связке²:

(1) is bavš'i iq	«он был ребенком»
(2) tbilisi sakartvelos dedakalaxia	«Тбилиси столица Грузии»

но также полупредикативное имя, относящееся и к полнозначному глаголу:

(3) is mactvleblad muš iobs	«он работает учителем»
(4) is gmirad mcxvda	«он умер героем»

Все такие примеры можно считать именной частью составного или сложного сказуемого. В качестве морфологических средств в именном сказуемом (ИС) выступает: а) согласование: ИС согласовывается в падеже с (логическим или реальным) субъектом или antecedентом (будем употреблять этот термин, так как реальный субъект ИС может и не быть реальным субъектом главного предложения). Antecedent может быть в именительном, эргативном или дательном падежах, в зависимости от конструкции предложения и синтаксической функции antecedента; б) падеж с окончанием -ad, т. е. направительный, медальный, наречный и т. д. Здесь будем употреблять термины трансформатив; в) реже, союз gogog «как» плюс согласование, ряд послеложных конструкций и другие, полное описание которых выходит за рамки данной работы.

Наш подход будет совмещать в себе элементы и порождающей, и структурной грамматики. Основная цель — описание принципов и выбор падежа в ИС. Мы не касаемся вопроса о том, как отличать ИС от других функций именительного, дательного, эргативного падежей и трансформатива. Конструкции с ИС классифицируются по трем принципам: по отношению ИС к главному глаголу, по отношению к antecedенту и по отношению antecedента к главному глаголу. Получается три класса ИС, внутри каждого из которых выбор падежа отражает определенные грамматические и семантические факторы. Наконец, сопоставляется употребление ИС в трансформативе с творительным предикативным русского языка, так как оба являются несогласованными падежами в ИС.

По отношению к главному глаголу ИС разделяются на три класса: управляемое, конструкционно-связанное и свободное³. Управляемое ИС лексически управляется глаголом или входит в его семантическую валентность. Глаголы, управляющие ИС, — связки, которые можно разделить на три класса: «быть» (с подтипами: функция, отношение к классу, характеристика); «стать» — «остаться» («становиться», «превращаться», «оставаться» и т. д.); «казаться» («казаться», «выглядеть» и другие. *verba sentiendi*).

(5) is gaxd¹ ma:qavlebeli

«он стал учителем»

(6) is m:šeri žinda

«он казался голодным»

Соответствующие переходные глаголы «делать», «оставлять», «считать» и т. д. обычно не считаются связками. Среди других глаголов, сильно управляющих ИС, чаще всего встречаются глаголы со значением функции, должности и т. д.:

(7) is ekinad mo:qə

«он устроился врачом»

См. также (3): глагол *mušaoba* «работать» сильно управляет ИС только в значении «занимать должность», т. е. при частичной десемантизации; в прямом значении «совершать работу» у него не может быть дополнения⁴.

Конструктивно-связанное ИС не входит в валентность глагола, а управляется целой конструкцией. Существуют два типа: абстрактные схемы конструкций, напр. глагол движения или местоположения + прилагательное:

(8) is mtvrali qivida samsaxurši

«он пошел на работу пьяный»

(9) mišicim igi sax'li mtvrali mo:qvan

«милиция его привела домой пьяным»

(10) ž'nelebi da kovzebi už'asi svli žido

«(она) положила ложки и вилки в ящик кухонный»

и фразеологизмы, не обязательно относящиеся к более общему классу конструкций:

(11) is brma daibada

«он родился слепым»

(см. также (4)).

Третий класс ИС — свободное ИС, не управляется глаголом и не определяется конструкцией:

(12) is beberi gaalxoves

«ее выдали замуж старухой»

(13) m:šeri uq'osad vni: ž'eb

«я лучше работаю голодным»

Свободное ИС — редкость в грузинском языке (в противоположность русскому, где конструкции типа «я его знал ребенком» часты)⁵.

В глубинной структуре каждое ИС фигурирует дополнением связки, обычно «быть», субъектом которой является антецедент данного ИС. По отношению к антецеденту ИС делятся на два класса. Антецедент ИС первого класса выступает в глубинной структуре только один раз, в качестве субъекта связки, дополнением к которой является ИС. Предложения с главным глаголом «быть» имеют глубинную структуру, похожую на их поверхностную структуру, не подвергаются трансформациям, изменяющим глубинную структуру, и субъект глубинной структуры становится подлежащим поверхностной структуры. Если предикат — связка типа «стать», антецедент не этого глагола, а связки «быть» придаточного предложения — предикатива глагола «стать», и трансформация повышения передвигает антецедент в позицию подлежащего главного глагола «стать». Таким образом, (5) имеет глубинную структуру типа «начать» (он «быть» учитель).

Антецедент ИС второго класса встречается два раза в глубинной структуре одного и того же предложения в качестве субъекта придаточного предложения с ИС и в качестве актанта главного глагола. Он снимается из придаточного трансформацией элиминации. Таким образом, (8) соответствует глубинная структура «он пошел на работу» (он «быть» пьяный). Синтаксические структуры этого типа будем называть аппозитивными (термин относим и к глубинной, и к соответствующей поверхностной структурам)⁶.

При трансформации повышения или элиминации связка «быть» придаточного предложения тоже снимается⁷. Однако информация о ее

времени, наклонении, виде и лексическом содержании (ср. «быть», «стать») не исчезает, а определяется контекстом при интерпретации (это легко демонстрируется парфразами любого из данных здесь примеров). Следовательно, такие свойства придаточной связки не семантически, а автоматически обусловлены контекстом. Для многих конструкций первого класса (с трансформацией повышения) возможны синонимы с союзом *გოტ* «что», которые более эксплицитно отражают глубинную структуру:

(14) ზქვანი მგონა

«(он) (мне) кажется умным»

(15) მგონია, რომ ზქვანი

«(мне) кажется, что он умный»

Такая парафраза аппозитивных конструкций невозможна.

По синтаксической функции antecedента, ИС делятся на два класса и ряд подклассов. Состав этих (под) классов не существует, а ограничивается «иерархией доступности» (Кеелан Сетгье, 1972). Antecedent может быть подлежащим либо в именительном падеже:

(16) ბავშვები მწიერი დაჭენ

«дети легли (спать) голодными»

მწივრები

либо в эргативном:

(17) დედმა ბავშვები მწივრმა დაჭინა

«матери, голодные, уложили детей спать»

либо в дательном:

(18) მწიერს ცუდად აწინავს

«она плохо спит голодной»

или прямым объектом, либо в именительном:

(19) დედმა ბავშვები მწიერი დაჭინა

«матери уложили детей спать голодными»

(20) ბავშვები მწივრები დაჭენია

«оказывается, она положила детей в постель голодными»

მწიერი

либо в дательном падеже:

(21) ბავსებს მწიერს აჭენებს

«она укладывает детей голодными»

მწივრებს

Теоретически адекватное описание ИС указывало бы на условия, определяющие возможность или невозможность формирования разных конструкций и определило бы их место в универсальной типологии придаточных и периферийных конструкций и предложило бы единый инвариантный принцип (вероятно, семантического характера) выбора морфологических средств в данном языке. Здесь, наоборот, описываем преимущественно распределение падежей и стремимся не к полному, а к минимальному теоретическому обоснованию. Такой подход недостаточен: тем, что там, где основная семантика, определяющая выбор падежа, нейтрализуется или тесно связана с контекстом, создается впечатление, что выбор падежа зависит от контекста; и тем, что почти не обращается внимания на то, что нельзя сказать по-грузински, а описываются возможные конструкции как готовая система.

Нижеследующая классификация конструкций иллюстрирует два правила употребления трансформатива. Согласованное ИС считается немаркированным. Трансформатив встречается в двух контекстах: в аппозитивных конструкциях ИС — существительное будет в трансформативе, а прилагательное согласуется с antecedentом; если главный глагол переходный, существительное и прилагательное будут в трансформативе. Отклонения от общих правил объясняется ниже.

Предикатив связки (*Verba sentiendi*, см. ниже). Предикатив пустой связки «быть» стоит в именительном падеже, т. е. согласуется с antecedentом (см. также (1), (2)):

(22) მას უნდა (რომ) ჰადედრის გამგე იყოს

«он хочет быть заведующим кафедрой»

(23) ექმი უნდა ვაჟი იყოს

«он должен был быть врачом»

за исключением трансформатива при нефинитных формах глагола *გონა* и *გონისა*

(24) მას აქვს ბავსები და მას უნდა

«он хочет быть учителем»

- (25) masçivleblad qornisas «будучи учителем...»
 (26) ekimad qarnas arirebs «он намеревается быть врачом»

Употребление прилагательных в таких конструкциях строго ограничивается: предпочитается отприлагательный глагол или придаточное с союзом *гом* «что» и личным глаголом. В тех случаях, где возможна конструкция инфинитив + прилагательное (при неясных условиях), встречаются и именительный, и трансформатив, причем выбор падежа, видимо, зависит от самого прилагательного:

- (27) mšieri qarna unda «он хочет быть голодным»
 (28) bedni'rad qarna unda «он хочет быть счастливым»

В примерах типа

- (29) pñxilad igo «он был осторожен»
 (30) kargad igo «он чувствовал себя (досл. «был») хорошо»

несогласованную форму при личном глаголе можно считать не прилагательным, а наречием (см. ниже).

С семантически близкими глаголами *koneba* «иметь» (неодуш. предмет) и *qola* «тоже» (одуш.) употребляется именительный падеж и — при неясных условиях и не всегда — трансформатив. Там, где возможны оба падежа — они или в свободной вариации, или различие чисто стилистическое.

- (31) pexsacmeli (farsacmeli) mudam supra «у него обувь (одежда) всегда чистая»
 (suptad) akvs
 (32) saxli mudam supra (suptad) akvs «он всегда содержит дом в чистоте (чистым)»
 (33) « (tblili, (tbliad) «у него в доме всегда тепло»

При *gaxda* «становиться (стать)» употребляется именительный:

- (34) ekimi unda gaxdes «он должен стать врачом»
 (35) is masçivlebeli gaxdeba «он станет учителем»
 (36) mas unda (rom) katedris gamce gaxdes «он хочет стать заведующим кафедрой»

за исключением трансформатива с инфинитивными формами:

- (37) ekimad gaxdomas arirebs «он намеревается стать врачом»
 (38) ekimad gaxdoma unda «он хочет стать врачом»

(22), (34) с личным глаголом (в конъюнктиве) и именительным падежом, (34), (38) с инфинитивом и трансформативом — синтаксически минимальные пары.

Вместо теоретически возможного ИС при соответствующем переходном глаголе «делать», в грузинском языке встречаются только отыменные глаголы типа *gabedniereba* «осчастливить».

Близки по семантике глаголы *gadakseva* «превращаться» и *darçena* «оставаться», при которых существительное стоит в трансформативе, а прилагательное — в именительном (прилагательное с *gadakseva* — семантически неуместно).

- (39) tblili sakartvelos dedakilakad gadaikca «Тбилиси стал столицей Грузии в V
 meufe sauquneši веке»
 (40) igi šitad gadaikca «он превратился в птицу»
 (41) is mšieri darça «он остался голодным»

Употребление трансформатива с *gadakseva* этимологически связано с его функцией как обстоятельства превращения⁶:

- (42) (kari) xela rigs, «(ветер) сгибает ряд деревьев,
 t xela çars rkalad xris (G. Tabidze) армию деревьев в дугой» (Г. Табидзе)

Что касается глагола *darçena*, то его ИС по происхождению — аппозитивного типа. Более конкретное значение «оставаться» (в определенном месте) т. е. «продолжать находиться», «не уходить» свойственно

этому глаголу в конструкции без ИС, влияет и на конструкцию с ИС, так что информанты часто предлагают обстоятельство места и к ИС, считают искусственным ИС — прилагательное. Поэтому можно рассмотреть *darčena* как глагол, который, относительно недавно став связкой, еще не утратил всех признаков аппозитивной конструкции.

Соответствующие переходный *darveba* «оставлять», *šepaxva* «сохранять», «держатъ» управляют трансформативом существительных, а *šepaxva* — также прилагательных. Эти два глагола имеют то же самое сходство с аппозитивными конструкциями, что и непереходный *darčena*.

(43) *macivari s: šmels civad inaxavs*

«холодильник сохраняет еду холодной»

(44) *am p'kina k'iba suplad šsinaxa*

«этот мешок сохранил платки чистым»

(45) *nu dantoveb k'antad (folk song)*

«не оставляй меня одинокой»

(46) *es sitke pers nevlels (nevlelad) t'xvebs*

«эта жидкость оставляет цвета неизменными»

Дополнения *verba sentiendi*. Два глагола «казаться», *šans* и *hgonia* управляют согласованным именительным падежом. Оба инверсионного строя (*šans* — без аффикса косвенного дополнения).

(47) *šk'iani axalgazda šins*

«(он) кажется умным (молодым)»

(48) *is d: y'li šinda*

«он казался усталым»

(49) *šk'iani axalgazda t'gonia*

«(он) (мне) кажется умным (молодым)».

(50) *p'fosani k'eci gvevona*

«(он) нам казался честным человеком»

Возможно и придаточное с союзом *gom* «что»:

(51) *šins gom šk'iania*

«кажется, что он умный»

močvneba «казаться», «выглядеть» (также «появляться», «видеться») управляет трансформативом существительных и — в зависимости от говорящего и лексемы — или именительным или трансформативом прилагательных.

(52) *is bavšad gveč. eneboda*

«он казался ребенком»

(53) *mvralad (mvralai) močvneboda*

«он казался пьяным» (разные говорящие)

Возможно придаточное с союзом *gom* «что», но с семантическим различием. *močvneba* с *gom* синонимичен глаголу с простым именным дополнением и без ИС:

(54) *spiloebi močvereba*

«мне видятся слоны» (как во сне, в бреду)

(55) *gušin šen sizmaš'i močvnerc*

«вчера ты мне явился во сне»

Значение глагола в (52), (53) в отличие от (54), (55), частично десемантизировано, и только в этом, менее конкретном значении, глагол управляет ИС. Это расщепление значения глагола и его десемантизация при сильноуправляемом ИС отражают бывшую свободную аппозитивную конструкцию, например, к (52), «он явился нам в виде ребенка».

Три глагола, обозначающие чувственное восприятие, управляют трансформативом прилагательных: *šapo'iqt'šva* «выглядеть» *žyga* «звучать», (*tav's*) *g'g'nc'a* «чувствовать (себя)» (существительное (в ИС семантически неуместно с этими глаголами):

(56) *is šeleburad gamo'iq' ireba*

«он выглядит глупо»

(57) *es hgera v k'etrad žyers*

«этот звук резко звучит»

(58) *d: y'liad v žnobda tavs*

«он чувствовал себя усталым»

В грузинском языке нет аналогичных глаголов «иметь вкус», «иметь запах» (ср. англ. taste, smell). Трансформатив в таких примерах является нарушением общего правила, по которому с непереходным глаголом ожидается именительный падеж прилагательного. Но несогласованную форму здесь также можно считать наречием; об этом см. ниже.

Два глагола «считать», «думать» управляют трансформативом и существительного и прилагательного по модели переходных глаголов:

- (59) *me mas axalgazdad vti* «его считают молодым»
 (60) *mas es imaurad mičvda* «он это считал странным»

ჭავლა в (59) — переходный глагол, მიწვევა (60) — статичный глагол с заимствованными формами переходного глагола в некоторых временах (именно приставочных) I серии и во II серии. В грузинской грамматической традиции переходность — свойство лексем, а не конструкций. Здесь переходные формы встречаются только в определенной части парадигмы, но весь глагол единообразно управляет трансформативом как переходный глагол. (Таких скрытно-переходных глаголов с ИС не может быть).

Другие управляемые ИС. Трансформатив обязателен с группой глаголов, требующих ИС — существительное, обозначающее должность, профессию, функцию и т. д. (С прилагательным в ИС или смысл необычен, или конструкцию можно понимать только как свободное ИС другого семантического типа).

- (61) *is ekimad im'šabhs* «он работает врачом»
 (62) *mosamartled მოცგბ* «он устроился судьей»
 (63) *ekimad gamodgeba* «из него получится врач»
 (64) *is mšvidobis damevelad gamovida* «он выступил защитником мира»
 (65) *es amis magalitad gamodgeba* «он послужит примером этого»
 (66) *prezidentul aič'es (iqo arč'xali)* «его выбрали президентом»
 (67) *direkt'rad ortalvs xels* «он поднимается как директор»
 (68) *meped r'kaxtes* «его повенчали на царство»
 (69) *xelmzyvanelad daikravvs* «его наняли гидом»
 (70) *xelmzyvanelad daniš'xes* «его назначили гидом»

Глагол დორპა «быть» в смысле локалии, местонахождения требует предикатива места и ИС функции, должности и т. д.

- (71) *is č'entan aris mosamsaxured* «она у нас сдзжанкой»

Конструктивно-связанное ИС. У ряда глаголов процесса и действия (Чейф, 1975; 118—20) употребляется ИС — прилагательное, которое можно назвать результиативным. Трансформатив здесь обязателен (его трудно считать наречием: см. ниже).

- (72) *ixlad gaab'iq'ie* «раскатыл (его) топко»
 (73) *suptad garecxe* «вымой (его) чисто»
 (74) *q'elis ixlad č'ris* «он топко режет сыр»
 (75) *es sč'meli civad ič'neva»* «что блюдо едят холодным»
 (76) *č'i'lad č'y'z'bvva* «красит красным (цветом)»

Две группы глаголов являются исключениями из общих правил. С глаголами движения, позиции и локалии ИС обычно прилагательное, согласуется с антецедентом даже когда глагол переходный:

- (77) *bavšvebi mšieri (mšivrebi) daač'vina* «она уложила детей спать голодными»

(см. также (8) — (10)). Ср. нормальное употребление трансформатива при переходных глаголах других семантических классов:

- (78) *xidi vumeb'lad č'labares im'č'v* «мост сдали врагу непереведенным»
 (79) *meomrad (gmirad, humanurad) gazardes* «его вырастили воином, (героем, гуманным)

и согласование при соответствующем (79) непереходном глаголе:

- (80) *meomari (gmirad, humanuri) gaizarda* «он вырос воином. (героем, гуманным)»

С небольшой группой смешанного типа переходных глаголов употребляется прилагательное в трансформативе. Несогласованная форма (которая часто рассматривается как наречие, см. ниже) указывает на внешний вид:

(81) <i>mze q'itlad amodis</i>	«солнце встает красным»
(82) <i>y'ubeli tetrad anatebda</i>	«облако белело»
(83) <i>eq'arad iž'ki</i>	«сиди спокойно»
(84) <i>sq'qlad (bednierad) iž'da</i>	«(он) сидел жалкий (счастливый)»
(85) <i>sq'rad iž'eki</i>	«сиди прямо»

Согласованная форма указывает на внутреннее состояние:

(86) <i>mtvrali iž'da</i>	«(он) сидел пьяный»
(87) <i>bednieri (sq'qlali) iž'da</i>	«(он) сидел жалкий. (счастливый)»
(88) <i>permk'rali iž'da</i>	«(он) сидел бедный»

В минимальной паре (84):(87), (84) подчеркивается внешний вид индивида, по которому мы знаем, что он жалок (счастлив) (87), указывает на психическое состояние индивида и имплицитно утверждается, что он действительно был счастлив, т. е. (87) имплицитно утверждает

(87) ¹ <i>is sq'ql'ig' (is bednieri iž'g)</i>	«он был жалок (счастлив)»

Поэтому русский перевод (84) имеет синоним «он сидел жалостно (счастливо)», который близко соответствует смыслу дословного перевода, но отличается синтаксически.

Другие переходные глаголы следуют общему правилу:

(89) <i>brma daibada</i>	«(он) родился слепым»
(90) <i>geniosad daibada</i>	«(он) родился гением»

в том числе глаголы движения и позиции:

(91) <i>is q'ovida sq'is n's'eri</i>	«он вернулся домой голодным»
(92) <i>kuč'š' mtvrali g'isvla : k'ž'alulia</i>	«запрещается выйти пьяным»

Слободные ИС. Как уже было сказано, это редкий тип. Встречается только согласованный падеж.

(93) <i>is axalq'ezda dan š'es am p'stze</i>	«его назначили молодым на этот пост»
(94) <i>is axalq'ezda gamovida k'ebzq' (mtvrali)</i>	«он выступил на собрании молодым
- (см. также (12), (13). (пьяным)»

Выводы. Грамматические и семантические факторы, определяющие выбор падежа ИС — разнообразны и дискретны и их нельзя отнести к одному и тому же уровню грамматического описания. Аппозитивная конструкция — это тип конфигурации на уровне глубинной структуры. Оппозиция управляемая: свободное ИС тоже относится к глубинной структуре, но это — факт другого рода. Употребление трансформатива с глаголами *gadakseva* «превратиться», *moč'vepeba* «казаться», *dač'epa* «остаться» — отражение этимологического происхождения конструкции с ИС у этих глаголов. Само прилагательное может определять выбор падежа: см. (27), (28) и др. Это — чисто лексическое управление. Часть речи ИС определяет выбор падежа у существительных и прилагательных (причастия даже чаще, чем прилагательные, согласовываются с антецедентом). Это тоже лексический фактор, но здесь нет лексического управления падежом.

Еще три фактора влияют на выбор падежа. Во-первых, нужно уточнить понятие переходности. Переходность — лексическое свойство глаголов, которое зависит не от конструкции предложения и не от конкретного предложения, а от парадигматики предложения (см. Шведова, 1967); здесь главный момент — установление парадигматики предложения путем обзора ряда конкретных предложений): если где-нибудь в парадигматике предложения встречается прямой объект в именительном падеже (известный критерий Шанидзе), то данный глагол — переходный.

Можно обобщить правила применения падежа к конструкционно-связанным ИС, расширив обычное понятие переходности так, чтобы она определялась не обзором ряда предложений, а обзором более чем

одного лексического класса глаголов. Класс глаголов движения и позиции состоит из непереходных и систематически противопоставленных им как классу переходных (ср. «идти», «везти», «лежать», «класть» и т. д.; существование этого постоянного отношения между классами глаголов не означает, что каждый конкретный глагол участвует в оппозиции переходности — непереходности с другим конкретным глаголом). Из глаголов движения и позиции семантически более простыми, немаркированными являются непереходные, а из глаголов процесса и действия — переходные (конкретному переходному чаще всего соответствует не непереходный глагол, даже фактивный, а только понятие состояния, напр. «резать», «красить» и т. д.). Как уже было отмечено (см. (8) — (10), (72) — (76)), при глаголах движения и позиции, даже переходных, употребляется согласованный падеж прилагательного, в то время как с глаголами процесса и действия употребляется исключительно трансформатив. Таким образом, можно считать, что выбор падежа конструкционно связанного ИС у каждого класса глаголов следует модели конструкции с глаголом семантически немаркированного типа².

Во-вторых, на выбор падежа влияет лексическая фактивность глагола. Из пары

(95) *baŋ ŋi maŋsovda* «я помню (доч. «помнила») его ребенком»

(96) *sulelad vicob* «я его как дурака»

у (95) имеются пресуппозиции — а) он не ребенок (в момент речи), б) он был ребенком (в определенное время, напр., когда гварящий видел его в последний раз)¹⁰, а у (96) отсутствует пресуппозиция, аналогичная (б) и может даже предполагается, что данный индивид вообще не считается дураком. (Пресуппозиция (а) следует из лексического содержания глагола «помнить» и здесь нерелевантна). Кроме этого различия в пресуппозициях, конструкции (95) и (96) семантически сходны. Фактивный глагол *maŋsovs* «помнить» управляет именительным (согласованным) падежом, а нефактивный *vicob* «знать», «быть знакомым» — трансформативом. Аналогично *meŋvebeba* «казаться», «выглядеть» — (см. (52) — (53) — сильно нефактивный глагол и с ним обязательен трансформатив, в то время как *ŋaŋs, ŋŋoŋiŋ* «казаться» — нейтральны по отношению к пресуппозиции и с ними возможен только именительный. Таким образом, нефактивность вообще связана с трансформативом.

Б-третьих, на падеж влияет неуловимый фактор семантического характера — результативность.

(97) *xidi uvneblad gadascas mŋers* «мост сдали врагу неповрежденным»

(98) *ŋerili dasvelda da aseve sveli gadascas adres: ŋs* «письмо промокло и его доставили адресату мокрым»

(97) с трансформативом имплицитно «мост остался неповрежденным»;

(98) с именительным «письмо промокло», т. е. «стало мокрым». Так,

ИС при эллиминированном глаголе «стать» придаточного предложения в глубинной структуре согласовывается с антецедентом так же, как при эквивалентном глаголе *gaŋda* «стать». Но принцип выбора падежа в (97) — (98) можно обобщить, относя его к более широкому семантическому признаку:

(99) *peri ucveleli di: ŋves* «цвет оставили неизменным,

zoma ŋi ŋ: e:valas а размер изменили»

(100) *peri ucvelad di: ŋves zoma ŋi ŋ: e:ales* «цвет оставили неизменным, а размер изменили, чтобы всем угодить»
rom qvelastvis esiamovnebinat

Только при именительном ИС может совсем отсутствовать следующее за ним предложение. Только с трансформативом возможно придаточ-

ное результата. Вполне возможно, что семантическое различие зависит только от интерпретации готовых фраз и поэтому окажется нестабильным, но все же существует связь трансформатива с результативностью. Сюда относится ряд других, менее явных тенденций: глаголы процесса и действия, которые управляют трансформативом прилагательных, имплицитно управляют ИС результата (напр. парафраза к (72) «так, чтобы получились тонкие парезки»); ИС, этимологически происходящее к обстоятельству превращения, всегда в трансформативе (см. 42 и сноску 9), а полученное из редуцированных придаточных времени всегда в согласованном падеже (и сама конструкция редка) — см. (12), (13), (93), (94); с глаголом *daṭoveba* «оставить» прилагательное ИС согласуется с antecedентом, с *šepaxva* «сохранить», указывающим на нарочито сохранение обстановки, употребляется трансформатив (см. (43) — (46)). Если эти разные факты систематически соотносимы между собой, то можно считать, что результативность способствует во-первых, формированию ИС, особенно конструктивно-связанного типа, и, во-вторых, появлению в этих конструкциях трансформатива. Это — один из самых слабых принципов выбора падежа в грузинском языке и систематически опровергается более яркими факторами лексического или семантического характера. Например, *gaḥda* «стать» (и имплицитный «стать» ср. (98)), будучи связкой, лексически управляет именительным, хотя семантически связан с результативностью.

Таким образом, выбор падежа ИС определяется разнообразными факторами, причем семантические — более общие, а синтаксические — сильнее. Интересно, что, видимо, мы никогда не имели дело с чисто лексическим управлением падежом. Даже такие пары, как *teš-veneba* (*čaps, ḡḡonia*) «казаться» или *šepaxva* «сохранить», *daṭoveba* «оставить» всегда можно отнести к более общему принципу.

Все ИС обладают признаком имплицитной предикативности, т. е. любое предложение с ИС имеет парафразу со следующими свойствами: лексема, функционирующая ИС, выступает в парафразе как коммуникативный фокус, или функциональный предикат; функциональный предикат можно представлять в виде предикатива при связке типа «быть» или (реже) «стать»; модальность парафразы — изъявительная; время и вид глагола-связки ограничены.

Отношение конструкции ИС к парафразе может быть: импликацией, например, (7C) имплицитно, что данный предмет становится красным¹¹; синонимией, например, (5) и (3) синонимичны (101)¹²; (101) is *masčavlebelia* «он учитель» несущественным, например, (1), (2), (101) — тождественным своим парафразам.

Имплицитная предикативность представляется в глубинной структуре в виде эксплицитного придаточного, к которому применяются трансформации повышения или элиминации подлежащего и редукции глагола-связки¹³.

Имплицитная предикативность никак не связана с выбором падежей. Она свойственна и ИС в трансформативе, и ИС в согласованном падеже. Существуют конструкции с имплицитной предикативностью, но в которых не употребляется ни согласование, ни трансформатив:

(102) *me mas bavšvebāši v'č'robdi*

«я его знал в детстве»

(103) *simtvralč'i prxilad sč'inavš*

«он спит чутко пьяным»

(досл. когда он пьян)

(104) *es š:m:šveva axasiateb; mas rogorc sulels*

«этот случай характеризует сгэ как дурака»

и конструкции с трансформативом, формально похожие на ИС, но без имплицитной предикативности¹⁴:

(105) *ƙirlo ƙacade meɗavreba da kmɗaɗac*

«Карла я ненавижу и как мужчину, и как мужа»

Хотя здесь есть пресуппозиция, что Карл — мужчина и что он муж говорящей (или его предложили в качестве мужа), эта пресуппозиция — не импликация и не синонимия, следовательно, здесь нет имплицитной предикативности.

Прилагательные в трансформативе морфологически не отличаются от наречия, и носители языка часто склонны считать их наречиями. Хотя трудно доказать, что формы на *ad* в (43) — (46), (45) — (58), (72) — (76) — наречия образа действия типа

(106) *is priɗ lad (ƙarɗaɗ) m-ɗɔɔbs*

«он осторожно (хорошо) работает»

но можно доказать, что они отличаются от прилагательных, например, минимальные пары (29) и (107), (30) и (108):

(107) *is pɗ:ɗili iɗ*

«он был осторожным человеком»

(108) *is ƙarɗi iɗ*

«он был хорошим человеком»

Ср. также минимальную пару

(109) *is mudam suptaɗaa*

«он всегда чист (одег)»

(110) *is mudam suptaɗ*

«он всегда чистый» (обычно в переносном смысле)

(109) синонимично (111):

(111) *mɗs mudam suptaɗ acɗia*

Синонимы (29), (30) следующие:

(112) *is ƙarɗaɗ iƙeɗaɗa*

«он вел себя хорошо»

(113) *is ƙarɗaɗ ɗarɗɔɔɓɗa tawɗ*

«он чувствовал себя хорошо»

В (111) — (112) форма на *ad* — бесспорно наречие; в (113) она может считаться наречием. Синонимы с наречиями — доказательство в пользу того, что данные формы действительно являются наречиями.

Формы на *ad* в (29), (30) не входят в однородную группу с прилагательными:

(114) *iɗ pɗ:ɗilad da ɗƙɗiani iɗ*

досл. «он был осторожен и умен»
«он вел себя осторожно и был умен»

Следовательно, формы на *ad* в ((29), (30), (109) отличаются от прилагательных и имеют сходство с наречиями.

Более спорны примеры с формами на *ad* при полнозначном глаголе. Они отличаются от форм в (29) и т. д. следующими свойствами: форма на *ad* и согласованное прилагательное систематически не противопоставлены друг другу; или возможна только форма на *ad* (например, (81); или возможно только согласование (33); или форма на *ad* и согласованная форма в свободной вариации (32); или различие чисто стилистическое (31); или форма на *ad* способствует интерпретации как результивного ИС (89) — (100); сама результивность не может быть связана с вопросом о части речи формы на *ad*. Нет систематической возможности парафразы с бесспорным наречием, и невозможна однородная связь с наречием образа действия:

(115) *es s ɗeɗi ciɗaɗ da pɗ:ɗilad iɗ neɓa*

«то люди едят холодным и осторожно»

(116) *ɗiɗlad da ƙarɗaɗ sayebva*

«красить красным цветом и хорошо»

так как antecedent формы на *ad* — не подлежащее главного предложения.

Следовательно, это не наречия образа действия. Или это наречия другого вида, аналогичные наречиям образа действия, но с antecedentом — не подлежащим, или это прилагательные в трансформативе. Вопрос остается открытым, пока нет точного определения наречия как части речи.

Адекватное описание выбора падежа в ИС релевантно еще вопросам о формализации правил падежа в порождающей грамматике и об основном значении трансформатива как морфологической категории.

Полагаем, что употребление трансформатива описывается обычным правилом прямого применения падежа, а согласование — процесс другого порядка. (Формально применяются не конкретный падеж, а переменная (и падеж)). Правила прямого применения падежа могут управляться лексемами, чаще всего глаголами, и поэтому мы встречаем трансформатив в несвободных ИС, где и само ИС и его падеж управляются глаголами или абстрактными классами глаголов. В свободных ИС, наоборот, возможен только согласованный падеж, так как синтаксическое правило согласования не может управляться глаголами. С этим может быть связано и согласование, нерезультативное ИС конструкционно-связанного типа.

Формальное описание употребления трансформатива это правило (или правила) с указанием на все вышеприведенные семантические и синтаксические факторы, в том числе и на главный глагол и на придаточный глагол с предикативом — ИС. Вопрос о форме таких правил релевантен максимально простому и общему описанию морфологических категорий, но остается за пределами данной работы.

Применение в ИС трансформатива снимает часть контекстов, в которых иначе возможно было бы согласование. Таким образом, в результате употребления трансформатива правило согласования применяется к конкретным предложениям в расцепленной (дизъюнктивной), поверхностно парадоксальной паре контекстов: в свободных ИС, совсем неуправляемых глаголами, и у предикатов при связках — самых сильноуправляемых ИС. Этот факт характеризует не форму правила согласования, а только актуальные контексты, в которых оно употребляется. Поэтому оппозиция — согласование: трансформатив, хотя морфологически прямой, синтаксически представляет собой протипоопоставление разнообразных категорий.

Вопрос об основном значении трансформатива поставлен Чикобава (1936) 1956. Трансформатив у ИС на первый взгляд может показаться вторичной грамматической функцией в основном адвербальной падежа (Курлиович, 1949, 1960). Но вполне возможно, что единственной не лексикализованной адвербальной функцией трансформатива окажется употребление в обстоятельствах формы и прерасширения м (42) и сп. 9. По внутренней структуре такие обстоятельства похожи на ИС тем, что обладают имплицитной предикативностью. Они отличаются тем, что характер их имплицитной предикации более ограничен: связкой придаточного у них могут выступать только такие подлинная связки «быть», как «стать», «иметь форму», «принять форму» и т. д. Кроме этого, они отличаются тем, что их отношение к главному предложению ограничено (по их определению, как обстоятельства). Таким образом, и по внутренней и по внешней структуре они входят в класс ИС.

Другими словами, в основном значении трансформатив может оказаться центральным, а не периферийным падежом; основная функция его — употребление только в функциональных предикатах (но не во всех). Предикативное отношение бесспорно центрально, а не периферийно. Вопрос о роли семантических факторов (результативности и т. д.) в основном значении трансформатива остается открытым.

Ни в одной грамматике грузинского языка нельзя найти адекватного описания или, хотя бы, очерка ИС. Это объясняется двумя при-

чинами. Во-первых, определенное и явное семантическое содержание встречается только у обстоятельств формы и превращения из-за специфического контекста их употребления — имплицитного глагола-связки и отношения к глаголу главного предложения. Эти более «видные» ИС привлекают к себе внимание традиционных грамматик, в результате чего почти не обращается внимание на основное значение отношения ИС как целого. Во-вторых, ИС — единое явление не на одном уровне описания, а только в результате обзора ряда этапов derivational и отдельных конкретных предложений (trans-derivational unity). В ИС они не характеризуются морфологической однородностью, а их синтаксическое окружение и общие для них свойства не присущи только им. В ГС не все ИС одинаково относятся к antecedенту и к главному глаголу, и не все содержат одинаковые глаголы-связки, в результате чего они сигнализируют разные семантические содержания. Не обладая ни формальным, ни семантическим единообразием на соответствующих уровнях (ПС или ГС) для традиционной грамматики, они не представляют собой объекта научного исследования. На них почти совсем не обращается внимания и в литературе по порождающей грамматике. Вопрос о формальном и семантическом единстве класса, полученном только путем обзора отдельных конкретных предложений, эксплицитно возникает только там, где данный элемент выступает в виде формального элемента некоторого синтаксического правила и маловероятно, чтобы ИС вошло, таким образом, в формализацию какого-либо синтаксического правила.

Предположим, что понятие ИС релевантно для описания всех языков, хотя условия формирования определенных типов ИС и их реализация в поверхностной структуре будет отличаться в разных языках. Такое предположение способствует систематическому сравнению русского творительного предикативного с грузинским трансформативом в ИС. Выбор несогласованного/согласованного падежа диктуется различными принципами: на выбор падежа в русском языке влияет присутствие отрицания (он был дурак, он не был дураком); оттенок или лексический признак оценки (он был дурак; он был учителем); грамматический род (машину взвешивают пустую: грузовик взвешивают пустым); время (он был молодым; он будет молодым) и другие, не действующие в грузинском языке факторы (см. Чернов, 1969, 1970). Существование, что в русском языке творительный употребляется со связкой (был учителем, стал учителем, казался молодым), в то время, как в грузинском трансформатив невозможен со связкой. Существуют и поразительные параллели: выбор падежа в русском отражает финитность-нефинитность глагола (был внимателен — внимательный; быть внимательным, будучи внимательным)¹⁴; при глаголах движения и позиции употребляется согласованный падеж, а не творительный (вернулся домой пьяный: спит одетым); переходность глагола способствует употреблению творительного (хотя в русском языке это обусловлено не переходностью, не как лексическим фактом, а тенденцией согласованных косвенных падежей); прилагательное в творительном падеже в ряду конструктивно связанных ИС чаще всего интерпретируется как результативное. Условия формирования конструкций ИС различаются, например, тем, что в русском языке часты ИС свободного типа с функцией обстоятельства времени (знал его ребенком), тогда как результативные ИС типа (23), (24) невозможны.

Влияние русского языка на употребление трансформатива в ИС отличается у билингвов и грузин, живущих в Москве. Встречается трансформатив с глаголом гахда «стать», особенно там, где смысл

ближе к «превратиться» (в), и чаще всего в конъюнктиве, контекст которого похож на контекст инфинитива — ср. (24), (26):

(117) *mas unda zaxdes (kimi) (kimad)* «он хочет стать врачом»

(ср. аналогичный пример: Руденко, 1940, 82). Подобным образом, форма «быть» в смысле, сходном со «стать»:

(118) *me ma-ç vlebhad minda viç* «я хочу быть учителем»

и в сослагательном:

(119) *is ma-ça leblad :kreboda* «он был бы учителем»

(биллингвы или колеблются или считают (119) приемлемым, но стилистически плохим, однако жители Тбилиси считают абсолютно неприемлемым). *maxovs* «помнить» требует согласования в литературном грузинском языке — ср. (95), но допускает и трансформатив у биллингвов:

(120) *me is maxovda bavšvad* «я помнил его ребенком»

Во всех этих примерах правило, указывающее на придаточный глагол-связку или на пресуппозицию, уступает правилу применения падежа, указывающему только на главное предложение или его глагол. Таким образом, здесь можно констатировать утрату некоторого количества информации, касающейся придаточных и имплицитных глаголов из грамматик биллингвов.

В данной работе остаются пробелы, устранение которых предполагает общее теоретическое описание ИС. Еще недостаточно подробно описаны ИС с именной частью — причастием. Для того, чтобы решить вопрос о наречии или прилагательном в трансформативе, нужны еще примеры разных лексем в разных типах конструкций. Во многих из примеров, приведенных здесь, фигурируют существительные, обозначающие профессию или этап жизни, что может скрывать существенные сложности. Круг информантов необходимо расширить. Не только семантические различия в конкретных примерах, но и роль пресуппозиции и импликации недостаточно подробно описать, к приведенным примерам нужно добавить примеры из текстов. Вопрос согласования ИС с antecedentом выходит за рамки данной работы; однако ряд приведенных примеров показывает, что согласование в числе при существе в большей степени одной подгруппе ИС, чем падежное согласование.

Примечания

¹ Считаю своим приятным «долгом» поблагодарить иностранный отдел, кафедру новогрузинского языка по главе с акад. Ш. Дзидзигури Тбилисского государственного университета и, особенно, Н. Абесадзе, за исчерпывающее ознакомление меня с грамматикой грузинского языка, и Л. Гоксадзе за толкование и объяснение приведенных здесь примеров.

² Глаголы приведены в масдаре, а если его нет — в форме, употребленной в словаре.

³ Ср. связанные (условные) свободные синтаксические формы Г. А. Золотовой (1973).

⁴ Если важно единство глагола *mišob* как лексемы, то ИС при нем нельзя рассматривать как сильноуправляемое, а надо отнести к следующему, конструкционно-связанному типу.

⁵ Трудно отличать конструкционно-связанные от свободных типов преимущественно потому, что даже свободный тип обычно представляет собой коммуникативный фокус, или функциональный предикат высказывания. Можно считать, что на уровне функционального анализа или коммуникативной структуры все ИС конструкционно связаны (5, cont). В дальнейшем мы почти не будем касаться коммуникативных или функциональных факторов.

⁶ Этот термин отражает сходство ИС с оппозицией по внутренней структуре. Они отличаются только коммуникативной функцией и отношением к главному глаголу.

⁷ В самом деле, придаточный глагол может не подвергаться редукции и выступать в виде нефинитной формы — см. (25). Синтаксическая структура (25) резко отличается от структуры остальных примеров с глаголом дорпа «быть». Явное синтаксическое различие между (25) и другими примерами с глаголом «быть» не отражено в нашей, преимущественно лексической, классификации конструкций.

⁸ Ср. блиჳნი: по семантике обстоятельства формы: (42¹), (42¹¹).

⁹ Это обосновывается лишь наличием подобных деривационных моделей и не зависит от отдельных случаев определенной направленности морфологических дериваций. Так, в случае *gazda* «выращивать» интранзитивная парадигма морфологически маркирована. (Важно, однако, помнить, что применение падежа в виде исключения не соответствовало интранзитивной модели; если это не случайность, то можно говорить о наличии регулярных соответствий между определенными морфологическими деривациями и синтаксическим поведением).

¹⁰ Только указание на определенное время отличает эту пресуппозицию от универсальных, нелингвистических пресуппозиций: каждый был ребенком.

¹¹ В техническом смысле термина импликация: см. Картунен, 1971.

¹² В грузинском существительное *ma:ɕʷɛlebeli* «учитель» обозначает должность, а не функцию, и поэтому придаточное в этом примере нельзя считать точным синонимом (11). Абстрактный «быть» в этом случае представляет собой подмечет «быть» (занимать должность). Интересно, что отмеченный глагол *ma:ɕʷɛlebloba* «учительствовать» соответствует составному сказуемому (связка+ИС) придаточного в (3).

¹³ Таким образом, с функциональной точки зрения любой ИС — предикат, а связка служит только носителем морфологического времени, вида, наклонения и т. д. Следовательно, ИС в глубинной структуре — не актант, ему не присуща информация о семантической функции (ср. агент, адресат и т. д.). Соответственно, все ИС — референты и обладают другими предикатоподобными свойствами.

¹⁴ В этих примерах различие относительное, скорее стилистического порядка.

Цитированная литература

- შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები. I, მორმოლოგია, თბილისი, 1973.
 ჩ ი ქ ი ბ ა ე ა, მიმართულებებით (არდაპყვევით) ბრუნვის პენიენლობის, წარმოები ევა ისტორიისათვის (სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის გართველურ ნებჳნი, ტ. I, შბოლ-ის, 1956).
 З о л о т о в а Г. А., Очерк функционального синтаксиса русского языка, М., 1973.
 Р у д е н к о Б. Т., Грамматика грузинского языка, М.-Л., 1940.
 Ч е р н о в В. И., «Он был веселый человек... веселым человеком», Русская речь, I, 1969.
 Ч е р н о в В. И., Предикативное употребление прилагательных со связкой «был» в современном русском языке, Вопросы теории и методики изучения русского языка, 3—17, Смоленский гос. пед. ин-т. им. Карла Маркса, Учен. зап. 22, Смоленск, 1970.
 Ч х а н д з е М., Вопросы глагольного управления в некоторых финноугорских языках в сравнительно-типологическом освещении, Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum, Pars I: Acta linguistica, 160—66, Tallin, 1975.
 Ш в е д о в а Н. Ю., О понятии синтаксического ряда, в кн.: Историко-филологические исследования, Сб. статей к 75-летию акад. Н. И. Копрада, М., 1967, 209—213.
 С h a f e W. L., Meaning and the structure of language, Chicago, 1970.
 J a k o b s o n R., Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. TCLP, 1936, 240—88.
 K a r t t u n e n L., Implicative verbs, Lg, 1971, 47: 2, 340—58.
 K e e n a n E. and C o m r i e, B., Noun phrase accessibility and universal grammar, LSA annual meeting, 1972.
 K u r y l o w i c z J. L., Le problème du classement des cas. Esquisses linguistiques, 131—50, Wrocław-Krakow, (1940), 1960.

Факультет славянских языков и литературы. Калифорнийский университет. Беркли. США

Представил академик АН Грузинской ССР Т. В. Гамкрелидзе

გარამ თოფური

მოკმედებითი ბრუნვის ისტორიისათვის სვანურში*

სვანური მოკმედებითი ბრუნვის ფორმანტს თავისებური, განცალკევებული ალგილი უკავია ქართველურ ენათა ბრუნვების საერთო მორფოლოგიურ ინვენტარში: ქართ. -(ი)თ, მეგრ. -(ი)თ(ი), ჰან. -(ი)თ(ენ), სვან. -შტ//--ჭშ (პოზიციით შეპირობებული -ოშ//--უშ).

როგორც ვხედავთ, სვანური მოკმედებითი ბრუნვის ნიშანი ფონეტიკურად ფრიად განსხვავებულია ქართულ-ზანურისაგან, რამაც საფუძველი მიწცა გ. კლიმოვს აღენიშნა, რომ ქართულ-ზანური -(ი)თ და სვან. -შტ ერთმანეთზე არ დაიყვანება, ისტორიულ-შედარებითი ძიებით არ ხერხდება გამოიყოს რაიმე ფორმანტი მოკმედებითი ბრუნვისათვის საერთო-ქართველურ დონეზე¹. მაგრამ ის ფაქტი, რომ მოკმედებითი ბრუნვა დღეს სამივე ქართველურ ენაში გვაქვს. აღნიშნავს გ. კლიმოვი, უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ საერთო-ქართველურში ამ ბრუნვას მაინც უნდა ჰქონოდა რაღაც თავისი მორფოლოგიურა გამოხატულება; ამიტომაც, ალბათ, რომ შემაჩამებელ ტაბულაში საერთო-ქართველურისათვის მოკმედებითი ბრუნვის ფორმანტად მას -იო აქვს ნაჩვენები კითხვის ნიშნით².

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მოკმედებითი ბრუნვა უკავშირდება ნათესაობით ბრუნვას, საერთო ელემენტია -შ. -ჭ-ს ახსნა ძნელი არ უნდა იყოს (მოკმედებითი მორფეულია), მიუთითებს ვ. თოფურიაც³. ეს აზრი დაზუსტებული და განვითარებული აქვს თ. შარაძენიძეს: -ჭ მას მიეკმითი ბრუნვის ნიშნად მიაჩნია, და ამდენად, მოკმედებითი ბრუნვის სუფიქსის ამოსავალი ფორმა უნდა ყოფილიყო -ჭშ, რომელმაც შემდგომში მეტათეზისით მოგვცა -შტ⁴. მოკმედებითი ბრუნვის ფორმანტში უ ელემენტის გამოყოფა ექვს არ იწვევს. ეს მართლაც იგივე -ჭ-აა, რომელიც გასდევს ყველა ბრუნვას (სახელობითის გარდა) უძველესი ე. წ. -ჭ-ნიანი ბრუნვების ტიპში:

ბალსზ.

ბალსქვ.

სახ.	ჰან	ჰან	„ხარი“	ჰან
მიც.	ჰან-ს	ჰან-ჭ		ჰან-ჭ
მოთხ.	ჰან-დ	ჰან-ჭ-ემ		ჰან-ჭ-ემ
ვით.	ჰან-დ			ჰან-ჭ-დ
ნათ.	ჰან-იშ	ჰან-მ-იშ		ჰან-ჭ-ემ
მოქმ.	ჰან-შტ	ჰან-შტ		ჰან-ჭ-შტ ⁵

* წაითხულია მოხსენებად 1973 წლის 29 მარტს. იხ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXIX-სამეცნ. სესიის მასალები, გვ. 12—13.

¹ Г. А. Климов, Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М., 1962, гл. 103. -

² იქვე, გვ. 103—104, 146.

³ ე. თოფურიცა, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნვა-ბასთან შედარებით (წინასწარი ცნობა), საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1944, ტ. V, № 3, გვ. 344.

⁴ თ. შარაძენიძე, ორფუძიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნვაში, „ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები“, ტ. II, თბ., 1961, გვ. 222.

⁵ ე. თოფურიცა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 342.

ჭ ელემენტი ღღეს აშკარად მიცემითი ბრუნვის ნიშანია, ოღონდ უკვე შემთხვევა გვქონდა აღგვენიშნა, რომ ასეთი მიცემითი ისტორიული თვალსაზრისით (ტიპოლოგიურად და სტრუქტურულად, ასევე ამოსავალი ოდინდელი სინტაქსური ფუნქციით) იგივე მორფოლოგიური ოდენობაა, რაც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ერგატივი, რომელსაც ემყარება ბრუნების სისტემა⁶, მაგრამ ამ საკითხზე აქ ვერ შეეჩერდებით. ამჟამად არსებითია მხოლოდ ის, რომ ეს -ჭ- (რომლის შემცველ ფორმასაც ემყარება სახელთა ერთი ჭფუფუნა ბრუნება სვანურში) წარმოადგენს მოქმედებითი ბრუნვის ფორმანტის ერთ-ერთ შემადგენელ ელემენტს. დაშვება -ჭშ>-შჭ სრულიად ბუნებრივია სვანურისათვის. ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ ეს ორი ვარიანტი თითქმის ერთნაირი სიზნირით გვხვდება სვანურში, ერთსა და იმავე ფუძეებთან ხშირად დასტურდება პარალელური წარმოებაც: ჭ გ შ ხ შ უ ჭ (ბზ. 146₁₉)//ჭ გ შ ხ ტ შ (ბზ. 129₃₂). მ ა ლ ა ტ შ უ ჭ (ბზ. 115₁₄)//მ ა ლ ა ტ ტ შ უ (ბზ. 73₂₆), და სხვა მრავალი. საყურადღებოა ამ თვალსაზრისით ისეთი ფორმები, რომლებიც დადასტურებული აქვს ვ. თოფურიას: ბჭე. ჯან-ჭ-შჭ, ყალ-ჭ-შჭ და სხვ⁷. უს გამეორება ამ ფორმებში კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ მოქმედებითი ბრუნვის შემადგენლობაში მართლაც შედის დღევანდელი მიცემითის ბრუნვისეული ელემენტი, თუმცა, ცხადია, ეს უკანასკნელი ფორმები ახალია—შედგია ბრუნების პარადიგმატული გასწორებისა, მაგრამ ამ გასწორებას რეალური ისტორიული საფუძველი აქვს.

ამგვარად, ვარაუდი, რომ -ჭშ//შჭ ფორმანტში შედის მიცემითის ბრუნვისეული -ჭ- ელემენტი, დავას არ ჩწევს. სირთულეები აქვს ამ ფორმანტში ნათესაობითისეული შ მორფემის გამოყოფას. მოქმედებითის ნათესაობითთან დაკავშირებას სვანურში ქართულ-ზანურის მონაცემი უღრევს საფუძვლად. მართლაც, ქართულში (და ზანურშიც) საკითხი დგას ნათესაობითისა და მოქმედებითის (ისევე როგორც მიცემითისა და ვითარებითის) ერთიანი გენეზისისა. მაგრამ ეს ისტორიული ერთიანობა აქ არსებითად ემყარება ხ მ ო ვ ე ნ ე ბ ს (ნათ. ქართ. -ის, ზან. -იშ; მოქმ. ით)⁸. ქართულ-ზანურისაგან გასხვავებით, სვანურში გვიხდება არა ხმოვნების იდენტიფიკაცია, არამედ თ ა ნ ხ მ ო ვ ე ნ ე ბ ი ს ა, ამასთან სვანურის მოქმედებითში ხმოვანი საერთოდ არ ჩანს. ესაა ერთი სირთულე. სირთულე მეორე: ანგარიშგასაწევი გ. კლიმოვის შენიშვნაც, რომ სვანურში მოქმედებითის ისეთ ფორმებთან, როგორიცაა ამ-შჭ „ამითა“, ღ ტ ი ნ ა ლ-შ ტ „ღინით“ და სხვ. არ იმეორებენ ნათესაობითის ფუძეს — ნათესაობითში გვაქვს ა მ ი შ, ღ ტ ი ნ ლ ი შ¹⁰. სირთულე მესამე: თუ გავიზიარებთ ვარაუდს, რომ მოქმედებითი ბრუნვის ფორმანტის სტრუქტურაში შედის მიცემითის -ჭ და ნათესაობითის შ, უნდა დავასკვნათ, რომ ამ ბრუნვის (მოქმედებითის) წარმოშობა დაკავშირებულია ორი დამოუკიდებელი ბრუნვის შერწყმასთან, რაც ფრიად უჩვეულოა (და ძნელად სარწმუნო) არა მარტო ქართულურ, არამედ საერთოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათა არეალისათვის.

⁶ გ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა. ბრუნვის ისტორიის ზოგი საკითხი სვანურში, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXVIII სამუც. სესია, 1972. მოხსენებათა თეზისები, გვ. 13—15.

⁷ ამ მხრივ შემოწმებული გვაქვს ბალსზემოური ღალტის მასალა: სვანური პროზაული ტექსტები, I, ბალსზემოური კილო, ტექსტები შეკრბეს ა. ზანიძემ, ვ. თოფურია, თბ., 1939.

⁸ გ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა., დასახ. ნაშრომი, გვ. 342—343.

⁹ იქვე, გვ. 341, 347.

¹⁰ იხ. გ. კ. ღ. ი. მ. ო. ვ. ი., დასახ. ნაშრომი, გვ. 103.

აშგვარად, მოქმედებითის -შჷ ფორმანტირებულ -შ-ს დაკავშირება ნათესაობით ბრუნებასთან გარკვეულ სიძნელეებს აწყდდა. და მაინც რა წარმოშობისაა ეს -შ?

სხვა ქართველურ ენათა მონაცემთა გათვალისწინებით, ეფიჭრობთ, არის შესაძლებლობა დაუშვათ, რომ -შ ნათესაობითის ფორმანტირებული ელემენტი კ არაა, არამედ იგი ნაშობია შდ კომპლექსისა, რომელიც ქართულ-სვანურ ბგერათმეცნიერებათა სისტემაში თ-ს ადგილს იკავებს (თხილ- :შდის, თაჷთ- :შდუჷ და სხვ.). ასეთი ვარაუდი საშუალებას იძლევა თვალი გავადევნოთ იმ ცუკლებებს, რომლებიც მოქმედებითი ბრუნვის ფორმანტმა განიცადა: *ტ-შდ > ტჷშ (კომპლექსის გამარტივებით) > //-შჷ (მეტათეზისით): ბჩ „ქა“— *ბჩ-ჷ-შდ > ბჩ-ჷშ > //ბჩ-შჷ¹¹.

თუ ასეთი ვარაუდი სწორია, ეს ნიშნავს, რომ მოქმედებითი ბრუნვა საერთო-ქართველურის დონეზე უკვე დამოუკიდებელი მორფოლოგიური (და სინტაქსური) ოდენობა იყო, რომელსაც თავისი მორფოლოგიური გამოხატულება უნდა ჰქონოდა, სახელდობრ -თ (შესაძლებელია წინამავალი ი ხმოვნით). ამ -თ ელემენტმა მოგვცა ქართულსა და ზანურში -თ, ხოლო სვანურში -შდ (ხმოვნის შესახებ ქვემოთ). საკითხზე, თუ რა ადგილი ეკუთვნის მოქმედებითს ბრუნვის საერთო სისტემაში და რა ურთიერთობა ჰქონდა მას სხვა ბრუნებთან საერთო ქართველურში და როგორ განვითარდა ეს ურთიერთობანი დიფერენციაციის შემდეგ მიღებულ ენებში აქ ვერ შევიჩერდებით¹².

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ -შჷ მორფოლოგიური ელემენტი გვაცქვს სვანური ბრუნვის ყველა სისტემაში, ყველა ტიპში, იქაც კი, სადაც -ჷ- ფორმანტის არსებობა მიცემითი ბრუნვის ნიშნად გამოირიცხებოდა (დ ო ნ ა, მ ო რ ე ტ პ ე ბ ი და სხვ.). ამდენად, უნდა გავეთვს დასკვნა, რომ -შჷ ფორმანტი, როგორც მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი, შემდეგაა განზოგადებული სვანური ბრუნვის ყველა ტიპში.

დაბოლოს, რამდენიმე სიტყვით უნდა შევიჩერდეთ ხმოვნის საკითხზე. მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოება ქართულსა და ზანურში უმთავრესად ი ხმოვნითაა წარმოდგენილი. სვანურში ეს ხმოვანი არ ჩანს და იგი არც უნდა გვევარაუდა, თუ ანგარიშს არ გავუწევდით ისეთ პარალელურ წარმოებას (მიერე რაოდენობის სახელებში), როგორიცაა: ბზ. ბჩ-შჷ//ბჩ-შჷ, გაჩ-შჷ//გჩ-შჷ და სხვ. უმლაუტნანი ფორმების გამო აქ შეიძლებოდა დაკარგულად ჩაგვეთვალა ი (თუმცა დაკარგვის საფუძველი არაა ნათელი): *ბჩ-ჷ-ი-შდ(?) > *ბჩ-ჷშდ > ბჩ-ჷ-შ > ბჩ-შჷ, მაგრამ ასეთ შემთხვევაში აუხსნელი დავგარჩებოდა უმლაუტო ფორმები (ბაჩ-შჷ), სადაც არ ჩანს ამ რედუქციის კვალი უმლაუტის სახით. ამდენად, საფიქრებელია, რომ უმლაუტნანი და უმლაუტო ხმოვნების მონაცვლეობა ამგვარ ფუძეებში მხოლოდ უკანა მიმართულების უმლა-

¹¹ შდ კომპლექსის გამარტივების სხვადასხვა შესაძლებლობის შესახებ (შდ > დ) სხვა მორფოლოგიური ინფორმაციები: მ თ ნ ა ნ ი. პირველი და მეორე სუბიიქტური პირის მრავლობითობა შესახებ ქართველურ ენებში, საქ. სსრ პენ. აკად. საზოგ. მეცნ. განყოფილების მოაზრებ., № 3. 1963, გვ. 198—211.

¹² საერთო-ქართველურის უფრო ადრეულ საფეხურზე მოქმედებითის თ < დ. ეს დ წარმოშობით იგივე უნდა იყოს, რაც ერატივის დ. სვანურში რომაა შენახული (ერატვი და მოქმედებითი დღესაც ჩვეულებრივ გაუღიფერებულა მთის იბერიულ-კავკასიურ, კერძოდ კი დაღესტნის, ენათა უმრავლესობაში.

უტის შედეგია, როგორც ეს არა ერთ მაგალითზე ნაჩვენებია აქვს მ. ქალდანს¹². ბზ. მიც. ბაჩტ//ბაჩტ>ლშხ. ბეჩ; იგივე შეიძლება ითქვას გ ა ჩ-ის შესახებ, მაგრამ ასეთ პროცესს ვერ ვივარაუდებთ კან-ტ//კან-ტ, ხამ-ტ//ხამ-ტ სიტყვების მიმართ, სადაც შესაბამისი ე-ხმოვნის დიალექტური ვარიანტი არ დასტურდება. მაგრამ უმლაუტიანი და უუმლაუტო ფორმების მონაცვლეობით სხვა ფუძეებიც იქცეეს ყურადღებას: თ ხ უ მ შ უ (ბზ. 100_ა)//თ ხ ტ ი მ შ უ (ბზ. 177_ა) და სხვ. აქვე შემოვა — ლ ი ც შ უ (ბზ. 163_ა)//ლ გ ც შ უ (ბზ. 33_ა) და სხვ. ყველა ასეთ შემთხვევას ცალკე ანალიზი სჭირდება.

ამგვარად, სვანური მასალა არ იძლევა საშუალებას ხმოვანი აღვადგინოთ მოქმედებებში. უმლაუტიანი ხმოვნების შემცველი ფუძეები, როგორც წესი, მოქმედებებში უმლაუტის გარეშე დასტურდება. ეს კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ მოქმედებითი ბრუნვის შემადგენლობაში შედრს მიცემით-ს-ტ, რამდენადაც -ტ-ნიან ბრუნვაში ყველა ბრუნვის ფორმა უმლაუტის გარეშეა (ეს ფაქტი შენიშნული აქვს თ. შარაძენიძეს) და სადაც ასეთ შემთხვევაში უმლაუტი რჩება მიცემითში, მას ახსნა მოქმედება (ა-სათვის ამოსავალია ე). რაც შეეხება ისეთ შემთხვევებს, როგორიცაა ხ მ ა ლ შ უ „ხმლით“, თ გ რ ქ ა ლ შ უ „მაკრალით“ და სხვ., სადაც მოქმედებებში უმლაუტი დაცულა. ეს ახალი პროცესია და აქ იგივე ვითარება გვაქვს, როგორც მიცემითში სიტყვა-სთან კ ა ნ-ს: უმლაუტს საფუძველი არა აქვს და მანაც არის.

Г. В. ТОПУРИА

К ИСТОРИИ ТВОРИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА В СВАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Формант творительного падежа в сванском языке занимает особое место в системе морфологического инвентаря падежей картвельских языков: груз. -(i)t, мегр. -(i)(i), чан. -(i)te(n), сван. -šw//--wš.

Суффикс -šw//--wš сложного строения. В нем выделяется тот же элемент -w, который наличествует во всех падежах (начиная с дательного) древнейшего типа склонения с формантом -w: qāp „бык“ — дат. qāp-w, эрг. qāp-w-ct, твор. qāp-šw (В. Т. Топурия, Т. С. Шарадзенидзе). Что же касается элемента -š, то он связан не с родительным падежом (как это указано в специальной литературе), а является частью комплекса šd, стоящего на месте t в системе грузинско-сванских звукосоответствий (txil:-šdix „мелкий орех“, tagw:-šdugw „мышь“...). Следовательно: *-w-šd>-wš (упрощение комплекса)>-šw (метатезис, Т. С. Шарадзенидзе). Напр.: bāc „камень“ — *bač-w-šd>bač-w-š>bač-šw.

¹² მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, სვანური ენის ფონეტიკა. I. უმლაუტის სისტემა სვანურში, თბ.: 1959, გვ. 69—107.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შთის ლინგვისტიკური ენათა განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა

ელენე ღოჩანაშვილი

ქართული „ბუსნო“||„ბუსნარი“ და მისი პარალელები კავკასიის სხვა ენებში

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში ვხვდებით სიტყვას „ბუსნარი“ „კორდი მალაბალახოვანი“¹: ეს სიტყვა დღესაც გვხვდება აღმოსავლურ ქართულ დიალექტებში. ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონშიც არის იგი ასახული: ბ უ ს ნ ა რ-ი (ბუსნარისა) „კორდი მალაბალახოვანი“ (საბა)². ამავე განმარტებით ლექსიკონში წარმოდგენილია აგრეთვე ბ უ ს ნ ო (ბუსნოსი) „ამწვანებელი კორდის მონაკვეთა“. „კლდის თავზე ერთგან პატარა ბუსნო იყო“ (თ. რაზიკაშვილი)³.

ეს სიტყვა წარმოდგენილია აგრეთვე ა. ღლონტის „ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონაში“ — ბ უ ს ნ ა ო-ი, ბ უ ს ნ ო, ბ უ ს ნ ა რ-ი (მთიულ., გულდამყა., ფშ.). სხვა ავტორთა განმარტებებზე დაყრდნობით: „ამაღლებული ზეჟოზი მნდორზე, დაფარული ახალი ბალახით“ (ე. ვირსალა.). „ამწვანებელი ველი. მღვლო“ (ი. ქეშიკ.); ბ უ ს ნ ა რ-ი „კორდი მალაბალახოვანი“ (საბა)⁴.

სიტყვა „ბუსნარი“ ასე უნდა დაიშალოს: ბუს-ნარი, სადაც -ნარ იმავე რიგის მაწარმოებელია, რომელსაც ეპოულობთ სხვადასხვა მცენარეულით დაფარული ადგილის სახელწოდებებში: ჭაგნარი, თბილნარი, წიფლნარი, მუხნარი და ა. შ. ეს აფიქსი მცენარეებში გამოხატავენ კრებითობას⁵. სიტყვა „ბუსნარშიც“ იგი გამოხატავენ ბალახის სიმრავლეს, კრებითობას, „ბუსნო“ კი მიგვაჩინია „ბუსნარის“ მეორეულ ფორმად.

ამ სიტყვის წარმომავლობის ძიებისას ჩვენ, ერთი მხრივ, არ შეიძლება ყურადღება არ მივაქციოთ ძველი სომხური ენის მასალას. აქ ჩვენ გვხვდება სიტყვა բուս, რაც ნიშნავს „ბალახს“, „მცენარეს“⁶. სპეციალისტებს ეს სომხური სიტყვა ინდოევროპული წარმომავლობისად მიჩნიათ. მას უკავშირებენ „ზრდა-აღმოცენებისა“ და „არსებობის“ გამომხატველ ინდოევროპულ ძირს bheu, bheue-ს, რომელიც მრავალ ინდოევროპულ ენაში არის დადასტურებული (ძვ. სლავური бѣхъ ლიტ. бѣт. ძვ.ინდ. bhutis, ბერძნ. φασαει, ლათ ხუl, გოთ. bauan და სხვ.). სომხურში բուս მრავალი კომპოზიტის შემადგენელ ნა-

¹ სულხან-საბა ორბელიანის, ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1928, გვ. 47.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, თბილისი, 1950, გვ. 1190.

³ იხ. იქვე.

⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, I, შეადგინა ალ. ღლონტმა, თბილისი, 1974, გვ. 96.

⁵ ა. შანაძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, მორფოლოგია, თბილისი, 1953, გვ. 145—146.

⁶ Առնին բարսონ հայկազնան լեզուի. Վեննիկ. 1865.

წილად არის წარმოდგენილი. ბევრ მათგანში მას ეტიმოლოგიურ მნიშვნელობასთან ახლოს მდგომი მნიშვნელობა აქვს. ასე მაგ. *ღიყაიყი* ნიშნავს „თანდაყოლილი, ჰუნებრივი, არსებითი“; *რიყარაო* „ბუნება, ხასიათი, თვისება; ბუნებრივი, სულიერი თვისება“; *ხაქიყი* „პირველ შობილი, პირველ წარმოქმნილი“. არსებობს ამავე ძირიდან წარმოებული ზმნაც *კოასხსი* „აღმოცენება“. ეს ზმნური ძირი გვხვდება კომპოზიტის შემადგენელ ნაწილად: *ქსა-ყოასქხს* „ფრთების ზრდა“.

ბევრე მხრივ, ქართული „ბუსნო||ბუსნარის“ პროტოტიპის ძიებისას შეიძლება ყურადღება მიექცეს საკუთრივ კავკასიური ენების მასალას. ნახურ ენებში — ჩაჩურსა და ინგუშურში, აგრეთვე წოვა-თუშურში (ბაცებურში) სიტყვა „ბუც“ ბალახს აღნიშნავს. მიუხედავად ნახურში „ც“-ს არსებობისა ქართული „ს“-ს ნაცულად, სავსებით შესაძლებელია, რომ „ბუც“ იგივე სიტყვა იყოს. რაც ქართ. „ბუს-ნო“, „ბუს-ნარი“.

საინტერესო დაკვირვებებს გვთავაზობს ამ სიტყვასთან დაკავშირებით, პროფ. გ. როგავა. იგი თვლის, რომ ჩაჩურში ბალახის აღმნიშვნელ საერთო სახელწოდება „ბუც“-ში „ბ“ ნივთა გრამატიკული კლასის ნიშანია და, მაშასადამე, ძირის სახით აქ გამოიყოფა „უც“. ამ დასკვნამდე იგი მიჰყავს ამავე ძირის სიტყვების არსებობას სხვა კავკასიურ ენებში. ქართული ენის რიგ კილოში, მაგალითად, დადასტურებულია მცენარის ერთი სახეობის აღსანიშნავად სიტყვა „დუცი“ (ა. მაყაშვილის „ბოტანიკური ლექსიკონის“ თანახმად ესაა *Heracleum pubescens*). ეს სიტყვა დადასტურებული ჩანს ფშავეურში, გუდამაყურულში, ხევსურულში, რაქულში. ამ სიტყვებშიც პროფ. გ. როგავა საწყის „დ“-ს გამოყოფს როგორც გაქვევებულ აფიქსს, ნივთა გრამატიკული კლასის ნიშანს. ამ აზრამდე იგი მიდის იმ საფუძველზე, რომ ქართულში (იხ. ს. ორბელიანის ლექსიკონი) დამოწმებულია აგრეთვე ბალახის, მცენარის ერთ-ერთი სახეობის აღმნიშვნელად ტერმინი „ურცი“. ახალი დროის ლექსიკოგრაფებს იგი განმარტებული აქვთ როგორც *Thymus Seppyllum L.* (სისხლას წანალი) (რ. ერისთავი, ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი), მცენარე — *Согородская трава, полевой тмин* (დ. ჩუბინაშვილი, Грузино-русский словарь), *Thymus* (ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი). „ურცი“-ში „რ“ პროფ. გ. როგავას ფონეტიკურ ჩანართად მიაჩნია. ამას გარდა, იგი ამავე ძირს სხვა კავკასიურ ენებშიც ხედავს. მიუთითებს, კერძოდ, ადღეურ ენებზე, სადაც „ბალახის“ აღმნიშვნელად ჩვენ გვხვდება: ქვემოადიღური „უც“ (უცუ), ყაბარდოული უძ (უძე).

პროფ. გ. როგავა თვლის, რომ არ არის გამორიცხული, რომ ქართულში დამოწმებული დუციურ ფუძის ვარიანტი იყოს ქართულის რიგ დიალექტებში დამოწმებული სიტყვა „უცუნა“ (ინგილოურში გვაქვს „უცან“-ის ფორმით, ზემორაქულში „უცუნა“). იგი შხამიანი ბალახია, რომლის ძირითად წამლავენ ძალს, მგელს, მელას და სხვ.

პროფ. გ. როგავა ყურადღებას აქცევს აგრეთვე, როგორც ზემოხსენებულ „დუცის“ შესატყვისს, მეგრულ „დირჩე“ // „ჩირჩე“-ს, რომელიც სამეგრელოში

¹ Julius Pokorny, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Lfg 2., 1949, გვ. 146—147; ჯრ. მანაყიან, ჯაიხბენ არქაოლოგიური მასალები, I, სპსკან, 1971, გვ. 469—470.

² Ингушско-чеченско-русский словарь, Грозный, 1962, გვ. 35—36; Чеченско-русский словарь, Москва, 1961, გვ. 78.

აღნიშნავს მცენარეს, რომლის ძირს მხოლოდ ძალის საწამლავად ხმარობენ (აქ „რ“, მისი აზრით, ფონეტიკური ჩანართია: ამოსავალი შეიძლება ყოფილიყო ფორმა „დუჩე“, სადაც „უ“ ხმოვანი მეგრულისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური პროცესის საფუძველზე r ხმოვანში გადასულა. ხოლო შემდეგ ეს უკანასკნელი „ი ხმოვნით შეცვლილა; თავიდან „დ“ კი გააფრიკატებულა („ჭ“-შია გადასული) მეზობელი „ჩ“-ს გავლენით და „ი“-ს მახლობლობის გამო)⁹.

ერთი სიტყვით, ჩვენ წინაშეა ამ ძირის მეტად ფართოდ გავრცელება კავკასიურ ენებში. ეს გარემოება აძნელებს ნახური ენების „ბუც“-ის, რომელიც აგრეთვე ქართული „ბუსნო“//„ბუსნარის“ პროტოტიპი შეიძლება იყოს, სომხურ ინდოევროპული წარმომავლობის ვარაუდს. მეორე მხრივ, სათანადო ძირის ფართო გავრცელება და ინდოევროპული წარმომავლობა სომხურში თითქოს გამორიცხავს აგრეთვე სომხურში ამ ძირის კავკასიური (იბერიულ-კავკასიური). ენებიდან ნასესხობის აზრს.

რაც შეეხება საკუთრივ ქართულ „ბუსნო“//„ბუსნარს“, ჩვენ მაინც ნახური ენებიდან მისი ნასესხობის აზრს მივცემდით უპირატესობას. ქართულში ამ სიტყვის გავრცელების არეალის საკმაოდ შეზღუდულობა შეიძლება ამაზე ლაპარაკობდეს: იგი აქ საკმაოდ იშვიათი ხმარების სიტყვაა, დასავლურ კილოებში საერთოდ არ ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში კი ჩანს ძირითადად მთის კილოებში და კახეთში. საერთოდ ცნობილია, რომ აღმოსავლურ-ქართულ დიალექტებში მრავლად იგრძნობა ნახური სუბსტრატის არსებობა და ვერანახურმა ლექსიკამ გარკვეული რაოდენობით გაიკვლია გზა ქართული ენის ლექსიკაში. შეიძლება ამ რიგის ერთ-ერთ ფაქტთან გვექონდეს საქმე ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო სიტყვის (ბუსნო||ბუსნარი) შემთხვევაშიც.

Е. И. ДОЧАНШВИЛИ

ГРУЗИНСКОЕ СЛОВО БУСНО//БУСНАРИ И ЕГО ПАРАЛЛЕЛИ В ДРУГИХ ЯЗЫКАХ КAVKAZA

Резюме

В статье обращается внимание на наличие (главным образом, в горских говорах Восточной Грузии) слова «бусно//буснари» «зеленеющий холмик» и указывается на его возможные параллели в других языках Кавказа: в армянск. «буйс» — «трава, растение», в нахских (чечено-ингушском, бацбийском) языках «буц» — «трава» и т. д. Рассматривается также вопрос об этимологии этих слов. Предполагается, что грузинское «бусно»//«буснари» все же является заимствованным из нахских языков.

⁹ გ. როგავა, მცენარის აღნიშვნელი ერთი საერთო იბერიულ-კავკასიურ ფუძისათვის, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. XI, 1959.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არმენოლოგიის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა თ. შარაძენიძემ

ხმოვანთა რედუქცია ბაცბურ ენაში

ბაცბური ენის სიტყვათა ფლექსიისა და დერიაციის სისტემებს ორგანულად უკავშირდება ხმოვანთა რედუქცია: ორ- და მეტმარცვლიანი თანხმოვანზე დაბოლოებული სახელების ზრუნებისას, როცა ფუძის დაერთვის ხმოვნის შემცველი სუფიქსი, მოქმედებას იწყებს რედუქცია. ასეა მაშინაც, როცა ხდება ახალი ლექსემის წარმოქმნა ორი და მეტი მარცვლის შემცველი ძირეული სიტყვისაგან, და მაშინაც, როცა უღლებიას ზმნის ძირს, რომელიც ყოველთვის ერთმარცვლიანია, დაერთვის ხმოვნის შემცველი მაწარმოებლები.

რედუქცია ბაცბურში ხორციელდება ორი გზით: (1) პირველ შემთხვევაში საწარმოებელი ფუძის ბოლო ხმოვანი უკვალოდ ამოვარდება მომდევნო ხმოვანი მორფემის ან ხმოვნიანი მორფემის გავლენით ("ზადერ-ი>ზადრი „ბავშვები“, *ზადერ-ეე>ზადრეე „ბავშვმა“; შდრ. ბ ა დ რ „ბავშვი“); (2) მეორე შემთხვევაში რედუქცია ხორციელდება ეპენტეზისის გზით: ხდება საწარმოებელი ფუძის ბოლო ხმოვნის გაუმარცვლოება და გადასმა (ეპენტეზისი) წინამავალ ხმოვანთან, რის შედეგადაც ეილებთ დამავალ დიფთონგს (*დავირ-ი>დამვირი „დაიკარგა?“ შდრ. დავირ — „დაიკარგა“).

პირველს (1) ეწოდებთ მარტივი რედუქცია, ხოლო მეორე (2) სახეობას — რედუქცია ეპენტეზისის გზით.

ბაცბურ ენაში მიმდინარე ეს ბგერითი პროცესები სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნული და განხილულია¹.

რედუქციის აღნიშნულ ორ სახეობასთან დაკავშირებით დგება რამდენიმე კითხვა:

1. რა მიმართებაა ბაცბური ენის ფლექსიისა და დერიაციის სისტემებში მოქმედი რედუქციის ამ ორ სახეობას შორის?

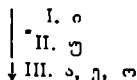
2. რა იწვევს ამ პროცესებს და როგორია მათი მექანიზმი?

ჩვენ გაეანალიზებთ რედუქციის თითქმის ყველა შემთხვევა საკუთრივ ბაცბურა თუ ნასესხებ სიტყვებში. აღმოჩნდა, რომ: (1) თუ ამოსავალი ფუძე ორხმოვნიანია და მას ერთვის ხმოვანი მორფემა. ან ხმოვნიანი მორფემა, რედუქციის გზით ეილებთ ორმარცვლიან სიტყვას; რედუქციის განხორციელებისათვის მნიშვნელობა არა აქვს მარედუქციურებელი ხმოვნის რაგვარობას; (2) ფუძის პირველი ხმოვანი (მარცხნიდან მარჯვნივ), რომელიც ყოველთვის ძირეული მორფემისაა, არ იცვლება; (3) ბოლო, მესამე (მარედუქციურებელი), ხმოვნის გავლენით რედუქციას განიცდის მეორე ხმოვანი; (4) მოსალოდნელი ცვლილებების ხასიათს — მარტივი რედუქცია თუ რედუქცია ეპენტეზისის გზით — განსაზღვრავს საწარმოებელი ფუძის პირველი და მეორე ხმოვნის მიმართება ლიაობის მიხედვით.

¹ A. Schiefner, Versuch über die Thusch-Sprache oder in die Khistische Mundart in Thuscheten, Petersburg, 1856, გვ. 11—16. რ. გ ა გ უ ა, ზოგადი ფონეტიკური პროცესი ბაცბური ენის ხმოვნებში, იკვ. VIII, ტ., 1956, გვ. 469—476. რ. გ ა გ უ ა, სესხების ზოგადი წესები ბაცბურში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXVIII სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1972, გვ. 20.

ორი ხმოვნის უშუალო ჰეტეროსილაბიკური შიმდეერობა საკუთრივ ბაცბურ სიტყვებში არ გვხვდება. ასეთ მიმდევრობას ეს ენა შეძლებისდაგვარად ნასესხებ სიტყვებშიც შლის, მიმართავს რა ამისათვის სხვადასხვა საშუალებას (ბგერის ჩართვა, რედუქცია, დიფთონგიზაცია...). ამჭერად როგორც საკუთრივ ბაცბური, ისე ნასესხები მასალის განხილვისას ვეხებით ხმოვანთა ისეთ თანამიმდევრობას, როდესაც ხმოვნებს შორის დგას ერთი ან რამდენიმე თანხმოვანი. ხმოვანთა ასეთი სინტაქმატური ურთიერთობისათვის შემოგვაქვს ტერმინი — ხმოვანთა დისტანციური მიმდევრობა, ან კომბინაცია (CVCVC ან CVCVCVC, CVCVCVC და ა. შ).

დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ბაცბურ ენაში პირდაპირი რედუქციისა და ეპენტეზისის გზით რედუქციის განხორციელებისათვის რეღევანტურია ხმოვანთა ლიაობის სამი ხარისხი:

ისრის მიმართულებით ლიაობის ხარისხი იზრდება?

რედუქციის ორივე სახეობა ბაცბურში შეიძლება აღიწეროს მოცემული სქემის ტერმინებში: თუ პირველი ხმოვანი ლიაობით აღემატება მეორეს, რედუქცია ხორციელდება მეორე ხმოვნის დაუსტებისა და ეპენტეზისის გზით; ხოლო როცა გვაქვს შებრუნებული მიმდევრობა, ან თანაბარი ლიაობის ხმოვნები იყრის თავს, რედუქცია ხორციელდება მარტივად, (ხმოვნებს ვითვლით მარცხნიდან მარჯვნივ).

თუ ხმოვანთა ლიაობის ხარისხს გამოვხატავთ I, II, III ინდექსებით. ხმოვანთა ადგილის ფუძეში 1. 2. 3 ინდექსებით, ხმოვანს კი V სიმბოლოთი, მაშინ: $V^I = /i/-$, ხოლო $V^I = /i/-$ -ს, რომელიც პირველ ადგილზეა; $V^I_2 = /i/-$ -ს, რომელიც მეორე ადგილზეა, ხოლო $V^I_3 = /i/-$ -ს. რომელიც მესამე ადგილზეა. V^{II} იქნება უ-ს სიმბოლო, V^{III} კი — ა, ე, ო ხმოვნების სიმბოლო. V გამოხატავს ნებისა-ერ ხმოვანს, ხოლო \hat{V} — უმარცვლო ხმოვანს.

პირდაპირი და ეპენტეზისის გზით რედუქციის ზოგადი ფორმულები მიიღებენ ასეთ სახეს:

პირდაპირი რედუქცია: I. $[V^I_1 + V^I_2] + V \rightarrow [V^I_1] + V$
 II. $[V^{II}_1 + V^{II}_2] + V \rightarrow [V^{II}_1] + V$
 III. $[V^I_1/V^{II}_1/V^{III}_1 + V^I_2/V^{II}_2/V^{III}_2] + V \rightarrow [V^I_1/V^{II}_1/V^{III}_1] + V$
 რედუქცია ეპენტეზისის გზით: I. $[V^{III}_1/V^{II}_1 + V^I_2] + V \rightarrow [V^{III}_1/V^{II}_1 + \hat{V}^I_2] + V$
 II. $[V^{III}_1 + V^{II}_2] + V \rightarrow [V^{III}_1 + \hat{V}^{II}_2] + V$

აღნიშნული ფორმულები იძლევა შემდეგ კონკრეტულ რეალიზაციებს:

პ ი რ დ ა პ ი რ ი რ ე დ უ ქ ც ი ა

I. $[V^I_1 + V^I_2] + V \rightarrow [V^I_1] + V$

1. $[i + i] + V \rightarrow [i] + V:$

დღირბ „ტანაღი“ — დღირბეს „ტანაღმა“ (←*დღირბ-ეს)⁴.

³ როგორც სქემიდან ჩანს, ა, ე, ო ფონემებს შორის ლიაობის მიხედვით სხვაობა რედუქციის პროცედურისათვის რეღევანტური არ არის (იხ. ქვემოთ).

⁴ ევარატულ ფრჩხილებში მოვაქციეთ საჭარბოებელი ფუძე.

⁵ მრავალ ფრჩხილებში ნაჩვენებია გვაქვს ის დიაქრონიული გზა, რომელიც საფუძვლად უდევს ჩვენ მიერ აღწერილ სინქრონიულ კანონზომიერებას.

- II. $[V_1'' + V_2''] + V \rightarrow [V_1''] + V$
2. $[უ + უ] + V \rightarrow [უ] + V$:
 ნუჩრუ „დინგი“ — ნუჩრეუ „დინგმა“ (←*ნუჩრე-ეე);
 ბუბუეუ „ყვაილი“ — ბუბეეუ „ყვაილმა“ (←*ბუბუე-ეე);
 ძუძრუეუ „ქალაჩუნა“ — ძუძრეუ „ქალაჩუნამ“ (←*ძუძრუე-ეს);
 ნუთურ „კაიის სავ. სახ.“ — ნუთრეს „ნუთურმა“ (←*ნუთურ-ეს);
 ბუბულ „ქალის სავ. სახ.“ — ბუბულეს „ბუბულამ“ (←*ბუბულ-ეს);
 ლუღუჩ „დაბღურა“ — ლუღჩეს „დაბღურამ“ (←*ლუღუჩ-ეს)...
- III. $[V_1'/V_1''/V_1''' + V_2'''] + V \rightarrow [V_1'/V_1''/V_1'''] + V$
3. $[ა + ა] + V \rightarrow [ა] + V$:
 მაჯაწუ „კაიი“ — მაჯწუეუ „კაემა“ (←*მაჯაწუ-ეე);
 ლაგაზ „მოცივი“ — ლაგზეუ „მოცემა“ (←*ლაგაზ-ეე);
 კაჯან „ტყავი“ — კაჯნეუ „ტყაემა“ (←*კაჯან-ეე);
 ლაწარ „ტკივილი“ — ლაწრეუ „ტკივილმა“ (←*ლაწარ-ეე);
 დახარ „წასვლა“ — დახრეუ „წასვლამ“ (←*დახარ-ეე);
 დათხარ „ტირილი“ — დათხრეუ „ტირილმა“ (←*დათხარ-ეე)...
4. $[ე + ე] + V \rightarrow [ე] + V$:
 კეკერ „საწოვარა“ — კეკრეუ „საწოვარამ“ (←*კეკერ-ეე);
 ცენეს „წელს“ — ცენხეუ „წელსეუ“ (←*ცენეს-ეე);
 თეშერ „ენდობოდა“ — თეშრი „ენდობოდა?“ (←*თეშერ-ი);
 თეყერ „ეხევეუბოდა“ — თეყრი „ეხევეუბოდა?“ (←*თეყერ-ი);
 ხეყერ „იყოდა“ — ხეყრი „იყოდა?“ (←*ხეყერ-ი);
 ლეყერ „უნდოდა“ — ლეყრი „უნდოდა?“ (←*ლეყერ-ი)...
5. $[ო + ო] + V \rightarrow [ო] + V$:
 მოსოლ „სიივე“ — მოსლეუ „სიივემ“ (←*მოსოლ-ეე);
 შოროლ „სიიგანე“ — შორლეუ „სიიგანემ“ (←*შოროლ-ეე);
 ყონოლ „ახალგაზრდობა“ — ყონლეუ „ახალგაზრდობამ“ (←*ყონოლ-ეე);
 თოპოლ „ეძინა“ — თოპორი „ეძინა?“ (←*თოპოლ-ი);
 ხოყორ „გაიგებდა“ — ხოყრი „გაიგებდა?“ (←*ხოყორ-ი)...
6. $[ა + ე] + V \rightarrow [ა] + V$:
 საკერ „კისერი“ — საკრეუ „კისერმა“ (←*საკერ-ეე);
 ფხანერ „ბეჭი“ — ფხანრეუ „ბეჭმა“ (←*ფხანერ-ეე);
 დადერ „ფიციებოდა“ — დადრი „ფიციებოდა?“ (←*დადერ-ი);
 ლალერ „იარა“ — ლალრი „იარა?“ (←*ლალერ-ი);
 ახერ „ყეფდა“ — ახრი „ყეფდა?“ (←*ახერ-ი)...
7. $[ა + ო] + V \rightarrow [ა] + V$:
 ხაკოლ „წყურვილი“ — ხაკლეუ „წყურვილმა“ (←*ხაკოლ-ეე);
 მაილო „შიმშილი“ — მაილეუ „შიმშილმა“ (←*მაილოლ-ეე);
 მალოლ „სიზარმაეუ“ — მალოლეუ „სიზარმაეუმ“ (←*მალოლ-ეე);
 ახრობ „თოხლი“ — ახრბეუ „თოხლმა“ (←*ახრობ-ეე);
 დალორ „მოჰყავდა“ — დალორი „მოჰყავდა?“ (←*დალორ-ი)...
8. $[ე + ა] + V \rightarrow [ე] + V$:
 ფეშკარ „ბიჭი“ — ფეშკრი „ბიჭებნი“ (←*ფეშკარ-ი);
 ლეხარ „ძებნა“ — ლეხრეუ „ძებნამ“ (←*ლეხარ-ეე);
 თეგარ „მორიგება“ — თეგრეუ „მორიგებამ“ (←*თეგარ-ეე);
 დეწარ „სიყვარული“ — დეწრეუ „სიყვარულმა“ (←*დეწარ-ეე);

- დებარ „თხოვნა“ — დებრეე „თხოვნამ“ (←*დებარ-ეე)...
9. [ე+ო]+V→[ე]+V:
 დელოლ „სისუსტე“ — დელლეე „სისუსტემ“ (←*დელოლ-ეე);
 კერლომ „შიშინაობა“ — კერლმეე „შიშინაობამ“ (←*კერლომ-ეე);
 ბერლომ „წაკა“ — ბერლმეე „წაკამ“ (←*ბერლომ-ეე);
 დეხორ „სთხოვდა“ — დეხორი „სთხოვდა?“ (←*დეხორ-ი);
 ჰემორ „მოჰქონდა“ — ჰემორი „მოჰქონდა?“ (←*ჰემორ-ი)...
10. [ო+ა]+V→[ო]+V:
 დოჰარ „გაბეღა“ — დოჰარეე „გაბეღამ“ (*დოჰარ-ეე);
 თოხარ „დარტყმა“ — თოხრეე „დარტყმამ“ (←*თოხარ-ეე);
 თოჰარ „ძილი“ — თოჰარეე „ძილმა“ (←*თოჰარ-ეე);
 დოწარ „გამობმა“ — დოწარეე „გამობმამ“ (←*დოწარ-ეე);
 დოხკარ „ჩაყრა“ — დოხკრეე „ჩაყრამ“ (←*დოხკარ-ეე)...
11. [ო+ე]+V→[ო]+V:
 ოთთერ „დადგა“ — ოთთერი „დადგა?“ (←*ოთთერ-ი);
 მოთთერ „ეგონა“ — მოთთერი „ეგონა?“ (←*მოთთერ-ი);
 თოყერ „ეყო“ — თოყერი „ეყო?“ (←*თოყერ-ი);
 ხოყერ „მოერგო“ — ხოყერი „მოერგო?“ (←*ხოყერ-ი);
 დოყერ „წაიქცა“ — დოყერი „წაიქცა“, (←*დოყერ-ი);
 დოხერ „გაცედა“ — დოხერი „გაცედა?“ (←*დოხერ-ი)...
12. [ი+ა]+V→[ი]+V:
 დიკარ „წაყვანა“ — დიკრეე — „წაყვანამ“ (←*დიკარ-ეე);
 დისარ „დარჩენა“ — დისრეე „დისრეე“ (←*დისარ-ეე);
 დივარ „დათესვა“ — დივრეე „დათესვამ“ (←*დივარ-ეე);
 დილლარ „დადგება“ — დილლრეე „დადგებამ“ (←*დილლარ-ეე);
 წიწყ „ქუტურუტანა“ — წიწყი „ქუტურუტანები“ (←*წიწყ-ი)...
13. [ი+ე]+V→[ი]+V:
 დივერ „დათესა“ — დივერი „დათესა?“ (←*დივერ-ი);
 დიკერ „წაყვანა“ — დიკერი „წაყვანა?“ (←*დიკერ-ი);
 თიტერ „გაქრა“ — თიტერი „გაქრა?“ (←*თიტერ-ი);
 ხიტერ „გაწყდა“ — ხიტერი „გაწყდა?“ (←*ხიტერ-ი);
 დითთერ „გარეცხა“ — დითთერი „გარეცხა?“ (←*დითთერ-ი);
 იხერ „იარა“ — იხერი „იარა?“ (←*იხერ-ი)...
14. [ი+ო]+V→[ი]+V:
 ნიფსორ „ტოლი“ — ნიფსრეე „ტოლმა“ (←*ნიფსორ-ეე);
 შიროლ „სიძველე“ — შირლეე „სიძველემ“ (←*შიროლ-ეე);
 დითორ „დატოვება“ — დითორი „დატოვებდა?“ (←*დითორ-ი);
 იხორ „დადიოდა“ — იხორი „დადიოდა?“ (←*იხორ-ი);
 დიკორ „მიჰყავდა“ — დიკორი „მიჰყავდა?“ (←*დიკორ-ი)...
15. [ი+უ]+V→[ი]+V:
 დიშურ „იწვა“ — დიშური „იწვა?“ (←*დიშურ-ი);
 თივერ „ისვენებდა“ — თივერი „ისვენებდა?“ (←*თივერ-ი);
 ხილურ „იქნებოდა“ — ხილური „იქნებოდა?“ (←*ხილურ-ი);
 თილურ „ასცდებოდა“ — თილური „ასცდებოდა?“ (←*თილურ-ი);
16. [უ+ა]+V→[უ]+V:
 დუღარ „ყვირილი“ — დუღრეე „ყვირილმა“ (←*დუღარ-ეე);

დუსტარ „გაზომვა“ — დუსტარეე „გაზომვამ“ (←*დუსტარ-ეე);
 დუწარ „ავსება“ — დუწარეე „ავსებამ“ (←*დუწარ-ეე);
 ჭუყარ „ზოგვა“ — ჭუყარეე „დაზოგვამ“ (←*ჭუყარ-ეე)...

17. [უ+ე]+V→[უ]+V:

დულერ „ყვიროდა“ — დულერი „ყვიროდა?“ (*დულერ-ი)

19. [უ+ო]+V→[უ]+V:

მუსტოლ „სიმეყვე“ — მუსტოლეე „სიმეყვემ“ (←*მუსტოლ-ეე);
 დუროლ „სიმლაშე“ — დუროლეე „სიმლაშემ“ (←*დუროლ-ეე);
 ყუროლ „სიყრუე“ — ყუროლეე „სიყრუემ“ (←*ყუროლ-ეე);
 დუსტორ „ზომავდა“ — დუსტორი „ზომავდა?“ (←*დუსტორ-ი)...

რ ე დ უ ქ ე ი ა ე პ ე ნ თ ე ზ ი ს ი ს გ ზ ი თ

I. [V₁' + V₂' + V₃] + V → [V₁' + V₂' + V₃] + V

1. [ა+ი]+V→[აი]+V:

ყჭაბიე „კოვზი“ — ყჭაბიეეე „კოვზმა“ (←ყჭაბიე-ეე)
 ქანიზ „ყურძენი“ — ქანიზეეე „ყურძენმა“ (←ქანიზ-ეე);
 დაწორი „სღია“ — დაწორი „სღია?“ (←დაწორ-ი);
 თასირი „ჩააგდო“ — თასირი „ჩააგდო?“ (←თასირ-ი);
 დაღორი „მისცა“ — დაღორი „მისცა?“ (←დაღორ-ი);
 ხაყირი „გაიგო“ — გაიგორი „გაიგო?“ (←ხაყირ-ი)...

2. [ე+ი]+V→[ეი]+V→[იე]-V→[ი]-V^b:

ღეხირი „სთხოვა“ — ღეხირი „სთხოვა?“ (←ღეხირი←ღეხირი←*ღეხირ-ი);
 თეშირი „ღაიჭერა“ — თეშირი „ღაიჭერა?“ (←თეშირი←თეშირი←*თეშირ-ი);
 ღეხყირი „ღაბა“ — ღეხყირი „ღაბა?“ (←ღეხყირი←ღეხყირი←*ღეხყირ-ი);
 ღეფყირი „ღამბო“ — ღეფყირი „ღამბო?“ (←ღეფყირი←ღეფყირი←*ღეფყირ-ი);
 ღეხირი „ეძება“ — ღეხირი „ეძება?“ (←ღეხირი←ღეხირი←*ღეხირ-ი)...

3. [ო+ი]+V→[ოი]+V→[იო]+V:

კოწირი „აპკიდა“ — კოწირი „აპკიდა?“ (←კოწირი←*კოწირ-ი);
 დოწირი „შეაბა“ — დოწირი „შეაბა?“ (←დოწირი←დოწირ-ი);
 დოხყირი „ჩაყარა“ — დოხყირი „ჩაყარა?“ (დოხყირი←*დოხყირ-ი);
 დოხყირი „აასხა“ — დოხყირი „აასხა?“ (დოხყირი←*დოხყირ-ი);
 დოთთირი „ჩაასხა“ — დოთთირი „ჩაასხა?“ (←დოთთირი←*დოთთირ-ი)...

4. [უ+ი]+V→[უი]+V:

დუღირი „იყვირა“ — დუღირი „იყვირა?“ (←*დუღირ-ი);
 დუსტირი „გაზომა“ — დუსტირი „გაზომა?“ (←*დუსტირ-ი);
 დუწირი „აივისო“ — დუწირი „აივისო?“ (←*დუწირ-ი)...

II. [V₁' + V₂' + V₃] + V → [V₁' + V₂' + V₃] + V

5. [ა+უ]+V→[აუ]+V→[აა/ოუ]+V⁷:

ხაბურ „ობი“ — ხაბურეე „ობმა“ (←ხაბურეე←*ხაბურ-ეე);
 დათხურ „ხაიწი“ — დათხურეე „ხაიწმა“ (←დათხურეე←*დათხურ-ეე);
 ჰააწუე „ჩიტი“ — ჰააწუეეე „ჩიტმა“ (←ჰააწუეე←*ჰააწუე-ეე);

⁵ უმარცვლო ი. რომელიც გადასაცვლიბის შემდეგ უშუალო მუხობლობაში აღმოჩნდება წი-
 ნამავალ ხმოვანთან. ხშირად ეწვეს მის ნაწილობრივ ასაშლავლას.

⁶ ასაშლავლის ეს საუბურები ზოგ შემთხვევაში კარალელურად დასტურდება ბავთა მუ-
 ტუეელებში, ამიტომ მათ: დასახელებული მიმდევრობები ყოველთვის არ იკარაულევა რეკონსტ-
 რუქის დონეზე.

დახკურ „ღამპალი“ — დახკრეე „ღამპალმა“ (←დახკრეე←*დახკურ-ეე);
 ჰაჰკურ „ესეა“ — ჰაოტქური „ესეა?“ (←ჰაოტქური←ჰაჰკურ-ი)...

6. [e+u]+V→[eუ]+V→[eა]+V→[ია]+V→[ი]+V:
 ჰიჰკურ „უყურებდა“ — ჰიიქური „უყურებდა?“ (←ჰიიქური←ჰიეჰქური←*ჰიეჰკურ-ი);

ეშურ „აყლდა — იშრი „აყლდა?“ (←*ეშური-ი);
 თებურ „ამბობდა“ — თიბრი „ამბობდა?“ (←*თებური-ი);
 ხელურ „ქრებოდა“ — ხილრი „ქრებოდა?“ (←*ხელური-ი)...

7. [o+u]+V→[ოუ]+V→[ოა]+V→[უა]+V:
 ბოდურ „პალო“ — ბუდურეე „პალომ“ (→ბოდურეე←ბოდურეე.
 ←ბოდური-ეე);

თოყურ „ეყოფოდა“ — თუყური „ეყოფოდა?“ (←*თოყური-ი);
 სოყურ „ჩაეტოდა“ — სუყური „ჩაეტოდა?“ (←*სოყური-ი);
 ჯოხურ „გაცედებოდა“ — ღუხური „გაცედებოდა?“ (←*ღოხური-ი);
 ღოტურ „მიდიოდა“ — ღუხური „მიდიოდა?“ (←*ღოტური-ი)...

ენაში ხმარებული ზეთი ძირითადი ხმოვნის 25 თეორიულად შესაძლებელი ორწევრიანი დისტანციური კომბინაციიდან ბაცბურ სიტყვებში რეალიზებულია ყველა ვარიანტი. მათგან ზოგიერთი: მიმდევრობა ტიპობრივია და ფარაოდაა გავრცელებული, ზოგი კი შედარებით ნაკლებად გვხვდება.

როგორც ვხედავთ, რედუქციას პირდაპირი გზით ექვემდებარება ზეთივე ხმოვანი, ხოლო რედუქციას ევენთუზისის გზით — მხოლოდ ორი. ხმოვანთა დამოწმებული 25 ორწევრიანი დისტანციური მიმდევრობიდან პირდაპირი რედუქციის სამოქმედოა 18, ხოლო ევენთუზისის გზით რედუქციისა — დანარჩენი 7.

ამრიგად, პირდაპირ რედუქციასა და ევენთუზისის გზით რედუქციას შორის ზუსტად არის დანაწილებული ენაში არსებულ ხმოვანთა დისტანციური ორწევრიანი მიმდევრობები და შედეგად ორივე მათგანს მოსდევს მარცვალთა რაოდენობის კლება ბაცბური ენის გრამატიკულ-ლექსიკურ სიტყვაწარმოებაში. ეს ფაქტი მიუთითებს იმაზე, რომ დასახელებულ პროცესთა სახით საქმე გვაქვს ერთი და იმავე ფონემატიური ტენდენციის სხვადასხვა გვარგამოვლინებასთან.

მხოლოდ საყუთრივე ბაცბური სიტყვების ანალიზით რომ შემოვფარგლულიყავით, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ლექსემათა ფლექსიისა და დერივაციის დროს მოქმედი აღნიშნული რედუქციის პროცესები წმინდა ფონეტიკური ხასიათისაა და შეპირობებულია სუფიგნისეული ხმოვნის ზეგავლენით.

რედუქციის მექანიზმი ნათლად გამოიკვეთება სიტყვათა სესხებისას, როცა აუტიქის დართვის გარეშე რედუქცირდება მრავალი სამმარცვლიანი სიტყვა. ქვემოთ ჩვენ თალეე განვიხილავთ სიტყვათა სესხებისას მოქმედ მარცვალდაკლების პროცესს.

როგორც ცნობილია, ბაცბურ ენაში ნასესხებ სიტყვებს ყოველთვის ჩამოსცილდება სახელობითი ბრუნვის ფორმანტი e; ასევე სცილდება ფუძეს, ან სუსტდება და კარგავს მარცვლიანობას აუსლაუტში მოქმედი ყველა ხმოვა-

⁷ დოკ. რ. გაგუას გარკვეული აქვს, რომ „ბაცბურ ენაში უს დამოკლებისა და ვადადაკლების შემდეგ ხშირ შემთხვევაში ხდება მისი შეცვლა მოკლე ილ“. იხ.: რ. გაგუა, ზოგოთრი ფონეტიკური პროცესი ბაცბური ენის ხმოვნებში, იყ. ტ. VIII, 1956, გვ. 472.

ნორ. ამიტომ ნასესხები სიტყვების მარცვალთა რაოდენობაზე მსჯელობისას ამჟერად მათ მხედველობაში არ მივიღებთ. ასე მაგალითად, სიტყვებს: ანგელოზი-ი, ხიზილალ-ა, ეშმაკობ-ა... თანაბრად განვიხილავთ, როგორც სამმარცვლიანებს.

საინტერესოა ის გზა, რასაც ბაცბური ენა მიმართავს სამ- და მეტმარცვლიანი სიტყვების სესხებისას. ორიენტაცია სამი მარცვლის ფარგლებში ამ ენისათვის ბუნებრივია: ნასესხებ სამმარცვლიან სიტყვებს ბაცბური ექცევა ისე, როგორც საკუთარ ორმარცვლიან საწარმოებელ ფუძეს ექცეოდა მესამე მარცვლის (მარედუცრებელი ელემენტის) დართვისას; კერძოდ, ადგილი აქვს რედუქციას და რედუქციის სახეობაც (ნარტივი, ეპენტოზისის გზით) იმავე წესებით ხორციელდება. რომლებიც ზემოთ განვიხილეთ:

მარტივი რედუქცია: ალაზან-ი—ალზან

რედუქცია ეპენტოზისის გზით: პაპიროს-ი—პაპროს

ოთხ- და მეტმარცვლიანი პოზიცია ბაცბური ენისათვის უჩვეულო და ძნელად მოსავლელია, ამიტომ აღნიშნული ტიპის მრავალმარცვლიან ნასესხებ სიტყვებს მახვილი უკეთდება ბოლოდან მესამე მარცვალზე. რითაც ლექსიკური ერთეულის შედგენილობაში გამოიკვეთება ბოლო სამი მარცვლი. თითქოს სიტყვიდან გამოითქვას — უყურადღებოდ რჩება მახვილიანის წინა მარცვლები, გამორჩეული სამი მარცვლის მიმართ კი ენა განახორციელებს ისეთსავე კანონზომიერებებს, როგორსაც სხვა სამმარცვლიანი სიტყვების მიმართ; მაგალითად: მოუხერხებელი-ი → მოუხერხებელ; გაუხანტლებელი-ი → გაუხანტლებელ...

დავასახელებთ ნასესხებ სიტყვათა მაგალითებს, სადაც მარცვალდაკლება მოხდა ახალი სუფიქსის დაურთველად:

ა) პ ი რ დ ა პ ი რ ი რ ე დ უ ქ ე ც ი ა :

1. ი + ი + V → ი + V: ირიბათ — ირიბათ, ხიზილალა — ხიზლალ...

2. უ + უ + V → უ + V: მუგულალ-ი — ნუგზურ, მუკლუგუნ-ი — მუკგან...

3. ა + ა + V → ა + V: ალაზან-ი — ალზან, ქარაევან-ი — ქარევან, ყარამანი-ი — ყარამან, ფლაევან-ი — ფლვან, ვალევან-ი — ვალევან, კალპოტი-ი — კალპოტი, მარგალიტი-ი — მარგლიტი, ბარაქალ-ა — ბარქალ, ვასაქანი-ი — ვასქანი...

4. ე + ე + V → ე + V: გენერალ-ი — ლერნალ, ხევექური-ი — ხევექურ, გამეტებით — გამეტებით, მოფერებით — მოფერებით...

5. ო + ო + V → ო + V: სოლომონ-ი — სოლომონ...

6. ა + ე + V → ა + V: ანგელოზ-ი — ანგლოზ, დარეჯანი-ი — დარჯან, მატარებელი-ი — მატარებელ, აუარებელი-ი — აუარებელ, გაუხარებელი-ი — გაუხარებელ, დუფასებელი-ი — დუფასებელ, საკმეველი-ი — სარკმელ...

7. ა + ო + V → ა + V: მადლობელი-ი — მადლბელ, მახარობელი-ი — მახარებელ, მანათობელი-ი — მანათბელ...

8. ე + ა + V → ე + V: ეშმაკობ-ა — ეშმკობ, დეკანოზ-ი — დეკნოზ, დევანოზ-ი — დევენოზ...

9. ე + ო + V → ე + V: ხელოსანი-ი — ხელსანი, ერბოვერცხ-ი — ერკვერცხ...

10. ო + ა + V → ო + V: ორაგული-ი — ორგულ, მონაზონ-ი — მოლზონ...

* რ. გ ა გ უ ა, ზოგიერთი ფონეტიკური პროცესი ბაცბური ენის ხმოვნებში, ივე, ტ. VIII, 1956, გვ. 467.

11. ო+ე+V→ო+V: დაუზოგებელ-ი—დაუზოგებელ, ცხონებულ-ი—ცხონებულ, მოგონებულ-ი—მოგონებულ, მოუშორებელ-ი—მოუშორებელ, დაღონებით—დაღონებით, მოშორებით—მოშორებით...

12. ი+ა+V→ი+V: ბიძაშვილ-ი—ბიძშვილ, თიბათურ-ი—თიბთურ...

13. ი+ე+V→ი+V: დაუფიქრებელ-ი დაუფიქრებელ, აუცილებელ-ი—აუცილებელ, დაუევირებელ-ი—დაუევირებელ, მოურადებელ-ი—მოურადებელ, განციფიფრებით—განციფიფრებით...

14. ი+ო+V→ი+V: ნიკოლოზ-ი—ნიკლოზ, კიღობან-ი კიღობან...

15. ი+უ+V→ი+V: დიდურათ—დიდრათ ჩინურათ—ჩინრათ, გიჟურათ—გიჟრათ...

16. უ+ა+V→უ+V:

17. უ+ე+V→უ+V:

18. უ+ო+V→უ+V:

რედუქცია ეპენტეზისის გზით:

ა+ი+V→აა+V: გაბრიელ-ი—გააბრალ, მარიამ-ი—მარამ, ხასიათ-ი—ხაასათ, ყალიონ-ი—ყაალონ, პაპიროს-ი—პააპროზ, ხარიტონ-ი—ხაარტონ...

2. ე+ი+V→ეე+V→იე+V→ი+V: ბედნიერ-ი—ბიბდნერ (←ბიბდნერ←ბეაბდნერ)... ბნედიან-ი—ბნიბდნ...

3. ო+ი+V→ოო+V→ოე+V: გოზინაყ-ი—გეგზნაყ (←*გოაზნაყ), მორიელ-ი—მეორელ, მოციქულ-ი—მეცქულ, კორციელ-ი—კეჟარცელ...

4. უ+ი+V→უე+V: სულიერ-ი—სუჟარელ, კუდიან-ი—კუჟდენ, კუზიან-ი—კუჟზენ, ბრუტიან-ი—ბრუტენ.

5. ა+უ+V→აა+V→აე+V: აკმაზულობ-ა—აკმააზლობ (←აკმააზლობ), გამართულობ-ა—გამაართლობ, გაფანტულათ—გაჟანტულათ, გერმანულათ—გერმაანლათ, სვანურათ—სვაანრათ...

6. ე+უ+V→ეე+V→ეე+V→იე+V→ი+V: უგემურათ—უგემრათ (←*უგეიმრათ←უგეამრათ←უგეჟმრათ), მხეცურათ—მხიცრათ, უბედურათ—უბიდრათ, უხერხულთ-ა—უხირხლობ...

7. ო+უ+V→ოო+V→ოე+V→ოე+V: დოხტურობ-ა—დოჟებტრობ (←*დოაებტრობ←*დოჟებტრობ) ოსურათ—ოჟარათ...

ისეთი სამ- და მეტმარცვლიანი ნასესხები სიტყვა, სადაც ბოლო სამმარცვლიანი პოზიციის პირველ ორ მარცველში გვექნებოდა ხმოვანთა დისტანციური უ+ა, უ+ე, უ+ო მიმდევრობა, ბაცბერ ენაში ვერ დავადასტურეთ.

ეს ვითარების მიხედვით, რაც ნასესხებ მრავალმარცვლიან სიტყვათა სახელობითის ფორმებში წარმოგვიდგება, შეუძლებელია ვისაუბროთ ბაცბური აფიქების ხმოვანთა მარედუქცირებელ როლზე. როგორც ცნობილია, სახელობითი ბრუნვა ამ ენაში უნიშნოა, გაუფორმებელი. ამ შემთხვევაში, გამორიცხულია რა სუფიქსთა ყოველგვარი გავლენა ფუძისეულ ხმოვნებზე, ვასკნით, რომ რედუქციის გზით ბაცბურში რეგულირდება მარცვალთა რაოდენობა ცალკეულ ფორმათა ფარგლებში; შეიძინევა ენის სწრაფვა სიტყვათა გაორმარცვლიანებისაკენ; სუფიქსის ეული ხმოვნები რედუქციაში მონაწილეობენ მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ზრდიან სიტყვაში მარცვალთა რაოდენობას.

ასეთ დასკვნას მხარს უჭერს ის გარემოება, რომ სამმარცვლიანი სიტყვები, რომელთაც სესხებისას ზემოაღნიშნული გზით უკვე დაკარგეს თითო ხმო-

ვანი და გაორმარცვლიანდნენ, როცა ჩაერთვიან ამ ენის ბრუნების სისტემაში, კარგავენ ვიდრე ერთ ფუძისეულ ხმოვანს, თუ ჩნდება ხელახალი გასამმარცვლიანების შესაძლებლობა. იქ, სადაც ბრუნვის ფორმანტი ხმოვანს შეიცავს, სესხებისას გაორმარცვლიანებული ფუძე ამჭერად უკვე ერთმარცვლიანი ზღედა, რის შედეგადაც მთლიანი სიტყვა კვლავ ორმარცვლიანობას ინარჩუნებს. მაგალითად:

1. სახ. მოლზოხ „მონაზონი“—ერგ. მოლზნეს (←*მოლზონ-ეს);
2. სახ. ალზახ „ალაზანი“—ერგ. ალზნეს (←*ალზან-ეს);
3. სახ. სოლმოხ „სოლომონი“—ერგ. სოლმნეს (←*სოლმონ-ეს);
4. სახ. მაჰრამ „მარიამი“—ერგ. მაჰრმეს (*მაჰრამ-ეს);
5. სახ. სუჰარელ „სულიერი“—ერგ. სუჰარლეს (←*სუჰარელ-ეს)...

ბრუნებისას რედუქციის მსგავსი პროცედურა ხოციეოდება აგრეთვე ნასესხები მრავალმარცვლიანი სიტყვების ბოლო ორი მარცვლის ფარგლებში. მაგალითად:

1. სახ. საყერბელ „საყერბელი“ — ერგ. საყერბლევ ((←*საყერბელ-ევ);
2. სახ. საფარბელ „საფარბელი“ — ერგ. საფარბლევ (←*საფარბელ-ევ).

ამისათვის, რომ რედუქციის განხილული პროცესები აიხსნას როგორც სიტყვის სიგრძით შეპირობებული, უნდა გაიჩვენოს, რატომ ხდება ზოგჯერ რედუქცია ორმარცვლიან პოზიციაში. როგორც აქამდე ჩვენს მიერ განხილული მაგალითებიდან ჩანდა, სარედუქციო პოზიცია ბაცებურში მხოლოდ სამმარცვლიანია.

დავერბევა გვიჩვენებს, რომ აქაც გარკვეული კანონზომიერება მოქმედებს, კერძოდ: ორმარცვლიანი პოზიცია ხმოვნებისა რედუქციას ექვემდებარება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ბოლო მარცვალ სიტყვისა ღიაა. ამ დროს სუსტდება ან მთლიანად იკარგება აუსლაუტის ხმოვანი. ნათქვამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახლოთ როგორც საყუთრივ ბაცებური, ისე ნააესხები სიტყვები. გვაქვს ქართულში ყოჩი—ბაცებურში ყუჩი, ქორი—ქურ, წაბლი—წაბლ, შარა—შარ, ფარა—ფარ, ვაზა—ვაზ, მოლა—მოლ, ღელე—ღელე, მოსე—მოსე, ფორე—ფორე, წყარო—წყარო, მარო—მარო... ამ დროს დასუსტებული ი და უ ხმოვნები წინა ხმოვანთან ვადანაცვლებენ, თუ ის ღიაობის ხარისხით აღემატება ამ უკანასკნელს, დასუსტებული ა, ე და ო კი იწვევენ წინამავალი ხმოვნის საკომპენსაციო დაგრძელებას*.

ორმარცვლიან სიტყვებში სუფიქსის დაღრთველად მიმდინარე ხმოვანთა რედუქციის აღნიშნული პროცესები შეუძლებელია კვლავ მარცვალთა რაოდენობის შემცირების ტენდენციით ავხსნათ. ვფიქრობთ, რომ მაშინ, როცა ორთუ მეტმარცვლიან სიტყვათა აუსლაუტში ხმოვანი რედუქცირდება, თავს იჩენს ენის მისწრაფება ლამარცვლიანი სტრუქტურის ფორმები გარდაქმნას დასუარულმარცვლიანი სტრუქტურის ფორმებად. წინააღმდეგ შემთხვევაში რედუქცია (ხმოვნიანი სუფიქსის დაღრთველად) უნდა განხორციელდებოდეს აგრეთვე თანხმოვნით დაბოლოებულ ორმარცვლიან სიტყვებში, რაც ვერცერთ მაგალითში ვერ დავადასტურებთ. ფაქტის ასეთ ახსნას შხარს უპერს ქართველურ

* ბოლო ღია მარცვალში ხმოვნის რედუქცია ხდება მაშინაც, როცა სიტყვა მრავალმარცვლიანია.

ენებში: ქართულსა და სვანურში — მოქმედი სიტყვის ბოლო მარცხლის დახურვის ანალოგიური ტენდენცია¹⁰.

М. Г. МИКЕЛАДЗЕ

РЕДУКЦИЯ ГЛАСНЫХ В БАБИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Р е з ю м е

В бабийском языке, когда в процессе флексии и деривации к двусложным исходным основам прибавляется суффикс с вокальным сегментом, почти всегда наблюдается редукция. При этом первый гласный, который обычно принадлежит корню, изменениям не подвергается. Под влиянием последующего гласного (гласного нового аффикса), редуцируется гласный второго слога.

В бабийских словах не встречается непосредственная гетеросилабическая комбинация двух полных гласных. Поэтому, говоря о редукции, мы имеем в виду только те случаи, когда между гласными стоит согласный звук.

Редукция осуществляется двумя способами:

1. В первом случае имеет место полная редукция второго гласного основы (**bad'er-cl*)>*badrol* „детство“, ср. *bad'er* „дитё“).

2. Во втором случае указанный гласный становится неслоговым и происходит его перестановка (эпентеза) с предыдущим полным гласным, в результате чего получаем нисходящий дифтонг (**dav'ir-i*<*dajvri* „потерялся?“ ср. *dav'ir* „потерялся“).

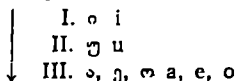
В связи с указанными видами редукции в статье рассмотрены следующие вопросы:

1. Каковы взаимоотношения данных видов редукции, наблюдаемых в процессе флексии и деривации бабийского языка?

2. Какие причины вызывают интересующие нас процессы?

Наблюдение показывает, что если первый гласный основы превышает второй гласный по степени открытости, то редукция последнего осуществляется путем эпентезы, а в остальных случаях происходит простая редукция. Это обстоятельство свидетельствует о том, что оба вида редукции представляют собой разные реализации одной и той же фонематической тенденции.

С точки зрения редукции в бабийском языке релевантны три степени открытости:

Введем следующие обозначения: степень открытости — I, II, III; место гласного в основе — 1, 2, 3; гласный — V, неслоговой гласный — \check{V} . В этом случае установленное правило редукции можно записать при помощи предлагаемых формул:¹

Простая редукция²

I. $[V_1 + V_2] + V \rightarrow [V_1] + V$.

II. $[V_1/V_1' + V_2/V_2'] + V \rightarrow [V_1/V_1'] + V$

III. $[V_1/V_1'/V_1'' + V_2/V_2'/V_2''] + V \rightarrow [V_1/V_1'/V_1''] + V$

¹⁰ თ. ჯამყრელიძე, გ. მაკავეარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი-ქართულურ ენებში, თბილისი, 1955, გვ. 114, 349; თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონემატიკური სტრუქტურა, თბილისი, 1976, გვ. 134.

¹ Позиция гласного отсчитывается с начала слова, слева направо.

² В квадратных скобках стоит основа, к которой добавляется суффикс, содержащий гласный элемент.

Редукция, осложненная эпентезой

IV. $[V_1'''/V_1'' + V_2'] + V \rightarrow [V_1'''/V_1'' + \overset{\Delta}{V}_1'] + V$ V. $[V_1''' + V_2''] + V \rightarrow [V_1''' + \overset{\Delta}{V}_1''] + V$

Примеры

I. d̄yirib „крупный“ — d̄yirbes „крупный“ эрг. п. (←*d̄yirib-es)

II. bubuk „цветок“ — bubkev „цветок“ эрг. п. (←*bubuk-cv)

dišur „лежал“ — dišri „лежал?“ (←*dišur-i)

III. diver „посеял“ — divri „посеял?“ (←*diver-i)

duyer „кричал“ — duyri „кричал?“ (←*duyer-i)

bader „дите“ — badrol „детство“ (←*bader-ol)

IV. kanis „виноград“ — kajnsev „виноград“ (←*kanis-cv)

dustir „измерял“ — dujstri „измерил?“ (←*dustir-i)

V. akur „горел“ — oukri „горел?“ (←*aukri ←*akur-i)

Данная закономерность не имеет исключений, и формулы изображают все возможные случаи редукции гласных.

В исконно бацбийских словах редукция неизменно связана с присоединением морфемы, содержащей вокальный сегмент, однако в большем числе заимствованных основ, состоящих из трех и более слогов, указанный процесс реализуется и без присоединения нового аффикса. В частности, груз. iribat—бацб. irbat „хосо“; груз. alazan-i—бацб. alzan „Алазань“; груз. solomon-i—бацб. solmon „Соломон“; груз. madlobel-i—бацб. madbel „благодарный“; груз. otagul-i—бацб. ogul „форель“; груз. gozinaq-i—бацб. goiznaq (национальное лакомство); груз. sulier-i—бацб. sujrel „человек“³.

Следовательно: 1. Редукция в бацбийском языке является средством регуляции числа слогов в пределах отдельной формы. Наблюдается стремление к унификации слов по двусложной модели. 2. Суффиксальный гласный в процессе редукции имеет значение лишь постольку, поскольку он приводит к увеличению числа слогов в слове.

Данный вывод подтверждается тем фактом, что заимствованные трехсложные слова, уже утратившие один гласный, включаясь в систему склонения языка, утрачивают еще один гласный основы, если возникает возможность добавить новый слог в виде суффикса.

³ Показатель именительного падежа в грузинских заимствованиях в бацбийском языке обычно ускается.

თელავის ი. გოცვაშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართული ენის კათედრა

წიგნობაშია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგორამ

ბრეზა ჩანტლაჰი

ბასკური დიალექტური ლექსიკის იზომორფული და
ალომორფული ანალიზი

ბასკური ენა მრავალფეროვანია დიალექტებითა და კილო-თქმებით, მიუხედავად იმისა, რომ მისი ტერიტორია ძლივს აღწევს ოცდაათიოდე ათას კვადრატულ კილომეტრს სადაც, 2200 000 მცხოვრებიდან 750 000 ბასკია. არსებობს ბასკური ენის დიალექტებად დაყოფის ორი კლასიფიკაცია.

პირველი ეკლთენის ცნობილ ფრანგ დიალექტოლოგს, ლუი-ლუსიენ ბონაპარტს. იგი არის ბასკეთის ლინგვისტური რუკის ავტორი. ბონაპარტის მიხედვით ბასკეთის ქვეყნის შვიდ პროვინციაში გავრცელებულია რვა დიალექტი: ბისკაიური, გიპუსკოური, ჩრდილო ზემონავარული, სამხრულ ზემონავარული, ლაბურდული, აღმოსავლურ ზემონავარული, დასავლურ ზემონავარული, სულეტური.

ცნობილი ბასკი დიალექტოლოგის, ბასკეთის აკადემიის პირველი პრეზიდენტის, მარია დე ასკუეს მინდევით ბასკურში გამოიყოფა შვიდი დიალექტი: ბისკაიური (B) გიპუსკოური (G) ზემო ნავარული (AN), სულეტური (S), ლაბურდული (L) და ქვემო ნავარული (BN), ბონაპარტისგან განსხვავებით ასკუე შემოიღებ დიალექტად გამოპყურას რონკალურს (R). მისი აზრით, რონკალის ხეობა 18-იოდე სოფელში იმდენად განსხვავებული კილოთი ლაპარაკობენ, რომ იგი შეიძლება ცალკე დიალექტად გამოიყოს (დღეს ამ დიალექტზე ხუთიოდე მოხსენი ლაპარაკობს).

ზემოთ აღნიშნული დიალექტებად დაყოფის ორი კლასიფიკაციიდან ჩვენ ვემყარებით ასკუეს კლასიფიკაციას, რადგანაც ხელთა გვაქვს მისი ტრილინგუური ბასკურ-ესპანურ-ფრანგული ორტომიანი ლექსიკონის ორივე გამოცემა (1905 წლის და 1969 წლის მიჩელენას რედაქციით გამოსული შვიცხეული გამოცემა, სადაც შესულია ყველა ის სიტყვა, რომლებიც ასკუემ მოიპოვა ამ წიგნის გამოსვლიდან სიკვდილამდე). აგრეთვე მისი ტექსტები. ბასკეთის აკადემია, რომელთანაც არსებობს ბასკური სალიტერატურო ენის გრამატიკის შემდგენელი კომისია, ეყრდნობა ასკუეს კლასიფიკაციას.

ამ მოკლე ექსკურსის შემდეგ გადავიდეთ ძირითად ნაწილზე — დიალექტური მასალის იზომორფულ და ალომორფულ ანალიზზე.

დიალექტური მასალის შესწავლის ძირითად პრინციპად მიჩნეულია ლინგვისტური გეოგრაფიის მეთოდი, ე. კარტოგრაფია (ატლასებისა და რუკების შედგენა), არქალური ლინგვისტიკა. ბასკურ დიალექტური ლექსიკის შესწავლის შემდეგ მივიდით იმ დასკვნამდე, რომ ლექსიკის შესწავლა შეიძლება არა მხოლოდ ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპებით, ჩვენ ვიყენებთ ისეთ მეთოდებს, რომლებიც არ გამოირცხავს ზემოთ აღნიშნულ ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპებს. არამედ ზედმიწევნით ავსებს მას. ეს არის ბასკურ დიალექტური ლექსიკის იზომორფულ ტიპებად დაყოფის პრინციპი.

მაშასადამე ასკუეს დიალექტური მასალის შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ ბასკური დიალექტური ლექსიკა ძალზე დანაწილებულია არამეტოი ინდო-

ევროპულ ენებთან შედარებით, არამედ ქართულთანაც, რომელიც, ბასკურის მსგავსად, მთაგორიან რელიეფშია გავრცელებული. ბასკური ლექსიკა რომ ძალზე განიცდის ვარიაციას დიალექტების მიხედვით, ამის საილუსტრაციოდ მოვიყვანო „მთვარის“ მაგალითს, რომელიც რამდენიმე ლექსიკურ ვარიანტს გვაძლევს დიალექტების მიხედვით. მაგალითად *ilargi* (AN, B, G, L), *goiko* (R), *argizari* (B), *il* (c), „*irargi* (B), *ilberri* (AN, BN, G, L, R). „ახალი მთვარე“, *ilzaar* (B) „საჯეს მთვარე“. შედარებისთვის მოვიყვანოთ „მთვარე“ სლავური ენებისათვის, სადაც თითქმის ყველგან გვაქვს ძირი *sol* და სუფიქსი -*cc*. ეგვევი ძირი გვაქვს ზოგერთ ინდო-ევროპული ენებისთვის. მაგალითად. ფრანგული *le lune*, გერმანული *zonne*, ლათინური *luna*. ავიღოთ სხვა ლექსიკური ერთეული. მაგალითად „მუზა“: *artz, aritz* (AN, BN, B, G), *arizkando, tapar, uraritz, xinitza, ipinibar, tarte, ametz, sarats, arizketa, ezkanda, arixkanda*. ამათგან უმრავლესობა ძალიან ძველია, განსაკუთრებით კი *artz, aritz*, რადგანაც, ერთი მხრივ, ამ სიტყვას ბევრი ბასკოლოგი უდარებს (h) *ari* „ქვას“, მეორე მხრივ, ჯერ კიდევ ნიკო მარი *aritz*-ს უდარებდა სომხურ ტოპონიმს „არიცა-ვანქ“-ს (*արիყա-վանք*), სადაც *არიც* „მუზა“ უნდა იყოს, ხოლო *ვანქ* „მონასტერია“, რაც მთლიანად უნდა ნიშნავდეს „მუხის მონასტერს“.

ამგვარად, „მუხისა“ და „მთვარისა“ სხვადასხვა ტერმინთა დანაწილებად დიალექტების მიხედვით ისტორიულად არ გამოირჩეხავს იმას, რომ ბასკურის ლექსიკისთვის არ იყო დამახასიათებელი იზომორფიზმი. (ე. ი. ამა თუ იმ სიტყვის ერთი და იმავე ლექსიკური ერთეულით გადმოცემა სხვადასხვა დიალექტში). პირიქით, ეს უკანასკნელი უფრო დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ბასკურისათვის. ლექსიკური მასალის ანალიზის შედეგად ირკვევა, რომ ალომორფიზმი (ლექსიკურ ერთეულთა სხვადასხვაობა დიალექტების მიხედვით) უფრო ზედაპირული, მეორეული ჩანს იზომორფიზმთან შედარებით.

ბუნებრივია, იზომორფული და ალომორფული ლექსიკა სხვადასხვა ლექსიკურ სფეროში სხვადასხვაა.

ავიღოთ ლექსიკის ერთ-ერთი გამძლე სფერო — ადამიანთა სხეულის ნაწილები, რომლებიც თითქმის ყველა ენაში ნაკლებად განიცდის სხვა ენათა გავლენას. უფრო მეტად მდგრადი სფეროა ენათა ნათესაობის დასადგენად სხვა უძველეს ლექსიკურ ჯგუფებთან ერთად იყენებენ ადამიანის სხეულის აღმნიშვნელ სახელებსაც. ამ ჯგუფის სახელების ანალიზის შედეგად ირკვევა, რომ მთელი ჯგუფი შეიძლება დაყოს ექვს იზომორფულ ტიპად:

1. სრული იზომორფიზმი (როცა ამ თუ იმ ცნებას ერთი და იგივე ლექსიკური ერთეული შეესაბამება ყველა დიალექტში). მაგალითად, *buru* „თავი“, *esko* „ხელი“, *sabel* „მუცელი“, *biotz* „გული“, *bare* „ელენთა“, *bular* „მკერდი“, *gibel* „ღვიძლი“, *oin* „ფეხი“, *beso* „მკლავი“.

2. ფონეტიკური იზომორფიზმი (როცა რომელიმე დიალექტში ფონეტიკური გადახრა გვაქვს). მაგალითად, *ezur* „ძვალი“ (AN, BN, G, L, R), *hezur* (BN, L, S), *esür* (S), *azur* (B).

3. ლექსიკური იზომორფიზმი (როცა რომელსამე დიალექტში განსხვავებული ლექსიკური ერთეულია წარმოდგენილი), მაგალითად,

lepo (AN, BN, G, S), „კისერი“, sama (B), urdail „კუკი“, (B, AN, G, L), zakel (B, G), estomaka (S) ნასესხებია.

4. ფონეტიკურ-ლექსიკური იზომორფიზმი (როცა ერთდროულად ფონეტიკური გადახრაც გვაქვს და ლექსიკურიც რომელსამე დიალექტში). მაგალითად, birika „ფილტვი“ (AN, B, BN, G, R), biri (B, L.), bire kats (B), biriki (B), auspo (AN, B, G), hauspo (S), alsar (R).

5. ზეიზომორფიზმი (როცა სრული იზომორფიზმის გვერდით გვაქვს პარალელური ფორმები). მაგალითად, oin (c) „ფეხი“, anka (AN, B, G), zangio (AN, B, L).

6. ეტიმოლოგიური იზომორფიზმი (ასეთ შემთხვევაზე ვვადგენვს ძირითადად კომპოზიტები, როცა ერთ-ერთი კომპონენტი სრულ იზომორფიზმს გვიჩვენებს, ხოლო მეორე ალომორფულია), მაგალითად. aosapai „სასა“ ao || aho „პირი“ (c) sapai || sabai „სხენი“, „ზედა ნაწილი“, ე. ი. „პირის სხენი ანუ ზედა ნაწილი“; besagain „მხარი“; Lesa (c) „მკლავი“, gain „წვერი“, ე. ი. „მკლავის წვერი“ (ამ კომპოზიტების მეორე ნაწილი სხვადასხვა დიალექტის მიხედვით ალომორფულ სურათს გვიჩვენებს).

როგორც ჩვენთვის არის ცნობილი. ბასკური დიალექტური ლექსიკა იზომორფული და ალომორფული ანალიზის თვალსაზრისით არაიქნა შეუსწავლავი. ისმის კითხვა, როგორ სწავლობდნენ აქამდე ბასკურ დიალექტურ ლექსიკას? პირველ რიგში დიალექტურ მასალას აგროვებდნენ ძირითადად დიალექტური ლექსიკონების ავტორები: ასკუე, ლანდი, მუხიკა, ლაფიტო, ეჩებერია. მენდი-საბალია და სხვები. შემდეგ ახდენდნენ კარტოგრაფირებას (ბასკური ენის აკადემია ფრანგი ბასკოლოგის, ეაკ ალიერის ხელმძღვანელობით ადგენს ბასკური დიალექტების ლინგვისტურ ატლასს): ლექსიკური იზოგლოზების ფუძველზე აკეთებდნენ დასკვნებს ამა თუ იმ სიტყვის ისტორიაზე.

მართალია, ასკუეს ლექსიკონში ჩანასახის სახით ჩანს სრული იზომორფიზმი, მან ყველა დიალექტისთვის საერთო ლექსიკურ ერთეულებს გვერდით მიუწერა (c) რაც ნიშნავს comun „საერთოს“. ასკუეს სხვა შრომების გაცნობისას ირკვევა, რომ მას არც კი უცდია დაეყო ბასკური დიალექტური ლექსიკა ტიპების მიხედვით.

დიალექტური ლექსიკის ასეთი ანალიზის მოშველიებით შეიძლება მივიღოთ ისეთი შედეგები, რომლებსაც ვერ მოგვეცემს იმავე მასალის დეტალური კარტოგრაფირება. მართალია, ჩვენ მიერ გამოყოფილი ტიპების მიხედვით მამასალის აღწერის შედეგები მიახლოებითი იქნება, მაგრამ ჩვენი ასეთი ანალიზის შემდეგ შეიძლება გადავწყვიტოთ ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხი მოცემული ლექსიკური მასალიდან (ვთქვათ. ადამიანის სხეულის აღწერილობითი ლექსიკიდან) — რომელია უფრო მეტად იზომორფული და რომელი ალომორფული. რატომ მაინცადამაინც buru „თავი“, esko „ხელი“, sabel „მუცელი“ და სხვები გვიჩვენებს სრულ იზომორფიზმს და არა რომელიმე hegi „თვალი“? რატომ არის „სახის“, „წარბის“ (და სხვა) აღმნიშვნელი სიტყვები ასეთი ალომორფული? bekain „წარბი“ (AN, B, BN, G, L), bekan (B), bekhan (BN, S), bepuru (AN), bepuru (S), bephuru (BN, S), bezintza (B, G), belagun (AN, G), betzurda (B), betoskol (R), ამა თუ იმ სიტყვისათვის რა-

ტომ არის იზომორფული ბასკურის დასავლური დიალექტები, ხოლო სხვა სიტყვებისათვის აღმოსავლური დიალექტები? და ბოლოს რამდენად გამართლებული იქნება ასეთი ანალიზი მიუხედავად ბასკური ენის ლექსიკის სხვა სფეროს ან სხვა ენებს, კერძოდ, ქართულ ენას, სადაც ბასკურთან შედარებით ლექსიკურ ერთეულთა ვარიაცია შედარებით ნაკლებია დიალექტების მიხედვით. როცა ამა თუ იმ სიტყვის ლექსიკონის სახესხვაობა მეტია დიალექტების მიხედვით, მაშინ ლექსიკოგრაფიული ანალიზი უფრო ეფექტურ შედეგს იძლევა, ხოლო როცა ნაკლებია, მაშინ მიმართავენ კარტოგრაფიულ მეთოდებს.

ყველა შემთხვევაში ჩამოთვლილი საკითხი ჩუნი აზრით. მკვან-შნებს იმაზე, რომ ბასკური დიალექტური ლექსიკის იზომორფული და ალომორფული ანალიზი. მისი ტიპებზე დაყოფა ზედმიწევნით აქსენტს დიალექტოლოგიაში დღემდე არსებულ მეთოდებს.

ლიტერატურა

1. Prence Luis-Lusien B on a part e. Cart de sept provinces Basques. Lo cre. 1863.
2. R. M. Askue. Diccionario vasco-español-francés. Bilbao. 1969.
3. Plácido Mujika. Diccionario castelano-vasco. Bilbao. 1973.
4. В. М. Жирмунский. О некоторых проблемах лингвистической географии. „Вопросы языкознания“, № 4, 1956. М. А. Бородино. Проблемы лингвистической географии. М.-Л., 1966.

ЧАНТЛАДЗЕ Г И.

ИЗОМОРФНЫЙ И АЛЛОМОРФНЫЙ АНАЛИЗ БАСКСКОЙ ДИАЛЕКТНОЙ ЛЕКСИКИ

Резюме

Диалектная вариативность является важнейшей чертой баскского языка.

После изучения баскской диалектной лексики мы установили, что в баскской лексике можно выделить шесть типов изоморфизма: полный, фонетический, лексический, лексическо-фонетический, сверхизоморфный и этимологический.

Крайне распространенный алломорфизм в современном баскском языке в значительной мере не имеет глубоких исторических корней, являясь поэтому вторичным.

Анализ баскского изоморфизма позволит нам дать глубокое описание своеобразия баскского языка, без чего не может быть раскрыто его прошлое и определено его место среди других языков.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი ქართული ენის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ პეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა

ბაიანო თუშაღლიზილი

ბარდაბნელ აზერბაიჯანელთა მეტყველების
ზოგიერთი ლექსიკური თავისებურება

გარდაბნელ აზერბაიჯანელთა მეტყველების ენობრივი მასალა საშუალებას გვაძლევს გამოვყოთ საკუთრივ დიალექტური ერთეულები, რომლებიც სალიტერატურო ენასა და მის დიალექტებში ან საერთოდ არ დასტურდება, ან გვხვდება ტრანსფორმირებული სახით. ქვემოთ მოგვეყავს ზოგიერთი ნიმუში.

ამაჰლამაჰ — საკვლევ მეტყველებაში ნიშნავს ნახშირის გაღვივებას. ცეცხლის გაჩაღებას. ეს სიტყვა აღინიშნება აგრეთვე აზერბაიჯანელი ენის ნუხას დიალექტში. შეტანილია აგრეთვე აზერბაიჯანელი ენის განმარტებით ლექსიკონში მინაწერთა მახალი სөз 'აღვილობრივი', 'ტერიტორიული სიტყვა', სალიტერატურო აზერბაიჯანელი ენის ლექსიკონში არაა შეტანილი, ეტყობა სწორედ მაჰალი სөз-ის დამოწმებით. სალიტერატურო ენაში იხმარება *ош яндырмаг, алышдырмаг, сдламаг*, 'დანთება' (ცეცხლის). აღსანიშნავია რომ *alazlamag* 'დანთება' სიტყვა დაიძებნა რედჰაუზის ლექსიკონში¹, თურქულ დიალექტებიდან — თოქათის დიალექტში². ხოლო ზმნის ძირი *alaz* 'ალი' დასტურდება თულაჯის³ ლექსიკონში და აგრეთვე თურქულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონში *alaz*, *alcv* 'ცეცხლი'.

ამგვარად *ამაჰლამაჰ* ნაწარმოებია *ამაჰ* სიტყვიდან -*ჰა* სუფიქსის მეშვეობით. აღსანიშნავია, რომ ე. სევოროთიანის თურქულ ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში მოტანილია შემდეგი მოსაზრება: „*A.tas* из иранских языков, ср. *س س* 'горящий уголь' (Ягел.то, Steingass)“⁴. როგორც ვხედავთ, *alazlamag* სიტყვას დაეძებნა პარალელები თურქულ სალიტერატურო ენასა და მის დიალექტებში.

ბარჰა.ტამაჰ — 'დაბარება' აზერბაიჯანელი ენის განმარტებით ლექსიკონში ეს ზმნა არაა ფიქსირებული, არ ვხვდებით მას არც აზერბაიჯანელი ენის დიალექტებში. აზერბაიჯანელი ენის განმარტების ლექსიკონში შეტანილია არს. სახელი *ბარჰანა*, რომელიც ნიშნავს 1. საოჯახო ნივთებს; 2. ტურტს, ამასთან ლექსიკონში მითითებულია, რომ სიტყვა წარმომავლობით სპარსულია და არქაული⁵. იგივე სიტყვა იდენტური მნიშვნელობით დასტურდება ყაზახის დიალექტსა და დმანურ კილოში⁶. თურქულ განმარტების ლექ-

¹ W. Redhouse. A Turkish and English Lexicon. Constantinople. 1921.

² Türkiyede Hak Ağızından Söz Derleme Dergisi. c. I. İstanbul. 1931.

³ P. Tuğlacı. Büyük Türkçe-Fransızca sözlük. İstanbul. 1968.

⁴ Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974.

⁵ Азербайжан дилинин инахлы дугьети. I чилд. Б.. 1966.

⁶ В. Т. Джагидзе. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка, Баку. 1965.

სიკონში გამოტანილია სიტყვა bark,⁷ ev bark 'საოჯახო ნივთები'. ხოლო თურქულ-რუსულ ლექსიკონში აღნიშნულია აგრეთვე ზმნა barklanmak—обзавестись домом, семьей, жениться⁸, 'დაოჯახება'

ბყდყ.—'სულიერი', 'სულდგმული!' სალიტერატურო აზერბაიჯანულსა და დიალექტებში ეს სიტყვა არ დასტურდება. თურქული ენის დიალექტებში bidî ნიშნავს 1. deve yavrusu 'კოზაკი'; 2. kaz yavrusu 'ბატის ქუტი'; 3. ördek yavrusa 'იხვის ქუტი'⁹ (Muğla, Çanakkale, Bursa), სხვა ლექსიკონებში ეს სიტყვები არ დაიძენა.

დამირში — 'შამფურის ფორმის რკინის ბრტყელი ჯოხი, ცხობის დროს ლავაშის გადასაბრუნებელი'. ერთი შეხედვით დამირში ფორმით დამირჩი 'შეუღელი', სიტყვას წააგავს. სემანტიკურად კი ისინი ერთმანეთისაგან დამეტრულად განსხვავდებიან. დამირში შედგენილი უნდა იყოს, ორი სიტყვისაგან დამირ+შიშ 'რკინის შამფური', განსხვავებით ჩვეულებრივი ხის შამფურისაგან. ორი სიტყვის შერწყმის შედეგად და ბოლოკიდური ш თანხმუნის მოკვეთით მიღებულია ფორმა დამირში.

ამლიათ — 'მოხარშული ბატკნის ხორცი' (სტუმარს ცხლად მიერთმევია) — შედგენილი სიტყვაა. ამლიк (кормленный молоком ягненок), 'რძითაყვები ბატკანი', шт 'ხორცი'. როგორც ვხედავთ, ეს სიტყვა მიღებულია ორი ელემენტისაგან. რომელთაც განიცადეს სათანადო ცვლილება: ამლიк სიტყვაში დაკარგულია ბოლოკიდური к; გარდა ამისა მოსალოდნელი იყო მეორე სახის იზაფეტი, რაც არ გვაქვს.

აппах, чаласы — 'პურის საცხობი ადგილი' (ასე იწოდება ოდნავ ამოღრმავებული ორმო, რომელშიც იდგმება ზედადგარი და ქვეშ უნთებენ ცეცხლს).

ასეთი კომპოზიტი არაა ფიქსირებული ჩვენს ხელთ არსებულ არც ერთ ლექსიკონში. კომპოზიტის შემადგენელი ნაწილებია სიტყვა аппах, რომელიც 'პურს' ნიშნავს, ხოლო чала (ახალ სპარსულში) چاله ნიშნავს 'ორმოს. ღრმულს, დაბლობს, ჩადრმავებულ ადგილს', შდრ. ახ. ქართ. ჳალა¹⁰.

кулун кишниш — 'მინდვრის ქინძი, ველური ქინძი'. ვ. რადლოვთან وغي قوبران قوسلى ослиный хвост (растение)¹¹—ველური მცენარის სახელწოდებაა. თურქულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონში кишниш, 1. jaban papatyasi, jaban majdanızu¹² მინდვრის გვირილა', 'მინდვრის ოხრაბუში; ენციკლოპედიურ ლექსიკონში: кишниш — maydanozgillerden yaprakları maydanozu andıran ve kuru yemişi bahar alarak kullanılan bir bitki (nebatı)¹³ (ქოლგოსანთა ოჯახის მცენარე, რომელსაც ოხრაბუშის მსგავსი ფოთლები აქვს და იხმარება როგორც საკაბში). სალიტერატურო აზერბაიჯანულში — кешниш¹⁴ кинза (огородная зе-

⁷ Mehmet Ali A ğ a k a y. Türkçe sözlük, Ankara, 1959.

⁸ Д. А. Магазаник. Турецко-русский словарь, М., 1931.

⁹ Söz Derleme Dergisi, c. I. İstanbul, 1939.

¹⁰ იხ. შმალიშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობისა, თბ., 1966, გვ. 407.

¹¹ В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, т. IV, СПб, 1911.

¹² Söz Derleme Dergisi, c. III, İstanbul, 1947.

¹³ Resimli yeni lûgat ve ansiklopedisi, c. III.

¹⁴ Азәрбајҹанҹа-русҹа лугәт, Б., 1965.

лень) 'ქინძი'. ამგვარად შესიტყვების *күлүн кишниш* პირდაპირი თარგმანი იქნება 'ვირის ქინძი', ანუ 'ველური, მინდვრის ქინძი', ბალის ქინძის საპირისპიროდ. ხსენებულ შესიტყვებაში *күлан* სიტყვა გვაქვს *күлүн* ფორმით. გარდა ამისა, იმის გამო, რომ ორივე შემადგენელი სახელია, მოსალოდნელი იყო მეორე სახის იზაფეტი, მაგრამ აქ არაა გაფორმებული.

Өлчәи — 'საწყაოდ გამოყენებული თასი. ამ სიტყვის ამოსავალია **Өлчмәк** ზმნა. ამ ზმნიდან ნაწარმოები სიტყვაა **Өлчү** 'საზომი', 'ზომა', 'ოდენობა' 'საწყაოდ'. ნათელია, რომ ჩვენთვის საინტერესო მეტყველებაში იხმარება **Өлчмәк** ზმნის მიმღობა—**Өлчәи** 'საწყაოდ', ანუ 'თასი, რომელიც გამოიყენებოდა საწყაოდ. თურქულ ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში აღნიშნულია, რომ **Өлч-**, **Өлчә**¹⁵, ძირიდან ნაწარმოები ყველა არსებითი სახელი ძირითადად აღნიშნავს 'საზომს', 'საწყაოს'.

Өрү — 'კედელი'. ეს სიტყვა ამ მნიშვნელობით არც აზერბაიჯანულ სალიტერატურო ენაში და არც დიალექტებში არ დაიძებნა. იგი სიტყვა გვხვდება თურქული ენის ლექსიკონებში¹⁶, სადაც აქვს მნიშვნელობები 'კედელი', 'ნაგებობა', 'შენიშნა'. თურქულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონში ფიქსირებულია **örüntü** სიტყვა, რომელსაც შემდეგი მნიშვნელობა აქვს — უკიროდ ნაგები კედელი¹⁷. ხოლო ე. სეჟორტიანთან **örü**—**стена сухой кладки**¹⁸, იგი სიტყვა არქაულია და დასტურდება უკვე მე-16 ს-ში¹⁹, (შამსედინ სამისთან).

сарымсах дөјән—'ფილი' (ნიერის სანაყი), სიტყვა **сарымсах дөјән** ორი კომპონენტისაგან შედგენილი კომპოზიტია. **сарымсах** 'ნიორი' და **дөјән** 'ნაყა' ზმნის მიმღობა **дөјән**. ფილისათვის **сарымсах дөјән**-ის შერქმევა დაკავშირებული უნდა იყოს იმასთან, რომ ადგილობრივ მოსახლეობის ყოფაში, კერძოდ კულინარიაში ფართო გამოყენება აქვს დანაყიდ ნიორს.

сасы үјнә — 'მახათი'. სალიტერატურო აზერბაიჯანულსა და დიალექტებში აღნიშნული შესიტყვება არ დაიძებნა; არ დაიძებნა იგი არც თურქულში. ვ. რადლოვის ლექსიკონში აღნიშნულია ზმნის ფუძე—**сас**—**шаш**—**колотъ**, 'пронзаты', 'пробуравить'²⁰ (ჩხვლეტა, გაბურღვა). ცხადია, რომ ხსენებული კომპოზიტის პირველი კომპონენტია ვ. რადლოვის მიერ მითითებული ძირი. — ზმნიდან სახელის მაწარმოებელი აფიქსია²¹, ხოლო **үјнә** 'ნემსი'.

сахсу—'სადლის თეფში', 'მათლავა'. აღნიშნული ფორმით ეს სიტყვა არ დასტურდება აზერბაიჯანულ ენასა და დიალექტებში. სალიტერატურო აზერბაიჯანულში შეტანილია სიტყვა **сахсы**—**фаянс**, **фаянсовый**²².

ვ. რადლოვის ლექსიკონში სიტყვა **ساقى** — **саксы** (osm.) [aus dem deut-

15 Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974.

16 P. Tuğ a ı, Eüyük Türkçe-Fransızca sözlük, İstarbul, 1968.

17 Söz Derleme Dergisi, с. III, İstanbul, 1947.

18 Э. В. Севортян, დასახ. ნაშრომი.

19 ش ساقى . قاموس تروكى درساعات ۱۳۱۸ اورو اورى

20 В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, т. IV.

21 Азәрбајҹан дилинин ґрамматиҹасы, I ҹиссә, Б., 1951, ҹз. 112.

22 Азәрбајҹанҹа-русҹа лүґәт, Б., 1965.

schen „sachsen“]—ссыд из царства и глииы²³. თურქული ენის ლექსიკონში saksı სიტყვას აქვს მნიშვნელობა 'ყვავილის ქოთანის', ხოლო თურქულ ენციკლოპედიურ ლექსიკონში შეტანილია სიტყვები szksonya, szksunya ნიშნავს: saksonyada yapılan güzel porselan tabak ve çanak çömlek cinsinden kaplara verilen sıfat²⁴, ე. ი. საქსონიაში, დამზადებული ფაიფურის ლამაზი თევზი ან კამი (ქურჭელი) მოხატული'. საკვლევ შეტყვევებაში მნიშვნელობა დავიწროვდა და იზმარება ყოველგვარი (ქაშანური, ფაიფურის) ღრმა თევზის, ანუ მათლათ-ს ალ-სანიშნავად.

суба — 'ზღუდა' აზერბაიჯანული ენის ლექსიკონებში ამ მნიშვნელობით ეს სიტყვა არაა ფიქსირებული. ამ სიტყვას ვხვდებით თურქული ენა ალექტოლოგიურ ლექსიკონში: sivi—duvar veya dam sıcağı²⁵ 'კედლის ან სახურავის კიდე, კარნიზი. როგორც ვხედავთ, აქაც ადგილი აქვს აზერბაიჯანული და თურქული დიალექტოლოგიური ფორმების დამთხვევას.

талатын 'ქარაი' (ტყავით გადახურული ქარაი). ეს სიტყვა არ დიდებნა არც სალიტერატურო აზერბაიჯანულში და არც მოალექტებში. ვ. რადლოვის მიხედვით талатин ტყაც (osm.) ნიშნავს կգтовяз кожа²⁶. Юфть — кожа ресслого быка или коровы, выделанная по русскому способу²⁷. თურქულ ენციკლოპედიურ ლექსიკონსა²⁸ და მაგაზანიკს²⁹ ლექსიკონში telatın მიხეუელია რუსულ ნასესხობად და ნიშნავს: юфть, 2. юфтяной. ალახან გამოცემულ დიდ თურქულ ლექსიკონში ვკითხულობთ: telatin:—eskiden beri Rusya-da yapılan bir cins sağlam ve yumuşak deri ki, kendine mahsus bir kckusu vardır³⁰. 'რბილი, მოქნილი ტყავი, რომელსაც რუსეთში ამუშავებდნენ ოღითგან, აქვს თავისებური სუნი'.

სიტყვა 'თალათინი' დასტურდება ქართულშიც. საბასთან 'თალათინი' სხვათა ენაა, ქართულად ნატა — მოქნილი ტყავი³¹. ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში 'თალათინი' მიხეუელია სპარსული წარმოშობის სიტყვად (რბილი ტყავი): 1. ძვირფასი ტყავი, რბილი და მოქნილი ნატა (საბა), ტყავის თასმა (ქალამნის ამოსასხმელი: დანის, სამართებლისა და მისთ. პირის ასანყობი)³².

რაც შეეხება 'თალათინ' სიტყვის სპარსულობას, სპარსული ენის ლექსიკონებში تالاتين (талатин)—русская кожа (сорт кожи) (მილერთან)³³, ხოლო შტაინგასის ლექსიკონში تالاتين—Perfumed or Russia leather³⁴ 'სურნელების მქონე რუსულად დამუშავებული ტყავი'. ქართულ-რუსულ ლექსიკონში 'თალათინი'

²³ В. В. Радлов, Опыт словаря..., т. IV, ч. 2.

²⁴ Resimli yeni lûgat ve ansiklopedi, с. V.

²⁵ Söz Derleme Dergisi..., с. 3, 1937.

²⁶ В. В. Радлов, Опыт словаря..., т. III, ч.

²⁷ В. Д а л ь, Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV, М., 1882.

²⁸ Resimli yeni lûgat..., с. V.

²⁹ Д. Магазаник, Турецко-русский словарь, 1945.

³⁰ Hayat-Büyük Türk Sözlüğü, İstanbul.

³¹ ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ლექსიკონი ქართული, წ. I, თბ., 1966.

³² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. IV, თბ., 1955.

³³ Б. В. М и л л е р. Персидско-русский словарь, М., 1953.

³⁴ A comprehensive Persian-English Dictionary by F. Steingass, London.

(ტყაეი) — от оек³⁵, ხოლო опоиѣн — кожа (молочных) телят³⁶. ვ. დალის რუსული ენის განმარტებით ლექსიკონში ვკითხულობთ: теля, телятко... от оек вят. гри. лод от корвы, неогр. деленного гола. აგრეთვე — телятин, теляткин, телков, телкин, телушкин — все что их; телячий, телячий, телочий и телушачий — к ним относящийся³⁷, აქ ყურადღებას იკვეს დიალექტოლოგიური ფორმა телятин და მინაწერი все что их, ვ. ი. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ телятин ტყავსაც ეუყონდენ. გარდა ამისა, შეიძლება ასეთი პარალელიც გავაწიოთ: ვ. დალთან აღნიშნული от оек სიტყვა ვიატკის გუბერნიის მეტყველებაში ნიშნავდა при лод от коровы, неогр. деленного гола. სიტყვა შეტანილია теля ლექსენის ბუჯეშ. ამავე ლექსიკონში ცალკე სალექსიკონო ერთეულად გატანილია სიტყვა от оек, — от ойка, тонкая кожа, выделенная из шкур животных телят³⁸. ასეთია телятин სიტყვის ფიქსაციითა არავალი და სემანტიკური გადანაცვლებანი.

ფ и т л ы х — 'უქნარა'. 'ზარმაცი კაცი'. თოქუზის დიალექტში ნიშნავს 'დაფლეთილს, დაქნდილს'³⁹, სალიტერატურო აზერბაიჯანულში — 'ინტრაგა, ხრაკი'. 'ფანდი'. თურქულში fit ნიშნავს 'წაქეზებას', 'გაძქეობას', 'ვერაგობას'. 'მისევას'. fit 'ენატანია', 'ინტრიგანი'⁴⁰. ф и т л ы х სიტყვა შემდგომია ორა ნაწილისაგან, ფ и т ფუძესა და — л ы х აფიქსისაგან. რომელიც აწარმოებს ამ შემთხვევაში კონკრეტულ არსებით სახელს. როგორც ვხედავთ, ზემოაღნიშნულ სიტყვებს აქვთ საერთო ნიუანსური ელფერი. შდრ. ქართულ ქალაქურ სასაუბრო ენაში 'ფთოლიხი' — 'უქნარა'. 'არაფრის მქნისი'.

х а м р ы — д у ж а х — ცომის გასაბრტყელაველი ფიცარი: ორდუბადის დიალექტში д у ж а х სიტყვა გუხვდება და ნიშნავს крышка глиняной посуды 'თხის ქურქლის სატურაეი'. ამ შესიტყვების შემადგენელი ნაწილებია х а м р ы < х а м : ო ა ბული წარმომავლობის სიტყვაა, ნიშნავს 'ცომი' და д у ж а х < д а ж а г (подушка, подушка) 'ბრჭენი, საბრჭენი, საყრდენი' ამგვარად, х а м р ы д у ж а х შესიტყვების პირდაპირი თარგმანია 'ცომის დასადები'

х а н и — ს ჯ ა — სალიტერატურო აზერბაიჯანულში х а н а к, а р ы : х а н а ж и, а р ы с а н а ж и. აღსანიშნავია, რომ х а н а к როგორც სალიტერატურო ენაში, ისე დიალექტებში ეწოდება ჩვეულებრივ ფიცრისაგან შეკრულ სქას, ხოლო გულანოთლილ შორს, გეჯას ხანი ეწოდება. ეს სიტყვა არც თურქულ ლექსიკონებში არ დაიძებნება.

ч о ф ч ы 'ჩამბერაეი'. სალიტერატურო აზერბაიჯანულისა და დიალექტებს ლექსიკონებში ეს სიტყვა არ დასტურდება. მაგრამ ფართოდ არის გავრცელებული ზეპირმეტყველებაში. შედგენილი სიტყვაა. სალიტერატურო აზერბაიჯანულში არსებობს სიტყვა ч о м 'ჩხირი', 'ჩალის ღერი': -ч ы ხელობის, პროფესიის აღმნიშვნელი აფიქსია. ჩვენი მეტყველების სინამდვილეში ч о ф ч ы | < ч о м ч ы | სიტყვის დღევანდელი მნიშვნელობა უკავშირდება ქართულში, კერძოდ აღმოსავლეთ საქართველოში. ზეპირმეტყველებაში ცნობილ ჩამბერაეის საქმიანობას, რაც შემდგომი მდგომარეობა: აღმოსავლეთ საქართვე-

³⁵ ვ. დალი კ ა შ ე ი ლ ი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი. ტ. II, თბ., 1959.

³⁶ Русско-грузинский словарь, თბ., 1959.

В. Д а л ь, Толковый словарь живого великорусского языка, М., 1882.

В. Д а л ь, Толковый словарь...

³⁹ Азәрбајҹан дилини диалектоложу лугәти, Б., 1964.

⁴⁰ Д. Магазаник, Турецко-русский словарь.

ლოში, კახეთის ზოგიერთ სოფელში დღემდე შემორჩა რწმენა, თითქოს ჩამბერავეს — ექიმბაშ ქალს შეუძლია განკურნოს ავადმყოფი ბავშვი. ჩამბერავეს საქმიანობა შემდეგში მდგომარეობს: ბავშვს, რომელსაც თითქოსდა რაღაც აქვს დაკარული ცხვირ-ხახის არეში, მიიყვანენ ჩამბერავეთან. ჩამბერავე ცხვირში ჩაბერავს ბავშვს და ბავშვი განიკურნება. ამგვარად, ყოფიყ და 'ჩამბერავე' აღნიშნავს ერთისა და იმავე საქმიანობის ადამიანს—ქალს, რადგანაც ჩამბერავედ მხოლოდ ქალები თუ არიან. ყოფიყ სემანტიკურად და ეტიმოლოგიურად არაა დაკავშირებული ყოი სიტყვასთან. ქართულში ჩამბერავეს საქმიანობა ეტიმოლოგიურად და სემანტიკურად დაკავშირებულია ჩაბერვა⁴¹ ზმნასთან. თურქული *ifürmek* სიტყვაც ქართული 'ჩამბერავე' სიტყვის ეკვივალენტია (*ifürmek* — ჩაბერვა.)⁴¹.

თურქულ ენებში ყოიყ სიტყვა მრავალმნიშვნელოვანია. ზოგიერთ მათგანში იგი იხმარება მნიშვნელობით 'ქუჩის დამგველი', 'დამსუფთაებელი'. აზერბაიჯანულში მისი ძირითადი მნიშვნელობა იყო ქალი-ექიმბაში: „женщина знахарка, которая избавляет детей от застрявших в горле инородных предметов. Подобных знахарок до последнего времени можно было встретить в деревнях Азербайджана“⁴².

ყუგუნ გავა-საკვლე მეტყველებაში ისევე, როგორც სალიტერატურო ენაში, სიტყვა გავა ცალკე აღებული ნიშნავს საერთოდ 'ტავას', ხოლო შესიტყვებაში ყუგუნ გავა მნიშვნელობა შეცვლილია და ნიშნავს საერთოდ 'ალუმინის ქვაბს'. საინტერესო ჩანს ალუმინის ჭურჭლისათვის ყუგუნ (რუს. ყუგუნ. 'თუჯი')-ის დარქმევა.

Г. В. ТУШМАЛИШВИЛИ

О НЕКОТОРЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ГАРДАБАНСКОГО РАЙОНА ГССР

Резюме

Для лексики говора азербайджанцев Гардабанского района Грузинской ССР характерно определенное своеобразие. Диалектный материал позволил выделить местную лексику, часть которой не встречается в азербайджанском литературном языке и его диалектах: демирши. хэби, өлчэн и др.

Местная лексика интересующего нас говора в ряде случаев имеет параллели в турецком языке и его диалектах и характеризуется некоторыми семантическими сдвигами (талатын, быды, бархаламах, сахсуи и др.).

⁴¹ Д. Магазаник, Турецко-русский словарь.

⁴² В. Гукасян, Тюркизмы в «Истории албан» Мюссе Утийского, Структура и история тюркских языков, М., 1971, гл. 240—242.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის თურქოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

შალვა ბაბესკირია

ძველი თურქული ლექსიკონის შესახებ იუნუს ემრეს ნაწარმოებებში

XIII—XIV საუკუნეების თურქული სუფიური პოეზიის დიდი წარმომადგენლის იუნუს ემრეს ნაწარმოებები (დივანი და დიდაქტიკური პოემა „სამოდ-ღერებო წერილი“) ანატოლიური თურქული ლიტერატურის ერთ-ერთი ადრეული და მნიშვნელოვანი ძეგლებია. იუნუს ემრეს ლექსიკური ფონდის დიდ ნაწილს ძველი თურქული ლექსიკა შეადგენს. მისი ერთი ჯგუფი განხილული გვაქვს წერილში „იუნუს ემრეს თურქული წარმომავლობის ლექსიკა“ („მატენე“. ენისა და ლიტერატურის სერია, № 4, 1974, გვ. 147—161).

წინამდებარე წერილში გაანალიზებულია ძველი თურქული ლექსიკური ელემენტების ის ნაწილი, რომელიც ძველ ანატოლიურ თურქულზე შექმნილ სხვა ძეგლებშიც დასტურდება. ვსარგებლობდით რამდენიმე გამოცემით, ძირითადად კი ვეყრდნობოდით ა. გოლფინარლის 1943 წლის გამოცემას (A. G. Ö. İ. pınarı, Yunus Emre Divanı, Metinler, Sözlük, Açılımlar, ტ. 1—2, İstanbul, 1943).

აჯა „-იანი, მქონე, პატრონი“: fida şanum sana iğ sabr ajası 24₃₅ „შენ შეგეწირის ჩემი სული მომთმენო (მომთმენების პატრონო)“, აჯა მხოლოდ პოემაში გვხვდება. ამგვარი გახმოვანების საფუძველი ა. გოლფინარლის, ჩანს, ბეიისის მორე სტრიქონში აჯა-სთან გარითმულმა fida -მ მისცა. ეს სიტყვა ერთლად არის განხილული სხვადასხვა ეტიმოლოგიურ ლექსიკონსა (Räs. Vers. 169, EDT 41, ЭСТЯ 234—41) თუ ცალკეულ გამოკვლევაში. კ. მენგესი ამ სიტყვას სამართლიანად უკავშირებს ძვ. თურქ. idi-ს¹, ორბ. idi (idi), უილ. idā (idā). ზემოთ ჩამოთვლილები და i'ā, iā, iğā ფორმები არის მოცემული გაბ. 309—10, აგრეთვე iğā, iğā DTC 204—205, აქა „პატრონი, მფლობელი“ თფს. 70, აჯა „id“ აპ 8. კ. მენგესი ამ სიტყვის შემდეგ მნიშვნელობებს გამოყოფს: 1. მფლობელი, 2. პატრონი, 3. უფალი. მისი აზრით, აქა//iğā და issi, რომელსაც ი. ემრეც ხმარობს, ეტიმოლოგიური დუბლეტებია². კ. მენგესის დაკვირვებით, idi-სგან განსხვავებით, რომლის DTC-ში დადასტურებული მნიშვნელობები ზემოთაა მოცემული და რომელიც თფსირში „ბატონს, მფლობელს, ღმერთს“ ნიშნავს, აქა-საც აქვს იგივე მნიშვნელობები, მაგრამ „ღმერთის“ გაგებით არ იხმარება. ეს სემანტიკური განსხვავება ოსმალურში სრულიად წარბოცილი იყო უკვე XV საუკუნეში და იქვე ავტორი დასძენს, რომ „იბნ ქაბირის ისტორიაში“ (XVI ს.) issi და აქა სინონიმბად იხმარება. რაც შეეხება აქა სიტყვას, იგი Tsō-ში eje (ije) ფორმებით არის წარმოდგენილი, რომელიც XIV—XVI სს. თხზულებებში დასტურდება. „ღდეე ქორქუთში“ მას „პატრონის, მფლობელის, ბატონის“ მნიშვნელობები აქვს (Tsō III 1578—79); eje) (ije) ხშირად ქონების მაწარმოებელი -li აფიქსის ტოლი ფუნქციისაა. სალიტ. ენაში გამჭრალი ეს სიტყვა სხვადასხვა ფორმით (eje,

¹ К. Г. Менгес, Тюркское и ді 'госпадин' некоторые его рефлексы в тюркских языках и в алтаидели в других языковых семьях, კრ.-ში: «Turcologica», к семидесятилетию академика А. И. Консцова, Л., 1976.

² იქვე, გვ. 104.

eije, aja, ije) დაეულია ბევრ თანამედროვე თურქ. დიალექტში: eje I „პატრონი“ (თოქათი, მალათია, სივასი); 2. „ოჯახის ყველაზე პატივსაცემი ქალი“; ელაზირის რაიონში eije-ს „პატრონის, მფლობელის“ მნიშვნელობა აქვს (SDD II 563). ije 1. „პატრონი“ (ვანი, სტამბოლი, გუმუშანე). 2. „სახლის პატრონი“, (ანკარა) (SDD II 803); eje (I) [eje (1)—1, eije] „პატრონი, მფარველი“ (თოქათი, მალათია, გუმუშანე, სივასი). [eje (1)—1] (სტამბოლი, ტრაპიზონი, ბითლისი, მალათია, გაზიანთეფი, კონია), eije (ელაზირი) (DS V 1819).

ajaq „ფალა, თასა, სასმისი“: ta ezeli sarxšam ben izmişem aja;um anda 51₁₈ „საუკუნოდ მერვალ ვარ, იქ ჩემი თასი შემივამს“. აჯაკ „ფეისი“ ომონიში „ფალა“ მხოლოდ ლაზარებში იხმარება, მენსევენი კი ამ მნიშვნელობით გვხვდება არაბ. qadeh. ძვ. თ. სიტყვა afaq ნიშნავს „თასს, ფალას“ (DTC 27), მალ. 356, გაბ. 297, აკრეფე ბევრ საშუალო თურქ. პერიოდის ძეგლში: ქაშლ. 53, თეფს. 45, აფ 076, იბნ.-მ. 13, ბლ 14, ღქ 27. ძირითადად იგივე მნიშვნელობით არის ბევრ თანამედროვე ენასა თუ დიალექტში (Döcker II 629, EDT 270, ЭЦТЯ 105). aja;u//ajaq Tsö-ში ი. ემრეთი იწყება და უმთავრესად XVII ს-მდე დასტურდება. განსაკუთრებულ სიტყვას თურქ. ძეგლებში ძველი მნიშვნელობა დაუცავს (Tsö I 289—91). მოგვიანო საუკუნეებში ენაში მის ნაკვალავს ძირითადად არაბ. qacieh (შღრ. ქართ. კათხა) დამკვიდრდა. იგი ი. ემრეთსანაც დასტურდება და, ჩანს, აღრეული ნასესხობაა თურქ. ენებში (DTC 27). სალიტ. თურქულში დაკარგული afaq ამჟამად დიალექტების კუთვნილებაა, სადაც იგი ფიქსირებულია შემდეგი მნიშვნელობებით: „თასი, ფალა, გრძელტარიანი ჯამი, ჭიქა, ჩაის ჭიქა“ (ბურსოს, სამსუნის რაიონები) (SDD I 132), აფიონის, კონიის, სტამბოლის, იოქათის, სივასის რაიონები (DS I 339).

ajraq „სხვა“: šeker ajraqa sunup sen ayu judamîdun 261₁₈ „შაქარი სხვას მიაწოდე, შენ შხამი მიიღე“ ძვ. თ. სიტყვაა, მ. ქაშლარის „ღივანში“ ოღუზურად არის მიჩნეული (გვ. 55). მ. რესენენი ამ სიტყვას განიხილავს ალთაური ენების დონეზე: უილ. adru-k- „სხვადასხვანაირი“, თურქ. ajr-uk, ჩუე. ur-ax „სხვა“. ნაწარმოებია ზმნისგან, რომელიც სხვადასხვა ფორმით თურქულ ენაში „განსხვავებას, გარჩევას“ ნიშნავს (შღრ. თურქ. ajr- „განცალკეება, ჩამოშორება“). მ. რესენენი ამოსავლად მიიჩნევს *ažr/*hažr- (Vers. 6). XI-ს. უიღურულ ეერსიაში და ტურფანის ტექსტებში ეს სიტყვა adruq ფორმით დასტურდება (DTC 13). d-იანი ფორმა აღმოსავლური არეალისთვის ჩანს დამახასიათებელი; ამ სიტყვაში თურქ. ენებისათვის დამახასიათებელ d-ქ მონაცვლეობასთან ევაქვს სკემე; მონაცვლეობა არის ზმნურ ფუძეებშიც. ყვით. უილ. azîr- „განცალკეება“, სლ., შორ. ažiir-, ავ. aŷir- „შერჩევა, ამორჩევა“. მ. ქაშლარისთან ეს სიტყვა adhruc ფორმითაც გვხვდება (გვ. 8). ვ. რაღლოვის ლექსიკონი ajraq-ს უთითებს ალთ., ლებედ., ყაზახ., ყირგ.-სთვის (I 27). ajriq, ajruq, ajruz, ajraq ფორმებით ეს სიტყვა თურქულში იხმარებოდა XVII ს.-მდე (Tsö I 330—35). სამწერლობო ძეგლებში ajraq-ის შემდეგი მნიშვნელობები დგინდება: 1. „უცხო, სივა“, 2. „სხვა“, 3. „უკვე, ამის შემდეგ, კიდევ ერთხელ“³. თანამედროვე თურქულში ეს სიტყვა ნეოლოგიზმად აღადგინეს. ajraq სხვადასხვა მნიშვნელობით ფიქსირებულია დიალექტებშიც: 1. „უკვე“, 2. „სხვა“ (ქასთამონუ), 3. „საწინააღმდეგო“ (იზმირი, გაზიანთეფი) SDD I 141).

³ A. S. I. e v e n d Tü:kiye lü kç sinin t:rihsel sözlüğü. örnekl. Ank. r. 1972. გვ. 109.

ajruqsī „სხვანაირი, განსხვავებული“: arda bulasun visal ajruqsī hūner gerek 162₂, „იქ ჰპოვებ შეხვედრას, სხვანაირი ნიჭია საჭირო“. ეს სიტყვა ძვ. თ. ტექსტებში არ დასტურდება. იგი, მსგავსად hepsi-ისა, ვფიქრობთ, მე-3 პირის ეუთუნოლებითი აფიქსის დართვითაა მიღებული: ajruq + ī + sī > ajruqsī. განსახილველი სიტყვა ajriqsī, ajruysī, ajruqsī ფორმებით სამწერლობო ძეგლებში დასტურდება XVII ს. ჩათვლით (Tsō I 336—38), სადაც მას „სხვა, სხვანაირი, განსხვავებულის“ მნიშვნელობები აქვს. სიტყვა ბევრ დიალექტში არის დაცული შემდეგი მნიშვნელობებით: 1. „ყველასაგან განსხვავებული, ორიგინალური, უცხო“ (შესაბამისი ზმნიზღღური მნიშვნელობებით), 2. „მორცხვი“, 3. „ეგოისტი“ (SDD I 141). თანამედროვე ენაში ცდილობენ ეს სიტყვა ალაღვიონ „ექსცენტრულის“ მნიშვნელობით (ალ. 68).

ajīq „ფხიზელი“: iŝqun ilā bulanīꝯam gñh csrñgām gñh ajīꝯam 205₁, „შენი სიყვარულით ამღერეული ვარ, ხან მთვრალი ვარ, ხან ფხიზელი (ვარ)“. ი. ემრეს ajīq-ს ხმარობს, როგორც დამოუკიდებლად, ასევე შედგენილი ზმნის ajīq-ის „ფხიზლობა, ფხიზლად ყოფნა“ (ანტ. csri- „თრობა“) სახელად ნაწილად. ძვ. თ. ლექსიკონში ამიჯ მხოლოდ ჭეშარიტ არის დადასტურებული, სადაც მას „ფხიზლის“ მნიშვნელობა აქვს (გვ. 14); აზფთ 165, აფ 078, იბნ.-მ. 14, ამ ძეგლებში განსახილველ სიტყვას ძირითადად „ფხიზლისა“ და გონიერის“ მნიშვნელობები აქვს; დასტურდება რიგ თანამედროვე ენასა და დიალექტში: ყაზახ., ყარაყალღ., თათრ., ბაშკ., უზბ. (დილა.) (ЭСТЯ 113). არის აზერბაიჯანულშიც — ajīq. Tsō-ის მიხედვით, ajīq (ajīꝯ) XIII — XVI სს. თხზულებებში გვხვდება (ერთი მაგალითია XVI ს.-ის ძეგლიდან) და „ფხიზლის, საღად მოაზროვნის“ მნიშვნელობები აქვს (I 318). სალიტ. თურქულში ეს სიტყვა თანდათან ნაკლებ აქტუალად იქცა, თუმცა ბევრ ლექსიკონშია ფიქსირებული. ajīq-ს სპეციალურ ლიტერატურაში უკავშირებენ *aj- ზმნას (მღრ. თურქმ. ajīl-, თურქ. ajīl- „გონს მოსვლა, გამოფხიზლება“) (ЭСТЯ 113). სალიტ. ენაში თითქმის ხმარებიდან გამოსული ajīq კვლავ აქტიური სიტყვაა ფართო არეალის მომცველ თურქ. დიალექტებში: ajīq (ajīꝯ, ajūꝯ, ajūꝯ) (DS I 427). დიალექტებშიც მას ძირითადად „ფხიზლის, გონიერის“ მნიშვნელობები აქვს დაცული.

bengi suju „უცდავების წყალი“: bengi sujun iŝmis'ken hiç gürünmez ösüm aŝı 201₁, „უცდავების წყალს რომ სვამს (აღამიანი), სრულიად აღარ ჩანს სიყვდილს ბოლო“. bengi suju ერთხელ გვხვდება დივანში და იგი არაბ.-სპარს. ab-ī hajat-ის სინონიმია. იგი სიტყვისიტყვათა ნიშნავს „მარადიულობის, უცდავების წყალს“. bengi suju მეორე იზაფეთის წესით არის მიღებული. თავიკიდური ხ/მ.-ს მონაცვლეობით იგი ძვ. თურქულში სხვადასხვა ფორმით არის რეპრეზენტირებული: beŝmī, beꝯkü, beꝯmī, noꝯı, noꝯkü, moꝯmī, რომელთაც შემდეგი მნიშვნელობები აქვთ: 1. „მარადიულობა, უსასრულობა“ 2. „მარადიული, უსასრულო, მუდმივი“. noꝯgñm aŝun „მარადიული ქვეყანა (სამყარო)“ (DTC 341), მაღ. 400, moꝯgñm ოსმ. 411, „მარადიული, უცდავი“, „მარადიულობა, უცდავება“; mañgñ და ñ mañgñ suvī „უცდავების წყალი“ თფს 233; bñgñm, noñgñm, ñ mañgñ და სხვა ფორმები თურქ. ენათა ყველა ჩუღუფში დასტურდება, გარდა სამხრეთ-დასავლურისა (რადლ. IV 2082, EDT 351). თანამედროვე ენებში ქარბობს თავიკიდური m-ჩან ფორმები. ზოგიერთ თურქოლოგიურ ნაშრომში იგი ჩინური წარმომავლობის სიტყვადაა მიჩნეული (Räs. Vers. 334). ძვ. ან. თურქულზე დაწერილ XIV ს. ორ ნაწარმოებში ეს სიტყვა irengñ suju და mengu suvu ფორმებითაა

დადასტურებული (Tsö IV 2304). შემდგომ საუკუნეებში *bengu suju*-ს სიტყვა-კახმული მწერლობის ნიმუშებში ვერ ვხვდებით. დიალექტურ მეტყველებაში *bengu* როგორც დამოუკიდებლად, აგრეთვე დეტერმინატული კომპოზიტის წევრად „ძეგლს“ ნიშნავს. *bengulaş* (ქოჩაელი), *beckgutaş* (იზმირი) (შდრ. ძვ. თ. *bengü taş* „წარწერიანი ქვის ფირფიტა“), აგრეთვე *bengü* უირიმიდან გაღმოსახლებულთა ენაში (DS II 628).

bitüri „მოლიანაღ, ერთნაირად“: *şöjle bitüri baqduq jirmedik am-u yaşı* 136₁₈ „ასე ერთნაირად შევხედეთ, არ გაგვიციტხავს მუაბიო და დიდებული“. *bitüri* გერუნდია *bitür-* ზმნისაგან, რომელიც ნიშნავს: „ამთავრებს, ათავებს“. VIII ს. უიღურულ ტექსტში *bitürü* ისევე, როგორც „ქუთაღლუ ბილიგში“ (XI ს.) *bitürü*, ნიშნავს— „მოლიანაღ“ (EDT 309); *bütürü* (? *budru*) „მოლიანაღ“ მალ. 375. *bitüri*-ს მნიშვნელობა Tsö-ში XIV—XV სს.-ებით დათარიღებული ძეგლის მაგალითითაა ნაჩვენები (I 623). როგორც შემდგომი საუკუნეების ტექსტებში, ასევე სალიტ. თურქულში იგი უცნობია. ამ აბსოლუტის მნიშვნელობით ენაში ძირითადად არაბ. *taniamen* დამკვიდრდა. ანატოლიის დიალექტებში ამ სემანტიკას იგივე ზმნიდან ნაწარმოები ბევრი სიტყვა გაღმოსცემს; კონიის რაიონში *bitürev* ნიშნავს: „უველაფერი, მოლიანაღ“: *b'türev satlıq* „მოლიანაღ გაველეო“ (SDD I 212), *bütürem*, *bütürüm*, *biturev*, *bitürevi* (DS I 709).

buş- „ბრაზობს, წყრება“: *qaqır söyer buşar bala ajdur ki ij İlakk'ı förmez* 341₂₈ „ბრაზობს, მლანძღავს, მიჯაყრდება მე, აპბობს, რომ ქეშმარიტებას ვერ ხედავს“. ძვ. თ. სიტყვა: *buş-* 1. „ნაღვლობს, წუხს, გუნება უფუძულება“, 2. „ბრაზობს, ჭაერობს“ (DTC 127), *puş-* „ჭაერობს, ღელავს“ მალ. 409, *buş-* „დარლობს, წუხს“ ქაშლ. 119; „იგზნება, ჭაერობს“ თუეს. 112, ჩაღ. XV ს. ამჟამად ცოცხლობს თურქ. ენების სამხრეთ-აღმოსავლეთ ჯგუფში (EDT 377). (XV ს. ძველში გვხვდება თაკვილური ყრუ *puş-*). „ვაპრაზების, განარისხების“ მნიშვნელობით XIII—XVI სს. ტექსტებშია დამოწმებული. *buş-*საფუძვლად უღვეს სხვადასხვა სახელის წარმოქმნას. *boşu* „რისაჲ, წყროჲ, გაპრაზება“. მესნევის ერთ-ერთ დასთანს ჰქვია *Dastan-ı boşu jani yazab* „რისხვის ანუ გაპრაზების დასთანს“. არაბ. *yazab-*ის სინონიმად *boşu* გვევლინება. ამ დასთანში მხოლოდ *boşu* იხმარება რისხვის აღსანიშნავად, რომელიც მოთმინებამ უნდა დათრგუნოს. *buşu* (ამგვარი გახმოვანება, ვფიქრობთ, უფრო სწორია) ნაწარმოება არსებითია ზმნა *buş-*ისაგან „ბრაზდება, ჭაერდება“, ამავე ზმნურ ძირს უკავშირდება ზოგიერთ ლექსიკონში დადასტურებული ზედსართავი *buşaq* „დამწუხრებელი, დარღიანი“ — ქაშლ. 119, ავ 24. Tsö-ის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, *buşu* ი. ემრეს გარდა მხოლოდ XIV ს. ძველში „ქილილა და დამანაში“ გვხვდება (I 720). *buşu* ძველ-სა და საშუალო პერიოდის ძეგლებში ნაკლებ გავრცელებული სიტყვა ჩანს. ქაშლარის დივანში არის *buşuq* ფორმა: „მოწყენილობა, დარღი“ (გვ. 119), რაც გვაფიქრებინებს, რომ *buşu* ბოლოკიდური თანხმოვნის მოკვეცილობა მიღებული. *buş-* და *buşu-*ს როგორც სალიტ. ენაში, ასევე დიალექტებში აღარ ვხვდებით.

Çayada „მოუფიქრებლად, ნაადრევად, ნაჩქარევად, ბავშვით“: *sözün usula düşürgil dimegil çayada bir söz* 345₂₈— „შენი სიტყვა გონებათ წარმოსთქვი, მოუფიქრებლად სიტყვას ნუ იტყვი“. ეს სიტყვა, ვფიქრობთ —*daq* სუფიქსის დართვით მიღებულია *çayad-*დან, რომელაც ბავშვს ნიშნავს, *çayadaq* „ბავშვით, მოუფიქრებლად“. ჩაღ. *çayad* „ბავშვი“, ავ₂₇ „მცირეწლოვანი ბავშვი“. ე. რად-

ლოვის ლექსიკონის მიხედვით ზაყა-ს შემდეგი მნიშვნელობები აქვს: 1. (თურქ.) პატარა ბიჭი, ბავშვი, 2. წიწილა, ბარტყი, 3. დათვის ბელი (თუჯ.), 4. ბავშვი, 5. (ჩაღ.) ბავშვი, წიწილა, 6. ყივჩაღურში და იქიდან ძველ რუსულში შესულ ამ სიტყვას „ქალიშვილის, ტყვე ქალის“ მნიშვნელობები აქვს (III 1842—43). ზაყა აზერბაიჯანულში „ბავშვს“, ხოლო თურქულში ზაყა ადამიანის და ცხოველის მცირეწლოვან შვილს ნიშნავს. თურქ. სამწერლობო ძეგლების მიხედვით (როგორც წესი კომპოზიტის ზაყა javru „მცირეწლოვანი ბავშვის“ წევრი) XIV—XV სს. დასტურდება (Tsō II 786). ბ. ჰერესთეიანი აღნიშნავდა, რომ bala ზაყა შეესატყვისება ზისაღ ზეჯაღ-ს „წვირღველს“⁴. სალიტ. თურქ.-ში ხმაარებიდან გასული ეს სიტყვა სხვადასხვა ფორმით ფართოდ არის გავრცელებული დილაქტებში, სადაც მისი მთავარი მნიშვნელობაა „ბავშვი“ (SDD I 291, DS III 1033).

ზაღის- „იბრძვიან, ომობენ“: ზაღისდუღ !k'aradan... 163₁₄ „ეუბრძოლეთ ორივე მხრიდან...“ ზაღის-, რომელიც დივანში ერთხელ გვხვდება, ძვ. თ. ზმნაა: საურთიერთო გვარის ფორმაა ზაღ- „დარტყმა, ცემა“ ზმნისა და შემდეგი მნიშვნელობები აქვს: „ბრძოლა, ხელჩართული ბრძოლა“ (DTC 137), „ქილაობა“ ქაშღ. 133. თანამედროვე ენებში ამ ზმნას სხვადასხვა მნიშვნელობები აქვს, რომელთაგან უმთავრესია „ერთმანეთთან ბრძოლა, მტდელობა“ (EDT 421). ძვ. ოსმალურში ზაღის- ზმნა „ბრძოლის, ომის“ მნიშვნელობით XIV—XVI სს. ძეგლებში გვხვდება (Tsō III 811—12). XIV—XV სს. ტექსტებში არსებითი სახელი ზაღის „ბრძოლას, ომს“ ნიშნავს⁵. თანამედროვე თურქ. ენათაგან მხოლოდ თურქულსა და აზერბ.-ში განუვითარდა ამ ზმნას „მუშაობის“ მნიშვნელობა: „ბრძოლა, დაცვა“ > „მტდელობა“ > „მუშაობა“. თურქულსა და აზერბ.-ში განსახილველ ზმნას სწორედ ეს ორი მნიშვნელობა აქვს ძირითადი. ოსმალურში საუკუნეების განმავლობაში „ომის“ მნიშვნელობით არაბ. harb, muharebe, ხოლო ზმნა „ბრძოლის, ომის“ მნიშვნელობას ძირითადად არაბულ სახელად ნაწილებზე თურქ. ღამხმარე ზმნა et- დართული harb et და muharebe et- გადმოსცემდა.

ზავ „სახელი, დიდება“: ალერე ზიღდი ზავი ubudijjet ičinde 97₁₈ „ღვთისმსახურებაში მისი სახელი ქვეყანას მოედო“. ძვ. თ. სიტყვა. ძვ. თ. ტექსტებში ზავ-ის (სპორადულად ზახ და ზაჲ ფორმებით დასტურდება) ძირითადი მნიშვნელობებია: „სახელი, დიდება, ხმა“ (DTC 142), მალ. 375, ქაშღ. 138. თურქ. ენათა თუ დილაქტთაგან იგივე მნიშვნელობით და ზაჲ, ზავ, ზახ ფორმებით სიტყვა დატულია უიღ., ალთ., თელ., ლებ., თობ.-ში (რადლ. III 1915, ბულ. I 451). ოღუზური ჯგუფის ენათაგან ეს სიტყვა მხოლოდ თურქმ.-ში არის დატული: ზავ „დიდება“. თურქ. სამწერლობო ძეგლებში ზავ (XIV ს. ორ ნაწარმოებში მთელი ჯ-თი, ზავ ფორმითაც დასტურდება) პირველად სულთან ევლეთთან გვხვდება და უმთავრესად XIV—XVI სს. ნაწარმოებებისთვის არის დამახასიათებელი (Tsō II 838—41). ადრეულ ძეგლებში ამ სიტყვას ძვ. თ. მნიშვნელობები აქვს შენარჩუნებული: 1. ძლიერი ხმა, 2. ამბავი, ცნობა, 3. სახელი, დიდება. ზავ-ის ძირითადი მნიშვნელობა სწორედ ეს უკანასკნელია. „სახელის, დიდების“ მნიშვნელობით თურქულში დამკვიდრდა არაბ. šöhret და სპარს. nam, რომელ-

⁴ B. Kerestedjan. Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque. Londres. 1912. გვ. 169.

⁵ იგივე სიტყვაა ქართული „ჩალიჩი“. ჩალიჩობა — ამ სიტყვას უნდა უკავშირდებოდეს „ქართლის ცხოვრებას“ ვარიანტული ფორმები: ჩლისად, ჩალისად, ჩალისობა, ჩლისი, ჰ>ა> და-ღისაღ და მახასიათებელია ყივჩაღური ჯგუფის ენებისათვის. რაც შეეხება ბანიან ფორმებს (ჩაღ-ღობად, ჩაღობობა), ვიქირობთ, ეს ბ და შ-ს გრაფიკული აღკვეთის შედეგია.

ოაც სალიტ. ენიდან საბოლოოდ განდევნეს ძვ. თ. ზავ. ზავ „სახელის, დიდების“ მნიშვნელობით ისტარტის, ჩანჭირის, ნიიდეს რაიონებშია ფიქსირებული (SDD I 310, DS IV 1093).

დგმე „ყველა“: degme k'š'i 106, „ყველა კაცი“, degme aql 245, „ყველა გონება“. საქმოდ ხშირია მრ. რიცხვის ფორმები: degmeler „ყველანი“. მსაზღვრულ degme-სთან საზღვრული შეთანხმებულია მრ. რიცხვშიც: degme alimler 107₁₅ „ყველა სწავლული“. ძვ. თ. სიტყვა tegmā „ყველას“ ნიშნავს DTC 548, tāgmā მალ. 428, tegme ქაზლ. 594, tāgmā თეფს. 294, dāgmā 44 იბნ-მ., tegme CC_{კრ.} lājmā აბ, tāgmā „ყველა“; უილ., ჩალ., ყუმან., რაღლ. III 1040—41. დგმე მიჩნეულია ნაზმნარ სახელად /deg- „მიღწევა+რდ“ (Räs. 469). Tsö-ში შეტანულ degme-ს ძირითადად შემდეგი მნიშვნელობები აქვს: „ყველა, თითოეული, შემთხვევითად“ (II 1044—47). degme უმთავრესად XIII—XVII სს. ნაწარმოებებისთვის იყო დამახასიათებელი. მისი ერთ-ერთი, კერძოდ განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის, მნიშვნელობით სალიტ. ენაში სპარს. her დამკვიდრდა. ი. ემრე ხმარობს her-ს და სპარს.-თურქ. her bir-საც. Tsö-ში განსახილველ სიტყვას ადგილობით პრუნვაში შემდეგი მნიშვნელობები აქვს: 1. ყველგან, ყველა ადგილას, 2. ავჯალად, ყოველთვის, 3. როდესაც არ (II, 1047). ანატოლიის დიალექტებში ჩაწერულ danede, denede, demede, dejmede, dimeđe, dijmede-ს შემდეგ მნიშვნელობებს გამოყოფენ დიალექტოლოგები: 1. „მოულოდნელი“, 2. „შეიძლება“, 3. „თათქოს, ვგონებ“ (DS IV 1403), demede „არა მგონია“ (Kayseri, გვ. 27).

dek otur- „წყნარად ჯდება, ჩუმდება, ყუჩდება“: Yunus imdi var dek otur jüzini hazrete eötür 53₂₁ „იუნუსს, აწ განუღ, წყნარად დაჯექ, სახე წმინდანს მიაჯერ!“; dek, როგორც წესი, otur- ან tur- ზმნასთან იხმარება. მ. ქაშარის დევანში ოღუზურის აღნიშვნა ახლავს—tek oltur-, (გვ. 595), თეფს. 296, tāk tur- CC 240. ჩალ. tāk. თანამედროვე ენათა და დიალექტთაგან არის ყირგ., უზბ., ყარაყ-ღღ., ნოღ., თათრ., ბაშკ., თურქმ. ალთ., ლებეღ., ჩულ.-ში (რაღლ. III 1015. EDT 475). ოღუზური ჯგუფის ენათაგან დატულია თურქმენულში, სადაც dek „მშვიდეს, წყნარს“ ნიშნავს. dek otur- (~ tek otur-) „წყნარად .ყოფნას“ ნიშნავს და უმთავრესად XIII—XIV სს-ების ანატ. თურქ. სამწერლობო ძეგლებს ნიშნავს და უმთავრესად დამოწმებულია, შემდგომ კი სპორადულად გვხვდება (Tsö III 1065—66). ძირითადად XIV—XVI სს. ტექსტებში დადასტურებული dek dur- (~ dek tur-, tek dur-, tek tur-) ასევე „გაჩუმებას, ჩუმად ყოფნას“ ნიშნავს (Tsö III 1063—64). ეს უკანასკნელი იგივე მნიშვნელობით და dek dur-, dek tur-, denk dur- ფორმებით ფართო დიალექტოლოგიურ არეალშია ფიქსირებული (SD IV 1406, SDD I 413).

dirlik „ცხოვრება, სიცოცხლე“: şanlar şanun bulasun işbu dirlik içinde 79₁₀ „ამ ცხოვრებაში სულთა სულს კვებებ“. ძვ. თ. სიტყვა tirig'k მიღებულია აბსტრაქტულობის მაწარმოებელი -l'k აფიქსის დართვით ზედსართავ tirig'-ზე „ცოცხალი“ და „ცხოვრებას, სიცოცხლეს“ ნიშნავს (DTC 562). tirig-ისაგან ბოლოკიდურა ვეღარული ღ-ს და შემდეგ ხმოვნის ჩამოკვეციტ მიღებულია tir//dir. ეს სიტყვა არის უმეტეს თანამედროვე თურქ. ენებში (EDT 546). არის აზერბ. ენაშიც: diril'k „ცხოვრება, არსებობა“. dirlik//dirlik ძირითადად „ცხოვრებას, სიცოცხლეს“ ნიშნავს და თითქმის ყველა საუკუნის მაგალითით არის დამოწმ-

ბული. უფრო ნაკლებ გავრცელებულია „გადასახადის“ მნიშვნელობით (Tsö II 1175—79). ამჟამად დიალექტებში dirlik-ის შემდეგ ერთმანეთთან ახლომდგომ მნიშვნელობებს გამოყოფენ: 1. „ხელფასი“, 2. „მოსვენება“, 3. „ცხოვრება“ (გაზიანთფის, მარაშის, ვანის, ქიისერის რაიონები), 4. „წანრთელობა“, 5. „საკეები“, 6. „სიმდიდრე“, 7. „ზამთრისთვის საჭირო საკმელ-სასმელი, ტანსაცმელი და სხვა რამ“ (SDD I 446, DS IV 1518). ამ უკანასკნელში, მსგავსად თარაქამულ მეტყველებაში დადასტურებული dirlik-ისა „ცხოვრება, სიცოცხლე“⁷, dirlik-ის პარალელურად ასიმილაციით მიღებული (rl<rr) dirrijh ფორმაცაა დადასტურებული. dirlik ხშირად ხმარებული სიტყვაა აგრეთვე ხალხურ პოეზიაშიც.

esri- „თერება, ბრუელება, გონებას კარგავს“, და esrit- „ათრობს“; Ben oruñ namaz icün süñ icdüim esridum 347, „მე მარხვისა და ნამაზისთვის წარბაძი შევსვი, დაეთერი“. გარდამ. esrit-ის სინონიმი დივანში სპარს.-თურქ. sarxōš ejle- არის. ძვ. თ. ზნნა esür-//ösür- ნიშნავს „თრობას“ (თერება) (DTC 184, 391), esür-, isür- გაბ. 299, აფ 068, იბნ-მ. 030, აზფთ 170, ყაზახ. რადლ. I 876, ყარაიმ., ყუმბიხ., ყარაჩ.-ბალყ., ყირგ., ნოლ., ყარაყალღ., ყაზახ., უზბ., (დილა.), თათრ., ბაშკ., itir- იაკ., ezir- ალთ., თუყ., თელ., ლებნ., შორ., სალ., ყობ., izir- ხაკ. (ЭСТЯ 309—310, EDT 251, Räs. Vers. 50). თურქ. სამწერლობო ძეგლებში esir- (esri-) ზმნის შემდეგი მნიშვნელობები გამოიყოფა: 1. „დათრობა, გონების დაკარგვა, გაგვიება“; ეს მნიშვნელობა ძირითადია და XIII—XVI სს. ტექსტებში დასტურდება. 2. სხვადასხვა საუკუნის რამდენიმე ძეგლში ამ ზმნას „ძალზე გაბრაზების, განრისხების“ მნიშვნელობა აქვს (Tsö III 1540—43). მისი გარდამ. ფორმა esrit-(esrit-, esrit-) XIV—XVI სს-ების მაგალითებითაა დამოწმებული (Tsö III 1552—53). შემდგომ საუკუნეებში ენის ლსს-ში esir- და მისი გარდამ. esrit-ის მნიშვნელობით სპარსული sarxōš-ის და თურქ. დამხმარე ზმნებით მიღებული sarxōš ol- და sarxōš et- ლექსემები დამკვიდრდა. სალიტ. ენაში დაკარგული ეს ზნნა შემორჩენილია დიალექტებში: esir- „თრობა“ (ესქი-შეპირი, ბოლუ, ანკარა) (DS V 1788), esre- (სტამბოლი). esir-ს გარდა „თრობისა“ აგრეთვე 1. „გავიყების“, 2. „გაბრაზების“, 3. „ყვირილის“, 4. „გაკიცხვის“ მნიშვნელობებიც აქვს (იქვე).

günil- „მიემართება, მიღის“: gel didüler vardum anda günildüm... 209²² „მოლი(ო), მითხრეს, წავედი იქ, გავემართე“. ძვ. თ. ზნნა kön- ნიშნავს „სწორებას“ (სწორდება) პირდაპირი თუ გადატანითი მნიშვნელობით (DTC 314), ხოლო მისი უკუქცევითი გვარის ფორმა könül-. ჩვენი აზრით, სწორედ იმავე ზმნასთან გვაქვს საქმე, რომელიც თავიკიდული მტლერი ფორმებით (gönül-, gönül-, günil- XIII—XVI სს. ნაწარმოებებში „წასვლას, გეზის აღებას“ ნიშნავს (Tsö III 1752—55). ამ ზნნაში, ვფიქრობთ, შემდეგ სემანტიკურ განვითარებასთან გვაქვს საქმე: „გასწორება, გამართვა > რაიმესკენ მიმართება“.

evren „გველვშაბი, ურჩხული“: ölüim evreni bir gün juda seni 12, „სიკვილის გველვშაბი ერთ დღეს შენ გადაგვლავას“. ძვ. თ. სიტყვა: „ცის სფერო, კამარა“ (DTC 190). ჯ. კლოსონი ვარაუდობს, რომ evren ნაზმნარი სახელია evir- „აბრუნებს, ატრიალებს“ ზმნიდან, ხოლო „ცის სფერო“ გაიზარებოდა როგორც „მბრუნავი გუმბათი“. გველს ეს სახელი შეიძლება ეწოდა იმის გამო, რომ მისი სახელი რკალად იგრაგნება. (EDT 13). evren-ს თურქ. ძეგლებ-

⁷ A. Caferoğlu, Sivas Tckat İleri Tizlerinden Toplamalar. İstanbul, 1944, 83. 225.

ში „გველუშაბის, ღიღი გველის“ მნიშვნელობა აქვს (Tsö III 1574—75). ენაში თანდათან მისი მნიშვნელობით სპარს. *ejderha* დამკვიდრდა. სალიტ. ენაში გამჟღავნებული ეს სიტყვა დიალექტებში ფართოდაა გავრცელებული: 1. „ურჩხული, ღიღი გველი“, 2. „ღიღი, მღალი“, 3. „ვაკაკი“, 4. „ახოვანი“, 5. „ბატონი“, 6. „ღრო“ (SDD II 561)⁸. ასევე ბევრ რაიონში *evran* ფორმით „ურჩხულის, გველის“ მნიშვნელობა აქვს. დიალექტურის მითითებით არის ცადა ამ სიტყვის აღდგენისა (აღ. 255).

iv- „ჩქარობს, ისწრაფვის“: *xajirdan şerri zek sever işlemeje beşid iver* 275₂₃ „სიკეთეზე მეტად ბოროტება უყვარს, მის ჩასადენად ძალზე ისწრაფვის“. ძვ. თ. სატყვა: *ev-* „ჩქარობს“ DTC 189, მაღ. 366, ქაშლ. 206, აფ. 072, თფს. 68; *äv-* ყირიმ.-თათარ., ოსმ., უილ. (რადლ. I 940). მ. რესენენის ეტიმოლ. ლექსიკონში iv- მხოლოდ თურქულსთვის არის მითითებული (გვ. 175). ჯ. კლასონი აღნიშნავს, რომ შემონახულია მხოლოდ სამხ.-დასავლურში? (გვ. 4). iv- (*ev-*) Tsö-ში თითქმის ყველა საუკუნის ნაწარმოებების მაგალითებით არის ილუსტრირებული, რომლებშიც მას ძვ. თ. მნიშვნელობა აქვს შენარჩუნებული: „ჩქარობს, ისწრაფის“. გვხვდება ამ ზმნას სხვადასხვა გვარის ფორმები: იძულებითი *ivdir-* (*evdir-*), საურთიერთო *iviş-* (*eviş-*) და სხვ. (III 2130—35). სალიტ. ენაში თანდათან ამ მნიშვნელობით არაბ.-თურქ. *aşele et-* დამკვიდრდა. სალიტ. თურქულში დაკარგული ეს ზმნა ფართოდ არის დაკული ანატოლიის დიალექტებში. დასტურდება როგორც ვიწრო, ასევე ფართო ხმოვნით. ეს უკანასკნელი ვარიანტი უფრო გავრცელებულია (DS V 1811)⁹.

irkil- გროვდება: *nişl irkil-* 330₁₀ „ქონება გროვდება“. ენებ. გვარის ფორმა *irk-* ზმნისა „აგროვებს“, *irkil-* ძვ. თ. ზმნა: „გროვდება, ეკრიბება“ DTC 212, ქაშლ. 235, აპ 40, ბუღ. I 189, რადლ. I 1467, ყირგ., უზბ. (დიალ), (ЭЦТЯ 378—79). ზემოთ ჩამოთვლილ ძეგლებსა და ენებში *irkil-* ი. ემრესთან დადასტურებული მნიშვნელობით გვხვდება. როგორც გარდამავალი *irk-*, ასევე *irkil-* ც XIV—XVI სს. ნაწარმოებებში დასტურდება (Tsö III 2092—95). დიალექტებში ფიქსირებული რამდენიმე სიტყვა *irk-* და *irkil-* ზმნებს უკავშირდება: *irkille-* და *irkit-* „შეგროვება“ (გრძმ), აგრეთვე *irkilti* „კრება“ და *irkim//rkin* „განძი, საუნჯე“ (ეტიმოლოგიურად—„შეგროვებული“) (SDD II 796). განმარტებით ლექსიკონში დიალექტურის აღნიშვნით ვხვდებით *irkil-*საც (აღ. 76).

sünjü „ღვინო, შარბათი“: *ben oruñ namaz içün sünjü içdüm esridüm* 347, „მე შარბებისა (და) ნამაზისთვის ღვინო დავლიე (და) დავთყერი“. *sünjü-*ს ი. ემრე დივანში ხმარობს, სადაც მისი სინონიმი არაბ. *şarab*. *sünjü*, ისევე, როგორც *şarab*, იხმარება გალატანითი მნიშვნელობით, იგი ღმერთისადმი სიყვარულის აღმნიშვნელი სიმბოლოა. ძვ. თ. სიტყვა *sünjü-*ს შემდეგი მნიშვნელობები აქვს: 1. „ტბილი; 2. ღვინო“ (DTC 516), გაბ. 335, *sünjig* „ტბილი“, *sünjü* „ტბილი ღვინო“ მაღ. 435, ქაშლ. 547, თფს. 279, აფ 097, ვამბ. 208. თანამედროვე ენათაგან ეს სიტყვა „ტბილის“ მნიშვნელობით დაკულია უზბეკურსა (*suñuq/şuñuq*) და თურქმ.-ში—*sünjü*. ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, იგი ეტიმოლოგიურად უკავშირდება *süt-*ს „რძე“; *sünjü* (*sütsig*)¹⁰, **sünjü* < *sünjü* „რძე“ + *-si* (Räs. 434). *sünjü* (*sünjü*) თურქეთში შექმნილ ნაწარმოებებში „ღვინოს“ ნიშნავდა და XIX ს.

⁸ O. A. Aksoy, *Gaziantep Ağızı*, III, Istanbul, 1946, გვ. 267.

⁹ იქვე, გვ. 266—267.

¹⁰ M. Mansuroğlu, *Das Altosmanische*, PhTF, I, Wiesbaden, 1959, გვ. 167.

ჩათვლით სხვადასხვა ნაწარმოების მაგალითითაა ილუსტრირებული (Tsö V 3605—11). დროთა განმავლობაში ენაში ამ მნიშვნელობით სხვადასხვა არაბ-სპარს. სიტყვა შემოდიოდა. ასეთებია: სპარს. *ixde*, არაბ. *x211 r*, *šar21*. აქამადაც ენაში *š-ž*-ს მნიშვნელობით ყველაზე მეტად ეს უკანასკნელია ხმარებული.

ubrul „ინძრევა, ტოკავს“: *günler g'ce jil čevr. le i stüre s'nlem ubrula* 137_{1a} „დღეები გაივლის, წელი მოიქცევა, ჩემს ზემოთ საფლავი შეინძრევა“. იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ სხვა ძეგლებსა თუ ენებში თავიიდური *o* არის, ვფიქრობთ, უფრო მართებულია ამ ზმნის *o*-თი გახმოვანება. *obrul*—//*öprül*- ენებითი გვარის ფორმაა *öpr-r*- ზმნისა (EDT 15) და აქვე ზოტანილია მაგალითი *öprül*-ის სპარსების XI ს. ნაწარმოებიდან. *ქ. კლოსონის ლექსიკონში* ამ ზმნის-თვის მხოლოდ თურქულია მითითებული. Tsö-ში ზმნის 4 ნიმუშია მოყვანილი; „იწეეს, წდება, აღვილიდან იძვრის, ინძრევა“ (V 2096—7). მისაანაა მიღებული *obruc*, რომელიც XVI და XVIII—XIX სს. ნაწარმოებებში „ორზს“ ნიშნავს. დამახასიათებელია *čbrul*-ის ხმარება *jer*-თან „მიწა, ღეღამიწა“: *jer obrul* „ღეღამიწა იძვრის, ინძრევა“. ეს ზმნა თანამედროვე ენათაგან დაკული აქვს თურქმენულს: *öburil*— „ვარდება, იქცევა, (ჩამო) ირეცხება, წვება“. სალიტ. ენაში გამჭრალი *obrul*- სინოპში „მიწის ჩამოწოლას, მეწყერს“ ნიშნავს, *obruc*-ს იმავე სინოპისა და ისფარათის რაიონებში „ჩამოშლილი მიწის“ მნიშვნელობა აქვს, ხოლო სტამბოლის რაიონში იგი ნიშნავს „ჩამოწოლილ რაიმეს, რომელიც სადაცაა ჩამოიქცევა“ (SDD III 1081).

ud „სირცხვილი, ალგი“; *utlu* „შერცხვენილი“; *ki sultanun öndüde ud ösürdür* 23 „რამეთუ აუგი მეფის წინაშე სიკვდილი არის“. *ud* „სირცხვილის“ მნიშვნელობით არის აბუ ჰაიანის (1313 წ.) ყიფჩაყურ ლექსიკონში. ამ არსებით სახელს უკავშირდება რამდენიმე ენაში დადასტურებული ზმნა *utan*— „რცხვენა“, რომელთა კავშირის შესახებ მიუთითა ჟერ კიდეე ლ. ბუდაგოვა (I 118), რაც გაიზიარეს ე. რაულოვა (I 1710), რესენენმა (Vers. 517) და სხვებმა¹¹. ძვ. ოსმალურში ეს სიტყვა XIV—XVI სს. ძეგლებშია ფიქსირებული. სალიტ. თურქულში *ut* და *utlu* აღარ იხმარება. დ. მაგაზანიკის ლექსიკონში *ut*-ს ნეოლოგიზმის მითითება ახლავს (გვ. 639). *ut* „ზრდილობის, სირცხვილის, თავმდაბლობის“ მნიშვნელობით ანატოლიის დიალექტებში საკმაოდ გავრცელებული სიტყვაა (SDD III 1422). *ud* ფორმითა და იგივე მნიშვნელობით ეს სიტყვა გაზიანთფესა და ურფაშია¹² ფიქსირებული.

jarag „მომზადება, სარგებელი. სარგებლობა“: *Yunus var jarayun ejlen jol qorquludur kej eylen* 84 „იუნუს, წადი, განმზადე, გზა საშიშია, კარგად იმხიარულე“. *ğel gidelüm qalma İraq dost idün qılalum jaraq* 176_{1a} „მოდი, წაეიღე, განზე (შორს) ნუ დარჩები, მეგობრისათვის გაეკეთოთ სასარგებლო“. ძვ. თ. სიტყვა *jarag* „ხელსაყრელი შემთხვევა, მომენტი, საშუალება“ (DTC 239), „ვარგისი, გამოსადეგი“ მალ. 385, „შემთხვევა, შესაძლებლობა“ ქაშლ. 747, თფს. 142, უილ., ჩალ., თურქ. *jarag*—1. „ვარგისიანობა, შესაძლებლობა, აუცილებელი საშუაღისი“, 2. „შესაფერისი, აუცილებელი“ (ჩადლ. III 106—7);

¹¹ *ქ. კლოსნი* *utan*-ის *ut*-ისგან დამოუკიდებლად განიხილავს (EDT 7) ე. სევორთანის აზრობით. *utan* ~ *utun* შეიძლება მიღებული იყოს ნაზმნარც აფექსის დართით როგორც *uta* ~ *utu*-, ასევე *ut*-ისგან (ЭТЯГ 609).

¹² O. A. Aksoy, Gaziantep Ağzı, გვ. 700—01; K. Edip, Urfa Ağzı, İstanbul, 1945, გვ. 139.

აზერბ., თურქმ. *jarag* „იარალი“. Tsö-ში *jarag*-ის ორი მნიშვნელობაა მოცემული: 1. „მომზადება, თადარიგი, აღჭურვილობა“, 2. „იარალი“. ფეიქრობთ, *jarag* არის ნაზმნარა სახელი *jarā-* „გამოდგომა“ ზმნიდან. „გამოსადეგი, საჭირო რამ“ → „ბრძოლაში საჭირო რამ“ → „იარალი“. ძეგლებში „იარალის“ მნიშვნელობით XV საუკუნიდან გვხვდება. *jarag*-მა თანდათან მიიღო ის დაეწრობული მნიშვნელობა, რომელიც მას ამჟამად აქვს—*penis*. ენის ლსს-ში იგი შესცვალა არაბ. *silāh*-მა. მისი დღევანდელი მნიშვნელობა, ჩანს, ეარგონს უკავშირდება. ამგვარი სემანტიკური გადასვლა სტამბოლის ეარგონში უნდა მომხდარიყო.

ju- 289₁ „ბანს, რეცხავს“, jun- 289₂ „იბანება, ირეცხება“; ძვ. თ. ზმნა: ju- „ბანს, რეცხავს“ (DTC 277), ju- მალ. 390¹³, ju- ქაშლ. 806, juv- თფს. 263, აპ 114 „id“. საკმაოდ გავრცელებული ზმნა თანამედროვე თურქულ ენებში (Räs. 209). „დაბანვის, გარეცხვის“ მნიშვნელობით დაცული არის მეზობელ ოლუზურ ენებშიც, აზერბ. ju-, თურქმ. juv-. ეს ზმნა ju-, juj-, juv- ფორმებით ძირითადად XVIII ს.-მდეა (Tsö VI 4008—12), თურქულში ამ მნიშვნელობით იხმარება *jiqa-*; სალიტ. ენაში დაკარგული ju- ძალზე გავრცელებულია დიალექტებში (SDD III 1550), გაზიანთფესა და მარაშში¹⁴, სივანში, თოქათსა და თარაქამულ ნეტყველებში¹⁵. ეს ზმნა იშვიათად სხვა ფორმებითაც დასტურდება—*juj-* (სეიპანი), *juv-* (ანკარის, კონიის, ნიიდეს, ბურსის, მანისის, სინოპის, ჩორუმის რაიონებში) (SDD III 1555—6). ყველა დიალექტში ძირითადად ძვ. თურქ. მნიშვნელობაა დაცული.

განხილულმა მაგალითებმა გვიჩვენა, რომ ი. ემრესთან დადასტურებული ძვ. თურქული ლექსიკური ერთეულები უმთავრესად XIII—XVI სს. ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი, ხშირ შემთხვევაში დამოწმებულია საშუალო საუკუნეების ლექსიკოგრაფიულ ნაშრომებსა და ბევრ თურქულ ენაში. მათი უმრავლესობა სალიტ. თურქულში არაბ.-სპარსულმა სიტყვებმა განდევნა, ნაწილი კი ნაკლებ აქტიურ სიტყვებად იქცა. ზოგიერთმა მათგანმა მნიშვნელობა შეიცვალა. გაანალიზებული ძველი თურქული ლექსიკა თითქმის უცვლელადაა დაცული ანატოლიის დიალექტებსა და კილოკავებში, განსაკუთრებით კი აღმოსავლეთ ანატოლიის არეალისთვისაა დამახასიათებელი.

შ ე მ ო კ ლ ა ბ ა ნ ი

ალთ.	— ალთაური.
ბარ.	— თათრული ენის ბარაბული დიალექტი.
ბაშკ.	— ბაშკირული.
თელ.	— ალთაური ენის თელუთური დიალექტი.
თობ.	— თობოლულ თათართა ენა.
თფ.	— თფური.
იპ.	— იაყუტური.
ლემბდ.	— ალთაური ენის ლემბული დიალექტი.
ნოლ.	— ნოლაური.

¹³ ს. მლოვი უდარებს ჩუვაშ. *u-ს* (აქ. 390). რაც გამარტივებული არ არის. მართლაც. ამ ზმნას „დაბანის, გარეცხვის“ მნიშვნელობები აქვს. მაგრამ იგი მეორეულია. ჩუვ. *u-ს* შეესაბამება თურქ. *oq-* „სრესა, წმენდა“, *ju-ს* კი ჩუვ. *u-* (იხ. ევაროვა, 216).

¹⁴ A. C a f e r o ğ l u. Güney-İçki Ilçerimiz Ağzından Toplamalar, İstanbul, 1943, გვ. 314, Gaziantep Ağzı, III. გვ. 772—73.

¹⁵ A. C a f e r o ğ l u. Sivas ve Tokat İlleri..., გვ. 270.

- სალ. — ხაყასური ენის სალაური დიალექტი.
 უილ. — უილერული.
 ყოიბ. — ხაყასური ენის ყოიბალური დიალექტი.
 ყუმბის. — ყუმბისური.
 ყუმბან. — ყუმბანური.
 შოზ. — შორული.
 ჩალ. — ჩალათაური.
 ჩუე. — ჩუეაშური.
 აზუთ — Atıxfatuz zakiyatı fıldüfatıt turkija. Taşkent, 1968.
 აფ. — П. М. Мелниоранский, Араб филолог о турецком языке, СПб., 1900.
 ол — М. А. Агъакау, Türkçe Sözlük, Ankara, 1969.
 об — А. Саферогълу, Abu Hayan, Kitab al-idrak li-lisan al-Atrak, Istanbul, 1931.
 бл — А. К. Боровков, Бада'и ал-луғат, М., 1962.
 бул — Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб., 1869; т. II., 1871.
 габ — Gaba in A. von, Alltürkische Grammatik, Leipzig, 1950.
 ეგრ-ოვი — В. Г. Егоров, Этимологический словарь Чувашского языка, Чебоксары, 1964.
 ეამბ. — H. V á m b é g y, Alt-osmanische Sprachstudien, Leiden, 1901.
 თუეს. — А. К. Боровков, Лексика среднеазиатского тefsира XII—XIII веков, М., 1963.
 იბნ. -მ. — А. Battal, İbnü-Mülenna luğati, Istanbul, 1934.
 მალ. — С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, тексты исследований, М.-Л., 1951.
 რადლ. — В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, I—IV, СПб., 1893—1913.
 ჯამლ. — B. Atalay, Dıvanı İüğat-it-Türk dizini, Ankara, 1943.
 DTC — Древнетюркский словарь, Л., 1969.
 DS — Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I—VI, Ankara, 1963—1972.
 EDT — G. Clauson, An etymological dictionary of prethirteenth century Turkish, Oxford, 1972.
 Räs. (Vers.)—M. R ä s ä n e n, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen, Helsinki, 1969.
 SED — Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi, t. 1—3, Istanbul, 1934 — 1947.
 Tso — Tanıklarıy'e Tarama Sözlüğü, I—IV, Ankara, 1903—1972.

Ш. В. ГЛБЕСКИРИЯ

О ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЛЕКСИКЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЮНУСА ЭМРЕ

Резюме

Значительную часть лексического фонда произведений турецкого поэта XIII—XIV веков Юнуса Эмре составляет древнетюркская лексика. В данной статье рассматривается часть такой лексики. Проанализированные нами древнетюркские лексические элементы характерны для языка турецких памятников XIII—XVI веков. Древнетюркская лексика почти без изменения сохранилась в диалектах и говорах Турции, особенно в ареале восточной Анатолии.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმ.-სადასავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტის თურქოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ჭიჭიამ

ნანა კილაძე

როგორ მთარგმნოთ მუჰაკიუნა

აზბული სიტყვა *محققون* არაბულენოვანი სქოლასტიკური ლიტერატურის უმნიშვნელოვანეს ნაწარმოებში, კერძოდ იბნ რუშდის ძირითად ტრაქტატში, რამდენჯერმე გვხვდება¹. რამდენადაც ტერმინის ზუსტი მნიშვნელობა მკვლევართათვის გაუგებარია, თარგმნისას იგი სხვადასხვა კონტექსტში განსხვავებული შესატყვისებით ვადმოიყენა. მაგალითად, ინგლისურ ენაზე ტერმინის მნიშვნელობა გატოლებულია მოგვიანო ხანის, ან უბრალოდ დიად მოაზროვნეებთან, განაახლებელ ფილოსოფოსებთან, შემცნობ, ე. ი. რაიმეს შეცნობის შემდეგ დასკვნების გამოტან, ფილოსოფოსებთან, ან მოაზროვნეებთან და სხვ.² გერმანულ ენაზე ეკვივალენტის წარმოდგენისას გათვალისწინებულია ტერმინის კავშირი ქვეშარტებასთან და ექვევეუ არის დაყენებული ლათინური თარგმანის მიხედვით მისი ნატურალისტებთან გაიგივების შესაძლებლობა³. ამ შემთხვევაში გერმანული თარგმანი ახლოს არის შვიდტის მიერ მოცემულ შესატყვისთან. XVI საუკუნის არაბი მოაზროვნის ტექსტის მიხედვით შვიდტი თვლის, რომ *محققون* ნიშნავს მხოლოდ და მხოლოდ ქვეშარტი მიმდევრებს⁴.

ტერმინის ქვეშარტებასთან კავშირი უდავოა, ამას მისი *حق* ძირისაგან მომდინარეობაც ადასტურებს. ფაქტია ისიც, რომ ამ ძირთან დაკავშირებული ყველა ტერმინი ისლამის ენციკლოპედიაში ძირითადად განიხილება როგორც ქვეშარტების ცნების მომცველი სიტყვები. მაგრამ იქვე ხაზგასმულია ისიც, რომ არსებობს ქვეშარტების სხვადასხვა გაგება, მაგალითად, როგორცაა ქვეშარტება — ტრანსცედენტური სინამდვილე და ქვეშარტება — დამტკიცებული ფაქტი⁵.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღინიშნება, რომ იბნ რუშდმა ღია კარები დატოვა ორმაგი ქვეშარტებისათვის რეპრესიების შიშით⁶. მაგრამ ბოლო დროს ვარაუდობენ, რომ რეპრესიებისაგან თავდაცვა იბნ რუშდმა მოახერხა ბერძნული ფილოსოფიისა და ყურანის ქვეშარტების თანადამთხვევით. ამ გაიგივებამ იბნ რუშდი ბერძნული ფილოსოფიის ცოდნის შარიათით დაკანონებულ აუცილებლობად გამოცხადებამდე მიიყვანა⁷. ამიტომ დღეს ვარაუდობენ,

¹ Bibliotheca Arabica Scholasticum. Serie Arabe. Tome III. Averroes. Tahâfut al-Tahâfut ou l'Incohérence de l'Incohérence. établi par M., Bouyges. Beirut, 1939, pag. 652.

² Averroes A b u-l-W a l i d M. Tahafut al-Tahafut. Transl. with introduction and notes by S. v. Den Bergh. London, 1954. v. I—II, pag. 344, 359, 491, 500.

³ De Boer J. Widersprüche der philosophie nach al-Gazzah und ihr Ausgleich durch Ibn Rûsch. Strassburg, 1894, pag. 75.

⁴ А. З. Ш м и д т. 'Абъ Ал-Вахъ-ჭ-ამ-Ил-ღ-ჩ-ი-მ, Петербург, 1914, pag. 217.

⁵ Encyclopaedia of Islam (new edition). Leiden, 1953, ტ. III, pag. 72.

⁶ მ. ა. გ. ბ. გ. რ. ი. ძ. ფილოსოფიის ისტორია, ტ. I. თბილისი, 1941, pag. 234.

⁷ ابن رشد النظر في كتب القداما
1987, 23-33. واجب بالشروع

რომ იბნ რუშდი აღიარებდა სხვადასხვა სახით გამოხატულ ერთ ქვეშაირიტებას. ტერმინოლოგიის მიხედვით იბნ რუშდის ძირითად ტრაქტატში ზემოგამოთქმული აზრი ერთი ქვეშაირიტების შესახებ დასტურდება იმით, რომ ქვეშაირიტებად მიჩნეულია მხოლოდ დასაბუთებადი. ტექნიკურ ტერმინთა ინდექსი და ტრაქტატის კომენტარები برهان و تحقيق-ის ვატოლებით და უკანასკნელის განმარტან დაპირისპირებით გამოთქმულ აზრს აზუსტებენ⁹. აქედან გამომდინარე, კიდევ ერთხელ ხაზი გაესმის იმას რომ, იბნ რუშდის აზრით, დასაბუთებადი და დამტკიცებადი ცოდნა არის ერთადერთი ქვეშაირიტება, როგორც არ უნდა იყოს იგი გამოხატული.

იბნ რუშდისა და შუა საუკუნეების დიდი ქართველი მოაზროვნის პეტრიწის აზრი შეიძლება არ იყოს ერთსა და იმავე ქვეშაირიტებასთან დაკავშირებით გამოთქმული, მაგრამ ამ შემთხვევაში საინტერესოა ტერმინების ერთხელისაგან განსხვავება. კერძოდ ის, რომ ბერძნული ἀποδείξις-ის შესატყვისი იოანე პეტრიწთან არის „აღმოჩენა“, „აღმოსაჩენელი“, „აღმოჩენებელი“ და ნიშნავს დამტკიცებულ-დაქვეშაირიტებულს⁹. ასევე იბნ რუშდთან ბერძნული ἀποδείξις შესატყვისი არის برهان როგორც თანდართვითი, ანუ ბუნებრივი და ლოგიკური კანონების, ქვეშაირიტი შესაბამისობის, გამოხატველი, დამტკიცებადი აპოლოკტიურობა, ამიტომ მათი დაწყვილება სავსებით ბუნებრივია, თუ ἀποδείξις برهان¹⁰ || تصديق تحقيق || اعانة || პეტრიწის მიხედვით იქნება აღმოჩენა, محققون გადაითარგმნება, როგორც აღმოჩენენლი.

Н. В. КИЛАДЗЕ

КАК ПЕРЕВОДИТЬ Мухакикүна

Резюме

Значение термина محققون не уточнено, что особенно чувствуется при его переводе на другие языки. Исходящее из терминологии Петрици грузинское соответствие „აუპოტბენელი“ вносит в его содержание определенную ясность.

⁹ Averroes, Incoherence d'Al Incoherence, 1930, გვ. 321. Averroes, Tahafut al-Tahafut. Transl. with notes... by s. v. Den Bergh, v. II, გვ. 131.

⁹ იოანე პეტრიწი, შრომები, ტ. I, თბილისი, 1940, გვ. 177. ნემესოს ეშესელე, ბენებისათვის კაცისა, თბილისი, 1914, გვ. 179.

¹⁰ A Philosophical Lexicon in Persian and Arabic by Soheil M. Afnan, Beirut, 1968, 27—28.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სემიოლოგიის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ქიქიაძემ

ცნობები და შენიშვნები

რევაზ მირიანაშვილი

ქართველთა კვალი სირიაში

საქართველოსა და სირიის კულტურულ ურთიერთობას ძველი ტრადიციები აქვს. წმიდა ადგილთა მონალოცავად იერუსალიმში მიმავალ ქართველებს გზა სირიაზე ედოთ, ამიტომაც კავშირი სირიასა და პალესტინასთან მათ მეტად შორეულ წარსულში დაღწევათ. ჭუანშერის ცნობით, ჭერ კლდე ვახტანგ გორგასალს უმოგზაურია იერუსალიმში და მონასტრის ასავებდად ადგილი შეუსყიდია, სადაც მოგვიანებით ჭერის ქართველთა მონასტერი ააგეს. მოყოლებული იმ დროიდან ვიდრე XIX საუკუნემდე ქართველ პილიგრიმთა მიმოსვლა წმიდა ადგილებში არ დამცხრალა, თუმცა პოლიტიკური თუ სხვა რაიმე მიზეზით ურთიერთობა ხან წელდებოდა, ხელსაყრელ დროს კი კვლავ ახლდებოდა ხოლმე.

მეექვსე საუკუნეში სირიიდან საქართველოში ჩამოვიდა ცამეტი ასურელი მოღვაწე. საქართველოში იმხანად აგებული ეკლესია-მონასტრები — დავით-გარეჯა, ზედაზენი, იყალთო, ნეკრესი, ალავერდი, წილკანი და სხვა — მათ სახელს უკავშირდება. ქართველი მოღვაწენი სირიასა და პალესტინაშიც აგებდნენ ეკლესია-მონასტრებს, აარსებდნენ კულტურისა და მწიგნობრობის კერებს. ძნელია ზუსტად დადგინდეს, თუ როდის აშენდა კალიპოს ღვთისმშობლის ქართული სავანე შავ მთაზე ანტიოქიაში. XI საუკუნეში ეს მონასტერი ცნობილი იყო, როგორც ერთ-ერთი მდიდარი და მძლავრი ცენტრი. «გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების» ცნობით, ამ დროისათვის აქ სამოცი ქართველი ბერი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა, რომელთაგან თვალსაჩინოებით გიორგი დაუღლებული გამოირჩეოდა.

აქ მოღვაწე მწიგნობრები აქტიურსა და ნაყოფიერ სალიტერატურო-საგანმანათლებლო საქმიანობას ეწეოდნენ. გიორგი მთაწმიდელი სამი წელი (1039—1042 წ.) ცხოვრობდა აქ; შავ მთასთანაა დაკავშირებული ეფრემ მცირის სახელიც. იშუათი და ძვირფასი ხელნაწერები იწერებოდა აქ, ითარგმნებოდა ფილოსოფიური და საღვთისმეტყველო ტრაქტატები, ბიბლიური და პაგიოგრაფიული თხზულებანი; ერთი სიტყვით, დღედა სამონასტრო ცხოვრება. კირილე ბერმა, საბა თუხარელმა, ეფრემ ოშკელმა, იოანე მთავარაბსქემ, ანტონ ტბელმა, გაბრიელ ჭულველმა, იოანე ფარაკნელმა. საბა მღვდელმა, არსენ იყალთოელმა, კალიპოსის წინამძღვარმა ბასილიმ შექმნეს აქ ძლიერი ფილოლოგიური და ფილოსოფიური სკოლა, დაამკვიდრეს ქართულ მწერლობაში მოწინავე ფილოლოგიური მეთოდები¹.

VII საუკუნემდე ანტიოქია ბიზანტიის იმპერიის პროვინცია იყო და ქართველებიც თავისუფლად მიდი-მოდიოდნენ, ხოლო არაბების მიერ მცირე აზიის დაპყრობამ ანტიოქიასთან კავშირი გააძნელა, თუმცა 969—1084 წლებში

¹ ე. შეტრეველი, შავი მთის მწიგნობრული კერის ისტორიისათვის XI ს-ის პირველ ნახევარში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XX-B, თბ., 1959, გვ. 87.

იგი კვლავ ბერძენ იმპერატორთა გავლენის ქვეშ მოექცა. რამაც კვლავ განაპირობა ქართული სამონასტრო ცხოვრების განახლება შავ მთაზე.

როგორც ირკვევა, შავ მთაზე რამდენიმე მონასტერი ყოფილა: 1. რომანა წმიდა. სადაც სამი წელი ცხოვრობდა გიორგი მთაწმიდელი; 2. წარჩინებულნი, დიდი კალიპოსი; 3. ქართველთა საყვანე შავ მთაზე, უდაბნოსა ლერწმის ხევისასა; 4. სვიმონ წმიდის მონასტერი და 5. სვიმონ წმიდის მონასტრის მახლობლად გიორგი დაყუდებულის მარტოდსამყოფელი. ამას გარდა XI ს-ში შატბერდის ცნობილმა მწიგნობარ-გადამწერლებმა დაეით და ივანე ჭიბისძეებმა შავ მთაზე ააგეს ძელი ცხოველის სახელობის ეკლესია და შეუდგნენ ამ ეკლესიისთვის წიგნების შეძენასა და გადაწერას².

XII საუკუნეში ანტიოქია ჭყაროსნებს ხელში გადავიდა. XIII საუკუნის შუაში კიდევ არსებობდა კალიპოსის ღვთისმშობლის ქართული მონასტერი, ხოლო მონგოლთა, მოგვიანებით კი ხვარაზმელთა შემოსევის გამო ანტიოქია დაინგრა და დაკარგა ძელი დიდება. 1268 წელს იგი ეგვიპტელმა სულთანმა ბაბარმა დაიპყრო და ამიერიდან დღემდე არაბები მას „ანტაკიად“ უხმობენ. ამის შემდეგ არაერთხელ დალაშქრეს და დაარბიეს მუსლიმანებმა ანტიოქია. რომლის დროსაც, რასაკვირველია, დიდ ზიანსა და ნგრევას განიცდიდნენ ქრისტიანული საყვანენი, მათ შორის ქართული ეკლესია-მონასტრებიც.

საინტერესოა ალ. ცაგარელის ჩანაწერი, სადაც იგი გულისტყვიელს გამოთქვამს იმის გამო, რომ ვერ მოუხერხდა ანტიოქიაში გამგზავრება... „მე არ შემეძლო, — წერს იგი, — შევსულიყავი და მომენახულებინა, თუ რა შემორჩა დღეს ანტიოქიაში, ვინაიდან კონსტანტინოპოლში მინაყალი გემი აღექანდრეტში (ალექსანდრეტში. — რ. მ.) რამდენიმე საათით შეჩერდა, ანტიოქიანდემგზავრობას კი რვა საათი მაინც უნდა ნაესადგურიდან. გამოდის, რომ ამ მგზავრობას სამი დღე დასჭირდებოდა, რომელთაგან მარტო ერთი დღე ანტიოქიისა და მისი სანახების დათვალიერებას დასჭირდებოდა. ამიტომ მე ვთხოვე ჩვენს კონსულს ბეირუთში კ. დ. პეტკოვიჩს შეეგროვებინა ცნობები ყველაზე მნიშვნელოვანი ქართული მონასტრის (შავ მთაზე) კალიპოსის ღვთისმშობლის ნაშთზე. იგივე თხოვნა წერილობითაც გავუგზავნე კონსულს, რაზეც პეტკოვიჩმა 1884 წლის 14 ივნისის წერილში ასე მოპასუხა: «გავიკითხე თქვენი დავალების თაობაზე, რომელიც ეხება უძველეს ქართულ კალიპოსის მონასტერს. ამ საკითხის გამო მე წერილობითი თხოვნით მივმართე ანტიოქიის (ლაოდეციის) მართლმადიდებელ მიტროპოლიტსა და სხვა პირებს. მაგრამ, სამწუხაროდ თქვენთვის საინტერესო მონასტრის შესახებ დღემდე არავითარი ცნობა არ მიმიღია»³.

ახლა ანტიოქიაც, ისკანდრეტუნაცა და შავი მთაც თურქეთის გამგებლობის ქვეშა მოქცეული (თუმცა სირიაში გამოცემული თანამედროვე რუკები მას კვლავინდებურად სირიის ტერიტორიად მიიჩნევენ), ხოლო დღემდე ვერც ერთ ქართველ მეცნიერს ვერ მოუხერხდა აქ შეღწევა და მისი სიძველეების შეწავლა. ესაა ერთ-ერთი მიზეზი. რომ მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება ქართული მწიგნობრობისა და კულტურის ამ ერთ-ერთ თვალსაჩინო და მნიშვნელოვან კერაზე.

² ქვე. გვ. 91—95.

³ А. Цагарели, Православный палестинский сборник, т. IV, СПб., 1888, гл. 31—32.

1974—1976 წლებში სირიაში პიდროლოგთა ჯგუფთან ინგლისური ენის თარჯიმნად მუშაობის დროს საშუალება მომეცა წაეწყო დოკუმენტი ჩვენი წინაპრების კვალს, რომელიც დაცულია სირიის სიძველეთსაცავებში და ეკლესია — მონასტრებში.

დამასკოს ნაციონალურ მუზეუმში აღმოჩნდა ძველი ქართული ხელნაწერებსა რამდენიმე ფრაგმენტი, დაწერილი პერგამენტზე ასომთავრულითა და ნუსხურიით, რომელთა ფოტოპირებიც სირიიდან 1975 წლის 17 აპრილს ი. ლოლაშვილს გამოვუგზავნე თბილისში შემდეგ წერილთან ერთად: „1975 წლის 10 აპრილს დამასკოს ნაციონალურ მუზეუმში მივედი. მთელი ერთი წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც ჩენი დამასკოში პირველად ყოფნისას მიხარეს, რომ სწორედ აქ უნდა ინახებოდნენ რაღაც გაურკვეველი ხელნაწერები. მართლაც, აქ აღმოჩნდა ძველი ქართული ხელნაწერების რამდენიმე ფრაგმენტი, სულ რვა. ყველა მათგანი ტყავზეა დაწერილი, ძალზე დაზიანებული დამწვარი და დახეული. ფრაგმენტები ამ საუკუნის ოციან წლებში მუზეუმს გადასცა ომაიადების მეჩეთმა. აქ ინახებოდა იგი საუკუნეების მანძილზე, 1926 წლამდე. ეს ქართული ხელნაწერები ხსენებულ მუზეუმში პირველად ნახა ჩვენი უნივერსიტეტის ასპირანტმა მ. ჩაჩიბაიამ, რომელიც იმხანად სტაჟირებაზე იმყოფებოდა დამასკოში“.

დამასკური ქართული ხელნაწერების შესახებ მოკლე ცნობა გამოქვეყნდა კიდეც 14 ნაბს „ჩეჩენი ტბილისში“ (№ 110), სადაც აღნიშნულია რომ ასპირანტმა მ. ჩაჩიბაიამ დამასკოს მუზეუმში აღმოაჩინა „ცხრა ქართული ხელნაწერი“. განეთის კორესპონდენტთან საუბარში პროფ. კ. წერეთელმა, რომელმაც მიიღო მ. ჩაჩიბაიას წერილი, გამოთქვა მოსაზრება ამ ხელნაწერთა თარიღის, რაობისა და მნიშვნელობის შესახებ. იგი იუწყება: „უცნობი ქართული ხელნაწერები, შესრულებული ძველქართული დამწერლობით — ნუსხურიითა და ასომთავრულით, თავიანთი შინაარსით ლიტურგიკული ხასიათისა არიან და, როგორც ჩანს, განეკუთვნებიან IX—X საუკუნეებს; ამ ნაპოვნ ძეგლებს დიდი მნიშვნელობა აქვთ ქართული კულტურისა და კერძოდ ლიტერატურის ისტორიის პრობლემათა შესწავლისათვის“. მოგვიანებით პროფ. კ. წერეთელმა თარიღი X—XI ს-ით შეასწორა⁴.

პროფ. ი. ლოლაშვილმა შეისწავლა ხსენებული ხელნაწერების ფრაგმენტები და გამოთქვა ასეთი მოსაზრება „დამასკოურ ქართულ ხელნაწერებს, რომელთაგან ერთა სიავეს ვადაჩენია მხოლოდ რამდენიმე ფრაგმენტი. დიდი მნიშვნელობა ენიჭებათ აზლო აღმოსავლეთის ქრისტიან ხალხებთან ქართველების კულტურული ურთიერთობის ისტორიისათვის. ცნობილი ფაქტია, რომ ადრეფილადურ ხანაში და შემდეგაც საუკუნეების მანძილზე სირია-პალესტინის ე. წ. წმინდა ადგილებში ქართველები აგებდნენ ეკლესია-მონასტრებს, პილიგრიმთა თავშესაფარ სახლებს, აარსებდნენ ქართულ კოლონიებს, ეწეოდნენ ფართო ლიტერატურულ და ქრისტიანულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას. ამდღარებდნენ თავიანთი თარგმანებითა და ორიგინალური თხზულებებით ჩვენს მწერლობას და მეზობელ ქრისტიან ხალხებთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ბიზანტიური კულტურის შექმნაში. ქალაქი დამასკო, რომელმაც ქრისტიანულ მწერლობას მისცა უდიდესი მოაზროვნე იოანე დამასკო-

⁴ კ. წერეთელი, ანაბელი ენა საქართველოში, მნათობი, № 6, 1976, გვ. 154.

ლი. ძველთაგანვე ერთ-ერთი დიდი კულტურული ცენტრი იყო სირიაში და იქ სამოლქაწოდ მრავალი გამოჩენილი მწერალი თუ საეკლესიო პირი მიისწრაფოდა. როგორც ჩანს, ამ ქალაქში ქართველებსაც მოუკიდიათ ფეხი. ამისი ერთ-ერთი დამადასტურებელი ფაქტია ქართულ ხელნაწერთა ფრაგმენტების აღმოჩენა დამასკოში.

ისმის კოთხვა: როდის გადაიწერა ეს ხელნაწერები, რა თხზულებებს შეიცავენ ისინი და რა მნიშვნელობა აქვთ მათ ძველი ქართული ლიტერატურისათვის?

დამასკოში ამჟამად დატულია. როგორც ფოტოპირებიდან ირკვევა, 12 ფურცელი. ყველა გადაწერილია პერკამენტზე. ერთი — ასომთავრულით. დანარჩენი ნუსხურით. «ვეჩერნი ტბილისის» ცნობაში ცხრა ხელნაწერზეა ლაპარაკი. რ. შირიანაშვილი კი იუწყება, რვა აღმოჩნდაო. მაგრამ ჭეჭერობით ნაპოვნია შვიდი ხელნაწერი (ერთი — ოთხფურცლიანი, ორი — ორფურცლიანი, ოთხი — თითოფურცლიანი). არც ერთ მათგანს თარიღი არა აქვს. პალეოგრაფიული მონაცემებით ირკვევა, რომ ისინი გადაწერილია სხვადასხვა საუკუნეში სხვადასხვა პირის მიერ. სხვადასხვა ადგილას. ფრაგმენტებში დატულია მხოლოდ: სასულიერო შინაარსის თხზულებები.

1. უცნობი თხზულების ფრაგმენტი (1 ფ., 14 X 14 სმ., ასომთავრული) გადაწერილი უნდა იყოს დაახლოებით X საუკუნეში. ხელნაწერი ისეა დაგლეჯილი და გაშავებული, ხოლო ნაწერი გაფერმკრთალებული და ზოგან შავი ლაქებით დაფარული, რომ ამჟამად თითო-ორილად სიტყვისა და ცალკეული ასოების ამოკითხვაც ხერხდება. ამიტომაც ფრაგმენტის შინაარსობრივი განსაზღვრა შეუძლებელია (სავარაუდოა. იგი იყოს გეოგრაფიული კრებული).

2. საგალობლების კრებულის დასასრული (4 ფ., 7. 75 X 9 სმ, ნუსხური), ფურცლები მთლად დაგლეჯილია. თავზე აწერია სინგურით «კურთხეულ არსა» (მოჩანს მკრთალად). მას მისდევს: «კურთხეულ ხან შენ უ[ფალო]» და წყდება ვედრებით: «დიდება შენდა [წმიდაო!... მო] გუცენ ჩუენ ჰამადნი საზრდელად» და რამდენიმე სიტყვის შემდეგ მთავრდება სამწერტილით. სამი ბოლო გვერდი დაწურულია. პალეოგრაფიული ნიშნებით ხელნაწერი თარიღდება XIV—XV საუკუნეებით.

3. «[იონე ნათლისმცემლის თავის პოვნისათვის] (9 X 14 სმ.)—აქლემბაია სტევისა ემ[ო]სა სამოსელი». და წყდება «თუალ-უხუაგსა თავსა ეშინოდა». გადაწერილია სავსებით გარკვეული ხელით, რომელიც დამახასიათებელია XI საუკუნისათვის. გადარჩენილია მხოლოდ შუა ნაწილი. ტექსტი რედაქციულად საყურადღებოა.

4. ლოცვანი და ვედრებანი (2 ფ., 17 X 17,5 და 14 X 19, ნუსხური) ფურცლები ძლიერ დაზიანებულია (დახეულ-დაგლეჯილია). იწყება: «რა-მე მყო. [სულო]...», წყდება: «შემინდევ მე, უფალო ჩემო...». მეორე ფურცლის ზედა არშიაზე მიწერილია იე. რაც ნიშნავს ხელნაწერის მე-15 რვეულის სათვალავს. პალეოგრაფიული მონაცემებით უყოყმანოდ შეიძლება დათარიღდეს XII საუკუნით.

ძღისპირანი და ღმრთისმშობლისანი (2 ფ., 8 X 9 სმ, ნუსხური) აქვს სინგურით შესრულებული ზედწარწერები: «უგალობდითსა, განძლიერდითსა, კურთხეულ არსა, აკურთხევდითსა». გადარჩენილია ხელნაწერის შუა ნაწილი. გადაწერილი უნდა იყოს XIV—XV საუკუნეებში. აქვს ერთი მინაწერიც:

«წმიდა ხარ შენ, უფალო. შენ გაქებს სული ჩემი». მისი ზოგი ძლისპირი კანოქვეყნებულა ე. მეტრეველის წიგნში.

6. ლოცვანი და ვედრებანი (1 ფ., 14 X 14 სმ, ნუსხური) გადაწერილია XII—XIII საუკუნეებში (შეიძლება ცოტა გვიანაც). ტექსტი ძნელად იკითხება.

7. იოანეს სახარების მეოცე თავის ფრაგმენტი—«ბნელა იყო საულავსა» (20.1)... წყდება: «სუღარი, რომელი იყო თავსა მისსა არა» (20.7). გადაწერილი უნდა იყოს XI—XII საუკუნეებში (1 ფ. 9 X სმ, ნუსხური). ტექსტი მიჰყვება ოთხთავის გიორგი მთაწმიდლისეულ რედაქციას (მდრ.: «აღიღეს უფალი საფლავისაგან» და «სხლა იგი მოწაფე წინა ურბიოდა»). რომელიც XI ს-ის შუა წლებიდან გაერთეულა ქართულ ეკლესია-მონასტრებში სახმარად.

ამრიგად, შეიძივე ხელნაწერის ტექსტები მეცნიერებისათვის საკუთრადღებოა ისტორიულ-ბიბლიოგრაფიული თვალსაზრისით. თვით ხელნაწერები საინტერესოა პალეოგრაფიულად და ენობრივი მონაცემებით.

აქვე მოგვყავს ხელნაწერთა ტექსტებიც:

ა. უცნობი ხელნაწერის ფრაგმენტი — X ს.

1 r და მიწადე ყოელისა იქცეს
 ა [აუღინო სუ []
 [] დი გულის [.]
 []
 []
 []
 []
 []
 []
 []
 1 v [.] ეგალობდით წარმართთა შარის
 [.] თა აკურთხევ
 [. .] უგალობდით მას
 მთდ [. .] დ [] ყოველთა საკურ
 [. .]
 ა [] ო []
 [. .]
 უფალსა [. .]
 [] მის
 მ [.] სნ [. .]
 [.] ნარ
 []
 [.]

ბ. საგალობლების კრებულის დასასრული — XIV — XV სს.

1 r [კურთხეულ არსა]
 კურთხეულ ხარ შენ უფალო, რამეთუ აღმზარდე სიყრ-
 ნით ჩემით და მეცი საზრდე-
 ლი [] ლი ესნ
 [.] რ [.] ენ [] თა [] გულნი
 [] აზღის კი ეუოქ(?)
 [. .] მიუხედით ყოველსა ზედა
 [] რამეთუ იესუს ნიერ უფლისა ჩუნისა
 [. .] და დიდება და პატივი და ს....
 [] ნიშანთ უკუნითი უკუნისამდე ამინ

- [.] დიდებაა შენდა წმიდაო დიდებაა შენდა
- [.] გეენ შენ კამადნი საზრდალად
- [] დ გვედრებით შენ აღძეს
- [.] წმიდათა რათა ეიყენეთ წინაშე შენ
- [.] არა სირცხვილ ოღეს იგი
- [.] ეცდეს: საქმეთა მათთა — ებო:

ბ. იოანე ნათლისმცემლის თავის პოვნისათვის — XI ს.

<p>1 r [ა]ლენისა სტევისაჲ ემ- [ო]სა სამოსელი [და] ვითარცა პოუეს თავი ნეტა- [რ]ისა იოუენის წარმო- [ე]მართენს რომელი იგი ჰერო- [დ]ესს ლაქნისა ასული- საგან წიელი რომლისაჲ მრ- ელით ეამითგან გული უ- თქემიდა მონადირებად და მიემთხვა მცბიერი იგი და- ცხრომად ჰკონებდეს მ- წილესათა მათ წინაჲსწარმეტყუელისა ენისათა არა ხოლო ესე არამედ ამას ზრახვიდა ვითარქუელ უკუნეთუ ყოვალდ გებუ- ლად ხოლო იღვას გუამი იგი წმიდაჲ ადგილ იყოს აღ- ღკომამცა ხოლო უკეთეთ თაჲ იგი თვისისაგან</p>	<p>1 v დამაოხულ იყო არა [ე]- გე ოღენ მარჯუე იყო[ს] ამისთეს არლარა წმ[...] თად ვითარ იგი ღრმა და- მარხვად უტევა არამედ ზღუდე გარე მოდგმად ადგილსა მის რომლისა დაფ- ლვად მისი უბრძანა და ყართა დასაქმეელი- თა დაკრძალვად სცა რამეთუ უსჯულოება მის სა- წოლსა ტრფილუბითა გულის სიტუეათაგან გან- ქლომილ იყო და ვითარცა სიზზარსა შინა წხილვან[ი] იგი ეცტეზბოდეს და წა[რ]- კუეთილისა ზისცა ვითარ[ცა] ექკონებ თვალ-სხუ- ებისა თავისა ემინოდა</p>
--	---

ღ. ლოცვანი და ვედრებანი — XII ს.

<p>1r</p>	<p>რამდე ჰყო სელო [.] .] რამ განკითხე[ა .] .] გიღგებთან დ[.] .] გემხილენთან [.] .] სალმობითა [.] .] ღმერთო ჩემო საწ[. .] .] საუკუნოჲ იგი წარუე [. .] .] პას და საყდართა ზედა [. . .] .] და ჰრძწი განჩინებნისაგ[ან . მოსწ-] .] რამუ მოქტეველ სინანულ [.] . რომე-] ლი იგი თანა წარუვალ არს არამედ [.] .] ხოცილი მრავალ საგლოშლისათეს სულსა[გან] ჩემისა რომელმან განაქორეე ყოველი ცრუმი პირისაგან ქუეთანისა რამეთუ შენ საღმობასა ყოველთასა იოხებ და მქუენებობასა გარდაცულილთასა ნუგეზინის[ს]- სემჲ და შენ ხარ ჩვენ ყოველთა სასოჲ და სიმტკიცე ყოვლად წმიდაო ქალწულოო დედაო ქრისტოსო კი-იქილისანი 40 ღმერთო მი- ზონე იესუ უფალო შეგტოდე იესუ შემწყალუ მუეტეო და განაკურნე სული ჩემი და ყოვლითა ოღენ [. .] .] სულსა ამას შინა ჰყო [. .] ნლო მიწყალუ უფალო მოწყალუ მე და [. .] .] [.] [. .] გ წმიდაო [.] [.] ე [.] [.] და ღირსი წმიდისა და ქ- [აღწულისა] და აურაცხელნი</p>
<p>1v</p>	

[. . .] რათა არა სრულიად
 [. . .] მომიტყვენ სა
 [. . .] ჩემო გვედრ-
 [ები . . .] არა განგებული
 [. . .] თა რსბოდა ვითარ
 [. . .] ნი ჩემნი მოწყალეებითა
 [. . .] გამოჩნდნ იგინი დღესა მას საშ-
 [ინელსა . . .] და ლალად ვუა დიდებაა შენდა მრ-
 [. . .] წიდა)ო მეუფეო აცხვენე სული ჩემი
 წმიდაო ღმრთისპაპელო შემიწყალე და მეოხ მეუაე წინაშე რომლისა შენისა
 [. . .] ისა ჩუენისა წმიდანო მთავა-ანგელოზნო მეოხ გვ-
 ყენით წინაშე ღმრთისა წმიდაო იანე წინამორბედო
 და ნათლისმცემელო მეოხ წმიდანო მოციქულნო პეტრე და
 პავლე და ანდრია მეოხ გუეყაე წმიდანო მოციქ-
 ულნო წინა-სწაუმეტყუელნო მღღელთ-მოდღუარნო მოწამე-
 ნო მამანო მამათ-მთავარნო და ყოველნო ღირსნო და
 მართალნო მეოხ გუეყენით წინაშე უფლისა რათა მიწ-
 სნეს უსჯელოთა [კა]დუათა ჩუენთაგან რამეთუ თქუენ
 [. . .] მეოხებად ჩუენდა უძლე
 [. . .] უფლის [. . .] ნის
 [. . .] სე [. . .]

2 r

შინა განფრდილი [. . .]
 ვიადრებ ა[. . .]
 სასოინითა [. . .]
 ლადებ [. . .]
 შემიწყალე მე [. . .]
 თცხე [. . .]
 ცოდვილი მე [. . .]
 ცხე არა ვიტყ [. . .]
 ტისა ჟამისათა თანა შ[. . .]
 მცხენე ვ აწდა უ [. . .]
 მშობელო ცათა შინა კურთხეულო ქუეყანისა [. . .]
 უფალო გიხაროდენ სამლოო უსძლოო კირილეისონი 40 [. . .]
 და ყოველი სრულიად დიდებაა შენდა უფალო იესუ ქრისტე ღმერთო ჩუენო
 რომლისა უყენითგან ხარ და დასასრული არა
 არა გაქუს რომელმან ჩუენთეს ჟუარტემა და სი-
 კუდილი თაეს იღვე სახიერო და კაცთმო-
 ყუარეო სულგრძელო და მრავალმო-
 წყალო შემიწყალე ცოდვილი ესე და ნუ გან-
 მირისნები უფალო რამეთუ რომელთა საქმეთათეს
 ვითხოუ შენგან შენდობასა მათეე შინა და
 უცხუემლად შთაეგადები ვიცი უფალო
 უკუქთუქა არა მლხინებელ გუა

2v

[. . .] გე კაცთ-მოყუარებაა შენი
 [. . .] ნი [. . .] აა რომელიმეა ა
 [. . .] მცა უბრძნ
 [. . .] რძალ ხარ ჩემ
 [. . .] და სიტყუს მი
 [. . .] დიდებაა შენდა სახიერ
 [. . .] უკუ გვედრები
 [. . .] ა კაცთ-მოყუარეო შემიწყალე მე
 [. . .] ა სიტანჯელისა და შემე
 [. . .] ცოდვანი ჩემნი რომელნი საშოთგან

დღი] სადათ ვიდრე მოაქამომღე მიქმნიან
 ლამითი და დღითი მეტინორებით და უმეცრე-
 ბითა ცნებით და უცებნულად ნეფსით და
 უნებლიით ყოველნი შრაჰანი ჩემნი ცხადნი და დაფა-
 რულნი საჩინონი და უჩინონი რაოდენი-
 ცა მიცადავს თუალითა და ენითა სასპე-
 ნელთა და საყნუსელითა შეხებით-
 თა და საღვთა ყოველივე უფალა სახიერო და
 კატომოუფარეო სულგრძელო და მრავალ-
 მოწყალო რადღესიცა შემიტადებია შენ-
 და საქმით და გონებით გულის-სიტყვით
 და მოგუენებით შემინდევ მე უფალო ჩემო:.

მ. ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი — XIV—XV სს.

		1v	[. . .] არს უკენისაღე და უკენითი
[უკენისაღე ამინ]
რამეთუ შთავიდა ჰენე ფაჰაჰა-
ს ცტლებითურთ და მველ-
რებით შუა ზღუსა
აშუაქცია უფალმან მათ ზედა წყ-
ალი იგი ზღუსაჲ მის
ხილო ძენი ისრაელისნი ვიღღე-
ს ჰმელსა შუა ზღუსაჲ მის
განძლიერდითსა
განძლიერ და გული ჩემი უფლი-
სა მიერ და აღმალდა რქაჲ
ჩემი ღმრთისა მიერ ჩენისა
განვრცნა პირი ჩემი ზედა მხ
წმინდა ხარ შენ იესუ შენ გაქ-
ეღს სული ჩემი
1r	იქმნედ იგინი [. . .]
ვიდრემდის განცდეს ე [. . .]
ვიდრემდის განცდეს ენ [. . .]
შენი რომელ მოიგე
შეიყვანენ და დაძნერგ-
ენ იგინი მთასა მას მკვლ-
რისა შენისასა
განმზადებულსა მას სამკ-
ვერდობელსა შენსა
რომელ იქმენ სიწყინდლო რომელ
განმზადეს კელთა შენ-
თა უფალო		
2r	მოკლებასა ჩემგან სულისა ჩემი-
სისა უფალი მი-იქსენე
შევეღინ შენ წინაშე ლოცვაჲ ჩემი ტაძრ-
ად წმიდად შენდა
ცუკლთა მათ ამოთა და ცრ-
უთა წყალობაჲ მათ დაუტრევეს
ხოლო მე კმითა ქებისათა და აღსა-
რებისათა მსხურაბლი შეე-
წირო შენდა
რაოდენი ეილოცო მიგვე შენ
საცხოვრებელად ჩემდა უფალსა
ერთხელ არსა
ერთხელ ხარ შენ უფალო მამათა ჩუენთაო
და უფროასად ქებულ და უფროჲ
სად აღმალდებულ უკენისაღე
და ერთხელ არს სახელი წმიდაჲ დიდებისა შენი-
სი და უფროასად ქებულ
ერთხელ ხარ შენ ტაძარსა წმიდასა დიდებისა შენისასა
და უფროასად
ერთხელ ხარ შენ რომელი ჰხი ზედა ქერობინთა
და ჰხედავ უფსკრულთა და უ[უფროასად]
ერთხელ ხარ შენ საყდართა ზედა დიდებისა სუფე-
ვისა შენისათა უფ[როასად]
ერთხელ ხარ შენ სამყაროსა ზედა ცათასა
და უფროასად
აერთხეცდითსა		
2v			

აქვრთხვედით ყუეენნი საქქენი ღმრთისანი უფალსა
უკლობდით და უფროსად ა-
მაღლებდით მას ეკუნისამდე

მ. ლოცვანი და ვედრებანი — XII—XIII სს.

- 1r [. . . .]თა უფლისათა გუაქურთხენ ღმერთო
[გუა]ქურთხენ მამაო უფალო იესუ ეითარცა ღმერთო
[. . .] ერთობისაჲ წმიდაო უფალო უფლისაო
მამაო ჩუენო კიბილესინი 12 [. . . .]
მოვედით თაყუანის ესეთთ
ადილსა ჩემსა ისმა ჩემი ღმრთისა
სიმართლისა ჩემისა
პირსა ჩემსა [. . . .]მი-
წყაღე მე და ისმინე ღმერთო ლოც-
ვისა ჩემისაჲ წუთ[. . . .]ნ [. . . .]
გულფიცებელი [.]გი-
ყუარს ალა[. . . .]მ [.]ქმლ
[.]სიერუეე [.]გუ-
ლის ქმა ყავთ [.]საკვირგ-
ელ [.]უფალმან [.]თლისი
- 1v უფალსა შესუშინ ჩემი ღაღადებ[ა]
სა მისსა მიმართ
განრისებოდით და ნუ სყო-
დაეთ არარაჲ სთქუეთ გულ-
თა შინა თქვენთა სარცეულ-
თა თქვენთა [.] ზედა შეინანეთ
შეიყვარეთ ურთიერთი სი-
მართლითა და ესევდით
ღმერთსა [.]
ნუეინ [.] ჩუენ კე-
თილი [.] ჩნდი[.] ჩუენ ზედა ნათ-
ლისათა ყოველსა შინა
მოეც [.]
ჩემსა [.] იფქ-
ლი და[.]

ზ. იოანეს სახარების XX თავის დასაწყისი (20,1—20,7)—XII ს.

- 1r მნელდა იყო საფლავისა
მას და იხილა ლოდი იგი
აღებული კარისა მისგან
საფლავისა რჩბი-ღა და
მოვიდა სიმონ პეტრესსა და
სხვსა მოწაფისა რომელი
უყვარდა იესუს და პოქუა
მათ ილიდეს უფალი ჩემი საფ-
ლავისაგან და არა უწყი
სადა დაღვეს იგი გამო-
ვიდა პეტრე და სხვაჲ იგი მოწაფე
და მოვიდოდეს საფლავად
რბიოდეს ორნივე ზოგად
- 1v და სხუა იგი მოწაფე წინა
ურბიოდა უადჯრეს
პეტრესსა და მოვიდა პირველად
საფლავად და შთახუნდა
საფლავსა მას და იხილნა
ტილონი იგი მღებარე-
ნი და შინა არა შევიდა
მოვიდა სიმონ პეტრეცა
შეძღვომად მისსა და შევიდა საფ-
ლავად და იხილნა
ტილონი იგი მღებარე-
რენი და სუდარი რომელი
იყო თავსა მისსა არა

დამასკოს გარდა სირიის სხვა ქალაქებშიც მოხერხდა საინტერესო მასა-
ლის მოძიება. წმ. გიორგის მონასტერი ქ. ჰომსიდან (ემქესა) ერთი საათის სავალ
გზაზეა. 1975 წლის 23 მაისს საქციალური ნებართვის შემდეგ საშუალება მოგ-

ვეა შეგვესწავლა მონასტრის სიძველეები და ხელნაწერები. კათედრაზე მდებარე მოქედელ ყდაში ჩასმული სახარება ქართული აღმოჩნდა. ეს არის 1786 წლის თბილისში ნუსხურად დაბეჭდილი ქართული სახარება-ოთხთავი ერეკლე მეორის ბრძანებითა და ანტონ I კათალიკოსის კურთხევით⁵. იმ მინაწერებიდან, რომლებიც წიგნს ახლავს, ირკვევა, რომ ქართველებს ასურელ მოღვაწეებთან მჭიდრო კავშირი ჰქონიათ არა მარტო ადრე ფეოდალიზმის ხანაში, არამედ ე. წ. აღორძინების პერიოდშიც. კერძოდ XVIII საუკუნის მიწურულსაც კი.

„შემოგწირეთ მე, საქართველოს მეფის ირაკლის ძემან გიორგი წმინდის დიდებულის მთავარმოწამის გიორგის მონასტერს, აღ-ჰუმეირის მონასტერს წმინდა სახარება ესე, რათა მფარველ გვექმნა მჩხობლსავე ცხოვრებასა შინა მეცა, მეუღლესა ჩემსა, ძეთა ჩემთა და ასულთაყა ჩვენთა წმიდაო დიდო მოწამეო გიორგი, ამინ. მასის 2 წელსა 1788, ხელითა ღირსისა მამისა გერასიმე ქილიზელისათა“ (გვ. 99).

აქვეა დაცული ორი არაბული მინაწერი, რომლებიც ამ ქართულ ცნობას აესებენ და ამტკიცებენ.

1. „ესე წმიდა სახარება შესწირა საქართველოს მეფის ძემ, ბატონმა გიორგიმ წმიდა გიორგის მონასტერს, რომელსაც ეწოდება აღჰომეირა, მდებარეობს აღ-ჰოსნის მხარეში. ეს შეწირულება საუკუნოა და ვინც მას შეცვლის, ვინც უნდა იყოს იგი, ეწიოს მას იღდა მოღალატისა და ქრისტეს ჭვარამცმელთა ხედრო. ვაი მას, ვინც ამ ხვედრს უსურვეს თავის სულს...“ იქვეა ჩაწერილი წყევლა-კრულვა იმათ მიმართ, ვინც ამ სახარებას გაანათხოვრებს, გაყრდის ან მოპარავს.

2. „მე უღირსმა ცოდვილმა გიორგიმ, საქართველოს დიდი მმართველისა და მფლობელის ხანის ირაკლი მეორის ძემ, შეეწირე ესე წმიდა სახარება წმ. დიდი მოწამის გიორგის მონასტერს ჰომეირას, რათა მფარველ მექმნას იმ ქვეყნად მეც. ჩემს მეუღლესაც და ძეთა და ასულთა ჩემთა. ვინც ეს სახარება წაიკითხოს. ილოცოს ჩემთვის და ჩემი ცოდვების მიტევებისათვის. შეიწყალოს უფალმა იგი. შეიწყალოს ყველა ის. ვინც მისთვის ილოცებს. ზემოხსენებული მეუღლისაგან ამ წმიდა წიგნის მიკვებოსა და შეწირვის მთხოვნელი მამა გერასიმე ქილიზელი, მოწაფე კეთილსაგონებელისა ანტიოქიის ბატონის სილვესტრისა, 1788 წელსა... მოიხსენე, უფალო, მონა შენი გიორგი ხანი, მარიამი, დავითი, იოანე, ბაგრათი, თეიმურაზი, მიხეილი, ჭიბრაელი, ბარბარე. სოფიო, ნინო, რიფაიმი, გაიანე, თამარ“.

ირკვევა, რომ ქართული ნაბეჭდი სახარება სირიის წმ. გიორგის მონასტრისათვის შეღწერავს ერეკლე მეორის ძეს გიორგის გერასიმე ქილიზელის ხელით. ჩანს XVIII საუკუნის 80-იან წლებში მონასტერში ქართველებს უმოღვაწეათ, რაკი ქართული სახარება ეამისწირებაზე საკითხავად დაუდევიათ საკურთხეველთან.

თუ ეს მართლაც ასეა, მაშინ საგულისხმოა, მონასტერში აღმოჩენილიყო კიდევ სხვა ქართული ხელნაწერები, ანდა რაიმე ნივთები. მოკვიანებით, მონასტერში მეორედ მისვლისას მართლაც მაჩვენეს მეტად ლამაზი ვერცხლის თასი. რომელიც, გადმოცემის თანახმად, შეწირული უნდა ყოფილიყო იმავე

⁵ ცნობა ამის შესახებ დაიბეჭდა გაზეთ „თბილისში“, 1975 წლის 31 ივლისის (№ 177) ნომერში.

პერიოდში, როდესაც სახარება შემოვიდა მონასტერში. სამწუხაროდ, პირდაპირი ცნობა ამის შესახებ არ აღმოჩნდა, არც რაიმე წარწერა ჰქონდა დართული ვერცხლის თასს, თუმცა უდავოდ გვეჩვენება, რომ გიორგი XIII სახარებასთან ერთად, ცხადია, სხვა წმიდა ნივთებსაც შესწირავდა წმ. გიორგის მონასტერს და ამ თასის საქართველოდან მომდინარეობა სულაც არ არის მოულოდნელი.

საინტერესო ცნობას შევხვდით ერთ-ერთი არაბის ოჯახში, რომელიც ქ. ჰომსში ცხოვრობს. მას რამდენიმე ძველი არაბული ხელნაწერი წიგნი აქვს დაცული. ერთ-ერთი წიგნის ანდერძი გვამცნობს:

„ეს წიგნი, შეიღი წმიდა მსოფლიო კრებობს ქმედობის შესახებ, სადაც მოთხრობილია მართლმადიდებლურ დოგმებზე, მეორეა იმ წიგნთა შორის, რომლებიც დიდის წვალებით მოიპოვა არაბულ ენაზე პატრიარქმა მაკარიმ. ზაიმ ალემოელის შვილმა, ნისი რუსეთში მეორედ მოგზაურობის დროს, ძველი წიგნის „საუნჯის“ ბოლოს დართული ნუსხის თანახმად, მაშინ, როცა იგი იმყოფებოდა საქართველოში.

ამის დასამტკიცებლად მე ჩემი საკუთარი ხელით დაეწერე ზემოაღნიშნული, მე, უღირსმა გრიგოლმა, ანტიოქიის და მთელი აღმოსავლეთის პატრიარქმა გიორგი განტუს ხადდაღის შვილმა აბაი სოფლიდან, 1915 წლის 12 თებერვალს, ჩვენი პატრიარქობის მეცხრე წელს“.

საყურადღებოა, რომ არაბები, მსგავსად ქართველებისა, საზღვარგარეთ ეძებდნენ თავისი ისტორიული წარსულის კვალს.

საქართველო-სირიის ურთიერთობის კვალი ზეპირ გადმოცემებშიც შემორჩენილია. ერთ-ერთ კერძო საუბრისას გავიგე, რომ ქ. ჰომსში ცხოვრობს ოჯახი, რომელსაც ეძახიან საქართველოს ემირის ოჯახს. როგორც შემდეგ გამოირკვა. ამ ოჯახის პაპის პაპას მიუღია ემირის წოდება ქართველი მეფისგან.

ქ. ჰომსის სამიტროპოლიო ბიბლიოთეკაში სხვა წიგნებთან ერთად აღმოჩნდა სლავურად დაბეჭდილი უნგრული წიგნი „ეჰანი“, რომელსაც მოეპოვება XVIII — XIX საუკუნის ქართული მინაწერი მხედრულად:

„ქ. ეს სამხთო წერილი შიმევეწირეთ ჩვენ საქრისტიანო და მ. მარტყოფელმა პატი აბრამამ, ჩემმა ძმიებმან შერმაზანმა და პეტრემ და მახარებელმან ჩიქოფანაიას. ვინცა წაიკითხოს, ლოცვა-კურთხევა მოიხსენიოს“.

წიგნის ისტორია არ არის ცნობილი. საიდან მოხვდა იგი ჰომსის სამიტროპოლიო ბიბლიოთეკაში, ვინ არიან პატი აბრამა, შერმაზანი და პეტრე, ეს მომავლის კვლევის საგანია; ერთ რამე კი ცხადია. რომ ამ პატარა მინაწერს, ან მის ავტორს დიდი გზა უნდა გაეწეო, სანამ სირიაში მოხვდებოდა.

ქ. ალემოში ასურულ-კათოლიკურ ეკლესიის წინამძღვარმა შემდეგი ცნობა ამოგვიბეჭდა არაბული წიგნიდან:

„პატრიარქის იგნატიოს ფერემ პირველის ბარსულის ნეტარსახსენებელი წიგნი. თავის წიგნში «ძვირფასი იშვიათობანი ეკლესიის ისტორიაში» (გვ. 461) იბერთა (კურკთა) ქვეყნის გაქრისტიანების შესახებ იგი ამბობს:

«ქრისტიანულ რელიგიაზე მოქცეულ ხალხთა შორის IV ს-ის პირველ ნახევარში არის ქართველთა ერიც. საქმე იმაშია, რომ ერთი ქრისტიანი ღირსი დედა, სახელად ნინო, ჩამოვიდა ივერიაში — საქართველოს (კურკთა) ქვეყნის დედაქალაქში. იგი მეფე მირიანმა დაიბარა თავისთან, რომელსაც შეიღი გახლმოდა ავად. ნინომ შეჰვედრა ღმერთს და ავადმყოფი თავის საჩივრებზე და-

აწეინა — ღმერთმა განკურნება უბოძა. იგივე დაემართა დედოფალსაც. როდესაც ნინოს გამოჰკითხეს მისი სარწმუნოების შესახებ, მან ქრისტიანობაზე მოუთხორო და ურჩია მეფეს გამოეთხოვა ბიზანტიიდან ეკლესიის მსახურნი, რათა მათ ექადაგათ ახალი რელიგია. მეფემ მისწერა იმპერატორ კონსტანტინეს და გამოითხოვა მღვდლები. ჩამოსულებმა ასწავლეს ქართველებს ქრისტიანობა და მონათლეს ისინი.

მეფემ და დედოფალმაც მიიღეს ქრისტიანობა. ქართველები ასეთნაირად მოიქცნენ ქრისტეს სჯულზე. მათგან გამოვიდნენ ეპისკოპოსები, წმინდანები და ღირსი მამები»⁶.

სხვასთან ერთად ლიტერატურულ-კულტურული ურთიერთობა სირიაში და საქართველოს შორის დღესაც ნაყოფიერად ვითარდება. რუსთაველის ობიექტის დღეებში საქართველოში ჩამოსულა სირიელი არაბი ნიზარ ხალილი. მას მამინევე გადაუწყვეტია ვეფხისტყაოსნის არაბულად თარგმნა. ვეფხისტყაოსანი მას წაუკითხავს ინგლისურად, სომხურ და ფრანგულ ენებზე და არჩევანი ფრანგულსათვის მიუცია. ნიზარ ხალილის ვეფხისტყაოსნის არაბულად თარგმნა დაუშთაურებია 1976 წელს და ეს პირველი არაბული თარგმანი მან საქართველოში გამომატანა ხელნაწერის სახით.

ნიზარ ხალილი დაიბადა 1925 წელს ქ. ალპოში, მისი მშობლები არაბი მუსლიმანები იყვნენ. მართალია, იგი არ არის პროფესიული ლიტერატორი, მაგრამ დიდი ხანია მთარგმნელობით მოღვაწეობას ეწევა. იცის სომხური და რამდენიმე ევროპული ენა. პირველად 1953 წელს არაბულიდან სომხურად უთარგმნია VII ს-ის არაბი ავტორის ომარ იბნ ხორტაბის თხზულებები.

მიუხედავად იმისა, რომ ვეფხისტყაოსნის ნისეული თარგმანი ჩვენი აღმოსავლეთმცოდნეების აზრით დიდ შესწორებასა და დახვეწას მოითხოვს, მაინც იგი პირველი არაბული თარგმანია და ამდენად ყოველგვარი წაქეზებისა და მისალმების ღირსია.

როგორც ზემოაღნიშნულიდან ჩანს, ქართველებს არა მარტო შორეულ წარსულში ჰქონიათ მკიდრო კავშირი ქრისტიანული რელიგიის ერთ-ერთ თვალსაჩინო კერასთან—სირიასთან, არამედ ეს კულტურული ურთიერთობა დღესაც არ შენელებულა და განაგრძობს თავის კანონზომიერ განვითარებას. რომლის მცირე ნაწილის ხილვისა და აღნუსხვის ბედნიერება მხვდა წილად.

Р. Д. МИРИАНАШВИЛИ СЛЕДЫ ГРУЗИН В СИРИИ

Резюме

Во время своего пребывания в САР автору удалось собрать некоторый материал по истории и литературе Грузии.

В музее г. Дамаска были найдены фрагменты древнегрузинских рукописей (X—XIV вв.). В одном из монастырей Сирии по сей день хранится напечатанная в 1786 году в Тбилиси грузинская библия. В библиотеках и частных собраниях сохранились арабские и иноязычные книги, содержащие сведения о Грузии, что дает возможность проследить за развитием культурных связей между Сирией и Грузией, которые зародились еще в далеком прошлом.

⁶ ცნობა ამის შესახებ გამოქვეყნდა გაზეთ „თბილისში“, 1976 წ. 29 იანვარი (№ 24).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის მედიკალი ქართული მწერლობის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა, არნ. ჩიქობავას წინასიტყვაობითა და რედაქციით. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1976, 114 გვ.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობამ პროფ. არნ. ჩიქობავას წინასიტყვაობითა და რედაქციით 1976 წ. დასტამბა კრებული „ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა“.

კრებულში შეტანილია ბასკური ენის ცნობილი სპეციალისტისა და იბეროლოგ-კავკასიურ ენათა თვალსაჩინო მკვლევარს, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საპატიო დოქტორს, ფრანგი ენათმეცნიერის რენე ლაფონის ორი წერილი: „ბასკური ენა“ (მთარგმნ. ნ. სტურუა) და „ბასკური და კავკასიური ენათმეცნიერება“ (მთარგმნ. ს. გაბუნია). კრებულის შესამე წერილია არნ. ჩიქობავას „ბასკოლოგ-კავკასიოლოგი რენე ლაფონი და იბერიოლოგ-კავკასიური ენათმეცნიერების მორიგი ამოცანები“, რომელიც მოხსენდა რენე ლაფონის ხსოვნისადმი მიძღვნილ საჯარო სხდომას თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში 1974 წ. 14 ივნისს (რ. ლაფონი გარდაიცვალა 1974 წლის თებერვალში).

რ. ლაფონმა პრაქტიკულად იცოდა ქართული ენა. ამიტომაც იგი ხშირად ბევრად რეცენზიებს „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ ცალკეულ ტომებზე¹, აკრთევ. „იბეროლოგ-კავკასიური ენათმეცნიერების“ რიგ ტომსა თუ სხვადასხვა მონოგრაფიაზე. ამით რ. ლაფონი უცხოელ სპეციალისტებს აცნობდა იმ მღშობას, რაც ჩვენში წარმოებდა იბეროლოგ-კავკასიურ ენათა შესწავლის თვალსაზრისით. მასვე ეყუთვნის წერილები ქართულისა და მისი იბეროლოგ-კავკასიურ ენათა შესახებ.

რ. ლაფონის კავკასიური ენებზე დაინტერესება არ იყო შემთხვევითი.

ცნობილია, რომ ბასკური ენა, რომელიც გარემოცულია ინდოევროპული ენებით, არც ერთ მათგანს არ ენათესავენბა. ჟერ კიდევ 1869 წ. ა. შლაიხერი შენიშნავდა, რომ „...ჩვენ არ ვიცით არც ერთი სხვა ენა, რომელიც მასთან (ე. ი. ბასკურთან — გ. ბ.) ნათესაურ კავშირს ამჟღავნებდეს“².

უფრო ადრე კი გერმანელი მეცნიერი ვ. ჰუმბოლდტი (1767—1835 წწ.), რომელმაც იმოგზაურა ბასკეთში და შექმნა „ბასკური დიდიერები“, ბასკებს იბერიული წარმოშობის ტომად თვლიდა და ვარაუდობდა. რომ ისინი კავკასიის იბერიიდან გადასახლებულან იქ. ვ. ჰუმბოლდტის ეს შეხედულება „იბერიული თეორიის“ სახელითაა ცნობილი.

¹ მისი ერთი რეცენზია, რომელიც „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ გამოცემის დასრულებას მიეძღვნა, ითარგმნა ქართულად (მთარგმნ. რ. ლაშბაშვილი) და დაიბეჭდა „იბეროლოგ-კავკასიური ენათმეცნიერების“ XVII ტომში, თბ., 1970, გვ. 365-369.

² ციტირებულია ა. შლაიხერის ნაშრომიდან „გერმანული ენა“, რომლის ერთ-ერთი ნაწყვეტის რუსულ თარგმანს მოცემულია ვ. ზვეგინცევის წიგნი: «История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, часть I, М., 1960, გვ. 94.

ვ. ჰუმბოლდტის ეს თვალსაზრისი ცარიელ ადგილას არ წარმოშობილა... „ოცი საუკუნეა კაცობრიობის ისტორიაში ტრიალებს აზრი, რომ ესპანეთის პირვანდელი ძირითადი მოსახლეობა ქართველებს ენათესავება...“³

სამეცნიერო ლიტერატურაში ბასკურს უკავშირებდნენ ურალურ-ალათურ და ჩრდილო ციმბირის ე. წ. პალეო-აზიურ ენებს, უნგრულ-ფინურ თუ ინდო-ევროპულ ენებს...

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ჩნდება ფრ. მიულერის ცნობილი თეორია, რომლის თანახმადაც „კავკასიური ენები არ უკავშირდებიან ინდოევროპულ ენებს, მაგრამ მათ ვერც ურალურ-ალათურ ენათა ოჯახს მიეკუთვნებთ. ჩანს, კავკასიური ენები — მსგავსად ბასკური სავკური მისი დასავლეთი — წარმოადგენენ გაღმონათესავე ენებს, რომლებიც უფრო დიდი ენათა ჯგუფისა, რომელიც გავრცელებული იყო კავკასიის მხარესა და მის სამხრეთით მანამ, სანამ იქ სემიტური. არიული და ურალურ-ალათური ტომები გავრცელებოდნენ“ (დაყოფა ჩვენია — გ. ბ.)⁴.

ნ. მარი იყო პირველი ენათმეცნიერი ჩვენში, ვინაც ბასკური იბერიულ-კავკასიურ ენათა სამყაროს დაუკავშირა; მან ბასკური გააერთიანა იაფეტურ ენათა წრეში (იაფეტური თეორიის მესამე, მედიტერანისტულ, ეტაპზე).

1920 წ. ნ. მარი ერთ თავის ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ ხმელთაშუა ზღვის მოსახლეობაში მესამე ეთნიკური ელემენტის იაფეტურობის დამამტკიცებელ ახლახან აღმოჩენილ საფუძველს ბასკები წარმოადგენენ⁵.

ნ. მარი ბასკურით მამინ დაინტერესებულა, როცა ის ჯერ კიდევ სტუდენტი იყო⁶. მოგვიანებით კი მან რამდენჯერმე იმოგზაურა ბასკეთში. ამ მოგზაურობათა ანგარიში გამოქვეყნებულა⁷.

წერილში „ბასკური ენის იაფეტური წარმოშობის შესახებ“ ნ. მარი ხაზგასმით აცხადებს, რომ ბასკური იაფეტური ენაა და რომ ეს ნათლადაა წარმოჩენილი ფონეტიკასა და მორფოლოგიაში, სახელობრ, ზმნური წარმოების რთულ სისტემაში⁸.

ფონეტიკური დავიერებებიდან აქ აღსანიშნავია: ბასკურში ორნარი რ გვაქვს, მსგავსად სომხურისა... ბასკურში არც ერთი სიტყვა არ იწყება რ-თი, მას წინ აუცილებლად უნდა უძღოდეს ხმოვანი⁹.

³ შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი. სენათმეცნიერო საუბრები, თბ., 1975, გვ. 163.

ესპანეთის იბერეთთან ქართველთა მონათესაობის უტყველსი მოხსენიება შესახებ ქართულ მწერლობაში იხ.: რ. ს ი რ ა ძ ე, „ესპანეთის ქართველთა“ უტყველსი მოხსენიება ქართულ მწერლობაში და მისი შინაშეხეობა (რამდენიმე შენიშვნა), „მნათობი“, № 3, 1971, გვ. 162-171.

⁴ Fr. M ü l l e r, Über die sprachwissenschaftliche Stellung der kaukasischen Sprachen, II Bd., 1864, გვ. 535. ამს შესახებ იხ. არნ. ჩ ი ჯ ო ბ ა ვ ა, იბერიულ-კავკასიური ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965, გვ. 218-219.

⁵ Н. Я. М а р р, Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в создании средиземноморской культуры, Избранные работы Н. Я. М а р р а, т. 1, Л., 1933, გვ. 108.

⁶ Н. Я. М а р р, О яфетическом происхождении баскского языка, ИАН, 1920, გვ. 131.

⁷ 1. Предварительный отчет о командировке в пределы древней Этрурии и Баскии, ИАН, 1921, გვ. 725-739; 2. Из поездки в европейским яфетидам (отчет по второй заграничной командировке, октябрь 1922—июнь 1923), Яфетический сборник (ЯС). т. III, გვ. 1-64.

⁸ დასახ. შრ., გვ. 133.

⁹ იქვე, გვ. 140; როგორც ცნობილია, ისტორიულად არც ქართულში უნდა გვეპოვოდა რ სიტყვის თავში.

ბასკურსა და იაფეტურ ენებს საერთო აღმოაჩნდათ მორფოლოგიაშიც: კ ა უ ზ ა ტ ი ვ ს ბასკურში აწარმოებს -რა-: ე-ქარ-რი „ტარება“, „ზიდვა“. მისი კალზატიური ფორმაა ე-რა-ქარ-რი; აფხაზურშიც იგივე მორფემა აწარმოებს კალზატივს და იქაც, ბასკურის მსგავსად, იგი პრეფიქსის სახითაა წარმოდგენილი¹⁰... უ ლ ე ლ ი ლ ე ბ ა ბასკურში ა ბ ს ო ლ უ ტ უ რ ი ა ნ მ ი მ ა რ თ ე ბ ი თ ი, მსგავსად იაფეტური ენებისა¹¹... ლექსემა „თავი“ ბასკურში გამოიყენება ისეთი ზმნების საწარმოებლად, რომლებსაც უქუქეცეითობის გავება აქვთ; იგივე ლექსემა უქუქეცეით ნაცვალსახელის მნიშვნელობითაც გვხვდება და მისგან იწარმოება „თავისი“ ისევე, როგორც ამას ვადასტურებთ ქართულსა, მეგრულსა, ჰავანურსა, აფხაზურსა, უდიურსა და რიგ სხვა იაფეტურ ენაში¹²... თელის სისტემა ბასკურში ოცობითია, მსგავსად სხვა იაფეტური ენებისა...¹³

ნ. მ ა რ მ ა ბასკურს სხვა საპეციალური წერილებიც უძღვნა: „ბასკური „udagara“ „წაი“ სიტყვის შესახებ“¹⁴, „პრეფიქსული წარმოებებისათვის ბასკურში“¹⁵, „პირინეის გურიიდან“¹⁶...

„პირინეის გურიიდან“ ნ. მარის უშუალო შთაბეჭდილებითაა დაწერილი. ბასკეთი მას აგონებდა საქართველოს, კერძოდ მის ერთ კუთხეს — გურიას. ბასკური სოფელი ტ ა რ დ ე ც ი კ ი თავისი ადგილმდებარეობით — გურიის სოფელ სურებს, ხოლო იქაური მდინარე — მდინარე სუფსას (მდინარეა გური-აში)...

სანტერესოა ამავე წერილში წარმოდგენილი ზოგი ენობრივი დაკვირვება: ს უ ლ ე ტ უ რ ლილექტში გვაქვს სამეულთა სისტემა ტ, დ, თ, კ, გ, ქ, ბ, ფ-ს სახით; მართალია, არა, გვაქვს ჭ, ჭ, ჩ...; მაგრამ ჭ რამდენიმე სიტყვაში აშკარად ისმის¹⁷... ბასკურისათვის უცხოა თანხმოვანთა თავყრა სიტყვის თავში... ბასკურს გააჩნია მიღრევილება სრულხმოვნობისადმი, მსგავსად მეგრულ-ქანურისა¹⁸... მართალია, პრეფიქსული წარმოება ბასკურში არაა გავრცელებული, მაგრამ მას მნიშვნელოვანი როლი აქვს ზმნის უღვლილებებისა¹⁹. იქვე ცალკეული ბასკური სიტყვა შედარებულია იაფეტურ ენათა შესაბამის ლექსიკურ მასალასთან. რასაც, აგრეთვე, ნ. მარის სხვა შრომებშიც ვხვდებით. ასე რომ, ბ ა ს კ უ რ ი ს ა დ ა კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი ე ნ ე ბ ი ს გ ე ნ ე ტ უ რ ი ნ ა თ ე ს ა ო ბ ი ს დ ა ს ა ბ ლ თ ე ბ ი ს ც დ ა უ კ ვ ე ნ. მ ა რ თ ა ნ გ ვ ა ქ ე ს.

აი ამ თეორიის მიმდევარია რ. ლაფონი. იგი პირდაპირ მიუთითებს, რომ „მსგავსებები ამ ენებს შორის (იგულისხმება ბასკური და იბერიულ-კავკასიური ენები — გ. ბ.) ვერ აიხსნება ვერც შემთხვევითობით, ვერც სესხებით; ი ს ი ნ ი გ ე ნ ე ტ უ რ ი უ რ თ ი ე რ თ ო ბ ე ს ა რ ს ე ბ ო ბ ა ს გ უ

¹⁰ იქვე, გვ. 135.

¹¹ იქვე.

¹² იქვე, გვ. 136.

¹³ იქვე, გვ. 139.

¹⁴ Н. Я. Марр, Du terme basque u d a g a r a «loutres», ЯС, т. I, გვ. 1-30.

¹⁵ Н. Я. Марр, К вопросу о префиксных образованиях в баскском, ДАН, 1924, № 159-162.

¹⁶ Н. Я. Марр, Из пиринейской Гурии (к вопросу о методе), Известия Кавказского Историко-Археологического Института, т. V, გვ. 1-62.

¹⁷ იქვე, გვ. 9.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ იქვე, გვ. 47.

ლი ს ხ მ ო ბ ს. ბ ა ს კ უ რ ი, მომდინარე აკეიტანიურისა და ბასკონურისაგან, და კავკასიური ენები ერთად ქმნიან ოჯახს, რომელსაც შეიძლება ეწოდოს ეუსკარო-კავკასიური. ასეთია ჰიპოთეზა, რომელსაც იცავენ დიუმიეზილი, ბოუდა და ლაფონი“ (გვ. 73; დაყოფა ჩვენია — გ. ბ.).

ამ ჰიპოთეზის ყველაზე უფრო თანმიმდევრული დამცველია კ. ულენბეკი²⁰, ხოლო დღეს ამასვე იზიარებს ცნობილი კავკასიოლოგი და ბასკოლოგი, პოლონელი ენათმეცნიერი იან ბრაუნი.

კ. ულენბეკმა ერთ თავის ადრინდელ წერილში²¹ ანატომიურ ტერმინებში გამოყო გაქვევებულ პრეფიქსი ბ-. ი. ბრაუნი მას უკავშირებს. ერთი მხრივ, დალესტურ ენათა შესაბამის მონაცემებს, ხოლო, მეორე მხრივ, ქართველურისას. ამ საყურადღებოა ისიც, რომ პრეფიქსული წარმოება აღმოაჩნდა სახელებსაც (რაც უძველესი მოვლენა ჩანს), მსგავსად ზმნებისა. პოლონელმა ენათმეცნიერმა ეს დაუკავშირა არნ. ჩიქობავას იდენტურ ღებულებას, გამოთქმულს ქართველურ ენათა მიმართ.

საინტერესოა კ. ულენბეკის სხვა წერილიც, რომელშიც ბასკურის ძირეულ მორფემათა ანალიზია მოცემული²². მკვლევარს ბასკურში დაუდასტურებია CV და CVC ტიპის ძირეულმორფემიანი სახელები. აღსანიშნავია, რომ ამ სქემის მიხედვით სიტყვის თავში არ შეიძლება გვექონდეს რ;²³ CVC ტიპის ძირეულ მორფემათა ბოლოციდური თანხმოვანი კი ვ, ლ, ნ ან დ-ა. ი. ბრაუნის აზრით, აქაც, თვალში საცემია ბასკურისა და ქართველურ ენათა შესაბამის მოდელთა (რაც არნ. ჩიქობავამ დაადგინა) მსგავსება. ე. ი. ბასკურის ძირეულ მორფემათა უძველესი მოდელი ამ თვალსაზრისით ძალიან ახლოსაა კავკასიურთან, ხოლო ასეთი სტრუქტურული სახის მსგავსება ნ. ი. სხვა მომენტებთან ერთად, მეტად საგულისხმოა, — დააკენის ი. ბრაუნის.

კ. ულენბეკის ავე ეკუთვნის გამონათქვამი: „ბასკოლოგიის მომავალი მის კავკასიურ ენებთან შედარებაშიაო“.

ეს არაა მხოლოდ კ. ულენბეკის თვალსაზრისი. ამასვე იზიარებდა რ. ლაფონი. მისი ზოგი ნაშრომის სათაურის უბრალო ჩამოთვლაც კი, რაც მოცემულია მისსავე შედგენილ ბიბლიოგრაფიაში (გვ. 76-84), ამ მხრივ სიმპტომატურია: „მორფოლოგიური ფარდობანი ბასკურსა და კავკასიურ ენებს შორის“, „ბასკური და კავკასიური გამოცვლევები“, „ბასკური და კავკასიური ენათმეცნიერება“, „ბასკური და კავკასიური ენების შედარებისათვის. 1: პირის ნიშნები ბასკურ უღვლილებაში“...

²⁰ ქვემოთ კ. ულენბეკის ზოგ ღებულებას (ი. ბრაუნის კომენტარებით) წარმოადგენთ იმ მოხსენების მიხედვით, რომელიც ი. ბრაუნმა წაიკითხა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში 1976 წლის 1 ივნისს.

²¹ ესაა კ. ულენბეკის წერილი «Die mit b- anlautenden Körperteilnamen des Baskischen», «Festschrift Meinhof, 1927, რომელსაც ი. ზიციარი იმორწმუნს თავის სტატიაში «О родстве баскского языка с кавказскими», ВЯ, № 5, 1955, გვ. 57.

²² ამიტომაც, რომ რ. ლაფონი ბასკური სიტყვის ძირისადმი მიძღვნილ ქვეთავში ძირითადად კ. ულენბეკის ნაშრომზე — „ბასკურია ლექსიკის უძველესი ფენები“ — მითითებით ეყრდნობა (გვ. 92).

²³ უფრო ადრე ამაზე ნ. მარიუ მითითებდა (იხ. ზემოთ, გვ. 165), რაც საკანგებოდ აღნიშნა ვ. შიშარიოვა (В. Шишарова, Очерки по истории языков Испании, М.-Л., 1941, გვ. 9).

როგორც ჩანს, ეს ბიბლიოგრაფია სრული არ არის. ამიტომაც, რომ მას თვით შემდგენელი უწოდებს „ზოგად ბიბლიოგრაფიას“. აქ არაა შეტანილი. მაგალითად, რ. ლაფონისავე „ბასკურ-კავკასიური შესატყვისობანი“ („Correspondances basques caucasiques“, 1948); სადაც ავტორი ცდილობს დაადგინოს ბგერათშესატყვისობანი ბასკურსა და იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის. ამ ნაშრომში რ. ლაფონს გარკვეული ენობრივი კანონი ჩამოუყალიბებია²⁴, რის საფუძველზეც ბასკურში აღმდგარა აბრუპტივები, რაც ბასკურს არ გააჩნია. მაგრამ ისტორიულად უნდა პქონოდ.

თვით ი. ბრაუნის ბასკურ-კავკასიურ ჰიპოთეზას მეტად დამაჩერებლად მიიჩნევს²⁵ ამიტომაც გამოყოფს იგი ბასკურს, როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ერთ-ერთ წევრს. სპეკიალური ლიტერატურადან ცნობილ ამ ენათა სხვა ქვეჯგუფების გვერდით.

ეს ნოკლე მიმოხილავს. ვფიქრობთ, ნათელს ხდის, რომ ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა მეცნიერულია. ამას უტყობელი მკვლევრები კარგა ხანია ასე თვლიან, ჩვენ კი ჩამორჩენა ვეაქვს. მართალია, ჯერ კიდევ 1955 წელს არნ. ჩიქობავას წერილში „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ორი ძირითადი საკითხის შესახებ“ გარკვევითაა ჩამოყალიბებული იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების პოზიცია ამ პრობლემის მიმართ, რაცაა წერია, რომ „საკითხი ბასკურსა და იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის კავშირის შესახებ დადებითად წყდება“²⁶, მაგრამ პრაქტიკულად ამ უკანასკნელ ხანამდე ჩვენში თითქმის არაფერი გაცემებულა²⁷.

ამ თვალსაზრისით საერთოებრივ კრებულის — „ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზის“ — გამოსვლა, რომელიც, როგორც ამას ანოტაციაში ვკითხულობთ, განკუთვნილია ამ საკითხით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის, მეტად დროულია. იგი უეჭველად მისცემს ბიძგს ქართველ ენათმეცნიერ-კავკასიოლოგებს, რათა პრაქტიკულად დაინტერესდნენ ამ პრობლემით და თავიანთი წვლილი შეიტანონ მის გადაწყვეტაში, რაც „ჩვენი მეცნიერების ღირსების საქმეა“ (გვ. 8).

კრებული იხსნება რ. ლაფონის წერილით „ბასკური ენა“, რომელიც ბასკური ენის ყველა მხარეს ეხება, მართალია, ზოგს — მეტად კომპაქტურად.

²⁴ ამდენად, ენათმეცნიერებაში კარგად ცნობილ კ. ვერნერის კანონის მსგავსად, საჭიროა რ. ლაფონის კანონიც ვცნოთო — განაცხადა ი. ბრაუნმა რ. ლაფონის ზემოთ აღნიშნული ნაშრომის ძირითად დებულებათა ანალიზის იმავე მოხსენებაში.

²⁵ რაც მეტად დეგარიმგასაუფეია, რადგან ი. ბრაუნის სახით, როგორც ეს აღნიშნა ი. ბრაუნის მოხსენების შემდეგ სიტყვით გამოხატულმა არნ. ჩიქობავამ, ჩვენ გეყვანებოდა, რომელიც ხედავს იმას, რასაც ვერ ხედავს ცალკე კავკასიოლოგად და ცალკე ბასკოლოგი. ესაა ის ბედნიერი შემთხვევა, როცა ბასკოლოგი კარგად, დამოუკიდებლად ანალიზებს ორივეს — ბასკურსა და კავკასიურ ენათა მონაცემებს, — დასძინა არნ. ჩიქობავამ.

²⁶ Вопросы языкознания, № 6, 1955, გვ. 92.

²⁷ მხოლოდ გასულ წელს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილებასთან შეიქმნა ბასკური ენის მოყვარულთა საზოგადოება (თემფლომარე აკად. შ. ძიძიგური, მოადგილე პროფ. ი. ტაბალუა). გასულ წელსვე, საბჭოთა კავშირში პირველად, ჩვენი უნივერსიტეტის ქართველურ ენათა განყოფილებაზე დაიწყო ბასკურის ფაკულტატური სწავლება.

ნაშრომის „შესავალში“ ჩამოთვლილია ის სამეცნიერო ცენტრები, რომლებშიც ბასკური ენა შეისწავლებოდა და შეისწავლება დღესაც. „შესავალიდანვე“ ვიგებთ, რომ ბასკური ენისა და ლიტერატურის პირველი კათედრა ზორდოს უნივერსიტეტში გახსნილა 1948 წ²⁸. და სხვ.

პ ი რ ვ ე ლ ი თავი (გვ. 10—14) ეთმობა იმ შრომათა მიმოხილვას, რომლებიც 1918 წლამდე გამოიცა ბასკურის შესახებ. რ. ლაფონი განსაკუთრებით გამოყოფს პ. შუხარდტის ნაშრომს „გამოკვლევა ბასკურის შესახებ“²⁹. ეს ყველაზე უფრო ღრმად იმ დაკვირვებათაგან, რომლებიც კი მოუტოათ ბა.კური ზმნური სისტემის აგებულების შესახებ“ (გვ. 11), — წერს იგი. ასევე ცალკეა გამოყოფილი ბონაპარტის „ბასკური ზმნა“³⁰.

მეორე თავში განხილულია „ბასკური ენის შესახებ გამოკვლევები 1918 წლისათვის (გვ. 14-21). აქ ვიგებთ, რომ ეურნალ „ბასკური გამოკვლევების საერთაშორისო მიმოხილველში“ (რომლის გამოცემა დაწყებულია 1907 წ. ხოლო შემწყდარა 1936 წ. ესპანეთის სამოქალაქო ომის გამო) აქვეყნებდნენ თავიანთ სტატიებსა თუ რეცენზიებს შუხარდტი, ულენბეკი, ვენსონი, ლაკომბი, ურკიხო და სხვ. ამავე ეურნალს დაუწყია ფილოლოგთათვის ძნელად ხელმისაწვდომი ბასკური ტექსტების გამოცემა კომენტარებითურთ.

ცალკე ქვეთავებადაა გამოყოფილი „სტრუქტურალობის შექრა ბასკურის შესახებ გამოკვლევებში“ და „ენის შესავალი-პერიოდიკა“. პირველში რ. ლაფონის მეთოდოლოგიურის სახის ძიებას ვეცნობით³¹ და, აგრეთვე, იმ ზნას, რომელშიც მიიყვანა იგი ქართული და სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლაში, აი, რას წერს ამ უკანასკნელის შესახებ თვით რ. ლაფონი: „მე გადაწყვიტე შემესწავლა ქართული და შემდეგ სხვა სანახრეთ კავკასიური ენებიც, რომლებიც ენათა კარგად განსაზღვრულ, ერთ ჩვეულებრივ ქმნიან. ჩემი გეგმები წერილით შეუატყობინე მ. კონს³² 1926 წელს და მან, მეიეს თანხმობით მომიწოდა მოქმედებისაკენ. მან მიჩნია ბასკურში ჩამეხედა და შემეფასებინა მარის თეორია ბასკურისა და კავკასიური ენების გენეტური ნათესაობის შესახებ“ (გვ. 18).

²⁸ რომლის კათედრის გამგედაც რ. ლაფონი ვარდაცალებამდე მუშაობდა.

²⁹ P. Schuchardt, *Baskische Studien*, 1893. როგორც თეოდორ პ. შუხარდტი შენიშნავს, იგი ბასკურზე მუშაობდა მიიყვანა შემდგომ კავკასიურ ენებთან (არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის შესავალი, გვ. 262).

³⁰ ბონაპარტმა შეადგინა „შვიდი ბასკური პროვინციის რუკა“, რომლითაც იგი ლინგვისტური გეოგრაფიის ერთერთი ფუნდამენტული უნდა ჩაითვალოს — წერს რ. ლაფონი (გვ. 14). მართლაც. ე. თ ი ლ ი ე რ ო ნ ი ს ა და ე. ე ლ მ ო ნ ი ს (რომლებსაც თვლიან ფრანგული ლინგვისტური გეოგრაფიის ფუნდამენტებად) თორმეტმომაინი „საფრანგეთის ლინგვისტური ატლასის“ პუბლიკაცია 1902 წ. დაიწყო და დასრულდა 1910 წ., როცა ბონაპარტის რუკა დათარიღებულია, მართლაც, 1864 წლით, მაგრამ უნდა დასრულებულიყო 1871 ან 1872 წ. (იქვე). ისე კი ლინგვისტური გეოგრაფიის ძირითადი პრინციპები ცნობილი იყო უფრო ადრე (გამოწვევით სხ.: Д. И. Э д е с њ м а н, *Основные вопросы лингвистической географии (на материале индоиранских языков)*, М., 1968.

³¹ მაგალითად, გვ. 16-ზე ციტირებულია ა. მარტინე იმასთან დაკავშირებით, თუ რა სანახრეთის ვაწევა შეუძლია შედარებითი გრამატიკისათვის სტრუქტურულ ენათმეცნიერებას საზოგადოდ და ბასკურისათვის კონკრეტულად: „ბასკურის ფაქტები მრავალმხრივია დიალექტური მონაცემების მიხედვით, მაგრამ ერთიანია სტრუქტურული თვალსაზრისით“ (იქვე).

³² მარსელ კონი ა. შეივსთან ერთად ზელმძღვანელობდა ენათმეცნიერთა იმ ჩვეულებრივ 1924 წელს გამოსცეს კრებული „სოფლიო ენები“ (გვ. 18).

მეორე ქვეთავში ბასკური ენის შესახებ დაწერილ ზოგ სტატიაზეა ცნობები და ჩამოთვლილია ის სამეცნიერო ჟურნალები, სადაც იბეჭდებოდა ან იბეჭდება ახლა მასალები (სტატეები) ბასკურის შესახებ.

მესამე თავში (გვ. 21-22) მიმოხილულია ბასკური ენის გრამატიკები. აღნიშნულია, რომ „ყველა, ვისაც კი „ბასკურის გრამატიკა“ დაუწერია 1918 წლამდე თუ 1918 წლის შემდეგ, ეყრდნობოდა რომელიმე გარკვეული ნორმების მქონე დიალექტს. ე. წ. „სალიტერატურო დიალექტს“ და რომ „ეს ის დიალექტებია, რომლებზედაც ლიტერატურული ნაწარმოებები იქმნებოდა“ (გვ. 21).

მეოთხე თავშია „ბგერათა სისტემა: ფონოლოგია, პროსოდია, ვერსიფიკაცია“ (გვ. 22-31). აქ ჯერ ბასკურის ბგერათა სისტემის შესახებ დაწერილი შრომების მიმოხილვაა, ხოლო შემდეგ ფონოლოგიური გამოკვლევებისა, სადაც სინქრონიული და დიაქრონიული ფონოლოგია ცალ-ცალკეა წარმოდგენილი.

ბასკურის ბგერითი სისტემის დახასიათებისას ყურადღებას იქცევს ავტორის დაკვირვება, რომ „ბასკური სიტყვა არასოდეს იწყება r-ით³, არც რბილთა და არც მაგარი r-ით. ამიტომ როცა ბასკური r-ით დაწყებულ სიტყვას სესხულობს, მას აუცალბლად ემატება წინ პროთეტული ხმოვანი (ჩვეულებრივ a ან e) და r-ც მაგარი ხდება“ (გვ. 25). აღსანიშნავია, რომ რ და რ ფონოლოგიურად ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან (იქვე). თუმცა რ ინტერვოკალურ პოზიციაში ჩანს მუდამ და ამდენად იგი უფრო ვარანტი უნდა იყოს რ-სი, ვიდრე დამოუკიდებელი ფონემა.

„ბასკურ სიტყვას არა აქვს ორმაგი თანხმოვნები“ (გვ. 26). ყველაზე მდიდარი და რთული ფონეტიკური სისტემა ს უ ლ ე ტ უ რ დიალექტშია. აქ, განსხვავებით სხვა დიალექტებისაგან, რომლებშიც მახვილს არა აქვს გარკვეული ადგილი, მახვილი ინტენსიურია და ამავე დროს ტონურიც: იგი ძირითადად ბოლოდან მეორე მარცვალზე მოდის. თუ მახვილი ბოლო მარცვალზე შეგვხვდა, მაშინ ხმოვანია სინკოპირებული და შესაძლებელი ხდება ადრინდელ ფორმათა რეკონსტრუქცია. მახვილს ზოგჯერ დისტინქციური, მორფოლოგიური მნიშვნელობა აქვს და სხვ.

ქვეთავში „დიაქრონიული ფონოლოგია“ u-საგან m-ს მიღება ახსნილია როგორც u-ს პალატალიზაციისაკენ მოქმედი ტენდენცია, რაც ყველაზე მეტად ს უ ლ ე ტ უ რ დიალექტში იჩენს თავს და გამოწვეულია ბასკურის იმ ენებთან კონტაქტით, რომელთაც m ხმოვანი აქვთ.

ცალკე ქვეთავი ეთმობა ბასკურის ლექსთწყობის საკითხებს.

მეხუთე თავი ბასკურის მორფოლოგიის ძირითად საკითხებს ეძღვნება (გვ. 31-51). აღნიშნულია, რომ ბასკურში სიტყვის ანალიზი ძნელი არაა, რადგან იგი ძირითადად აგლუტინაციის პრინციპს მიმართავს. უღვლილებისა გამოყენებულია პრეფიქსები და სუფიქსები, ბრუნებისას კი — მხოლოდ სუფიქსები.

ოციოდე სტრიქონი ეთმობა ბასკური ძირის საკითხს. მითითებულია, რომ ბასკური ძირების სტრუქტურა წარმოდგენილია კ. ულენბეის 1942 წ. გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში, რომელიც ფრანგულად ითარგმნა 1947 წ. სათაურით „ბასკური ლექსიკის უძველესი ფენები“.

³ ამის შესახებ იხ., აგრეთვე, ზემოთ, გვ. 165.

ქვეთავში „კატეგორიები“ (გვ. 32-33) ბასკური ენის ბრუნვის ნიშანთა ტაბულაა მოცემული. ცალკე ქვეთავი ეთმობა „ბრუნებასა“ (გვ. 33-37) და „ზმნას“ (გვ. 37-51).

ბრუნებისას აღსანიშნავია ერგატივის შექმნებლობა და აკუსატივის არქონა. ატრიბუტული ზედსართავი არსებითი სახელის შემდეგ დაისმის (etxe berri „სახლი ახალი“), მსგავსად ძველი ქართულის ნორმისა...

ბასკურ ზმნაში სუბიექტის გარდა მორფოლოგიურად ობიექტიც აღინიშნება. ბასკური გარდამავალი ზმნები შეიცავენ ერგატივში დასმული მოქმედის ნიშანს ან მოქმედების საგნის ნომინატივის ნიშანს“ (გვ. 39)³⁴, ხოლო გარდაუვალი ზმნები „...ულვლილებათაში არ შეითანხმებენ სახელს ან ნაცვალსახელს ერგატივში“ (ჩქვე), დაახლოებით ისევე, როგორც ქართულურ, ნახურ, დაღესტნურ ენებსა და აღიღურში.

ბასკურის პირიანი ფორმები, „რომლებიც განსხვავდებიან დროთა და კილოთა მიხედვით, შესაძლოა შეიცაუდნენ ერთიდან ოთხამდე პირის ნიშანს“ (გვ. 41). ასეა დღეს იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან, მაგალითად, აღიღურშიც³⁵.

დღეს უღვლილებიას ბასკურში რთული ფორმები ქარბობს; ისინი შედგებიან ძირითადი ზმნის უპირო ფორმისაგან + ერთ-ერთი მეშველი ზმნის (როგორცაა „ყოფნა“, „გადაქცევა“, „ქონა“, „კეთება“) მარტივი პირიანი ფორმისაგან. რ. ლაფონი შენიშნავს: „თანამედროვე სალიტერატურო ლაბორატულში მარტო რვა ზმნაა დარჩენილი ისეთი, მეშველი ზმნების გამოკლებით, რომელსაც გარკვეული მარტივი დროების წარმოება შეეძლოს. მეთექვსმეტი საუკუნის დემოკრატული ორმოცდაათამდე ასეთი ზმნა მაინც იქნებოდა“ (გვ. 43). ავტორის ეს დაყვირება დაფუძნებულია მის სპეციალურ მონოგრაფიულ ნაშრომს სანს გამოკლებულზე „ბასკური ზმნის სისტემა XVI საუკუნეში“³⁶. რომელიც ბორდოს უნივერსიტეტმა გამოაცა ორ ტომად 1943 წ. და ფასეულია სინთეტურ ფორმათა ანალიზურით შეცვლის ისტორიის თვალსაზრისითაც.

მეექვსე თავი სინტაქსს ეძღვნება (გვ. 51-63). იბერიულ-კავკასიურ ენათა თვალსაზრისით სინტერესოა ის, რომ „სინტაქსური ლრთიერთობანი აღინიშნება ზმნის პირიანი ფორმებზე აფიქსებრს დართვით და არა დამოუკიდებელი სიტყვების მეშვეობით (ნაცვალსახელებითა და მაქვემდებარებელი კავშირებით)“. ასეა დღეს იბერიულ-კავკასიურ ენათა იმ წყებაში, სადაც ჰიპოტაქსი ჯერ არ განვითარებულა.

ავტორი არ გამოიჩნება ფრანგულ, ესპანურ და იტალიურ სინტაქსურ კონსტრუქციათა შესახებ ბასკურში, მაგრამ დასძენს, რომ „მათი როლი ძალზე შეზღუდულია“ და „ზმირად ბასკური წინადადების სტრუქტურა იმდენად განსხვავებულია რომანული წინადადების აგებულებისაგან, რომ სრულიად გამოირჩებას მიბაძვის ან შერწყმის შესაძლებლობას“ (გვ. 52).

მეშვიდე თავი „ლექსიკას“ ეთმობა (გვ. 63-64). რ. ლაფონის აზრით, „ბასკურსა და მასთან უთუოდ დაკავშირებულ კავკა-

³⁴ გვ. 36-ზე მთარგმნელის შენიშვნა: „ავტორი ე. წ. გარდამავალი ზმნების სუბიექტსა და ობიექტს აღნიშნავს ტერმინებით: მოქმედი (agent) და მოქმედების მიმღები (recipient)“.

³⁵ რ. В. Р о г а в а, З. И. К е р а ш е в а, Грамматика адыгейского языка, Краснодар-Майкоп, 1966, გვ. 163.

³⁶ R. L a f o n, Le système du verbe basque au XVI siècle. 2 vols. Bordeaux, 1943, 549 და 171 გვ.

ს ი უ რ ე ნ ე ბ ს ა ქ ე თ ს ა ე რ თ ო წ ა რ მ ო მ ა ე ლ ო ბ ი ს ს ი ტ ყ ე ბ ი ი“ (დაყოფა ჩვენია — გ. ბ.), თუმცა ბასკურში ბევრია ქამიტურ-სემიტურისა, გერმანიკულისა და კელტურისაგან და განსაკუთრებით ლათინურისაგან ნასესხებიც. ეს გასაგებიცაა, რაეი ამ ენებზე ლაპარაკობდნენ ძველად პირინეებში, ალპებსა და სარდინიაში; განსაკუთრებით მკიდრო კონტაქტი ჰქონდა ბასკურს რომანულ ენებთან.

მერვე თავშია „ლიაღეტოლოგია, რუკები ტექსტები“ (გვ. 65-67), ხოლო მეცხრეში — „ბასკურის წარმომავლობის პრობლემა“ (გვ. 67-76).

რ. ლაფონი ბასკურის იბერიულიდან წარმომავლობას უარყოფითად ეკიდება. იგი პირდაპირ წერს: იბერიული დამწერლობის გამოფერამ, რომელიც შეასრულა მანუელ გომეს მორენომ (1922 წ.). „ნათელყო. რომ ბასკური ავრძელებს აკრიტიკებისა და ბასკონიელების ენას და არ მომდინარეობს იბერიული სიგანა“ (გვ. 67; დაყოფა ჩვენია — გ. ბ.); ან კიდევ: „ჩვენ შეგვიძლია იბერიული ტექსტების წაიკითხვა, მაგრამ არ გვესმის მისი მნიშვნელობა. არა გვაქვს ორენოვანი ტექსტები. ვერც ბასკურის დახმარებით მოხერხდა იბერიულის გაგება“ (გვ. 70).

ამდენად, ბუნებრივია მისი დასკვნაც: „კვლევის თანამედროვე ეტაპზე შეუძლებელია დავასკვნათ, რომ ბასკური იბერიული სიგანა მომდინარეობს; თუმცა სრულიად კანონიერი იქნება ვიღარადღობთ, რომ ამ ორ ენას შორის არსებობს ნათესაური კავშირი, კავშირი უფრო შორი და არაპირდაპირი, ვიდრე უშუალო ჩამომავლობა“ (გვ. 71); „ერთადერთი ენები, რომლებიც შედარებითი მეთოდის წესების მიხედვით შეიძლება შევუდაროთ ბასკურს, არის კავკასიური ენები“ (ხაზი ჩვენია — გ. ბ.).

მიუხედავად ასეთი ღრმა რწმენისა, რ. ლაფონი მართებულად მოითხოვს „გეოგრაფიულად ასე დამორებულ ენებს შორის შედარებათა დადგენის დროს“ სიფრთხილეს: „როდესაც ვცდილობთ აღმოვაჩინოთ ან დავადგინოთ გენეტური კავშირი დასავლეთ ევროპაში ჩარჩენილ ბასკურსა და სხვა მისგან დამორებულ ენებს შორის, უნდა ვიმოქმედოთ მეთოდურად, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ნელა. მაგრამ თუ შესწავლის პროცესში შევამჩნევთ მორფოლოგიური ან ლექსიკური ხასიათის მსგავსებებს. ისინი აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ, რათა შემდგომში კვლევამ გადაწყვიტოს, შესაძარჩუნებელია ისინი თუ უკუაგადები“ (გვ. 76; დაყოფა ჩვენია — გ. ბ.).

რ. ლაფონის ამ წერილს თან ერთვის ზოგადი ბიბლიოგრაფია (გვ. 76-82), რომელსაც „ბოლოს ერთვის ბასკურის წარმომავლობის პრობლემისადმი მიძღვნილი ცალკე ბიბლიოგრაფია“ (გვ. 62-84).

ბუნებრივია, ასე მოკლე ბიბლიოგრაფიაში ყველა ნაშრომი ვერც მოხვდებოდა. ასე, მაგალითად, რ. ლაფონის ერთ სპეციალურ ნაშრომზე ზემოთაც ითქვა. ბიბლიოგრაფიაში ვერ მოხვდა, აგრეთვე: K. Bouda, Das transitive und intransitive Verbum im Baskischen, Amsterdam, 1933 .. H. Schuchardt, Primitiae linguae vasconum, Halle, 1923...³⁷ C. C. Uhlenbek, Die mit b-

³⁷ კ. ბოუდასა და კ. უუხარტის აღნიშნულ ნაშრომებზე მიუთითებს ვ. შიშმარიოვი (იხ. მისი: Очерки по истории языков Испании, გვ. 41).

anlautenden Körperteilnamen des Baskischen, „Festschrift Meinhof“, Hamburg, 1927...

რ. ლაფონის მეორე წერილში „ბასკური და კავკასიური ენათმეცნიერება“ (გვ. 85-98) ბასკური და კავკასიურ ენათმეცნიერება ცალ-ცალკეა მიმოხილული. პირველის მიმოხილვისას ავტორი ეხება ბასკურის დიალექტებად დაყოფისა და დამწერლობის საკითხებს, ასევე ბასკურის სწავლებასა და შესწავლას უცხოეთში.

კავკასიური ენათმეცნიერების მიმოხილვისას რ. ლაფონი იხსენებს თავის ურთიერთობას ქართველ ენათმეცნიერებთან ა. შანიძესთან, არნ. ჩიქობავასთან, ვ. თოფურისთან, ქ. ლომთათიძესთან, გ. როგავასთან, ილ. ცერცვაძესთან და სხვებთან. იგი მალალ შეფასებას აძლევს საბჭოთა კავკასიოლოგთა და, კერძოდ, ქართველ კავკასიოლოგთა მუშაობას. მისი აზრით, „საბჭოთა კავკასიოლოგები, რომელთაგან უმთავრეს ძალას ქართველები შეადგენენ, ენათმეცნიერთა ერთ-ერთი საუკეთესო ბირთვია მსოფლიოში“ (გვ. 91).

რ. ლაფონი ამ წერილში კვლავ უბრუნდება ბასკურისა და კავკასიურ ენათმეცნიერების საკითხს: „ზოგი ენათმეცნიერი საკამათოდ ხდის წარმოდგენილი არგუმენტების დამაჯერებლობას, და საერთოდ ბასკურის სხვა ენებთან ნათესაობის საკითხსაც ეჭვის თვალით უყურებს. მაგრამ ჩვენ უფლება გვაქვს მათ ვკითხოთ, როგორ ფიქრობენ ახსნან ზუსტი ფონეტიკური შესატყვისობები, რომლებიც შენიშნულია ბასკურსა და კავკასიურის შორის და რომელთაც ვერ მივაწერთ ვერც შემთხვევითობას და ვერც სესხებას“ (გვ. 93).

რ. ლაფონი ეთანხმება არნ. ჩიქობავას, რომ გეოგრაფიულად ერთიგვარადან ძლიერ დამორბეული და ამჟამად განსხვავებული სტრუქტურის მქონე ენების ნათესაობის მტკიცებისას „საჭიროა ენათ ისტორიის დიდ სიღრმეზე გათხრას“; ამისათვის კი კავკასიოლოგები უნდა ვაზიაროთ ბასკურ ენათმეცნიერებას, ხოლო ბასკოლოგები — კავკასიურს.

ბასკურ-კავკასიურ ენათ ურთიერთობა დიდი პრობლემაა, — დასკვნის ავტორი და თავის წერილს ამთავრებს არნ. ჩიქობავას გამონათქვამით: „ცნობილია, რომ დიდი პრობლემები ერთი ხელის მოსმით ვერ გადაწყდება, ისიც ცნობილია, რომ ისინი ვერასოდეს გადაწყდება, თუ არ იქნა დასმული“ (დაყოფა ჩვენია — გ. ბ.).

წერილს თან ერთვის ბიბლიოგრაფია, სადაც შეტანილია „საბჭოთა კავშირის საზღვრებს გარეთ გამოქვეყნებული წიგნები და ჟურნალები, რომლებიც ეხება ბასკურ ენათმეცნიერებას, კავკასიურ ენათმეცნიერებას, ან ორივეს ერთად“ (გვ. 95) და ორი სტროფი ბერნარდ დე ჩეპარეს უძველესი (1545 წ.) ბასკური წიგნიდან *Linguae Vasconum Primitiae* თავდაპირველი გამოცემის მიხედვით.

დაინტერესებული მკითხველისათვის საინტერესო იქნება ბასკური დამწერლობის ნიმუშისა (რომელიც ქართული ტრანსლიტერაციითაცაა წარმოდგენილი) და მისი შესაბამისი ქართული თარგმანის გაცნობაც³⁸.

არნ. ჩიქობავას წერილი „ბასკოლოგ-კავკასიოლოგი რენე ლაფონი და ბერძულ-კავკასიური ენათმეცნიერების მორიგი ამოცანები“ რ. ლაფონის სამეცნიერო ნაღვაწის შეფასებაცაა და იმედროულად ბასკურ-კავკასიურ ენათ ურთიერთობის პრობლემათა გადაწყვეტის გზებსაც სახავეს.

³⁸ ნ. შარასაც ასევე ქონდა მოყვანილი ბასკი პოეტის აჩობიას ლექსიდან ერთი სტროფი (იხ. მისი „პირინეის გურიდან“).

წერილში რ. ლაფონი დახასიათებულია როგორც „ბასკური ენის გამოჩენილი მკვლევარი და ქართული ენის პრაქტიკულად მცოდნე, მკვლევარი“. ა.რ. ჩიქობავა ჩერდება რ. ლაფონის ერთ ნაშრომზე „მორფოლოგიურ შეხვედრები ბასკურსა და კავკასიურ ენებს შორის“ და განიხილავს იმ მეთოდოლოგიურ საკითხებს, რასაც ეს წერილი აღძრავს.

ა.რ. ჩიქობავა წერს „შედარების მიზანი ყოველთვის იყო და ახლაც არის იმის გარკვევა, თუ რაა ენებს შორის საერთო და რაა განსხვავებული, ოღონდ ხან წინა რიგში დგას საერთოს კვლევა, ხან კიდევ ჭერ განსხვავებულ მოვლევას უზრადლების ცენტრში, რომ შემდეგ საერთო იკვლიონ და ზოგადი კანონზომიერება გამოავლინონ“ (გვ. 102; დაყოფა ავტორისაა — გ. ბ.).

ენათა შედარება ძნელია. როცა სიღრმისეულ შევითარებას ვარკვევთ. ადვილია ზედა ფენების შედარება. „შესადარებელი ფაქტების აღგების გარკვევა სათანადო ენის სისტემასა და ისტორიაში. აი ეს იგულისხმება, როცა ისტორიის ღრმა ფენების გათხრაზე ვლაპარაკობთ და სიღრმისეულ მოვლენათა შედარებას ვთვლით საქროლ“ (გვ. 104; დაყოფა ავტორისაა. — გ. ბ.). — განაგრძობს ავტორი.

ამ თვალსაზრისით იკვლევდა და იკვლევს ცალკეულ ენებს ობიექტის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კავკასიურ ენათა კათედრა და ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა განყოფილება. მხოლოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ცალკეული ჯგუფების ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკისა და მორფოლოგიის მეცნიერული საფუძვლიანობით დამუშავებას შემდეგ „შეგვეძლება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიული სახე დაინახოთ და ბასკურის ასეთსავე ძველ ვითარებას შეიძლება არათ“ (გვ. 105; დაყოფა ავტორისაა, — გ. ბ.).

ამგვარ თვალსაზრისს იზიარებდა რ. ლაფონიც.

ბასკური და კავკასიური ენები ერთმანეთთან ახლოსაა. ამ სახლოვებს „გრძნობდნენ ფრ. მიულერი, პ. შუხარდტი, კ. ულენბეგი, ნ. მარი ...სხვადასხვა სტილისა და მეთოდის მკვლევარნი“ (გვ. 102). ამ გრძნობას კი „განსაზღვრავდა ენობრივი სისტემის შინაგანი ფორმა: ამ მხრივ ეხმაურება, პირველ ყოვლისა, ბასკური ენა იბერიულ-კავკასიურს: ნაწიერის პოსტპოზიციის, ერგატიული ბრუნვა, ობიექტის აღნიშვნა ზმნაში, თვლის ოცობითი სისტემა... ცალ-ცალკე ასეთი მოვლენა შეიძლება რაგინდარა ენაში აღმოჩნდეს... ნიშანთა კომპლექსი კი სხვაა“ (გვ. 106; დაყოფა ავტორისაა. — გ. ბ.)²⁹.

ბასკურ-კავკასიური ენების ურთიერთობისა და წარმომავლობის საკითხი ძნელია, მაგრამ „ძნელი შეუძლებელი სარნიშნავს“ (გვ. 109). ცნობილია, რომ „ყოველი მეცნიერება პიპოთეზით იწყება. პიპოთეზა კვლევადი-

²⁹ ვ. შიშმაროვიც, მოუთხოვდა რა ბასკურში თვლის ოცობით სისტემაზე, აგრეთვე, ლექსემა „თავის“ უკუტყუილობის ფუნქციით ერთნაირად გამოყენებაზე ბასკურსა და რიგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში, რაც ჭერ კიდევ ნ. მარმა შენიშნა (იხ. ზემოთ, გვ. 166), აღნიშნავდა: „თვლა ბასკურში, ისევე როგორც აფეტურ ენებში ოცობითია. ულენბეგი ამ ვითარებას არავითარ მნიშვნელობას არ აძლევს, რაკი ეს სისტემა გვხვდება აფეტურ ენათა წრის მიღმა. მაგრამ სხვა ანალოგიებთან ერთად ეს თვისება იქნეს მნიშვნელოვან და შეიძლება იყოს ნიშანდობლივიც“ (В. Шишмарев, Очерки по истории языков Испании, გვ. 10; დაყოფა ჩვენია — გ. ბ.).

ბას მოითხოვს. ჰიპოთეზა გამართლებულია, თუ ამ კვლევებიდან გამომდინარე ცოდნის წინსვლა განსაზღვრავს, ის გარკვევით, რასაც მანამდე მეცნიერული აზრი ვერ ხედავდა, — თუ ახალი პერსპექტივები დასახვა“ (გვ. 109; დაყოფა ავტორისაა. — გ. ბ.).

ბასკურ-კავკასიური ზრთიერთობის პრობლემებზე მუშაობა მოითხოვს კავკასიოლოგ-ბასკოლოგის რთული პროფილის სპეციალისტს: „ის უნდა ერკვეოდეს ქართული ენის ისტორიაში, მთის ძირითად იბერიულ-კავკასიურ ენებში (სამივე ჯგუფიდან თითოში მაინც; აფხაზურში ანდა ადიღურ ენებში, ჩაჩურსა ანდა ბაცურში, ხუნძურში ანდა ლაქურ-დარგულში. ანდა ლეზგიურსა თუ არჩიზულში...), ერკვეოდეს თეორიულ ენათმეცნიერებაში იმდენად, რომ ახალ თეორიებსა და ცნებებში ფასეული გარჩიოს მოდურისაგან“ (იქვე)...

1940 წ. რომანულ ენათა ცნობილი სპეციალისტი აკად. ე. შიმპარიოვი წერდა, რომ ბასკოლოგია ამჟამად მსოფლიო მეცნიერების პრობლემას წარმოადგენსო.

ამასვე აღნიშნავს აკად. არნ. ჩიქობავა დღეს კავკასიოლოგიის მიმართ.

ამდენად, გასაგებია, თუ რაოდენ რთული და პასუხსაგებია ზემოთ დასახული ამოცანა. ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზის მეცნიერულ გადაწყვეტას მუხლჩაუზღვარი შრომა დასჭირდება არაერთი კავკასიოლოგ-ბასკოლოგისა. სამუშაო საშურობა, მაგრამ არა საჩქარო. ნაჩქარევ დასკვნებს თუ რაოდენ მცდარ თვალსაზრისამდე მიუყვანია ხშირად ენათმეცნიერება, ქართული (ქართველურ ენათა) ენის სხვადასხვა ენობრივ ოჯახთან განკუთვნების ისტორიაც გვეუბნება⁴⁶.

მაგრამ ისიც ცხადია, როგორც ამ კრებულის რედაქტორი წერს ერთგან. „ძნელი საკითხი არასოდეს გადაწყვეტება, თუ ის არ დაისვა, თუ ის კვლევის საგანი არ გახდა“ (იქვე: დაყოფა ავტორისაა. — გ. ბ.).

კრებულის — „ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზის“ — გამოცემა უპირველესად ამ ამოცანას ემსახურება.

⁴⁶ ასე, მაგალითად: ამ ბოლო დროს ე. შ. ილიჩ-სეიტიჩმა ქართველურ ენები ე. წ. ნოსტრატულ ენებში გააერთიანა. იგი ამის თაობაზე პირდაპირ აცხადებს: „ამ ენობრივი ჯგუფების (მხედველობაშია ინდოევროპული, ალათური, ურალური, დრაიდული, ქართველური და სემიტურ-ჰამიტური ენები — გ. ბ.) შედარება (უკეთ, შედარება შესაბამისი რეკონსტრუირებული ექვსი წინაურ ენის) აშკარად მოწმობს მათ ნათესაობას“ (В. М. Иллич-Свитыч, Материалы к сравнительному словарю ностратических языков, კრებული: Этимология, 1965, М., 1967, გვ. 21). თუ რამდენად შესაძლებელია ქართველურ ენათა გაერთიანება ინდოევროპულ, ალათურ, ურალურ, დრაიდულ და სემიტურ-ჰამიტურ ენებთან, მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემების გარეშე, არას ეამბობთ სხვა მომენტებზე, მართებულად აქვს შენიშნული ბ. ფიჩხას (Б. А. Пичхиа, Грузинская лексика в «Ностратическом словаре», ВЯ, № 6, 1974, გვ. 100-105).

ՃՐՈՄԵՈՅ ԵՎ ՈՅՄՈՐՈՅՈՒՄ

ПАМЯТИ М. Б. РУДЕНКО (1926—1976)

Исполнился год со дня безвременной кончины талантливого востоковеда, большого знатока и исследователя средневековой курдской литературы и фольклора Маргариты (Седы) Борисовны Руденко. Вся ее жизнь и научная деятельность была тесно связана с родным Тбилиси.

М. Б. Руденко родилась в семье известного лингвиста-грузиноведа Бориса Тихоновича Руденко (1896—1942). Сам полиглот, он и дочери привил вкус к изучению языков. Из Тбилиси семья переехала в Ленинград, где в тяжелую блокадную зиму 1946 г. М. Б. Руденко. Легендарный город стал для ее дочери второй родиной. В 1916 г., как бы продолжая семейные традиции, она поступила на восточный факультет Ленинградского университета. Успешно окончив университет, М. Б. Руденко стала аспиранткой Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР. Однако, быть может, не без влияния ее учителя акад. И. А. Орбели, она избирает почти неисследованную область — средневековую курдскую литературу и фольклор.

Еще в 1938 г. в предисловии к сборнику «Памятники эпохи Руставели» акад. И. А. Орбели писал: «Когда думаешь о народности поэта, о слиянии поэта с возлюбленным его народом, невольно напрашивается сравнение трех великих поэтов Востока, иранца Фердоуси, имя которого вновь зазвучало на весь мир три года назад, грузина Руставели, имя которого так заслуженно и звонко звучит сейчас, и курда Ахмеда Хани...», всем, кроме курдов, известного, но в среде своего народа... бесспорно добывшего право на звание народного». Не удивительно, что именно этому поэту XVII в. посвятила свою кандидатскую диссертацию М. Б. Руденко. После защиты (1954 г.) она опубликовала критический текст поэмы Хани «Мам и Зни», снабдив его годичным переводом, предисловием и указателями (1962 г.). С 1955 г. она — научный сотрудник ЛО ИВ АН СССР.

Вскоре М. Б. Руденко издала «Описание курдских рукописей ленинградских собраний» (1961 г.). Здесь в основном описана очень ценная коллекция А. Д. Жаба, благодаря чему в научный обиход впервые вводился ряд новых, неизвестных памятников. В первую очередь это «Шейх Салим» Факи Тефрана и «Лейли и Меджиун» Хариса Битлиси. Публикацией текстов и переводов, снабженных всем необходимым научным аппаратом, М. Б. Руденко восполнила существенные пробелы в истории не только средневековой курдской, но и всей ближневосточной литературы. Впервые были прочитаны и переведены сложные тексты, и это при отсутствии необходимых словарей и пособий. Так было заложено новое научное направление в советском курдоведении.

Есть еще одно большое достоинство, отличающее работы М. Б. Руденко. Она не удовлетворялась лишь письменными источниками, изучала и хорошо знала разговорный язык, быт и фольклор курдов. С этой целью она часто посещала Грузию, Армению, Азербайджан. Среди курдов у нее были большие друзья и помощники в работе. Ей принадлежат публикации ряда курдских фольклорных произведений, работы по этнографии и языку курдов. Часто можно было видеть ее, энергично идущей по криком улочкам старого Тбилиси в окружении курдов.

Этот слав литературных и фольклорных источников особенно ярко проявился в последней работе — докторской диссертации, посвященной курдским литературным и фольклорным версиям «Юсуфа и Зелихи». С блеском прошедшая защита свидетельствовала о новом, зрелом этапе научного развития таланта М. Б. Руденко.

До последнего дня, борясь с тяжелым недугом, не прекращала она научной работы, готовила к изданию монографию о «Юсуфе и Зелихе», правила стихотворный перевод «Мам и Зни». Надо надеяться, что эти работы вскоре увидят свет и получат такую же высокую оценку советских и зарубежных специалистов, как и предыдущие публикации. Жаль, что их не увидит сам автор — М. Б. Руденко, прекрасный ученый, чуткий друг, неутомимый труженик, так рано, в расцвете творческих сил, ушедший от нас.

А. А. ГВАХАРИЯ, И. В. МЕГРЕЛИДЗЕ, КЕРИМ АНКОСИ

ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში*

1976 წ. 12 მარტი

სხვადასხვა დაესწრნენ: ა. ბარანიძე, ი. გვიგენიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კვიციანი, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 504; 505; 506 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კვიციანმა, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ); 507; 507.1; 508; 509; 510; 511 (პროექტი მოამზადეს ც. კვიციანმა, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუმშელიშვილმა, ნ. ცვიტიშვილმა).

504 „დილასა ადრე სრას მიკმეს, დღე რა ქმნა მწუხრმან ჟამითა;

აუღვე, ეცნა მათი ამაგი, წასლუა ექმენ მითუე წამითა;

ენახუ, ორნივე ერთან სხდეს ხასია ოღენ სამითა;

და რა მივე, მითხრეს დაჯდომა, წინაჲ დაეჯე სკამითა.

საიბრელო გამოცემასთან (სტრ. 500) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: მესამე ტაქტის ბოლოს მძიმის ნაცვლად დასმელია წერტილი-მძიმე. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: დილას ადრე, როცა თავის დროზე გათენდა (ბნელი დღედ იქცა), სასახლეში მიხმეს; აუღვი, მამინეუ წავედი, რომ გამეგო მათი (=მეფის) ამაგი; ენახუ, რომ ორნივე (=მეფე-დედოფალი) ერთად ისხდნენ მხოლოდ სამი დიდებულთი; რომ მივედი, დაჯდომა წუქრობათაგან, მათ წინ დაეჯეო სკამზე.

505 გუბიბრანეს, თუ: «ღმერთმა ასრე დაჟუაბერნა, და-ცა-გულია;

ჟამი გუბაღას სიბერისა, სიყმარული გარდაუღლია,

ყმა არ მოგუცა, ქალი გუბიბრანის ვისკან შუქა არ გუბაღლია,

და ყმისა არსა არა გუბიბრან, ამაღ ზედა წაგუბიბრლია.

საიბრელო გამოცემასთან (სტრ. 501) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: გვიგინეს: „ღმერთმა ასე დაგვაბერა და კიდევ დაგვაუძღურა; სიბერის დრო დაგვიდგა, ახალგაზრდობა გავვივლია; ვაჟი არ მოგვცა (ღმერთმა), ქალი გვყავს, ვისკან არ გვაცლია, ვაჟის უყოლობა არ გვანაღვლებს, ამიტომ არაფრად ჩავგივთვლია.

506 აქ ქალისა ჩუენისათჳის ქმარი გუინდა, საღ მოენახოთ,

რომე მივსეით ტახტი ჩუენი, სახედ ჩუენად გამოვსახოთ,

სამეფოსა ვაატრანიოთ, საჯელმწიფო შეენახოთ,

და არ ამოესწყდეთ, მტერთა ჩუენთა კრმალი ჩუენთჳის არ ვამახოთ.

საიბრელო გამოცემასთან (სტრ. 502) შედარებით პროექტში ცვლილება: ამოესწყდეთ (ამოეწყდეთ).

გ. კარტოზია პირველ სტრიქონში ხად ჩვეულებრივ, ესმით როგორც კითხვითი ზმნიზება. სრავლადილში აქ ხად = ს ა დ მ ე, ტაქტის აზრია: ახლა გვინდა ჩვენი ქალისათვის სადმე ქმარი მოვებნოთ.

ი. გვიგენიშვილი: ხად ზმნიზების ამგვარი ეკალიფიკაცია მართებულია. ამიტომაც მის წინ მძიმის დასმა საჭირო არ არის. უნდა მოიშალოს.

დაადგინეს: ტაქტის შიგნით მძიმე მოიშალოს.

ი. გვიგენიშვილი: მესამე ტაქტში ხელნაწერთა უმრავლესობა შე ე ვ ა ნ ა ხ ო თ ფორმის ნაცვლად კითხულობს შე ე ვ ი ნ ა ხ ო თ-ს. ეს უფრო მართებული წაკითხვა ჩანს. ტაქტის აზრია: (..მე) სამეფოს პატრონად გავხადოთ, (ამით) სახელმწიფო შეენახოთ.

ც. კვიციანი და გ. კარტოზიას მიაჩნიათ, რომ ტექსტში უნდა დარჩეს კაუზატივის ფორმა შე ე ვ ა ნ ა ხ ო თ.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: საჯელმწიფო შე ე ვ ი ნ ა ხ ო თ.

* გაგრძელება. დასაწყისი იხ. „მაცნე“, 1974, №№ 3, 4; 1975, №№ 1, 3, 4; 1976, №№ 1, 3, 4.

გ. კარტოზია: მეოთხე სტრეიკონში ამ ოცსწი დე თ ზმნაში ოკ ა არის დამატებული ძველი (რუსთველისდროინდელი) წერძნის შესაბამისად. ასევე საჭიროა ეს პრეფიქსი ამ ოცსწი იდე ზმნაშიც (ვტ. 444).

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს მეოთხე ტაქში წყობა ამ ოცსწი დე თ. 444-ე სტროფის მე-4 ტაქში ამ ოცსწი იდე შეიკვალოს ამ ოცსწი იდე ფორმით.

სტროფის შინაარსი: ახლა ჩვენი ქალისთვის გვინდა სადმე ქაირი მოკვებნით, რომ მას მოეცეთ ჩვენი ტახტი და ჩვენი მსგავსი გავხადოთ, სამეფოს პატრონად (მფლობელად) გავხადოთ, (ამით) სახელმწიფო შევინახოთ (დავიცვათ), არ ამოვწყდეთ, ჩვენს მტრებს ხმალი ჩვენზე არ ვალესვინოთ.

507 ვთქვი: თქვენნი ძისა არასმა გულსა ვით მიეფარების, მაგრა კმა ჩუენად იმეღად, ეან მსხუა დეადარების; ვისცა სთხოვთ შეილსა სასიძოდ, მას დეად გავხარების, და სხუამუცა რა გუ: დრეთ! თუთ იცით, მავას რა მოეგუარებისსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 503) შედარებით პროექტში ცვლილება: ვთქვი (ვთქვით). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ვთქვი: „თქვენი ვაჟის არყოლა როგორ დაგავიწყდება (რა უკეთესი ვეხებოდა), მაგრამ ჩვენს იმედად საემარისთია ის, ვინც მზეს ედარება; ვისაც სთხოვთ შეილს სასიძოდ, მას ძალიან გაუხარდება, სხვა რაღა გაადროთ (მოგახსენოთ)! თვად იცით, ეს საქმე როგორ უნდა მოგვარდეს“.

507,1 აქ მუფე არჩევს, ვაზირობს, არ ვიცო, რა მიქვებისა; ხუარაზმმა მოჰყავს სასიძოდ, არა ჰყავს, არა ჰქვებისა; იგ უცხო ვინმე საწყალი, მოემე უბრალო კულებისა, და ნესტან-დარეჯანს ტარიელს ჰყრის, მაგრა არ ეყრებისა.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 654) შედარებით პროექტში ცვლილება: ნეტან-დარეჯანს (ნესტან-დარეჯან), ჰყრის (ყრის). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: აქ მეფე ბჭობს, თათბირობს, არ ვიცო, რა მოხდება; ხუარაზმმა მოჰყავს სასიძოდ, არ შემფერის, არ უხდება; ის უცხო საწყალი, უდანაშაულო მოემე კვდება. ნესტან-დარეჯანს ტარიელს გაჰყრის, მაგრამ არ ეყრება.

508 დავიწყეთ რჩევა საქმისა, გული მიც, თუცა მელაია; ვთქვი: ჩემგან დაშლა ამისი არ ითქმის, არსაქმნელია; შეუემან ბრძანა: ხუარაზმმა. კელმწიფე ჰუარაზმელია, და თუ მოგუემს შეილსა საიქნოდ, ძისებრი არი-მელია.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 504) შედარებით პროექტში ცვლილება: საიქნოდ (სასიძოდ). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: დავიწყეთ ბჭობა, გული თემცა მელეოდა, ვიმბარებდი (გულს); ვთქვი (ვიფიქრებ): „ჩემგან ამის დაშლა არ ითქმის, არ არის საქნელი (შეუძლებელია)“ მეფე ბრძანა: „ხუარაზმმა, ხუარაზმელი ხელმწიფე, თუ მოგვემს შეილს საჩვენოდ (ხედსიძედ). ძისებრი არავინაა“.

509 რომე პირველვე დაესქუნა, მთ ესე შეტყუებოდა; ერსმანეროსიაცა უჭურებდეს, სატყუარა აკრე სწებოდა. ჩემგან დაშლისა კადრება მართ ამად არ ეგებოდა, და ოდენ დავემწიდი, დავნაცრდი, გული მი აა მო კრებოდა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 505) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. ექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: რომ თავიდანვე (წინასწარვე) გადაეწყვიტათ (ეს საქმე), მთ ეს ეტყობოდათ: მხოლოდ ერთმანეთს უტყუარდნენ, თქმაც ერიდებოდათ. მართლაც დაშლის შეხედვა შეუფერებელი (შეუძლებელი) იქნებოდა ჩემგან, მხოლოდ დავემწიდი, დავნაცრდი. გული იქით და აქით მიცემდა.

510 დელოფალმან თქვა: ხუარაზმმა მეფეა მორგმით მჯდომელი, მასმამცა შეილსა სასიძოდ ჩუენთუის სხუა სჯობდა რომელია; შეილებამცა ვინ ჰკადრა, რაოვან თუთი იყო მნდომელი! და მოწმობა დაერთე. დაესქუნა დლე ჩუმი სულთა მქდომელი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 506) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: დღეოფალმა თქვა: „ხეარაზშშაი დიდებული მბრძანებელი მეფეა, მათ შეილს ჩვენს სასიძოდ სხვა ეინ უნდა სჯობდეს!“ შედავებას ეინ გაუბედავდა, რადგან თვითონ (ამის) მოსურნე იყო! დაუდღასტურე, (ამით) დამთავრდა (ეს) ჩემი სულის ამომხდელი დღე.

გაგზავნეს კაცი ხუარაზშშას წინა შეილისა მთხოვლი;
შესთუალეს: „ვაქდა უმეჭიდროდ სამეფო ჩუენი ყოელი;
არს ერთი ქალი საძეო, არ კიდევასათხოელი

და თუ მოვუტემ შეილსა სამიხოდ, სხუასა ნუღარას მოელი.“

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 507) შეღარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: გაგზავნეს კაცი ხუარაზშშათან შეილის სათხოვნელად; შეუთვალეს: „მთელი ჩენი სამეფო უმეჭიდროდ დარჩა; ვცვაეს ერთი სამეჭიდრო ქალი, შინიდან არ გასაყვანი (გარეთ არ ტანასთხოველი), თუ შეილს საიმისოდ მოვცემ, მეტს ჩვენგან ნულარაფერა მოელი“.

1970 წ. 28 მარტი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიციძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს ზოგიერთი საკითხი, რომელთა შესახებ მსჯელობა წინა სხდომებზე გადააღო სპეციალური შესწავლისა და დამატებითი მასალის მოძიებისათვის.

1. განიხილეს 169-ე სტროფის პირველ ტაქტში წაითხუა მომქრე დმე მქრე ჯ (იხ. 1974 წ. 11 იანვრის სხდომის ოქმი).

როგორც კოპისის სალექსიკონო მასალა მოწმობს, მემქრე გეხედება ძველ ძეგლებში („გრაგოლ ხანძელის ცხოვრება“, „ეპანის ქვაბთა განგება...“), მომქრე კი უფრო გვიანდელ ტექტებში დასტურდება. რედაქციის წევრები იზიარებენ ი. გიგინეიშვილს რაჟდა „ეფესისტყაოსნის“ ტექსტში მემქრე ფორმის პირუანდგლობის თაობაზე.

ე. მეტრეველი: მემქრე უფრო ძველი ფორმაა. ძველი ხელნაწერებიც (A2 B1...) მას უქერენ მხარს.

ა. ბარამიძე: მემქრე-ს გადაკეთება მომქრე-დ გასაგები პროცესია. პირაქით ვერ ვიყარაუღებთ.

ს. ცაიშვილი: A2 B1 და ზოგი სხვა ისეთი ხელნაწერებია, რომლებიც ტექსტს არ აარქაულებენ. ანტიკომ. ვეჭვრობ, მემქრედ უფრო ძველი წაითხუა უნდა იყოს.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს 169-ში მემქრედ (აქა მემქრედ არენ მინა).

2. განიხილეს თინათინა, არაკინა და მისი მსგავსი შედგენილი შემასმენლების დაწერილობის საკითხი (იხ. 1974 წ. 11 იანვრისა და 14 ივნისის ოქმები).

ი. გიგინეიშვილი: არს მეშველი ზმნის გაყეუთა შედგენილ შემასმენლებში ძველსავე ქართულს ახასიათებს. შდრ. მაგ., ოთხთავის უადვილესა. ამავე რიგისა დაილქტებში (იმერულში, გურულში) და აქედან ზოგიერთი მწერლის ენაში დადასტურებული ღირსაღრისა (ერს ღირსა? ვინ ღრისა?) როცა ამგვარი შედგენილი შემასმენლების დაწერილობაზე ემსჯელებთ, მხედველობაში უნდა გვერდნეს შემასმენლის მრავლობითისა და ნაწილადართული ფორმების დაწერილობაც. მაგ., თუკი მართალან ერთად დაიწერება, ერთად (შერწყმულად, ელდფოსოდ) უნდა ეწეროთ მართალა-ც. ან პირაქით, თუ ცოცხალ-ას ღდფოსით დაწეროთ, ღდფოსით უნდა დაეწეროთ სხვათა სიტყვის -ო ნაწილადართული ცოცხალ-აო ფორმა-ც. რაც, ვეჭვრობ, უხერხულობას გამოიწვევს. შედგენილი შემასმენლის ზმნურა ნაწილი (ა<არს) სახელურ ნაწილთან შერწყმულად უნდა ეწეროთ „ეფესისტყაოსანშიც“, ისევე როგორც ეს ხდება ძველი ქართული ენის ძეგლების გამოცემისას (შდრ. ზემოაღნიშნული უადვილესა და სხვ.).

ც. კიციძეს და ს. ცაიშვილსაც მიაჩნიათ, რომ „ეფესისტყაოსნის“ ორთოგრაფია ამ შემთხვევაში არ უნდა განსხვავდებოდეს სხვა ძეგლთა ორთოგრაფიისაგან.

შ. ძიძიგური: ხელნაწერთა ტრადიციაც ერთად დაწერილობას უქერს მხარს.

ა. ბარამიძე: ამან შეიძლება ზოგჯერ გაუგებრობა გამოიწვიოს. მაგ., ჩვენს სტროფში შერწყმულად დაწერილი თინათინა შეიძლება ა-ფუქიან სხვად იქნეს გაგებელი.

ი. გიგინეიშვილი: ზოგ შემთხვევაში შეიძლება კომპრომისზე წავიდეთ და გაუგებრობის ასაცილებლად ღდფოსი დაესვათ.

შ. ძიძიგურმა და გ. კარტოზიამ აღნიშნეს, რომ დადგენილი წესიდან გადახვევა, კომპრო-
მისული წაყიბვის დაშვება, არ არის მიზანშეწონილი.

დაადგინეს: შედგენილი შემასმენლები დაიწეროს შერწყმულად (უღდვისოლ): თინათინა
(= თინათინ არს). არაინა (= არაინ არს)...

3. რედაქციამ განიხილა 171,1 სტროფის (ღმერთო, ლომო, შენად ნაცულად...) ნამ-
დვილობის საკითხი (იხ. 1974 წ. 8 თებერვლის ოქმი) და დაადგინა: სტროფი ჩაითვალოს ჩა-
ნართად (წინააღმდეგე — ს. ბარამიძე და შ. ძიძიგური).

4. რედაქციამ იმსჯელა 187,1 სტროფის („თავს უთხრა: „მოკლე, გოგოსო სიოცხლეს
აუგინასა...“) შესახებ (იხ. 1974 წ. 7 მარტის ოქმი) და ჩანართად მიიჩნია იგი.

5. განიხილეს 239-ში პარალელური ფორმები და იწყო/და უწყო (იხ. 1974 წ. 17
მაისის ოქმი). დაადგინეს: დარჩეს წაყიბვა და იწყო.

6. რედაქციამ განიხილა ტუეე მქმენ (247გ), უჩინოქმენ (260გ) და მსგავსი
რთული ზნენბის დაწერილობის საკითხი (იხ. 1974 წ. 17 მაისისა და 14 ივნისის ოქმები).

შ. ძიძიგური: მე მინდა შევეხო საერთოდ რთულ სიტყვათა დაწერილობის საკითხს. რა
მდგომარეობა გვექონდა ძველ ქართულში და შემდგომ? ძველ ხელნაწერებში საკმაოდ ჰრელი
სტრაჟა. ადგილის ეკონომიისათვის ზოგჯერ ერთადა დაწერილი ორი სიტყვა, ზოგჯერ კი
პირიპირი ერთი სიტყვა გაყოფილა. მაგ., ნ. მარამიძის მიუთითებს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვ-
რებაში“ ანუ დაწერილობაზე: შ ა ტ ბ ე რ დ ი.

ქ. მებრეველი: სიტყვათა გაყოფის მაგალითები ძალიან ხშირია, შეერთებისა კი არა.

შ. ძიძიგური: ღიბ, მეუ იმის თქმა მინდა, რომ ე. წ. რთული სიტყვები ძველ ხელნაწე-
რებში ცალ-ცალკე იწერება, თუ ადგილის ეკონომიით გამოწვეულ იშვიათ შემთხვევებს არ
მივიღებთ მხედვლობაში. კომპოზიტები, რაც აქეთ და აქეთ მოვლევართ, ქართულში მრავ-
ლდება. ე- ვასაგებიცაა. ბევრია კომპოზიტი „ვეფხისტყაოსანში“. „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნა-
წერებში, ვახტანგის გამოცემაშიც კომპოზიტები ცალ-ცალკე იწერება.

ქ. მებრეველი: ანტონ კათალიკოსამდე ეს წესი იყო გაბატონებული.

შ. ძიძიგური: ვახტანგის მომდევნო გამოცემაში ნაირ-ნაირი ფორმებია გამოყენებული.
ნ. მარამიძის დაამკვიდრა რთული სიტყვების დეფისებით წერა, რაც „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტ-
საც შეეხო. დღეს განხილულ რთოგრაფიას ვიყენებთ ძველი და თანამედროვე ტექსტე-
ბის გამოცემისას. ძველ ტექსტებში როგორც ორცნებიან, ისე ერთცნებიან კომპოზიტებსაც
დეფისით ვწერთ, ახალში ერთცნებიანებს შერწყმულად ვწერთ, ორ- და მრავაღნიშნებიანებს —
დეფისით. თუ გვინდა, რომ ბოლომდე თანმიმდევრული ვიყოთ, ძველი ტექსტების (და მათ
შორის „ვეფხისტყაოსნის“) გამოცემისას უნდა დავიცვათ ძველი ხელნაწერების ორთოგრა-
ფიული ტრადიცია კომპოზიტების დაწერილობისას, ისევე როგორც ვიცავთ მათს სხვა ორთო-
გრაფიულ ტრადიციებს (ა, ჟ, უ, შ ასოთა ხმარებას). ბოლომდის პრინციპული რომ ვიყოთ,
რთული სიტყვები ცალ-ცალკე უნდა დაეწერათ, მაგრამ შესაძლებლად მიმაჩნია კომპრომი-
სული წინადადების წამოყენება: კომპოზიტები, ორცნებიანები იქნება თუ ერთცნებიანი, ვე-
რთ დეფისით.

ი. გიგინეიშვილი: ძველ ხელნაწერებში კომპოზიტების დაწერილობის მდგომარეობა ზუს-
ტად ისეთია, როგორც ბატონმა შოთამ ბრძანა, მაგრამ ძველი ტექსტების გამოცემისას ძველ
ხელნაწერთა ორთოგრაფიის დაცვა გაუმართლებელი იქნება. კომპოზიტების დაწერილობა ორ-
თოგრაფიის საკითხია. დღევანდელი ქართული ორთოგრაფია გერმანულ-რუსულ სისტემას
მისდევს, რაც ერთცნებიან კომპოზიტთა შერწყმულად დაწერას გულისხმობს. ვფიქრობ, შერ-
წყმულად უნდა დაიწეროს რთული ზნებიც.

დაადგინეს: რთული ზნები, ისევე როგორც ერთცნებიანი კომპოზიტები და შედგენილი
შემასმენლები, დაიწეროს შერწყმულად.

7. რედაქციის წევრები დაუბრუნდნენ 308₁-ის წაყიბვას: მ ა მ ა ჩ ე მ ი ც ღ ა მეშუიდედ.
შ. ძიძიგურმა აღნიშნა, რომ მ ა მ ა ჩ ე მ ი რუსთაელის ღროსათვის არ შეიძლება კომპოზი-
ტად ჩაითვალოს. ი. გიგინეიშვილსაც მიაჩნია, რომ მ ა მ ა ჩ ე მ ი ისევე არ არის კომპოზიტი,
როგორც ბ ი ძ ა ჩ ე მ ი. შდრ. თუთი ბ ი ძ ა ს ა ჩ ე მ ს ა მიხუდა.

დაადგინეს: მ ა მ ა ჩ ე მ ი დაიწეროს ორ სიტყვად.

8. რედაქციამ იმსჯელა S₁ ვ-ს ხმარების შესახებ ფუძისეული ვ-ს წინ (იხ. 1974 წ. 13
დეკემბრის ოქმი, სტრ. 332) და დაადგინა: უკვე ძველსავე ქართულში გვაქვს S₁ ვ-ს ხმარე-
ბის მაგალითები ფუძისეული ვ-ს წინ (მაშინ რიცა უ-ს წინ ვ-ს ხმარება არ დასტურდება),

ამიტომ ვტ-ის ტექსტში პირთა აღრევის ასაცილებლად პირველი პირის ფორმებში დაიწეროს პირის ნიშანი. 332₂-ში ვ ა ე ბ დ ი -ს ნაცვლად მიღებულ იქნეს წაკითხვა ე ე ა ე ბ დ ი.

შემდეგ რედაქციის წევრებმა განიხილეს სტროფები: 512; 513 (პროექტი მოამზადეს ო. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. ტყეტიშვილმა).

512 კაცი მოვიდა, ავესო ჯუბანითა და რიდიოთა,
გახარებოდა ხუარაზშაას სიხარულითა დიდოთა;
ებრძანა: «მოგუბუნდა ღმრთისაგან, ჩუენ რომე ეინატრიდიოთ!

და თუით მაგისებრსა შეილსამეა ჩუენ ქელსა რასა ქვლიდიოთ!»

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 509) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: კაცი დაბრუნდა, (ხვარაზშაას) ავესო (უხვად დაესაჩუქრებინა) ტანსაცმლითა და რიდიოთ, ხვარაზშაას მეტად გახარებოდა; ეთქვა: „ღმერთმა მოგვცა, რა-აე ჩვენ ენატრობდით! შეილს მაგისთანს ჩუენ რას ვარგებდით!“

513 კულა გაგზავნეს სხუანი კაცნი სასიძოსა მოყუნებად,
ღაუდრეს, ოუ: «ნუ აყოვნებო, მოდით სუხად ნაბრძანებად.

მე მაშურალი, ნაბურთალი საწოლში შეეე; მოსუნებად,

და გულსა ხველა შემეყარა, ვიწყუ კვირთა მოაუნებად“.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 509) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: კიდევ გაგზავნეს სხვა კაცები სასიძოს მოაყუნად, დააბარეს: „ნუ დაყოვნებო, მოდით, როგორც ჩვენ ვიბრძანებთ“. მე დადლილი, ნაბურთალი საწოლში შეეე-ლი მოსასვენებლად, გულს სველა შემოაწევა, დაიწყო ჩემი უბედურება.

1976 წ. 9 აპრილი

სხლომად დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ო. კიკვიძე, ს. ციციშვილი, შ. ძიძიყერი.

განიხილეს სტროფები: 514; 514,1; 515; 517 (პროექტი მოამზადეს ო. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. ტყეტიშვილმა); 518; 519 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გერიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბეიძემ).

514 შეტანი სეუღამან მიძწურა გულსა დაცემად დანისად.

ასმათის მონა შემოდგა, მე ვეე ლალი ღა ჯანა სად,
წიგნი მომართუა, ეწერა: ჳინც სნან ალეისა ტანისად,
და აღრე მოდიო, გიარძანებს, დაუყოვნებლად ხანისად.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 510) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ზედმეტმა სეუღამ მიძიყანა (მიძახლოვა) ისეთ მღვდმარებადმდე, რომ მზად ვიყავი გულში დანა დამეცა. ასმათის მონა შემოვიდა, სადაც მე ვიჯექე, ლალი და ძლიერი, წერილი მომართუა, შიგ ეწერა: „ვინც სხანხარ ტანად ალეისებრი, ვიბრძანებს, აღრე, დაუყოვნებლივ მოდიო“.

514,1 აჟ საწოლს მჯდომი ტარიელ შექრუშკით, სეუღიანადო.

სასიძოს მოყუნისათვის გულს ლახუარი სჭრის დ.ნადო;

მონა მოვიდა საქმობლად, იე მისხუთის წასაყუნადლო,

და იე გაუწყრების, რამელი ვერ მუეა მისითანადლო.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 661) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: აჟ საწოლში მჯდომ სეუღიანად მოქუფრულ ტარიელს სასიძოს მოყუნის გამო გულში ლახვარი ესობა; მოვიდა მონა მის დასაძახებლად და წასაყუნად, ის გაუწყრება, რომლის მსგავსი მხეც ეურაა.

515 შეეეე, წაეე, ბაღნას მიეე; კითა სცნისადე ლხინთა ჳომით!

ბაღნა შეეეეე, კოშკი დამხუდა, ასმათ ეხხე ძირსა დგომით;

ენახე, კსჭურეტლი ნატირებად, იარებლი აინდა დაწუთა წთომით,

და აღმძიმებდა, არა ეკითხე, ჩემი სჭარდა მასლეა დლიომით.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 511) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: მეოთხე ტაეპში უნდა მივიღოთ ზოგიერთ ნუსხაში (A4 A10) დაუკული წაკითხვა: რა უ მ ძ ი მ დ ა, არა ეკითხე. ტაეპის აზრია: რა უძმომღა (ასმათს), არ ეკითხე, ეტყობოდა, რომ ჩემი მისვლა უნდოდა.

უ. კიკვიძე და გ. კარტოზიაშვილი შენიშნეს, რომ რა უ მ ძ ი მ დ ა ნარედაქციე ნუსხებში გვხვდება, თანაც მათ მხარს არ უჭერენ მათივე ბუღის სხვა ხელნაწერები (A3 A9). ნახევარტაეპის აზრი შეიძლება ასე გაიგოთ: შეეწუხდი, მაგრამ არაფერი ეკითხე.

დადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: რა უ მ ძ ი მ დ ა, არა ეკითხე.

სტროფის შინაარსი: (ცხენზე) შეეწუქე, წავედი, საღრამში მივედი. როგორ გაიგებ (ჩემი) სიხარულის ზომას! ბაღია გაიფარე, ენახე, კოშკის ძირას იღვა ასმათი: ვუეუტრებდი და ვხედავდი. რომ ნამტრირალევი იყო, ლოყაზე აჩნდა ჩამონაწევი ცრემლები, არ ეკითხე, რა აწუხებდა. (ეტყობოდა, რომ) ძალიან უნდოდა ჩემი მისვლა.

- 516 აგი ენახე ღაღრეჯილი, ესე მეტად დამიძიმდა.
- ეთა წინას შემომცინის, აღარ ევრე გამიღიმა.
- ყოლა სიტყუა არ მომსგო, ოღენ ცრემლთა გარდმასწუშიმა.
- ღა ამით უფრო დამაწყულუა, არა წყლულთა მიაქიმა.

საიტილო გამოცემასთან (სტრ. 512) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ის ენახე დაღონებული, ეს მეტად სამძიმო შეიქნა ჩემთვის. წინათ რომ შემომცინებდა ხოლმე, ისე აღარ გამოიღმა. სიტყუაც არ მიზხრა, მხოლოდ ცრემლებს წვიმასავით აფრქვევდა, ამით უფრო დამაწყულუა, წყლული არ გამოიკრნა.

- 517 ჩემნი ერთნი გონებანი მეტად შორად გამიქრნა.
- შინა კოშკად შემიყვანა, ფარდავსაცა ამიზიდა.
- შეეე, ენახე იგი მთუარე; ჭირმან ყოვლმან უეუტრიდა,
- ღა გულს მუქნი მქომამდგა, მაგრა გული არ დამადა.

საიტილო გამოცემასთან (სტრ. 513) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ჩემი ერთადერთი საფიქრალი მომამორა (ჩემს ერთადერთ საფიქრალს მომწყვიტა), შოგ კოშკში შემიყვანა, ფარდაც ამიწია. შევედი, ენახე ის მთუარე (ნესტანის), უოველი ჭირი მომცოდა, გულს სინათლე შემომამდგა, მაგრამ გული არ გამოიღვა (გულზე მწუხარება არ გადამყვარა).

- 518 იყო არნათლად ნათელი, ფარდაცა შემამდგომელი;
- ებურა მოშლით პიროქრა, მე მივეც რაღე რამელი;
- მითვე მწუანითა უებრო მიწოლით ტახტსა მწაღომელი,
- ღა ცრემლისა ღუარას მოეცეა ჰირი, ელკათა მკრთომელი.

საიტილო გამოცემასთან (სტრ. 514) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: მესამე ტაეპში ზოგი ხელნაწერი (A4 A9 A10) კითხვობს: მითვე მწუანითა მოსილი, მიწოლით ტახტსა მწაღომელი. ეს წაკითხვა უფრო მართებული ჩანს.

გ. კარტოზიაშვილი, უ. კიკვიძე აღნიშნეს, რომ მოსილი იკითხება ნარედაქციე ნუსხებში; ა. ბარამიძის აზრით, უ ე ბ რ ო -ს გადაკეთება მოსილი ფორმით გასაკება (მწუანითა მოსილი), მოსილი > უ ე ბ რ ო კ ვაგუგებარი პროცესია.

რედაქციამ დატოვა წაკითხვა უ ე ბ რ ო, ოღონდ, შ. ძმიძურის წინადადებით, ეს სიტყვა მძიმეებით გამოიყო.

ი. გიგინეიშვილი: რადგან პ ი რ ო ქ რ ო რიღეს მსაზღვრელია, მეორე ტაეპში სიტყვებში უნდა გადაისვას: ებურა მოშლით პიროქრა რიღე, მე მივეც რომელი (ასეა რიგ ხელნაწერსა და გამოცემაში).

გ. კარტოზიაშვილი: ასეთი გადასმის შემთხვევაში მძიმე ცეზურიდან მეორე მარცხის შემდეგ უნდა დაიხვას, რაც დაბალი შაირისათვის ბუნებრივი არ არის.

დადგინეს: დარჩეს პროექტის წაკითხვა.

სტროფის შინაარსი: ფარდაც შემომდგარი ნათელი (ნესტანის) არ იყო ნათლად (= ნესტანი გამწვარალი იყო); მე რომ მივეცი, ის ოქროსსაპირიანი თავსაფარი ეხურა უწესრიგოდ (დაუდევრად); იმავე მწუანე ტანსაცმლით ტახტზე იყო მიწოლილი უებრო (ნესტანი), ცრემლის ღუარს დაეფარა მისი ელვარე სახე.

- 519 ქუე წვა, ვით კლდისა ნაპარასა ვეფხი პირგამებებული,
- არცა მზე ჰგვანდა, არც მთუარე, ხე აღუა, ეღემს ხეხული;
- ასმათმან დამსუა შორსტუარად გულსა მე ლაზბარხებული;

და მერმე წამოცდა წარბეჭდვით, გამწვარალი, გარისხებული.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 515) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: იწუა, როგორც კლდის ნაპარლში გამჟინეარებული ვეფხი, ეღმში გაზრდილი ალვა (კეპაროზი), რომელსაც არც მზე შეედრებოდა, არც მთეარე; ასმათმა მოშორებით დამსვა მე, შეებით გელდპირილი. მერმე წამოცდა წარბეჭერული, გამწვარალი, განრისხებული (ნესტანი).

1078 წ. 10 აპრილი

სქლომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

კანისილეს სტროფები: 520; 521; 522; 523; 524; 525; 526; 527 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გვირიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელოძემ).

520 მიზრძანა: ამიკურის, რად მოხუე მძელა პირისა მტკიცისა, გამწვარაი და მუხთალი, შენ, გამტეხელი ფიცისა?
მერა ნაცალა ჰატეისა მიეცემსო ზენა, მი-, ცასა!

და ეკადრე: «რა გადრო მასუხი მის ჩემგან მე უიცისა?»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 516) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: უკრადლებას იქცეეს მეოთხე ტაეისი მეორე ნახეარო, რომელიც ხელნაწერებას და გამოცემებში სხვადასხვა წაკითხვით არის წარმოდგენილი. კერძოდ, სარითომო სიტყვა იძლევა ასეთ ვარიანტებს: უ უ ი ც ის ა, უ უ ი ც ის ა, უ ი ც ის ა... ამ ტაეისი წაკითხვის დადგენისას აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ პოემის ერთი სხვა ტაეიცი, სადაც სარითომოდ გვხვდება ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა: ძებნა წამლისა მისისა, ცოდნა ხამს მართ უიცისა (I 706უ=ძებნა წამლისა მისისა და ცოდნა ხამს უიცისა, ა 697უ). ორსავე სტროფში სარითომო სიტყვაა უ უ ი ც ის ა, რომელიც უ ი ც ი-ზე დასართავის უფრო მოთხო ხარისხის ფორმას წარმოადგენს. ხელნაწერებში უ უ ი ც ის ა, ჩვეულებრივ, დამახინჯებულად (მარცვალნაყლულად) არის წარმოდგენილი. ტაეპში მარცვალთა რაოდენობის დააცივის მიზნით გადამწერები უმატებენ ერთმარცვლიან მე, და, მართ სიტყვაში, რაც ზოგჯერ უაზროს ხდის ტაესს. განსახილველი სტროფში მეოთხე ტაეიცი ასე უნდა წავიკითხოთ: ეკადრე: «რა გადრო მასუხი მის ჩემგან მე უ ი ც ის ა?» 706-ე სტროფის შესამდე ტაეიცი ასე: ძებნა წამლისა მისისა, ცოდნა ხამს უ უ ი ც ის ა.

გ. კარტოზია: პროექტში წარმოდგენილი წაკითხვა ტაეისა შინაარსობრივად საეხებო დამაკმაყოფილებელია. მიუღწეველია მოსაზრება, თითქოს ტაეპში მე ნაცვალსახელი მარცვალთა რაოდენობისათვის იყო ს ჩამატებული და ამით ფრაზა უაზრო გამოლიოდეს. რუსთველის ენის თავისებურებების გათვალისწინებით მე ნაცვალსახელის ასე უ-უ-დ-გ-ლ-ო ადგილას ხმარება სრულიადაც არ არის სახამუშო და გაცუებარი. ახლა რაც შეეხება ანალოგიურ წაკითხვას პოემის კიდევ ერთ სტროფში. 697-ს-ში თუნდაც რომ მივიღოთ წაკითხვა უ უ ი ც ის ა, არ არის აუცილებელი, რომ 520-ში იგივე ფორმა აღვადგინოთ. საეხებით ბუნებრივია დაეუშვათ, რომ რუსთველს ტექსტში ერთჯან ზედსართავის ერთი (დადებითი ხარისხის) ფორმა (უ უ ი ც ის ა) ეხმარა, მეორეჯან კი—მეორე (უფრო მოთხო ხარისხი— უ უ ი ც ის ა). მით უმეტეს, რომ ხელნაწერები საეხებით განსხვავებულ ჩვენებას იძლევიან. თუ 697-ე სტროფში უ უ ი ც ის ა-ს ჩამდენივე ხელნაწერი კითხვლობს, 520-ე სტროფში ეს სიტყვა კონიექტურაა, ხელნაწერები მას არ იცნობენ.

ც. კიკვიძე: მე სარწმუნოდ მიმაჩნია ის, რომ აეტორის შეველო ზედსართავის სხვადასხვა ფორმა ეხმარა სხვადასხვა სტროფში. ნიშანდობლივად მიმაჩნია ხელნაწერთა განსხვავებული ჩვენება. ეკრძოდ, ის, რომ 520-ე სტროფში უ უ ი ც ის ა-ს არც ერთი ნუნსამი არ დასტურდება. ეს გარკვეულად უარყოფითად განგეაწყოხს კონიექტურის მიმართ.

ი. გიგინეიშვილი: იმას ნუ მოვიძიებებთ. რადგან კონიექტურაა, ამიტომ ნუ გვიწადა. ც. კიკვიძე: სწორედ ამიტომ! თუ ხელნაწერთა წაკითხვა გასაგებია, კონიექტურა არ უნდა მივიღოთ.

ს. ცაიშვილი: მე საინტერესოდ მეჩვენება ბატონ ივანეს მოსაზრება, მით ეფრო, რომ 697-ე სტროფში ჩამდენივე ხელნაწერი უ უ ი ც ის ა-ს კითხვლობს, მგარამ ჩვენი პრინციპული პოზიციის გამო არ შემიძლია დავიანხმდე კონიექტურის მიღებას.

ა. ბარამიძეს და შ. ძიძიგურს აგრეთვე მიანიათ, რომ უნდა დარჩეს პროექტის წაკითხვა.

დაადგინეს: პროექტის წაკითხვა უცვლელად დარჩეს.

სტროფის შინაარსი: მითხრა: „მოვიკირს, რატომ მოხვედრი მტრისეუ პირობის დაპირდევით, შენ, გამწირავი და მოლაღატე, ფიცის გამტეხი?! მაგრამ სამაგიერო ტანჯვას მიგცემს ცის განგება!“ მე ვუთხარი: „რა პასუხი გითხრა იმისა, რაც ჩემთვის უცნობია?“

521 თქვენი: «მასუსსა ვერას გაადრებ, თუ არა უცნობ მუ შარბალა:

რა შვეკოლე, რა მიქნია უცნობისა, ღერნამკრთალსა?»

კულაყა მითხრა: «რას გუბნო მტყუნასა და შენ მუსთალსა?»

და დიაცურად რად მიუღწარი? მე ლაუწუაჲ: მათ აღსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 517) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: კეებნო (გეებნა), დაუწაღ (დაუწავა).

ბ. კარტოზია: ცვლილება შეეხო გეუბნა ზმნას. როგორც ჩვენი კარტოლ მოწმობს, ამ ზმნის II კავშირებითი ოს-სუფიქსიანი ფორმები ოს-სუფიქსიანებზე გვიან ჩნდება. შესაბამისად წყვეტილში აღრინდელია ოს-სუფიქსიანი წარმოება (ვეუბნე), უსუფიქსო (ვეუბენ) კი უფრო გვიანდელი. ამიტომ ტექსტი სხვაგანა უნდა გასწორდეს: მას კაცს ამოღ ვეუბნე 433 (ნაიღულა ვეუბნე ფორმისა). ანალოგიურა შემცენე ბაზმისაჲ ნაწარმოებ ფორმათა ისტორია. აქაც აღრინდელია წყვეტილის სუფიქსიანი წარმოება (ნეგეემცენე), უსუფიქსო (შეგეემცენე) კი გვიანდელია.

ი. გიგინეიშვილი: ჩემი აზრით, საკმაო საფუძველი გეუბნას გეუბნოთი შესაბამისად არ არის. ჩემთვის გეუბნა უფრო ძველია, ვიდრე გეუბნო, ისევე როგორც გეუბნე უფრო ძველია, ვიდრე გეუბნე. კარტოთეაზე დაყრდნობა ძნელია. გასწორებასაც თავი უნდა შევიკავოთ.

კ. კიციანი: როგორც მოხმობილი საილუსტრაციო მასალა მოწმობს, ოს-სუფიქსიანი წარმოება უფრო ძველია ამ იგი XVIII საუკუნის ბოლომდე (ბესიკაძე) იხმარება. ამიტომ უპირატესობა მას უნდა მიეცეთ.

გ. კარტოზია: ახალ ქართულში შეინიშნება უსუფიქსო წყვეტილის შეცვლა სუფიქსიანით (მაგ., შევიპარე > შევიპარე, გაიასწარე > გაიასწარე...), მაგრამ გეუბნე, შეგეემცენე ზმნების შემთხვევაში ამგვარი რამ საუარაუღებელი არ არის. აქ სუფიქსიანი წყვეტილი ძველი წარმოებისაა.

შ. ძიძიგურმა და ს. ციციშვილმა აღნიშნეს: ვინაიდან გეუბნო უფრო აღრინდელი წარმოება ჩანს, თანაც ხელნაწერებში ეს წაკითხვა კარგად არის დაცული (სამი რედაქციის 13 ხელნაწერში დასტურდება), სარწმუნოა ამ ფორმის პირვანდლობა.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა გეუბნო.

სტროფის შინაარსი: თქვი: „პასუხს ვერაფერს მოგახსენებ, თუ არ გავიგებ სიმართლეს: რა დაგიშავე, რა ვქენი გონდაქარგულმა, ფერმკრთალმა?“ კვლე მითხრა: „რა გულამარაყო შენ, მტყუნასა და მუხთალს? ქალურად (ქალის წესისამებრ) რატომ მოვტყუდი? ამიტომ დაუწავივარ აღს.“

522 შენ არ იცი სურათშეშასი საქმროდ ჩემად მოყვანება?!

შენ ჯდომილხარ საეაზიროდ, შენი რთულა ამის ნება,

შენ გასტყუე ფიცი ჩემი, სიმტკიცე და იგი მცნება,

და ღმერთმან ქმნა და დაგირჩინა ცუდად შენი ქელოვნება!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 518) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: შენ არ იცი, რომ ჩემს საქმროდ ხვარაზმასი მოჰყავთ?! შენ ჯდარხარ სათათბიროდ (მრჩეულად), შენ დაგირთავს ნება ამაზე, შენ ვატყუე ჩემი (ჩემთვის მოცემული) ფიცი, პირობა და მცნება (აღტყმა), (მაგრამ) ღმერთმა იწება და ამაოდ შეგწაა შენი მოხერხება (ეშმაკობა)!

523 გაქსოეს, ოღეს ჰამამა-ზმილი, ცრემლი შენი ეელთა მხანდეს,

მკურნალნი და დასტაქარნი წამალსა-ყე მოვიტანდეს?

მამაციხა სიცრუესა, ნეტარ, სხუანი რამცა კეანდეს!

და რათან დამთმე, მეცა დატომო, ვინძი უფრო დაზიანდეს!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 519) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ჰამამა-ზმილი (ჰამასა ზმილი), წამალსა-ყე (წამალთა-ყე), სიცრუესა (სიცრუეთა).

პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ წამალსაყუ, ი. გვიგინეშვილის წინადადებით. დაიწერა შერწყმულად. მანვე აღნიშნა, რომ -უე ნაწილად აქ ხილშეობითობას უნდა ანუკუპავს ზნას (მოგტანდეს). შტრ. მონანიეე მითარშოდეს (75კ).

სტროფის შინაარსი: ვახსოვს, როდესაც ოხრადლი, შენი ცრემლები ველებს რუცხავდენ, ექიშებსა და დასტაქრებს (ქირურგებს) შენთვის წამალი მოჰქონდათ? მამაკაცის სიტყვის, ნეტავი, სხვა რა შეედრება! (მამაკაცის სიტყვის შესავსი, ნეტავი, სხვა რა არის!) რადუნად გამწრი, მეც გაგწირავ, ენახოთ, ვინ უფრო დაზიანდება!

524 ამას უბრძანებ: ვანცა ვინდა ეპატრონოს ინდოეთსა,
ვერეც მე მაქუს პატრონობა, უგზო. ელაღენ, თუნდა გზეთს!
ვეე ვტრ რ იქმნების, წა, მომცთარხარ მოხატეთსა.

და აზრნი შეენი შენვე გვეანან, მტყუანსა და შენ ავეთს!

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 520) შედარებით პროექტში ცელილება არ არა. ექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამას ვამბობ: ვინც უნდა იყოს ინდოეთის მფლობელი (= ვინც ენ- და იყოს ჩემი ქმარი), სწორი გზით იღოს თუ მრუდით, მინც მე ვარ მეუღე! ეს (საქე), რაც შენ განვიზრახავს) ასე არ მოხდება, წადი, გამეტელე, მომცდარხარ მოხატოდე! (უ- დად შემცდარხარ!) შენი აზრები შენვე გვეანან, მტყუანს და შენ ასეთს!

525 ცოცხალ ვიყუ, შენ ინდოეთს, ღმერთო. ხანი ვერა დასყო!
თუ ეცადო დაყოფასა, კორტოა შენა სელი ვაქყო!

სხუა ჩემებრი ვერა ჰყო, ცათაღისცა კელი აქყო!

და ესე ხატყუა დასრულა. ვა, ატიარდ, სულექუნა, აყო.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 521) შედარებით პროექტში ცელილება არ არა.

ექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: თუ ვიცოცხლე (სანამ ცოცხალი ვიქნები), ღმერთს ვფიცავ, ინდოეთში არ დავაყენებ! თუ შეეცდები დარჩენას (ინდოეთში ყოფნას), დაილუპები (შენ, სხუელს სულს დააშორებ)! ჩემსთანას სხვას ვერაღის იპოვი, ცამდისაც რომ მიაწვდინო ხელი! ეს სიტყვა დაასრულა და მოყმე (ტარიელი) ატიარდა, ამოიხრა, „აჰ“ თქვა.

526 თქვა: „რა მესმა ესე მისგან, მესამედა შეტისმეტად,
კულა მიეცა თუალთა ძალი მის ნაოღისა ვერე ჰჭრეტად.
აწ დაეკარგე: რად არ ვიქვირს, რად ცოცხალ ვარ, რად ვარ რეტად?

და ვაე, სოფელი უხანო, რად ზი სისლთა ჩემთა ხჭრეტად?

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 552) შედარებით პროექტში შემდეგი ცელილება:

(ვა). პროექტი მიღებულ იქნა.

თქვა (ტარიელმა): „ეს რომ მისგან ვავიგონე, ღიდი იმელი მომეცა, (ჩემს) თვალს ასეე მიეცათ ძალი, რომ ევერტათ (ეშვირათ) იმ სინათლისათვის (ნესტანისათვის). ახლა დაეკარგე; რატომ არ ვიქვირს, რატომ ვარ ცოცხალი, რატომ ვარ (მხოლოდ) გონდაკარგული? ვა). სწრაფ- მავალი წუთისოდელი, რატომ სვამ (ხერე) ჩემს სისხლს!“

527 შეეხედენ, ვანხე სასთუნალ მუსაფი ვაშთი მდებარე,
აიღვე, ავიღე, ღმრთისა და მერმე მე ვაშა მქებარე,
ეკადრე, თუ: შუო, დაგიწუა, ჩემოცა დაწუი მზე ბარე!

და რათგან არ მომკალ, მახუხი ერთი ვკადრო მე ბარე.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 523) შედარებით პროექტში შემდეგი ცელილება: აე- დეც, ავიღე, ღმრთისა და მერმე მე (ავიღე, აეღვე მე ღმრთისა და მერმე); მესამე ტექსტ: ბო- ლოს მძიმის ნაეცლად მახილის წიშნია. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: შეეხედენ, ვანხე სასთუმელთან ვაშლილად დადებული ყურანი, აე- დეცი, ავიღე. ავიღე ღმერთი ვავე (ვადიდე), შემდეგ კი ის (ნესტანი), ვეთხარა: „შუო, რადე- წეაეარ. ბარე ჩემი მზეც (სიცოცხლე) დაწეი! რადგან არ მომკალი, ბარე ერთ- ატიყვას: მოვახსენებ.“

1070 წ. 7 მაისი

სხლმას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გვიგინეშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიციძე, ე. კეტრე- ველი, ს. ცაოშვილი, შ. ძიძიგური.

განხილეს სტროფები: 528; 529 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. ვერიტიშვილმა, ლ. კენაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტრაბელიძემ); 530; 531; 532; 533; 534; 535; 536; 537 (პროექტი მოამზადეს ც. კიციძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. რუმ- მალიშვილმა, ნ. კვიციანიშვილმა).

528 რომე გაკარებ, ესე სიტყუა აწ თუ ცუდად ნალიქნია, ცამა მრისხაეს, მზისა შუქნი ყოლა ჩემთვის ნუ შუქნია! თუ მალრსებ გაყოხებასა, ავი არა არ მიქნია.

და მან მიბრძანა: არაყა იცი, თქვიო, თავი დამიქნაა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 524) შედარებით პროექტში შემდეგი ცელილებაა: გაყოხება (განყოხებასა). პროექტი მიღებულ იქნა.

ტროფის შინაარსი: ეს სიტყვა, რომელსაც გუბუნები, თუ ტუილია, საპირფეროდ არ-თქმული, ცამ შემრისხოს, მზის სხივები ჩემთვის სრულიად ნუ იშუქებენ! თუ მალრსებ განსაჯს (თუ მოსმენის ღირსად ვაძხვდი), (იცილდე, რომ) ცუდი არაფერი მიქნია. მან მოხარა: არაყ იცი, თქვიო, თავი დამიქნია.

529 კულაა ეკადრე: ამე თუ, მზეო, თქვენთვის ფიცი გამეტეხოს, ღმერთმან აწუე რისხვა მისი ზეციო ჩემთვის გააჩეხოს! ეისი გინდა უშენისა პირი მეჭოხის, ტანი მეხოს,

და მამა მაშინ რაჯუარ: ღერე, რა ლახუარი გულსა მეხოს?

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 525) შედარებით პროექტში ცელილება არ არის.

რედაქციამ პირველ ტაქსში თქვენთვის ფიცი გამეტეხოს, ღმერთმან აწუე რისხვა მისი ზეციო ჩემთვის გააჩეხოს! ეისი გინდა უშენისა პირი მეჭოხის, ტანი მეხოს, და მამა მაშინ რაჯუარ: ღერე, რა ლახუარი გულსა მეხოს? შენთვის ფიცი გამეტეხოს, ღმერთმან აწუე რისხვა მისი ზეციო ჩემთვის გააჩეხოს! ეისი გინდა უშენისა პირი მეჭოხის, ტანი მეხოს, და მამა მაშინ რაჯუარ: ღერე, რა ლახუარი გულსა მეხოს?

რედაქციამ: მიღებულ იქნა წაკითხვა შენთვის.

ტროფის შინაარსი: კვლავ ეუთხარა: „მზეო, მე თუ შენთვის ფიცი გამეტეხოს, ღმერთ-მა თვისი რისხვა ახლავე დამატეხოს მეხოვით ზეცილან! შენ გარდა ვისი უნდა მიმანდეს პი-რისხე მზედ, ტანი (ცი) ხელ? მამ მაშინ როგორ ვიციცხვებ, როცა გულში ლახუარი მომხე-ვდება? (მამ მაშინ როგორ ვიციცხვო, თუ გულში ლახუარი მომხედა?)“

530 მე მეფეთა დარბაზს მიტყეს, შექმნეს ღიდა ვაზარობა.

მათ წინასწე დაეპირა იმა ყმისა შენი ქპრობა.

დამეშალა, კერ დაეშლიდი, დამჩიებოდა უმეცრობა;

და თავსა უთხარ: მიემოწმე, ეამად გაუჯობს გულმაკრობა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 526) შედარებით პროექტში ცელილებაა: უთხარ (ეუთ-პროექტი მიღებულ იქნა.

ტროფის შინაარსი: მე მეფეებმა სასახლეში მიხმეს (მიმიწიეს). გამართეს ღიდი ბჭობა. მათ წინდაწინვე დაეპირებოდა, რომ ის მოყმე შენი ქმარი გამხდარიყო. რომ დამეშალა, ვერ დაეშლიდი (ავტორალადი), უმეცრებად ჩამეტელებოდა; თავს ეუთხარა: „დამეწმე (დაე-თანხმე). დროებით გიჯობს გამაგრად“.

531 მემცა დამლა ეითა ეკადრე, რათგან იგი ეერ მიმხუდარა?

არ იცის, თუ ინდოეთი უპატრონოდ არ გამქლარა?

ტარიელ არს მემამულე, სხუასა მართებს არად არა,

და ეის მოიყვანს, არა ეიცი, ანუ იგი ეან მომცლარა?

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 527) შედარებით პროექტში ცელილება არ არის.

რედაქციამ პირველი ტაქსის ბოლოს კითხვითის ნაცვლად დასვა ძახილის ნიშანი, შესაძე ტაქსის ბოლოს — მიმის ნაცვლად წერტილ-მიმე.

ტროფის შინაარსი: მე როგორ გამებედა დამლა, რადგან ის (თითონ მეფე) ეერ მიმ-ხეჯლა! არ იცის, რომ ინდოეთი უპატრონოდ არ დარჩენილა? ტარიელია მემკვიდრე, სხვას არაფერი ესაქმება; არ ეიცი, ვის მოიყვანს, ან ვინ გარჩილა ამაოდ.

532 ეტქუ: ღამითა ეედარას ეიქ, ღიე სხუა რა მოეიჭუარო;

თავსა უთხარ: ანუ მოგიცა, ვინებო მრავალეჭუარო!

მედდა გული მქეცისაებრ, ათასეურცა მინდორს ვარო,

და ეისმცა მივეუ თავი შენი, შეჩვე რად მე არ წამეჭუარო?!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 528) შედარებით პროექტში შემდეგი ცელილებაა: ეიქ (ე-ქმ). უთხარ (ეუთხარ).

რედაქციამ მეოთხე ტაქსში რად მე შეცვალა რად მე წაკითხვით.

ტროფის შინაარსი: ეთქვი: „ამით ევლარაფერს ვიზამ, სხვა რამ უნდა ვიღონო“; გავი-ფიქრე: „ანუ მოგიცავარ, მრავალნირო ფიქრო!“ გული მხეცივით მქონდა (გული გამიმხეცდა), მრავალეჭერ მინდოდა გავჭრილიყავი ევლად, შენს თავს ვის მივეცე, თუ რაიმე მიზეზის გა-მო თითონ შენ არ წამართმევ?!“

533 სულთა უკეიფიდი გულისათჳის, კოშკი ამაღ გამებარა;
იგი წუიმა და-რე-ნელდა, რომე პარველ ვარდა აზრა;
ენახე, ძოწსა მარგალიტი ვარე ტურულად მოემახრა.

და მიბრძანა, თუ: ევედ საქმე შემეცა მართლად რად მუახრა?!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 529) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

გიგინეიშვილი: მესამე ტაეპის საერთო სიტყვა მოემაზრა ნაწარმოები ჩანს მაზარი (=მასარი/მესერი) სიტყვიდან (წდრ. საბა: მასარი არს წერილის ძელის ყეროს მსგავსად შემოვლებული).

რელაქციას სტროფის შინაარსი ასე ესმის: სულს ვყიდი გულისათვის (ნესტანისათვის), ამიტომ კოშკი ბახრად შექცა; ის წუიმა ოდნავ შენელდა, რომელმაც თავიდან ვარდი დააზრო; ენახე, ძოწს (ბაგუებს) მარგალიტი (კბილები) აღმაზად შემოგზულდა (ნესტანმა გაიღმა). მი-ოხრა: -ეგ საქმე (ამბავი) მე სიმათლედ რატომ მომეჩვენა?!

534 არ დაეიფრებ მე შენსა ღალატსა, ორგულობასა,
უარის ქმნასა ღმრთისასა, ამისოჳის არ მადლობასა;
იუვლთა თაჳსა ჩემსა და მორკმით ინდოეთს; ფლანასა!

და მე და შენ დავსხდეთ ქლმწიფედ. აჯობს ყოელსა სიძესძლობასა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 530) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ე. პეტრეველი: პირველი-მეორე ტაეპის შინაარსი ასე უნდა გაეგოთ: არ დაეიფრებ შენ-ღალატს, ორგულობას, ღმრთის უარყოფას და ამიტომ—ემაღდურობას. შესაბამისად, მეორე ტაეპის მეორე ნახევარში ტირე უნდა დავსვათ, თანაც არმაღლობასა ერთად დაიწეროს.

რელაქციამ მიიღო ეს წინადადება.

სტროფის შინაარსი: არ დაეიფრებ მე შენს ღალატს, ორგულობას, ღმრთის უარყოფას, ამიტომ — ემაღდურობას; სთხოვე ჩემი თავი და შეეებით მეფობა ინდოეთში! მე და შენ დავსხდეთ ინდოეთში, ეს სიძეს ვოველ სიძერძობასა“.

535 მოღმობიერდა, მომიტკა გამწყრალი, ვამქისებული,
ანუ მზე იყო ქუეყანად, ან მთქარე პარგავსებული;
ახლოს დამისუა, მადირსა აქაჳდის არღირსებული;

და მეუბნებოდა, დამიესო ცეცხლი ამითა გზებული.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 531) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ღმობიერი ვახდა (მომიტკა), მომიტკა გამწყრალი, განრისხებული, თითქოს ქუეყანად ჩამოსული მზე ან სავსე მთქარე იყო; ახლოს დამისუა, მადირსა, რაც აქამდე არ მღირსებია; საუბარი გამომართა და ამით დამიშრტა აგზებული ცეცხლი.

536 მიბრძანა, თუ: გონიერი სამს: არიდეს არ აჩქარდეს,
რაცა სჯობდეს, მოაუტაროს, საწუთროსა დაწუნარდეს;
თუ სასიძო არ მოუშუა, ეამ თუ მეფე ვაგიმწარდეს,

და შენ და იგი წაიციდნეთ, ინდოეთი გარდაქარდეს!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 532) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვამ (ვა). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მოხბრა: „გონიერი არასდროს არ უნდა აჩქარდეს, როგორც უკეთესი. ისე მოაგვაროს (საქმე), წუთისოფელს დაუშვიდდეს; სასიძო რომ არ შემოუშუა, ეამ თუ მეფე ვაგიმწარდეს, შენ და ის წაიციდნეთ (და ამის გამო) ინდოეთი დაიღუპოს!“

537 ექლა თუ სიძე შემოუშუა, მე შემირთოს, იფოს ახდენ,
ერთმანეთსა ვაუყარნეთ, ძოწეულნი ვაგუიფლასდენ,
მათ მორკმულთა მოიფლინონ, ჩვენ ჰატიფი ვაგუიფლასდენ.

და ესე ამბად არ ევების, რომე საპარსნი ვაგუიფლასდენ.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 533) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: სიძე რომ შემოუშუა, მე შემირთოს, ასე მოხდეს, ერთმანეთს დავმორკმეთ, ძოწეული (სამზობრული სამოსი) ფლასად (სამგლოვიაროთი) შეგვეცვალოს, ისინი შევბოთ იყენენ, ჩვენ კი ტარცვა ვაგვიმწარედდეს, ეს სათქმელადც არ შეიძლება, რომ სპარსელები ვაგვიმბატონდნენ.

1978 წ. 21 მაისი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკეძე, ე. ბერეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 538; 539; 540; 541 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკეძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუმშალიშვილმა, ნ. ცქიტიშვილმა); 542 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გერიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტერაპლეთძემ).

538 მე ვაკადრე: «ღმერთმან ამოროს მის ყმისა შენი ქმარობა!

რა შემოვიღენ ინდოუსს, შევიყვას მათი გვარობა,

უჩუენო ჩემს ძალ-ველი და ჩემს მეომარობა:

და ასრე დაეკოცნე, შექმლის აღარას არ საქმარობა!»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 534) შედარებით პროექტში ცვლილება: უჩუენო - (ეუჩუენო).

ც. კიკეძე: მეორე ტაეპის სარითმო სიტყვა გვარობა დ გამოცემის კონიექტურაა. ხელნაწერთა უმრავლესობაში გ მ ი რ ო ბ ა იკითხება, რაც რითმას არღვევს და შინაარსობრივად შეუსაბამოა. გ. კარტოზიას შიანიია, რომ აქ სარითმო სიტყვად უნდა გვეროდეს ქ ა რ ო ბ ა, რომელიც ამოსვლად გულისხმობს რ ბ ა ზნიდან წარმოებულ მ ა რ ე / მ ა რ ი მიწოდებას.

ი. გიგინეიშვილი: მე პირინიპულად მომხრე ვარ ამნაირი გასწორებისა. რ ბ ა ზნიდან წარმოებული ფუძეები „ეუფხისტყაოსანში“ უხეად გვხვდება და ამგვარი ფორმის არსებობა უსავსებით შესაძლებელია.

ა. ბარამიძე მხარს უჭერს აღნიშნულ კონიექტურას.

დაადგინეს: მეორე ტაეპში სარითმო სიტყვად მიღებულ იქნეს მ ა რ ო ბ ა.

ა. ბარამიძე: მეოთხე ტაეპში დავეკოცნე სიტყვას ხელნაწერებში აქვს ვარიანტი დავეკადნე (და დავეკადო) და სწორედ ეს მიმაჩნდა ადრე ძირითად წაკითხვად. მაგრამ მთელი ეს ფრაზა აღმოჩნდა „როსტომისში“. როგორც ჩანს, უკვე XV საუკუნეში „ეუფხისტყაოსნის“ ტექსტში გვეწონდა დავეკოცნე. ამიტომ ვფიქრობ, რომ იგი უნდა დარჩეს ძირითად ტექსტში.

ი. გიგინეიშვილი: დავეკოცნე ამ კონტექსტში შესაბამოა. გამოთქმა — ისე დაეხოცავ, რომ არაფრის მქნისინი იქნებოდა — უაზრობაა. უნდა: ისე დავეკადნე, ე. ი. ისე გავხდო, რომ არაფრის მქნისინი იქნებოდა. „შაჰ-ნამეს“ ცოტათა კი იმაზე მიუთითებს, რომ მის ავტორს „ეუფხისტყაოსნის“ ის ნუსხა ჰქონდა ხელთ, სადაც დავეკოცნე ეწერა.

ე. მეტრეველმა და ც. კიკეძემ აღნიშნეს, რომ „შაჰ-ნამეს“ ჩვენება ანგარიშგასწავლია. ამასთან, „ეუფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა უმრავლესობაში სწორედ დავეკოცნე იკითხება. ე. მეტრეველმა, კერძოდ, აღნიშნა, რომ დავეკოცნე აქ პირდაპირ, სიტყვისიტყვა: არ უნდა გაუგოთ.

ს. ცაიშვილი: ძველ ხელნაწერებსა და წარწერებში (მაგ., ვანის ქვაბის წარწერებში) ძველი წაკითხვები უფროა დაცული. ამ შემთხვევაშიც „შაჰ-ნამეს“ ჩვენება დავეკოცნეს. სასარგებლოდ უნდა შეთხვევებულს.

დაადგინეს: დარჩეს პროექტის წაკითხვა: ასრე დავეკოცნე.

სტროფის შინაარსი: მე ვაკადრე: «ღმერთმა ამოროს (ნუ ქნას), რომ ის ყმა შენი ქმარი გახდეს! ინდოეთში რომ შემოვიღო და გვივებ მთ მოსვლას, ეუჩუენებ ჩემს ძალ-ღრმეს და ჩემს მეომრობას: ისე დაეხოცავ, რომ აღარაფრად ივარგებენ!»

539 მიბრძანა, თუ: «ქმს ღიაცი დიაცურ დ, საქმედღელად.

ღიღას სისხლსა ვერ შეგაკნე, ვერ ვიქმნები შუა კლდელად:

რა მოვიღეს სიძე, მოკალ მისთა სხათა აუწყედღელად.

და ქნა მართლისა სამართლისა სესა შეჰეს კმელა ნედღელად.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 535) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: შეიქს (შეიქს). პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ მესამე ტაეპში, ი. გიგინეიშვილის წინადადებით, მძიმე გადაისვა: რა მოვიღეს, სიძე მოკალ...

სტროფის შინაარსი: მიბრძანა: «საჭიროა ქალი ქალურად, დედაკაცურად იქცეოდეს (საქმეს დედაკაცურად წყვეტდეს), ღიღას სისხლს ვერ დაგაკისრებ, ვერ ვიქმნები შუაში კლდელად: როცა მოვა, სიძე მოკალ მისი წარის დაეხოცავად. მართალია სამართლის ქნა. ნიშნულს (სი) გაანედღებს.

- 540 ასრე ქვენ, ჩემო ღომო და მჯობო ყოველა გმირთაო, მიპარეთ მოკალ სასიძო, ლაქართა ნუ შიართაო, მასთა სპათაე ნუ დაქოც, ხრიხათა, ყითა ყირთაო, — და ღადი სისხლი უბარლო კაცმანცე ყით იტირთაო?

საბედილო გამოცემასთან (სტრ. 536) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: დაქოც (დახოც). პროექტი მიღებულ იქნა.

ტროფის შინაარსი: ასე ქენი, ჩემო ღომო და ყველა გმირის მჯობო, მალულად მოკალი საათო, ლაქარს ნუ იახლებ, მის ქარსაც ნუ დახოცავ, როგორც საქონელსა და ვირებს, — უკანაშკილო ბევრი სისხლი აღამიანმა როგორ უნდა იტიროსო?

- 541 იგი რა მოკლა, ეუბენ პატრონსა, ჩემსა მამასა, ჰკადრე, თუ: «სპარსთა ვერა ვიქ ინდოეთისა ჰამასა, ჩემია მკვიდრი მამული, არ მიეცემ არცა ღრამასა, და არ ღამეკსნები, გაიკიდი ქალაქსა ვითა ტრ მას!»

საბედილო გამოცემასთან (სტრ. 537) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: ვიქ (ვიქმ).

გ. კარტოზია: პირველ ტაეში ე უ ბ ე ნ ფორმის ნაცვლად უნდა მივიღოთ უფრო აღრინდელი უ ბ ნ ე.

რედაქცია არ დაეთანხმა ამ მოსაზრებას, რადგან ე უ ბ ე ნ არც ერთ ხელნაწერში არ დასტურდება.

პროექტი უცვლელად იქნა მიღებული. სტროფის შინაარსი: მას რომ მოკლავ, უთხარი პატრონს (მეფეს), ჩემს მამას, ჰკადრე: «ვერ ვიხამ, რომ ინდოეთი სპარსელებს (მიეცე) საუმელად. მემკვიდრეობით ჩემია მამული, არ მიეცემ არც ღრამის (წვრილ ფულსაც), თუ არ დამეხსნები. ქალაქს ტრამალად გადაგიცევი!»

- 542 ჩემი ყოლა ნურა ვინდა ხიუარული, ნურა ნღომა, ამით უფრო მოგეცემის სამართლისა შენ მოკლომა; კმნას მეფემან ყელმოტეხით შემოხუეწა, შემოკულომა, და ქელთა მიეცემს თავსა ჩემსა, შეგუფერობდეს ერთგან სხლომა».

საბედილო გამოცემასთან (სტრ. 538) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის პროექტი მიღებულ იქნა.

ტროფის შინაარსი: სრულებით ნუ ახსენებ (გამაბულ) ნურც ჩემს სიყვარულს, ნურც ჩემ ღომას (სურვილს), ამით უფრო მიადწევ სამართლიანობას: მეფე (თვით) შემოგებენება ქედმოხრილი, გადაგიკვდება, მოგეცემს ჩემს თავს და ერთად მეფობა (ტახტზე სხლომა) დაგეუფლებომა».

1078 წ. 4 ივნისი

სჯომასა დე:წრინენ: ა. ბარმიძე, გ. კარტოზია, ე. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი. განიხილეს ტროფები: 543, 544, 544,1; 545; 546; 547; 548; 549; 550; 550,1; 552; 552 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა. ე. ტურაბელიძემ); 553; 554 (პროექტი მოამზადეს ე. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გვრიტიშვილმა, ლ. თუმანიშვილმა, ნ. კეტიშვილმა).

- 543 ესე მეტად მომეწონა თათბარი და კამორჩევა, ჩემთა მტერთა დავადაღ დასაკოცლად კრმლისა ქნევა; მერმე აედგ წამოსაელად, მან დამიწყო ქანევე წწევა, და მწაღდა, მაგრა ვერ შეემართე შეჭილება, შემოხუეწა.

საბედილო გამოცემასთან (სტრ. 539) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

ტროფის შინაარსი: ეს რჩევა და გადაწყვეტილება ძალიან მომეწონა, ჩემი მტრების დასახოცად ხელს ქნევა შეეწყვიტე (გადაიფიქრე); მერე წამოსასვლელად აედევო, მან (ნესტანმა) კვლავ დასაქდომად მიმიწვია, მსურდა, მაგრამ ვერ გავუბედე ხელის მოკიდება, შემოხუეწა.

- 544 ხანი დავაე, ვაეყარე, მაგრა გავცე ვითა ხელი. ასმთა წინა ჩამიმიძღუა, ჩამიღოდა ცრემლი ცხელი. ჭირი ბევრჯელ ვითასე, ღზინი ჩემი ვაერთხელი, და მერმე წასლვა არა მწაღდა. აიად მიჰალ არაფიცხელი».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 540) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ეია-თასე (ვათასი). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ხანი დაეყუბო, (შემდეგ) გამოვეხოვებ, მაგრამ შმაგითი გაეხდი. ას-მათი წინ წამომძლვა, ცხელი ცრემლი მილიოდა. ქირი გამითასადა (გამიმრავლდა), ლხინი კი შემიმცირდა (გამიმხოლოვდა), თანაც წასელა არ მიწლიოდა, ამიტომ მივდიოდი ნელა (აუჩქარებლად).

- 544,1 ვარე ვაქციე ასმათი, მუნ ჩემი წამოყოლილი;
- ღამით უჭურებდი ვარსკულავთა მე საწოლს ვერ დაწოლილი;
- გულსა დამესვის ლახუარი, მათა წამწამთა სრაოლილი;
- და მისმან მუქმან დამალურჯა, დამალუბა, დამღვა წყლული.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 693) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: პირ-ველსა და მესამე ტაეში (შვინი) დასძლეოა მძიმე. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: გაეაბრუნე ასმათი, რომელმაც გამომაცილა; საწოლში (ოთახში) რომ ვერ ეწვებოდი, ღამით ვარსკვლავებს ეუქერებდი: გულზე მესობოდა (ნესტანის) შავი წამ-წამებისაგან ნასროლი ლახუარი; მისმა შექმა დამალურჯა, დამალიღვა, დამპრა (ღანაყ-ღელა).

- 545 „მოვიდა კაცი: «ხასიძო მოვაო», მოსლვა გუხაზარა,
- მაგრა თუ ღმერთი რას უზამს, არა იცოდა, გლახ, არა;
- მეფეხა მიხულა სიამე, არ სიტყუა ივავლახა რა,
- და მიბრძანა, ახლოს მიმისწა, «მოდიოა», თევი დახარა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 541) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. ექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: დაბრუნდა (გაგზავნილი) კაცი (და ვეითხრა): „ხასიძო მოვაო“, მოსვლა გუხაზარა, მაგრამ თუ ღმერთი რას უზამდა, ვაგლახ, არ იცოდა; მეფეს გაუხარდა. რამე საუკლასო სიტყუა არ ეთქვამს, დამიძახა, „მოდიოა“, მანიშნა თევის დაქნევით (დახარა). ახლოს მომისვა.

- 546 მიბრძანა: ჩემთვის ესე ღლე ლხინი და სიხარულია.
- გარდაეცაღოთ ქორწილი, კაშს ვითა დასა, სრულია;
- კაცნი გაგვზანენთ, მოვიღოთ ყოვლენით საჭურჭლე სრულია,
- და უხუად ვავსცემდეთ, ვავსებდეთ, სიკუნწე უმეცრულია».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 542) შედარებით პროექტში ცვლილება პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მითხრა: „ეს ღლე ჩემთვის ლხინი და სიხარულია. გაუკავადოთ ქორწილი მეფური (სასახლის შესაფერისი), როგორც დას შეეფერება; ხალხი გაგზავნოთ, ყოველი მხრიდან მოვიტანოთ მთელი საგანძური, უხვად გავკეთო (წყალობა), ავავსოთ (კრწე-ბით ქვეშევრდომები), სიძუნწე უგუნწურება“.

- 547 მე გაგვზანენ ყოვლენ კაცნი: საჭურჭლეთა წამომხმენნი;
- სასიძოთა მოეუბიდა, იყენეს ხანსა არადმსძებლნი;
- შივნით ჩუენნი გაეგებნეს, გარეთ მოღვეს სუარახმენნი;
- და მათ ლაშქართა ერთან მყოფთა ვერ იტყველს ვერცა კმელნი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 543) შედარებით პროექტში ცვლილება არ პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მე გაგვზანენ ყველგან განძეულის წამომღები ხალხი; სასიძო გვიოდა, ხანი არ დაეუბნებოდათ; შვინიდან (ქალაქიდან) ჩვენები გაეგებნენ, გარედან ბელები მოღვენ (მოიღვენ); ერთად მყოფ ლაშქარს ხმელეთით ვერ იტყველ.

- 548 მეფემან ბრძანა: მოკაშმეთ კარეთა მოვლენია,
- გამოისწუნეს საძემან, დაყოს ცოტაი ხანაა;
- მუნ მისად ნახუად გავიდენ უშენოდ სანი სხუანია,
- და შენ აქა ნახე, კმარიან აქა ნახეისა კმანია».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 544) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: აქა ნახვისა კმანია (იქა ნახვისად ცმანია).

გ. კარტოზია: მეოთხე ტაეპის მეორე ნახევარი მთლიანად I გამოცემის კონიექტურაა. იგი საკირო არ არის, რადგან ხელნაწერთა დიდ ნაწილში დატული წაკითხვა კმანია აქა ნახვისა კმანია „ეფთხისტყაოსნის“ ენისთვის დამახასიათებელ პარონომზეულ გამოთქმის წარმოადგენს.

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მეფემ ბრძანა: „მოედანზე გაამზადეთ კარავი, მოისვენოს სიძე, ცოტა ხანი დაყოს; იქ მის სანახავად წაიღიეს უშენოდ სხვა ლაშქარი, შენ აქ ნახე, საკმარისია აქ ნახე.“

549 მოედანს დაეღვი კარები წიოლისა ატლანებისა.

მოვიდა სიძე, გარდაქდა, დღე. ჰქენდა. არს აღსევსისა,

შეიქმნა გასლვა შიგანთა, ჯარია მუნ ხასებისა,

და დაიწყეს ღვომა ლაშქართა თემ-თემად, დას-დასებისა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 545) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მოედანზე დაეღვი წითელი ატლასის კარები. მოვიდა სიძე. ჩამოხტა (დაბანჯდა), თითქოს აღღვომის დღე იყო. შიგნით (ქალაქში) მყოფნი გავიდნენ, გაუბუღების ჭარი იყო იქ, ლაშქარი დაეწყო თემებად და გუნდ-გუნდად.

550 მე დაეშუერ, ვითა წესია საურაგარდაქლიისა,

შინა წაძოვე, მაშურალსა ქმნა მაინდომოდა ძილისა;

მონა მოვიდა, მომართუა წიგნი ასმათის ტყბალისა:

და აადრე მოდიო, გიბრძანებს მსგავსა ალევისა ზრდილისა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 546) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მე დავიღალე, როგორც შეეფერება სამსახერმოხდელ (მოკლავდა) მესხურულს (კაცს); შინ დაბრუნდი, დადილის ძილი მომინდა; მონა (მსახური) მოვიდა. მომიტანა საყვარელი (ტყბილი) ასმათის წერილი: „მაღე მოდიო, გიბრძანებს ალევის ვაჟი ტანაყრილი (ნესტანი)“.

550,1 მე შინა წაველ, მმრავლობდეს სეველისა რაზმთა ურვანი,

მას ევგონებდი, რომლისა გულსა მიწყლავდა სურვანი;

ასმათის მონა წიგნით მხელა, ზე ანდა ოფლმა ცურვანი:

და ამაღელე მოდიო, გიბრძანებს, ვისი გაქუს სულუბრ წურვანი.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 698!) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მე შინ წავედი, გამიხშირდა სეველის რაზმები („სეველის რაზმი: მწე-ხარება“), იმას ევიგონებდი, ვისი სურვილიც გულს მიწყლავდა: ასმათის მონა წერილით დაძვინდა, ოფლში ცურავდა: „მაღე მოდიო, გიბრძანებს ის, ვინც სულივით გენატრება“.

551 ცხენისაგან არ გარდაქე, წაეე ფიცხლად, დამორჩილი;

ქალი დამხუდა ნატირები, ეკითხე: «ცრემლსა რასა მიღლი?»

მითხრა: «შენი შესწრობილი, ტირილსამცა ვით აესცილი?»

და გაუწყუდელად ვით გამართლო? რაგუარადმცა ვაეეკილი?»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 547) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ცხენიდან არ ჩამოვხტი, სწრაფად წავედი, დავემორჩილე: ქალი (ასმათი) ნატირალევი დამხუდა, ეკითხე: „ცრემლს რატომ ღვრიდი?“ მითხრა: „შენი შეწყურებ ტირილს როგორ აეცილებდი? განუწყუდელად როგორ გამართლო? როგორ ვაეეკილდი?“

552 შევედიო, ენახეთ ბალიშსა ზედა წარბშეკვმით მჯადმარე;

მზე ეუღარას აქს მას შეტსა, მას გაენათლა რომ არე;

წაედეგე, მიბრძანა: «რასა ხდგა? დღე მიიინს წინ საომარე!

და ანუ გაშწირე, მიტყუე და კულაყა მოიითხომარე?»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 548) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: იქ- (იქმს), გაენათლა (გაენათლა), მიგიჩნს (მიგიჩნს). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: შევედიო (ნესტანთან), ენახეთ ბალიშზე წარბშეკვრულად მჯადმარე: მზე ვერ გაანათებდა იმაზე მეტად, მას რომ გაენათებინა მიღამო, წინ წაედექი, მითხრა: „რას დავაბარ (რატომ ხარ უმოკმედლო)? საომარი დღე წინ გიძევს! თუ გამწირე, მომატყუე და იკე იტყუე?“

553 მე მწყვინა, აღარა ეთქუი, ფიცხლად გარე შემოვბრუნდი.

უკუეკილე: «აწ გამორჩნდეს, არ მინდოდეს, ვისცა უნდი!

ქალი ომსა რაგუარ მარწუეს, აგრე ვითა დაქაბუხლი!»

და შინა მოვე, მოკლვა მისი დაეპაიზე, არ დაეკმუნდი.

საუბილუო გამოცემასთან (სტრ. 549) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: უნ-
(უნენდი). პროექტი მიღებულ იქნა.

ტროის შინაარსი: მე მეწეინა, აღარაფერი ვქვი, სწრაფად გამოვბრუნდი. მივაძახე:
„ახლა ვამოხნდება, თუ არ მინდა (ის), ვისაც ეუნდოვარ! ქალი საომრად როგორ მომიწო-
დებს. ასე როგორ დაეძახუნდი!“ შინ მოვედი, მისი (სასიძოს) მოკვლა გადაწყვიტე, არ შეე-
ყოფანდი.

554 ასსა უბრძანე მონასა: «საომრად დაემზადენით!»

შეისხედით, გაველეთ ქალაქი, არაფის გავეცხადენით.

კარავსა შევე, იგი ყმა ეითა წვა, ზარმაც თქმად ენით,

და უსისხლოდ მოეკალ იგი, გლახ, თუცა ქმდა სი.ხლისა დენით.

საუბილუო გამოცემასთან (სტრ. 550) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: უბ-
ძანე (უბრძანე).

ბარამიძისა და ს. ცაიშვილის წინადადებით, მეოთხე ტაეში სისხლისა დენით
წერილსა წაეთხეთ: სისხლთა და დენით.

ტროის შინაარსი: ას მონას (მეომარს) ეუბრძანე: „საომრად მოემზადეთ!“ ავმბედრიჯი,
გავიარეთ ქალაქი, არაფის ვეჩვენეთ (ფარულად გავედით). კარავში შევედი, ის მოემე როგორ
იწვა. იქმაც მზარავს, უსისხლოდ მოეკალი ის, თემცა საჭირო იყო სისხლის დაღერა.

სხალი წიგნები

Издательство «Наука», Москва, 1977

«История грузинской советской литературы».

АН СССР, Институт мировой литературы им. А. М. Горького; АН ГССР, Институт истории грузинской литературы им. Ш. Руставели.

Редакционная коллегия: Г. Г. Абашидзе, А. Г. Барамидзе, Н. И. Воробьева, Г. Е. Гвердцители, У. А. Гуральник, В. Д. Жгенти, Г. И. Ломидзе, Г. И. Мерквиладзе, Я. М. Строчков, Г. Ш. Цицшвили.

Ответственные редакторы: Г. И. Ломидзе, В. Д. Жгенти, Г. И. Мерквиладзе.

Книга состоит из больших разделов, посвященных основным этапам истории грузинской советской литературы. Обзорные историко-литературного развития сочетаются с монографическим рассмотрением творчества крупнейших писателей Советской Грузии — прозаиков, поэтов и драматургов — и проблемно-тематическим анализом наиболее значительных произведений, созданных в разных жанрах.

Авторы работы уделяют внимание вопросам теории социалистического реализма, взаимосвязям взаимоотношению братских литератур.

416 стр., Цена 2 р. 81 коп.

აპოკრიფები „მეცნიერება“

შალვა ნუცუბიძე, შრომები, ტ. VI, ბერძნული რომანის „ბარლაამისა და იოასაფის“ წარმოსმობისათვის.

რედაქტორი: ნ. ნათაძე.

ამ ტომში განხილულია რომანის „ბარლაამისა და იოასაფის“ ქართული და ბერძნული ვერსიების ურთიერთმხარობა. წამოყენებულია ჰიპოთეზა

უადრესი ქართული ვერსიის ითანე მოსხისათვის კუთვნილობის შესახებ. მოცემულია დამატებითი არგუმენტები ძირითადი ბერძნული ვერსიის ქართულიდან თარგმნილობის (ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ) სასარგებლოდ.

270 გვ., ფასი 2 მან. 25 კაპ., ტირაჟი 1500.